Ord. Prof. Dr.
A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN

TARİHTE USÛL

Enderun Kitabevi

Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan

TARİHTE USUL

(4 üncü Baskı)

İSTANBUL
1985

ENDERUN YAYINLARI 9

ENDERUN KİTABEVİ
Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı
No. 46 Beyazıt - İstanbul
Tel. :522 40 51

Baskı : EMİN OFSET
Gedikpaşa Cami Sok. 58/4
İSTANBUL

Arkadaşım Ord. Prof. Dr.

Fuad Köprülü'ye

türk ilmini usule kavuşturmak yolundaki
mesailerinin takdir nişanesi olarak
ithaf olunmuştur

İçindekiler

ÖNSÖZ XI-XXXI

I

TARİHİN MEVZUU VE SAHASI : 1-27

1

«Tarih» ve «Tarihte usul» mefhumları, 1-5

2

«Nedennasılcı tarih» ve vazifeleri, 6-19

3

Tarihin başka ilimlerle münasebeti, 19-23:

Kronoloji, 20. Meskûkât, 20. Arkeoloji, 21. Coğrafya, 22. Etnoğrafya, 22. Antropoloji, 22. Lisaniyat, 23. İktisadiyat ve İçtimaiyat, 23.

4

Te'lif tarzına ve mevaddın taksimatına göre tarihin nevileri, 23-27

II

METOD BİLGİSİ 28-135:

1

Tarih metodunun tarifi, tekâmülü ve taksimatı, 28-35

2

Kaynaklar bilgisi, 36-75:

1 — **Müşahedeler ve hatıralar,** 36-38. 2 — **Haberler,** 38-61 : a) Şifahi haberler, 38. aa) Tarihî şiirler, 39. ab) Destanlar, 39. Seyyar hikâyelar, 40. mit'ler, 42. Tarihî destanlar, 43-48 ac) Menkibeler, 48. ad) Hikâyeler ve anekdotlar, 50. ae) Fıkralar, 51. af) Tarihî darbımeseller, 51. b) Yazılı haberler, 52-60: ba) Kitabeler, 52. bb) Şecereler, 53. bc) Vakanuvisler, 54. bf) Haltercümeleri, 57. bg) Otobiografi ve hatıralar, 59. bh) Seyahatnameler, 59. bi) Gazeteler ve diğer vakitli matbuat, 60. c) Resimli haberler

0-61. 3 — Kaynaklar ve kalıntılar, 61-69: a) İnsan vücudunun kalıntıları, 62.) Bu gün kullanılan diller ve coğrafî isimler, 62-64. c) Âdat ve örfler, 64. d) Eski binalar, 4. e) İlmî mesai mahsulleri, yazma eserler, 64-67. Hukukî vesikalar, fıkıh kitapları, 67. g) debî eserler, 68-69. 4 — Heykeller ve resimler 69-70. 5 — Kaynakların muafaza olunduğu yerler ve onlardan istifade yolu. 70-72. 6— Kaynakları bildiren eserler, 72-75.

3

İntikad (Kritik), 75-101:

A

DIŞ İNTİKAD, 76-96:

1 — Kaynağın doğruluğunu tayin, 76-82: a) Adî sahtekârlıklar, 76. b) atır için yapılan sahtekârlıklar, 72. c) İyi niyetle yapılan sahtekârlıklar, 79. 2 — Eserin yazıldığı zamanın tayini, 83. 3 — Malûm olmayan müellifin tayini, 3-86. 4 — Kaynakların tahlili, 86-89. 5 — Tenkidli metin neşri, 89-96.

B

İÇ İNTİKAD, 95-101

1 — Kaynakların ve haberlerin iç intikadı, 97-100. 2 — Tarihçinin hâkim mevkiinde nası icahı, 100. 3 — Menbaların ifadelerindeki tezadlar, 101.

4

Yorumlama (İnterpretation), 101-106:

5

Terkip (Synthese), 106-135:

A

UMUMÎ HÜKÜMLER, 106-121

1 — Sebeb ve sebeplenme bağlılıkları; ruhî âmiller, 167. 3 — Fiziâmiller, 109. 3 — Medenî âmiller, 110. 4 — Kaynağın eksiklері, 111 Uydurus-combination, 111. b) Tamir reparation, 112. 5 — Tarafsızlık, 113-119 6— ımolleştirme--generalisation, 119. 7 — Materyali zaman ve mekân ıvzularına göre tanzim, 120-121.

B

HADİSELERİN ESER ŞEKLİNE İFRAĞI (TASVİR), 121-135

1 — Esere isim vermek. 122 2 — Tasnif olunacak eserlerin şekli mahiyeti: a) Monografiler, 122. b) El kitapları, 122. c) Giriş-essai, 122 d) Konanslar, 123 e) Büyük tetkikat 123. f) Popüler eserler, 123. g) Tetkik toplamları, 123 Tenkidî makaleler, 123. i) İlmî eserler, 123. 3 — Eserin yapılış şekli, metin, şiyeler, ekler bölümler, bab, fasıl, plân ve haritalar, 183-155 Yabancı Dildeki metinlerin edisyonu, 125. 4 — Esere harita ve resimler ymak usulü, 126. 5 — İsimler fihristi, 126-127 6 — Bibliografi, 127.

7 — Tahlil ve terkipte sıra, 128 intikad 129. 8 — Hazırlık ve vesait 129-131. Kitap mübadelesi, 133 Bilginlerin karşılıklı yardımı, 133 Şarklılarda ilim bi sır, 134.

III

TARİH FELSEFESİ, 135-174

1

Teokratik tarih telâkkisi, 137-139.

2

Materyalist tarih telakkisi,137-139.

3

Pozitivist tarih telâkkisi, 139-140.

4

İdealist tarih telâkkisi, 140-141.

5

Empressionist tarih telâkkisi, 141-142.

6

Hümaniteci tarih telâkkisi, 145-174

7

İslâm Şarkında tarih telâkkileri, 142-145.

Arap ve Yunan tarihçileri, 145. El-Bîrûnî'nin tarih anlayışı, 147-154 İbn Miskeveyhin tarih telakisi, 154 İbn Saᶜîd al-Magribî ve Reşideddin'in tarih anlayışları 155. Tac al-din al-Subkî'nin tarihe ait fikirleri, 156. İbn Haldunun tarih felsefesi, 157-165. Şeyh Ahmed al-Maqqârî'nin tarihe ait fikirleri, 166 Şemsettin Muhammed Saxavinin fikirleri 166. Muhyeddin Kafiyecî'nin fikirleri 167 Ahmed Vefik'in Paşanın fikirleri 169 Gelenbevizade Ahmed Tevfik'in fikirleri, 169. Müşir Süleyman Paşanın fikirleri, 170-172 Köprülüzade Fuad'ın usule aid eseri, 173. Akçuroğlu Yusuf'un eseri, 172. Taha Hüseyin, 173. Reşid Yasimî'nin tarih usulüne dair eseri, 173-174.

EKLER

Ek No. 1

TÜRK TARİHİNE AİT KAYNAKLAR 176-261:

1

Kaynakları gösteren eserler, 176-179

2

16. asırdan önceki umumî Türk tarihine ait eserler. 179-202

Çin kaynakları 179-182· Eski Türk kaynakları, 182. Yunan Lâtin ve Bizans kaynakları, 183. Eski Türk destanları, 183 İslâmi kaynaklar: Türk- tarihi için istifâde edilecek umumî İslâm tarihi kaynakları 184. Ayrı sülâlelerin ve devirlerin tarihleri, 209 Selçuklulara ait kaynaklar 124. Horezmşahlar tarihinin kaynakları 191. Şehir ve vilâyetler, vezirler, içtimaî hayat tarihleri ve hikâye tarzı eserler, 191. Moğollar devrinin kaynakları 194 Temür ve oğulları devri tarihinin kaynakları, 197 Moğollar devrinde şehirler tarihine ve iktisadî hayata ait eserler, 201.

3

Batı Türkleri tarihinin kaynakları 202-217

Mısır ve Suriye Türkleri tarihine dair eserler, 202. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine dair kaynaklar 206. Azerbaycan ve Şirvan ve Doğu Anadolu tarine dair kaynaklar• 212. İranda yaşıyan Türklerin tarihi Safevîler, 214. Nadirşah Afşarın tarihine dair eserler, 215. Kacarlar tarihine ait eserler, 216.

4

Doğu Türkleri tarihine ait kaynaklar 218-226

Buhara da Özbek hanları için, 218. Hokand hanları tarihine ait kaynaklar, 221 Horezm, Altın Orda, Kazak, Başkurt, Kazan ve Kırım tarihlerine ait kaynaklar, 224.

5

Hindistanda Hükümranlık eden Türk Sülâleleri tarihine ait Kaynaklar. 226-229:

Tugluklar devri, 226. Baburlular devri için, 227-229.

6

Moğolcā Kaynaklar, 229.

7

Süryanî, Ermeni ve Gürcü Kaynakları, 230-231

8

Rus ve Avrupa Kaynakları, 231-236

9

Hal tercümesine ait eserlerden Türk tarihiyle ilgili olanları, 236-243

Şair tezkireleri, 239. Hattat ve ressamlar, 241. Türklerde musiki tarihi, 242. Muhtelif ilim sahalarının tarihine dair eserler, 242. Osmanlı devlet adamları tarihi, 243.

10

Tarihî coğrafyaya ait eserlerden Türk tarihiyle ilgili olanları, 243-246.

11

Türk tarihiyle ilgili olan seyahat kitapları, 246-261.

12

Türk tarihi üzerindeki çalışmalarda gereken el kitapları, 261-262.

EK No. 2

Şark, İslâm ve Türk âlemine âit mecmualar ve seriler, 263-290

Muhtelif milletlerin Şarkı tetkik maksadiyle kurdukları cemiyetlerin mecmuaları, 263. Beynelmilel müsteşrik kongreleri. 240 Ulum Akademileri neşriyatında Şarka ait yazılar, 271. Şarkıyatın ayrı ayrı sahalarına ait mecmualarından Türkleri ilgilendirenleri, 278. Ayrı Şark mıntıkalarının tetkikini gaye edinen ilim cemiyetleri. 275 Şarkıyatın ayrı branşlarına ait neşriyat, 279. Şarkı öğreten yüksek mekteplerin neşriyatı, 281. Şarka tahsis edilen vakıfların ve hususi teşebbüslerin serileri, 283. Hıristiyanlar ve İslamlar tarafından münakaşa maksadiyle yapılan neşriyat, 285. Muhtelif âlimlerin ilmî mesailerini takdiren neşrolunan manueller, 286. İngiliz ve Rus Coğrafya cemiyetlerinin neşriyatı, 287 Şarka ve İslâm Âlemine ait bibliografi kitapları, 288.

EK No. 3

Tarihle ilgili ayrı ilimlerin metodolojisine dair eserler, 291-299.

EK No. 4

Tasnif ve telif plânları, 300-312.

Siyasî ve medenî hayat karışık olarak yazılan vatan tarihleri. 302. Kültür tarihleri plânları, 305. İslâm tarihi plânları, 307. Tarihin ayrı bahislerine ve devirlerine tahsis edilen monografiler, 308. Haltercümeleri plânları, 311.

EK No. 5

Transkripsiyon, imlâ, işaretler ve ilmî eserlerin tabı tekniği, 312-320

İsimler Fihristi, 321-337

Mevad Fihristi, 338-343

Kısaltmalar, ilâve ve tashihler, 334-350

ÖNSÖZ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1929-1932 senelerinde okuttuğum ve 1939 da bir daha tedrisine başladığım "Tarihte Usul" derslerimi 1941 de taba başlamıştık. Üç forma basıldıktan sonra bu iş hayatımda zuhur eden bazı hediseler yüzünden geri kaldı ve ancak şimdi kitabı tam bir şekilde talebelerime ve diğer okuyucu zümresine sunmak fırsatına nail oldum. Bu dersler tarihte usulün tatbikatına hasredilmiş, tarih felsefesi ancak derslerin sonuna eklenmiştir. Tarih tetkiki usulünün son asırlar zarfında geçirdiği tekâmülün tarihine hiç temas etmedim. Bu mesele ile uğraşacaklar için Cambridge Üniversitesi umumî tarih serilerinde Prof. G. P. Gooch tarafından neşredilen eseri [1]) tavsiye etmekle iktifa ederim.

Tarihte usul bizde Tanzimattan önce İbn Haldunvarî düşüncelerden ibaretti (bk. b. t s. 181-182) aha sonra ise o, (Akçaroğlu Yusuf ve Köprülü Fuad'ın eserleriyle) Avrupanın tenkidî fikrini, tarih ve edebiyat tarihi başta olmak üzere, hümaniter ilimlere tatbik etmenin usulü olarak ele alınmıştır. İranlı Prof. Reşid Yâsimî de, s. 181 de zikri geçen eserinde, onu böyle anlamıştır. Biz bu kitapta tarih metodolojisinin, Garb fikir sistemini kavrama yollarını gösteren kılavuzların başında geldiğini sırası gelince (bk. b. t s. 19-20) anlattık. Mesele böyle olunca, be önsözde Garb zihniyetinin mahiyeti ve onun Şarkla münasebeti hakkında bir kaç söz söylemek faydadan hali değildir.

Garp medeniyetinin özel vasıfları meselesi

Muasır İslâm düşünceleri ve yazarları Garb-Şark medeniyetlerinin mahiyetine dair mütâlealar dermeyan eder - yahut münakaşalarda bulunurken en çok Ernst Renan, J. W. Draper, Lord E. Cromer, Reinhardt Dozy gibilerin eserleriyle uğraşırlardı [2]) ; son zamanlarda

---

[1]) G. P. Gooch, *The Growth of historical science*, d. *Cambridge Modern History*, vol. XII, 1929, p. 816-850.

[2]) Türklerden Ahmet Midhat Efendi, *Nizaᶜ-ı ilm ü dîn*, İstanbul, 1313/1887 ; Abdullah Cevdet ve muarızları ; İranda Seyyid Ahmed Kisrevî Tabrīzî, *Āyin*, Tahran, 1311-12/1933, 2 cüz ; Araplardan Muḥammad Farīd Vacdî, *Al-İslam fi ᶜaṣr-i 'l-ᶜilm*, Kahire 1905, bilhassa c. II, s. 483-561 ;

ise Henri Massis, Paul Valéry, Kayserling, Gustave le Bon, Oswald Spengler, Arnold Toynbee ve Will Durant gibilerin eserlerini hedef edinirler [1]. Garb mütefekkirlerinden bu mevzu üzerine yazanların çoğu, bilhassa Avrupa medeniyetinin ahlâki cihetinin tekâmülünde müessir âmil sıfatiyle hristiyanlığa çok yer verilmişlerdir. Dini, bir tâli âmil sıfatiyle bahis dışı bırakırsak [2], bu tariflere göre Garb, eski Yunandan gelen devamlı araştırma, akide ve menfaatler çarpmasını kendisi için fikir hayatının kaynağı yapan, kaderden çok kendine ve akla güvenerek tabiatı insana tabi kılma isteğini hâkim kılan bir aktivite âlemidir; Şark ise huzur ve feragetten haz duyan murakabeci, esrarlı, son derece dindar, şuursuz, yaşanılan hayata geçici nazarile bakan ve halihazıra ancak, mazi ile ilgili olduğu ölçüde kıymet verebilen, kadere inanmış, tabiatı kendi haline bırakmış, passif bir âlemdir. Şarkı bu manâ ile anlayan ve seven garbli şair Goethe'nin "Garp-Şark divanı" ve şarklı şair Sir Muhammed İkbal'in "Şark-Garp divanı" (Li-'llah-i 'l-maşriq va 'l-magrib) Garb-Şark fikir ve zihniyetlerini şiirlerinde canlandırmışlardır. Son zamanlarda bu mevzu daha geniş bir ufuktan tetkik edilmeğe bağlanmıştır.

İsviçrede Bâl Üniversitesinde profesör (aslen Alman) Karl Jasperr "Tarihin menşei ve hedefi" unvaniyle geçen sene neşrettiği eserinde "Garb" olarak Avrupa ile birlikte Akdeniz havzasını almış ve Müslüman şarkın dini olan islamiyeti de menşe bakımından bu "Garb Çerçevesi" mahsüllerinden biri olarak göstermiştir. Garb-Şark medeniyet-

---

Hind İslamlarından I q b a l A l i s h a h, *İslâm and Eurape*, London, 1933 ve ayni zat : *The truth about Islamic decline*, London, 1934.

1) Hind İslamlarından K h u d a b a k h s h, *Contributions to the history of Islamic Civilisation*, Calcutta, 1905, yine o : *Essays, Indian and Islamic*, London, 1912. Bizde meselâ C e l a l N u r i, *Tarih-i tedenniyat-i Osmaniye*, *Mukadderat-i tarihiye*, Istanbul, 1318/1915 : H a ş i m N â h i d, *Türkiye için necat ve itila yolları*, İstanbul, 1313/1915 ; P e y a m i S a f a, *Kültür haftası* mecmuasında 1936, sayı, 3-5 te ve *Türk İnkilabına bakışlar* nam eseri, İstanbul, 1938, s. 111-148 ; H i l m i Z i y a Ü l k e n, *Millet ve Tarih Suuru* İstanbul, 1948. s. 11-16 ; Rusya Türklerinden H a y d a r B a m a t, *Causes de décadance de la civilisation musulmane*, d. *Visages de l'Islam*, 1946, p. 481-499.

2) Avrupa medeniyetine son şeklini veren başlıca âmil sıfatiyle hıristiyanlığa çok mühim yer ayıran koyu katolik P. V a l é r y ve H. M a s s i s gibileri okuyanlara bu dini o zevat tarafından tebarüz ettirilen hususiyetlerinin Avrupa içtimaî ve iktisadî şartları altında sonradan kasbettiğini isbat eden âlimlerin (meselâ K. K a u t s k y 'nin) eserlerini okumayı tavsiye ederim. Redemption (Erlösung) fikri de Avrupa kültür inkişafında son şeklini almıştır ve hristiyanlığa has değildir.

leri arasındaki farka ait fikirlerini, hülâsa ettiğimiz şu dokuz maddede toplamıştır :

1) *Coğrafî* bakımdan bile Garb büyük bir fark ve hususiyet arzeder; Çin ve Hindistanın kapalı kara ülkelerine nazaran Garb, yarım adalar, çöller ve vahalar, Akdeniz iklimi ve Şimalî Alplar mıntakası tarzında zengin bir tenevvü göstermekte, onda sahillerin nisbeten uzun bulunmasına uygun olarak halklar ve diller çeşitliği, fakat (medenî) birlik göze çarpmaktadır.

2) Garb *siyasî hürriyet* idesini tanır. Çin ve Hindistan bu siyasî mânadaki hürriyeti bilmezler. Yunanistanda doğmuş olan bu hürriyet, muvakaat bir zaman için olsa dahi, dünyanın başka hiç bir yerinde meydana gelmemiştir.

3) Hiç bir engel önünde duraklamıyan *akılcılık* (Rationalitaet), herkesin her zaman idrak etmesi lâzım gelen mantıkî tefekkür ve tecrübî gerçeklik zaruretine kendini açık bulunduruyor. Yunan akılcılığı Şarka nazaran neticeye daha uygun hareketle riyaziyeyi kuruyor ve surî mantığı tekemmül ettiriyor. Ortaçağın sonundan itibaren modern akılcılık Şarka nazaran büsbütün ayrı veçhe kazanıyor. Tenkidî usulden mülhem ilmî araştırma, külde daimi bir noksanlık arzederken, cüzde nihaî neticeleri istihdaf ve böylece sonsuz bir yolu takib ediyor. Hukukî devlette her türlü cemiyet münasebetlerinin hukukî neticelerini önceden tayin imkânı tebellür ediyor. İktisadî teşebbüste de her hatva için sahih hesaplama yer alıyor.

4) *Şahsî benlik ve varlığın şuurlu derunîliği* (die bewusste Innerlichkeit persönlichen Selbsteins) Yahudi peygamberlerinde, Yunan filosoflarında, Romalı devlet adamlarında her zaman için muteber bir mutlakiyet kazanıyor. Böylece -Sofistlerdenberi- tabiatten ve insan topluluğundan ayrılmak, sonsuz boşluğa girmek mümkün olmuştur. Garbli insan en yüksek hürriyet içinde hürriyetin Hiçlikteki hududunu anlamıştır. En kat'î mânasiyle benliğine sahib ve onda var olurken, yanlış bir tesbit neticesinde, sanki insanın kendisi mebde' ve hâlik imiş gibi *mahz benlik* olarak tamamen kendi üzerine kurulabileceğini *sandığı şey*'in kendisine bağışlanmış olduğunu duydu ve gördü.

5) Garbli için *dünya kendi realitesi içinde daima kaçınılmaz şeydir.* Diğer büyük kültürler gibi Garp te insanlıktaki bölünmeyi (Spaltung) müdriktir: bir yanda vahşet içinde yaşama, öbür yanda dünyadan vazgeçmiş mistisizm; bir tarafta vahşi insan, diğer tarafta evliya. Ancak Garb böyle bölünme yerine dünyaya şekil ve düzen vermek

(Weltgestaltung) için yükseliş yolunu bizzat bulmaya, hakikati bir ideal âleminde temaşa ile iktifa etmeyip, gerçekleştirmeğe, ide'ler sayesinde hakikîliği kuvvetlendirmeye teşebbüs eder.

Garb eşine raslanılmıyacak bir vuzuh ve katiyetle, dünyayı tanzim vazifesini müdriktir. Garb dünya hakikîliğinin mânasını hisseder ; garbli insan dünya dışında değil onun içinde *yaqîn*'i bulur. Bu yoldan dünya hakikîliğini tecrübe ile tanımak öyle bir tarzda mümkün olmuştur ki, bunda izah ve tefsirle künhüne varılamıyan bir akâmet (Scheitern) mündemiçtir. (Hakikate ulaşmak gayreti ile akâmet onun içinde trajediler yaratıyor ve bu) trajiklik, ayni zamanda hakikîlik ve şuur oluyor. Şöyle ki yalnız Garb trajediyi bilir.

6) Bütün kültürler gibi Garb de bir "umumi" nin "şekil" lerini (Gestalten) gerçekleştirir. Fakat bu *umumi* nihaî müesseseler ve tasavvurlar halinde *dogmatik bir selâbette donup kalmaz*; Garbde hayat ne bir kast sistemi, ne de kosmik bir nizam (kader mefhumu) içinde tekallüs eder. Garb hiç bir mânada müstakir (stabil) olmaz. Garbdeki uçsuz bucaksız dinamizmin muharrik kuvvetleri, umumiyi yaran "istisnalar" dan doğarlar. Garb istisnaya yer verir. Garb erişilmiyecek, fakat insanlar için erişme hedefini teşkil eden zirveler yaratır. İşte Garbin daimî huzursuzluğu, memnuniyetsizliği, bir tekâmülde itminan hâsıl edememesi buradan ileri gelir. Böylece zahiren tesadüfî görünen vaziyetler içinde, imkânsız görünen imkânlar doğdular, ezcümle Yahudilerin peygamberleri tarafından getirilen din, aciz şartları içinde, iktidarlara karşı kendilerini korumaktan tamamen âciz bir vaziyette meydana geldi. İzlandalıların şimal kültürü ve zihniyeti de, devletin müdahalesine (engel olmak istemesine) rağmen ve dünyanın bir hücra köşesinde yükseldi.

7) İmdi hürriyetine ve sonsuz seyyaliyetine karşı Garb, İslamiyet de dahil olmak üzere, kütübü mukaddese dinlerinde *akidenin haklığı hususunda inhisar iddiası* 'nı (Ausschliesslichkeitsanspruch der Glaubenswahrheit) inkişaf ettirmiştir. Bu iddianın küllîliği tarih boyunca devam eden bir prensip olarak yalnız Garbde çıkmıştır. Fakat daha sonra ehemmiyet kazanan husus, böyle bir iddianın kudreti sayesinde insanların gücü artmakla beraber, bu iddianın aynı zamanda kütübü mukaddese ve din mezheplerinde husule gelen itizallerle, keza devlet ve kilise tezadiyle tehdid edilmiş olmasıdır. Hâkimiyet iddiaları biri diğeriyle çatışınca, yalnız taassubu doğurmakla kalmadı, daimî tecessüs ve arama hareketini vücuda getirdi. Bir tek hâkimiyetin tees-

süs edemeyişi, devletle kilisenin mutlak hâkimiyet için amansız mücadelesi daimî ve siyaset gerginliği (Spannung) yarattı; bu da Garbin yüksek fikir kudretini, yorulmak bilmiyen araştırıcılığını, keşiflerini, tecrübe genişliğini meydana getirdi. Bizanstan Çine kadar bütün Şark imparatorluklarında görülen yeknesaklık, tevettürsüzlük (Spannungslosigkeit) karşısında Garb bu bakımdan fark arzeder.

8) Bir taraftan sonsuz "umumiliği", diğer taraftan akide haklığının her muhitin kendine münhasır olması iddialarını içine alan Garbde fikir ve hayat sahasındaki gerginliğin son haddine çıkması tabiidir. Bu gerginlikler neticesinde Garbde *mücadelede kat'iyet* zihniyeti (Entschiedenheit) doğmuştur ki, bu da her işte vuzuh, evet ya hayır cevabı ister, aynı zamanda prensip açıklığını, *iç mücacelelerde cephelerin sarahati*'ni temin eder. Bu mücadelede katiyet, muşahhas tarihî gerginliklerde tezahür etmiştir. Meselâ hristiyanlık ile kültür, devlet ile kilise, imparatorluk ile milletler, romen milletler ile germen milletler, katoliklik ile protestanlık, ilâhiyat ile felsefe arasındaki gerginliklerde bu hal görülmektedir. Hiç bir tarafta mutlak ve sabit mekân yoktur. Garbde kimse bunu istemez ve isteyemez.

9) Gerginlikler âlemi olan Garb Yahudi peygamberlerinden ve Yunan filozoflarından, büyük Hristiyanları da içine alarak 16. — 17. asır simalarına kadar zengin bir karakter tenevvü'ü *müstakil karakterli şahsiyetler* (eigenstaendige Persönlichkeiten) vücuda getirmiş ve hiç bir zaman son künhe vasıl olamıyan bir kendini tanıma (maʿrifet-ü'n-nefs) kudreti doğurmuştur. Burada kendini gösteren açıkkalplilik, sonsuz teemmül, derûnîlik sayesindedir, ki insanlar arasındaki münasebet ve irtibatın tam mânası ve asıl makuliyetin ufku parıldıyarak belirir.

Kısaca şöyle ifade edilebilir: Garbde hürriyet, şahsiyet ide'si, kategorilerin enginliği, berrak şuur; Şarkta varlığa hâkim olan istibdat şekli, tarihsizlik ve kararsızlık, cephe vuzuhsuzluğu, ruh ve fikrin kader zihniyeti içinde donması [1]).

Bnrada 8. maddede anlatılan «fikir ve hayat mücadelelerinde cephe sarahati ve kat'iyet» hususuna içtimaî tarihçilerin, Avrupa milletlerinin içtimaî bünyesinde husule gelen bu «mücadele katiyeti» nin, bilhassa feodalalk teşkilâtında, sınıf menfaatleri çarpışmasında, içtimaî ve siyasî büyük ihtilallerde (meselâ Fransa ihtilallerinde) görülen «cep-

---

1) K a r l J a r s p e r s, *Vom Ursprung und Ziel der Geschicthe*, Zürich, 1949, s. 88 - 89.

he sarahati» nin Şark tarihinde görülmediğine dair mütâlealarını eklemek icabederdi. Bu mütâlealar, karşılarına son senelerde (Barthold'den başlayıp) Rus âlimlerinin Şark içtimaî ve iktisâdî hayatı tarihine ait tetkiklerinde meydana çıkardıkları farklar, şerayit husule gelince mücadelelerin Şarkta da cephe serahati kesbettiğini gösteren hâdiseler dıkilmekte ise de, ehemmiyetini muhafaza etmektedir. Fakat bu geniş mevzu bir eserin önsözünde bahis konusu olamaz.

Avrupa zihniyetine ve Garp-Şark medenî münasebetine dair dört âlimin fikri

Yalnız 1935 te müsteşriklerden Sir Denison Ross (ingiliz) ile H. H. Schaeder (alman) in "Şark ve biz" mevzuu üzerinde verdikleri konferanslarda [1]) ve 1947 de muasır felsefecilerden L. Brunschvicg (fransız) ile zikri geçen K. Jaspers (alman) in, "Avrupa zihniyeti" namı altında neşrettikleri eserlerinde [2]) söylenen fikirleri ilâveten zikretmeliyim. Bu zevat tarafından serdedilen mütâlealarn özü şudur: Avrupa zihniyeti Yunan riyazî ve tabiî ilimlerinin vaz ettikleri usullerle ve Xenophon'un akidelere dair tenkidi yazıları ile başlayan, uzun asırlar durakladıktan sonra, Rönesansla yenilenen bir zihniyettir. Kaynağı Yunan zekâsı, Roma cemiyet hayatı ve hukuku olan bu zihniyet ve ruh Garb âleminde akideleri, fikirleri türlü türlü kanaatleri biri birine çarpıştırıyor, bunda hayat buluyor, en acı tenkidlere göğüs geriyor, onlar sayesinde canlanıyor. Garb ruhu, hiç sükûn bulamıyan bir ruhtur. O bütün tahâvüllerinde ilmin muhtelif sahalarına ait nazariyeleri daima tashis etmiş, çürüklerini atmış, yenisini koymuştur. Garb her şeyi vasıtasız anlamaktan hoşlanır, bunda akla dayanır ve bu yolla keşifler peşinde koşar. Yaratma kudretine inanç onun baş vasfıdır. O, bugün cihanşumûl mahiyet alan medeniyeti, hedeflerini bilerek, yaratıyor ve her yeni yarattığı ile evvelkini tamamlıyor. O cihana hakim ve medeniyetin yaratıcısı olduğuna kani olduğu için araştırmaları ve matbuatiyle dünyayı bir dakika inkitaa uğramıyan bir murakabe altında bulunduruyor. H. H. Schaeder Garbin gittikçe «makineleşme ve zâhîrileşme» si (Mechanisi-

---

1) Sir Denison Ross bu konferansını İkinci Türk Tarih Kongresinden dönüşünde Bonn Üniversitesinde vermişti. Prof. H. H. Schaederin konferansı ise *Der Orient und Wir*, Sechs Vorträge des Deutschen Orientvereins, Berlin 1935 de çıkmıştır. Bir de bu zatın Alman müsteşrıklarının 8. Kongresinde söylediği açılış nutku, *Die Orientforschung und das abendlandische Geschichtsbild (Die Welt als Geschichte*, II, 1936, s. 377-396) da ayni mevzua tahsis edilmiştir.

2) K. Jaspers, *Vom europaeischen Geist*, Zürich, 1947; Léon Brunschvich, *L'Esprit européenne*, Paris 1947.

erung und Veraeusserlichung) karşısında Şarkın maneviyat sahasında ön safa (Vorrang der seelischen und geistigen Kulturen) geçmesi ihtimalini varid görüyorsa da, bunun birgün bütün Garbi Şarka karşı birleşmeye sevk edeceğini zannediyor [1]). Sir Denison Ross 1935 ikinci Türk tarih kongresinden ve 1929 da Önasyada yaptığı seyahatinden aldığı intibalarını anlattıktan sonra Garbin fikir sahasında faikiyetinin artık ebedileşmiş olduğunu ileri sürmüş ve demiştir: «Şark bizden teknik ve metod öğreniyor; fakat onun bütün teşebbüslerine istikâmet vermek, onun yaşadığı ülkelerin haritalarını çizmek, onun tarihine, bu günkü hayatına ve mesaisine kıymet biçmek daimi Garbin elinde kalacaktır. Lâtin alfabesini kabul eylemeleri şarkıların yalnız teknik değil, maneviyat sahasında dahi Batının rehberliği altında kalmalarını sağlıyacaktır. Avrupa zihniyeti ve metodu Avrupalıların patentidir; şarkılardan münferid bazı şahsiyetlerin bunları kısmen yahut tam olarak benimsemesi bu vaziyeti değiştiremez».

Bu tariflerin sakat tarafları

İşte Garb medeniyetinin mahiyeti, onun şümulü ve kudreti hakkında garblilerin fazla gurur ifade eden sözleri bunlardır. Kat'î tesiri münakaşa götürmez bir şekilde sabit olan coğrafî faktör meselesine bir de Avrupanın doğudan gelen tazyikler neticesinde garbî kısmında daha sık nüfus kesafeti hasıl olmakla denizlere açılmayı, bu sayede keşif yollarına girmeyi icabettiren vaziyetini de ilâve etmek yerinde olur. Fakat buna, Garb ve Şarkın yükseliş ve alçalış sebeplerini inceliyen Ortaasya tetkikcisi F. Grenard'in Asyada Maleziya ile Japonyanın coğrafî vaziyetlerinin de, elverişli olmak bakımından, Avrupanınkına benzediğine dair haklı sözlerini [2]) hemen eklemek gerekir. Deniz yolları bakımından çok müsaid olan Avrupa ve Amerika bugüne kadar kara muvasele sahası olan Asyada kendi elleriyle asrî kara nakil yollarını, bilhassa hava ulaştırmasını inkişaf ettirmektedirler. Bu ise Asyanın çehresini bir iki nesilde kat'î surette değiştirecektir [3]). Bir vakitler güya Türk kavimlerinin baş ırkî vasfı imiş gibi gösterilen mutlakiyet ve istibdat bugün eski Türk ve İskitlerde mevcut olan çifte kırallık ve aşiretler arası muvazene nazariyelerinin tevazzuhu neti-

---

1) *Bemerkungen zum modernen Islam*, d. *Süddeuthsche Monatschefte*, XXX-III, 1936, s. 552.

2) F. Grenard, *Grandeur et décadance de l'Asie*, Paris 1939, p. 158.

3) Owon Lattimore, *The Situation in Asia*, Boston, 1949, s. 181—238, bilhassa, 230-238.

cesinde çürümüştür [1]. Lâtin alfabesi, Denison Ross'un dediği gibi fîkrî esaret amacı değil, bilakis, s. b. t. 343-44 te anlattığımız gibi, bu sahada Avrupa ile aynı seviyeye gelme vasıtasıdır [2]. Bunu pek yakın istikbal gösterecektir. Zikri geçenlerden başka bir çok umumî tarihçilerin, o cümleden Jacques Pirenne'in [3] Avrupa fikrî faikiyetini İonie'liler mektebinden, Thalés ve Pythagor'lardan muasır Avrupaya kadar uzanıp gelen bir faik zihniyet silsilesi gibi göstermelerine karşı zikri geçen F. Grenard'in bu fikrin yalanlığını, Rönesansa kadar Yunan ilim ananesinin Bizansta ve İslâm Âleminde, bundan hiç haberi olmıyan Avrupaya nisbetle çok daha üstün olduğuna dair haklı mütâlealarını [4] zikretmeliyim.

«Yaratma zihniyeti» ve «aşağılık ruhu»

Garbin Şarka faikiyeti her halde böyle üç bin senelik bir mesele değil, o sadece deniz yolları keşfinin sağladığı Avrupa iktisadî ve siyasî faikiyetinin mahsulüdür. Garbin faikiyet âmilleri olarak zikrolunan hususiyetlerin çoğu ancak son beş asrın ve büyük keşiflerin doğurduğu ruhî bir halete irca edilmelidir, bu da Garbde hasıl olan «yaratma zihniyeti» (esprit de creation) ile Şarkta hasıl olan «aşağılık ruhu» (sentement d'infériorité) den ibarettir. Son beş asrın tortusu demek olan bu hususiyeti pek çok Avrupalılar kendilerinin ve Şarklıların ırkî hu-

---

1) Bak. Z. V. Togan, *İbn Fadlan*, 271-65; orada macar âlimi G. Alföldy-nin Barthold'in ve diğerlerinin yazıları da gösterilmiştir.

2) Sir Denison Ross 1926 da Barthold İstanbulda iken ona, bana ve ihtimal Fuad Köprülü'ye yazdığı mektuplarla «illa Lâtini alınız» diye ısrar etmiş ve 1929 da bu alfabe lehine propaganda yapmak maksadiyle Kahire, Şam, Bağdad ve Tahrana seyahat yapmış, fakat projelerini Kral Fuad'a ve Riza Şaha kabul ettiremediğini *The Asitaic Review*'nin ayni sene Temmuz nüshasında neşrettiği makalesinde *(Impressions from the Near and Middle East)* anlatmıştı. İranlı âlimlerden *Aṭārid* Tebriz Edebiyat Fakültesi neşriyatında *(Neşriye-i Dāniskede-i Edebiyāt-i Tebriz* 1949, N. 4-6) yayınladığı hatıratında mezkur 1929 da Londrada «Şarkî Hind Cemiyeti» (The East India Association)nde Hind Nüslümanlarından Elmeᶜ Taṭīfī isminde bir zatın Hindistan Müslümanları ve Hinduler için Urdu dilinde tatbik edilmek üzere bir Lâtin alfabesi teklif ederek verdiği konferansta söz alan Sir Denison Ross'un Lâtin alfabesinin noksanlarına, Arab alfabesinin mükemmeliyetine dair söylediği nutkunu nakletmiştir. Denison Ross'un bu sözleri seyahatları neticesinde hasıl ettiği fikir değiştirmedenmi ibaretti; yoksa çok siyasî olan bu İngiliz müsteşriki daha 1926 da bize Lâtin alfabesini kabul zımmında Türkiye hükûmetini ikna etmeyi teklif ettiği zaman dahi 1935 te Bonn Üniversitesinde söylediği fikirlerde olduğu halde bir oyun mu yapmıştı ? Bunu anlayamadık.

3) J. Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, I, Neuchâtel, 1944, p. 190-91, II, 1946, s. 277-98.

4) F. Grenard, a. es. s. 200-204.

susiyetleri olarak almışlardır. Zikri geçen F. Grenard dahi «lâyıkiyle düşünülecek olursa bu faikiyetin bir ırkî psikoloji meselesi olduğu görülecektir, ki Garbdeki milletler gurubu ile Şarktakilerinin karakter ve ruhunda mühim farklar şeklinde tezahür etmiştir» [1]) demiştir. Bu aryanî ırk üstünlüğü psikozu Türk ve Moğol milletlerinin tarihi ile en geniş mikyasta meşgul olan, tarihî devirlerde Orta - ve Doğuasyada görülen tekmil kültür hareketlerini beyaz Aryanîlere nisbet etmekte sonsuz uydurmalar yoluna giren aslen İsveçli rus âlimi G. E. Grum Grjimaylo'da [2]) had derecesini bulmuştur. Ciddî âlimlerce reddedilmesine rağmen Avrupalılarda çok yayılmış olan bu üstün ırkın faikiyeti ile diğerlerinin değersizliği fikri edebiyat vasıtasiyle, Avrupanın siyâsî yahut manevî nüfuzu altında bulunan şark milletlerinin aydınlarına da aşılanmıştır. Geçen asrın rus «Garpçiler»i ve rus filozofu Çaadayev de böyle düşünürlerdi [3]). Muhtelif memleketlerdeki Türk aydınlarında bu fikir bir ruhî hastalık şeklini almıştır. Rusyada gördüğüm çok okumuş münevverlerden eskiden tenassur etmiş Tatar mirzaları neslinden gelen esbak Duma azası Kniaz Kuguşev (Koğuş oğlu) kendisini Türk sayardı ve derdi : «Biz Türk ve Moğollar kendi başımıza medeniyet yaratmadık ve yaratamayız; fakat Çin, Hind, Arap ve Rus camialarına katıldıktan sonra-yani başkaları farafından açılmış olan yol üzerinde- kültür yaratma hususunda birinci sınıf şahsiyetler vermişizdir. Bizde büyük bir teşkilâtçılık var, o Aryanîlerin bizde bulunmıyan bazı ırkî meziyetleriyle karışınca mucizeler yaratmış, Godunov, Kutuzov, Rimski Korsakov, Çaadayev gibi harikalar yetişmiştir demişti. Müslüman Türk aydınları arasında ayni veya buna benzer fikirlerin Türk milletinde iç güvenin husule gelmesine mâni olduğu, bu fikrin mukadderatımız bakımından geriletici tesirlerinin küçük mikyasta olsa dahi ilmî içtihadların sanksiyonunu yapacak ve millî bünye içinde inkişaf edecek otoriter ilim merkezinin doğmasına ve ilim ananesi husule gelmemesine sebep olduğu aşikârdır.

---

[1]) F. Grenard, ayni eser, s. 198-199 : Tout bien posé, il s'agit d'une quastioa de psychologie, de certaines différences essentielles dans le caractère et l'esprit des deux groupes des peuples.

[2]) Bu zatın *Zapadnaya Mongoliya, Urianxaskiy kray* ismile Rus-Soviet Coğrafya Cemiyeti tarafından 1926 - 1929 da üç cild olarak neşrolunan büyük eserini kasdediyorum.

[3]) Al. Veselovskiy, *Zapadnoye vliyaniye v novoy literature*, Petetsb. 1916.

«Üstün ırk» nazariyesinin butlanı

Bir çok garblı tarihçilerin bir riyazî hakikatmış gibi tekerledikleri bu üstün Garb ırkı fikrinin butlanı o kadar vazihtir, ki bunun için «Rönesans» tan önce bilgiyi Araplardan aldıkları zaman Avrupalıların kendilerinde asla böyle bir meziyet görmediklerini; geriliğin ve pasifliğin timsali olarak bahsuttikleri Hindlilerle İranlıların aryanî ırktan oldukları halde bugün Avrupa medenî hayatında şerefli mevki alan Finler'le İstonların ve Macarların Ural - Altaylılardan olduklarını hatırlatmak kâfi gelir. Son cihan harbi de Avrupalıların, Prof. H. H. Scheder'in dediği gibi, kendi faikiyetlerini korumak ve küstah Asyalıları te'dib eylemek için ırk esasında birleşmelerini değil, ırkî birliklerini tamamiyle unutarak biribirine düşmeleri levhasını arzzetti, ki bu hal Asyalılara Avrupanın siyasî ve medenî tasallutundan ebediyen kurtulma yolunu sağladı. Uzun zaman iktidarda bulunmak ferdlerde, asırlarca süren hakimiyette cemiyetlerde kendilerine «keramet» atfetmelerine sebep oluyor. Fakat şimdi müstemleke ve yarı müstemleke ülkeler kendi mücadeleleri neticesinde kurtuldukları gibi, onları kurtarmak da, zamanın zarureti olarak bugün Amerikada ileri sürülmektedir [1]). İstiklâl kazanan müstemlekelerdeki yeni hızlı inkişaflar, «aşağı ırklar» üzerinde hâkimiyetin « Garbin ırkî meziyetlerinin mantıkî bir neticesi » olduğuna dair büyük Ayrupa mütefekkirleri tarafından söylenen fikirleri hükümsüz bırakacaktır. Zaten güya Alman ırkçılığına karşı savaşan Anglo-Sakson âleminde görülen «hakikî Garb» ırk meziyetlerine derin inanç, asyâ'î bir unsur telâkki ettikleri Sovyet Rusluğunun, kendileri ile «temas neticesinde muhakkak medenîleşeceği ve yola gireceğine» dair âkibeti cihan mikyasında elîm yanlış kanaatler doğurmuş ve bu yüzden öbür zamanki «Yunan mucizesi» gibi «Garb mucizesi» fikrini de iflâs ettirmiş, bunun yerine müstemleke ve Asya kavimleri ile eşit demokratik münasebetler kurmak fikrini getirmiştir. Dünyanın «şeyhi ve mürşidi» kesilen Garb, kendi üfürükleri tesirine fazla inanmasının ağırlıklarını çekince, bir gün bu «kerametler» ine karşı bir nefret hissi duyurabilir. O vakit yukarıda 9 madde ile sayılan büyük medenî meziyetlerin mümtaz ırk'ın malı olmayıp medenî beşeriyetin Avrupada inkişaf ettirdiği müşterek malı olduğu ve yaşıyan medeniyete intisab eden her camianın bu meziyetleri benimsemiyeceği ve ona yenilikler ilâve edeceği dünyaca kabul olunacaktır.

---

[1]) O. Lattimore, *The Situation in Asia*, s. 230 v. d.

«Kültür» ve «medeniyet» farkları; Yunan medeniyetleri hakkında El-Bîrûnî'nin fikirleri

Avrupa milletlerinin millî kültürleri olduğu gibi şarklı milletlerin gerek kendi aralarında, gerekse garbli milletlerle onların arasında örf, âdât, din ve ahlâk hususlarında farkların kalması tabiidir; fakat medeniyet, ilim ve sanat, bu sahalarda çalışma metodu ve tekniği bütün dünya milletleri için ayni olmak yoluna girmiştir. Medeniyet yarattığı devirlerde İslâm Âlemi, Yunan medeniyetini devam ettiren «Garb Âlemi» nin bir kısmı telakki olunuyordu. Kıymet ve ölçü mefhumları eski Sumer ölçülerinin Yunanlılarda aldığı şekillerden *(dinar, dirhem, estar, miskal,* Horezmlilerde *dina kram* [1]) v. s.), coğrafî, riyazî ve felsefî anlayış, hatta Hicret esası yayılmadan önce takvimi bile yunanlı (Selivk takvimi olan, Kur'an vasıtasiyle «Çifteboynuzlu» yu, yani Makedonyalı Alexdander'i, bir peygamber derecesine yükselterek takdis eden İslâm Âlemi başka türlü telakki olunamazdı. Arkadaşımız olan alman filozofu K. Jaspers gibi, El-Bîrûnî de eserlerinde İslâm Âlemini medeniyeti bakımından Yunan, Roma ve Mısır ile birlikte tek bir «Ahl-u'l-mağrib», Hind ve Çini tek bir «Ahl-u'l-maşriq» olarak anmakta ve bu iki âlem arasındeki karakter farklarını belirtmektedir [2]). İslâm Âleminin eski Yunandau ayrı düşmesi onun tereddi zamanında, dini medeniyatle birleştirme çağında husule gelmiştir. El-Bîrûnî, Yunan medeniyetine ayrı ve mümtaz bir mevki verirken hristiyanlığa pek büyük rol ayıran Henri Massis ve Paul Valéry gibilerin aksine olarak, Garb medeniyetinin itilâ ve en parlak devri olarak Yunanlıların hristiyanlığı kabulden evvelki devrini almış, «ilimde itinâ ve dikkatin her şeyi en yüksek derecesıne çıkarmak» hususunda ancak o devrin Yunanlılarında hâkim olduğunu belirtmiştir [3]). Fikrimce bir

---

1) Horezm dilinde «gram» kelimesi geçen sene Ortaanadoluda seyahatimiz esnasında Konyada Yusufağa Dütüphanesinde keşfettiğim Horezm dilina ait lûgat kitabında bulunmaktadır.

2-3) Bk. El-Bîrûnî, *Kitāb al-ṣaydana,* Bursa Kurşunlu Cami yazması, vr. 6b: وكل واحد من الامم موصوفة بالتقدم فى علم ما او عمل واليونانيون منهم قبل النصرانية موسومون بفضل العناية فى المباحث وترقية الاشيأ الى اشرف مراتبها وتقريبها من كمالها... ولكن ناحية المغرب فازت به وبامثاله وافازتنا (اى اهل الاسلام) بمتكون مساعيهم علماً وعملاً. واما ناحية المشرق فليس فيها من الامم من يهتم لعلم غيرالهند ولكن هذه الفنون خاصة عند هم مؤسسة على اصول مخالفة لمااعتدناه من قوانين المغربيين ثم المباينة بيننا وبينهم فى اللغة والملة والعادات والرسوم وافراطهم فى المجانبة بالطهارة تزيل المخالطة عن البين

gün «garbli» ve «şarklı» medeniyet farkı kalmıyacak, Japonya Amerikaya nisbetle garbli, Fransa İspanyaya göre şarklı ocaktır. Bir Maleziyalının, yahut bir Moğolun kültür itibariyle bir Almandan yahut bir Amerikalıdan farkı Avrupa ve Amerika milletlerinin kendi aralarındaki kültür farkları derecesine inecektir. Millî camialara ayrılan Garbin medeniyet itibariyle bir kül, yine millî camialara ayrılan Şarkın da medeniyeti ayrı diğer bir kül teşkil edeceklerini zannetmem. Son beş asır zarfında Avrupa ile Asya arasında yer alan «yaradıcılık» ve «aşağılık» zihniyeti farkları bundan sonra da epey zaman devam edebilir. Fakat bu yine ârizî kalacaktır. Müterakki camia medeniyet yaratmanın kaidelerini kendisi vazeder, bunu yapamıyan camia ölüdür. Bu fikir pek yakın bir zamanda Şark Âleminin yegâne rehber şiar haline yükselecektir.

Garb medeniyetini benimsemenin mikyasları

Bugün Garble Şark arasındaki farkın başlıca alâmeti yaradış zihniyeti ve aşağılık ruhu olduğuna göre, Şarkta asrî yaratma zihniyetinin mi'yarı ne olacağı bes bellidir; *müstakillen vücuda getirilen eser.* Meselâ bir Türk, dünya ilmine yeni bir şey ilâve ederek bir ilmî eser vücude getirmiş. münderecatını işlemekte, metod ve teknik bakımından pürüzsüz kılmakta hiç bir garblinin yardımını görmediği halde, eserine bu bakımından tam bir garbli eser şeklini verebilmişse, o Türk Garb medeniyetini tam olarak benimsemiş demektir.

Fakat hemen kaydetmeliyim, ki bu «müstakil iş», b. t. s. 145 te anlattığımız gibi, ilmi şahıslara ait bir «sır» bilen şarklı işi, üstadlara ve ilim arkadaşlarına lüzumunda yapılması gereken müracaatlerden kaçınmak demek değildir. Mesai birliği ile vücuda getirilen eserler orijinal buluşları, tasnif ve telif usulü ve ilmî teknik techizatı bakımından yine müstakil olabilir.

Diğer bir mikyas ta *dikkat*'tir. Muasır Avrupada «akribie» diye

وتفصم عرى المباحثة . *Tahdid nihāyat-i 'l-amākin,* **Fatih Kütüphanesi yazması, 135** (=Z. U. Togan, *Biruni'n Picture of the World.* s. 62-54): فاما اهل المغرب من : اليونانيين و غير هم فللز ومهم اقصرالطرق و اقربها من الحقيقة نظروا على الامتداد ... والسلوك على موازاة ما بين المشرق و المغرب فلم يجدوا فيه اختلافا : 161 s. ومن نهاية العمران مسح اهل الناحيتين الاطوال , اماالصين والهند وفارس فمن جهة المشرق واما الروم واليونانيون والمصريون فمن جهة المغرب من جزائر الخالدات ... واما اهل المشرق ... فقد بنوا على مثل ذلك ... واخذوا لها مما وجدوه بنا حيتهم .

yunancadan gelen bir kelime ile ifade olunan bu husus belki Avrupalılara eski Yunan ve Romadan miras kalmış bir hususiyettir. Fakat bu hususiyet Çinde olduğu gibi, eski Horezmlilerde ve onlarla komşu olarak yaşıyan Sırderya ve Horezm Türklerinde de görülmektedir [1]). El-Bîrûnî Yunanlılarda bulunan bu dikkat hususun İslâmlarda bulunmadığından şikâyet etmekte, hatta dikkatsizliği «bu bizim kavmin umumî eksikliğidir» diye vasıflandırdıktan sonra, «şöyle, ki yazıları tashih etmek ve aslı ile karşılaştırmak hususunda bize hâkim olan dikkatsizlik yüzünden böyle yazma eserlerin varlığı ile yokluğu müsavi oluyor, hatta böyle kitapların içinde mündereç malûmatı bilip bilmemenin ehemmiyeti bile kalmıyor. Eğer bizde bu âfet olmasa idi, Dioskurides, Galenos, Paulus ve Oreibasios'un eserlerinin arapçaya tercümelerinde zikredilen yunanca isimleri nakletmek kâfi gelirdi, fakat biz o tercümelere inanamıyoruz ve onların yazma nüshalarında değişmeler yapılıp yapılmadığından emin olamıyoruz. Bu yüzden bu yunanca isimlerin aslı ne olduğunu Yunanlılardan soruşturup tesbit etmek icabediyor» diyerek kendisinin o zaman Horezme yahut Gazneye gelen bir Rum'dan soruşturup «asıl şeklini onun kendi dilinde», her halde Rum harfleri ile «yazıp tesbit» ettiğini anlatmaktadır [2]). Bizim kütüphanelerimizdeki eski yazma eserleri «dikkat» bakımından ayrıca tetkik etmek, dikkatin hangi memleketlerde görüldüğünü tesbit etmek islâm milletlerinin kültür tarihini öğrenirken ayrıca ehemmiyet verilecek bir noktadır. Dikkat ırkî hususiyet değil, i'tiyad ve terbiye neticesidir; fakat dikkatsizliğe alışmış olan kavimlerde taammümü zaman ve ihtimam ister; islâm milletleri aldırış etmezler, dikkat ve itinanın ehemmiyeti hususunu takdirde geç kalır ve bunu yani nesillere hususi terbiye ile aşılamak çaresine girişmezlerse, bilhassa teknik ilimler sahasında, daima Garbın gerisinde kalacaklardır. Her halde Garb sistemini benimsemenin başlıca mikyasları şimdi zikrettiğimiz eser «yaratmada istiklâl» ve «dikkat» hususudur.

Demokrasi ve yaratma zihniyeti

Acaba biz yaratma zihniyetini böyle müstakillen ve dikkatle ikmal edilen orinal eserler vücuda getirecek derecede ve geniş mikyasta benimseme

---

1) *Der VII. Orientalistentag (ZDGM*, XC, 1936), s. *30*.

2) El-Bîrûnî'nin *Saydana*'sındaki bu kayıt bu kitabın 340 sayfası haşiyesinde naklonulmuştur. El-Biruni'nin Türkistanda oturduğu halde yunanca öğrenmiş olduğu Homerus'un arapçaya ve süryaniceye tercüme edilmemiş olan eserlerinden bizzat yaptığı tercümeleri ile de sabittir; bk. şimdi İ. Kraçkovsky, *Gomer-i Al-Biruni* (Homeros ve El-Bîrûnî), d. *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*, 1945, t. IV, p. 200 — 205.

işinde nasıl ve ne zaman muvaffak oiabiliriz? Herhalde içtihad yollarının kapalı kalmasında başlıca âmil olan askerî idare sisteminden demokrasiye geçmek bu işi kolaylaştıracaktır. İdarede demokrasi sistemine, municipium'a, seçimli şehir ve vilâyet idarelerine geçmek, 1863 ten sonraki çar Rusyasında olduğu gibi, Türkiyede de hayırlı neticeler verecek, içtimaî bünyemizi değiştirecek ilimde teşebbüs ve ictihad yoluna girmeyi temin edecektir. Şu satırlar yazıldığı sırada Türkiyenin tarihinde en büyük bir inkilâp, kan dökülmeden, milletin tam bir şuurlu hareketi, fakat emsali bu memlekette belki hiç görülmiyen temkinli heyecan içinde gerçekleşmiştir.

Daima asker kalacağına inandığım Türk milleti bir defa devleti dinden ayırmıştı, şimdi de devlet idaresini demokrat ve sivil yapacaktır; onun terakkiyatına artık hiç bir engel kalmamıştır, yalnız Tanrı onu dış düşmandan korusun. Türk milleti şuur ve iradesine kavuştu ve artık bundan ayrılmıyacaktır. Fakat serbest iradeyi siyasî, içtimaî hayatta olduğu gibi, ilmî hayatta da tatbik imkânı hasıl olmakla iş bitmiyor, yaratma zihniyetini benimsemenin yolları ve çareleri tespit edilmelidir.

Yaratma zihniyetini elde etmenin üç şartı

Mademki yaratma ve aşağılık bir ırkî hususiyet değildir, öyle ise bu zihniyeti kendimizde ihya etmenin yolu fikrimce üçtür: 1 — Üstün ırk nazariyesinin butlanını ilme dayanarak telkin etmek; 2 — Yaratmanın metodunu öğrenmeyi bir millî vazife yapmak; 3 — İlmî faaliyetin kendisini bu ruhî ârızaları gidermekte faydalı olacak bir şekilde plânlı yapmak. Bu üç mevzuu ayrıca izah edelim.

1. Üstün ırk nazariyesinin butlanına daha evvelki yazılarımda işaret etmiştim [1]). Herkesten önce inandırılması icabeden sahte garbçilerin gözlerini açmak için bilhassa son cihan harbi esnasında Alman üstün ırkı nazariyesine karşı İngiltere ve Amerikada yapılan neşriyattan geniş mikyasta istifade edilebilir. Bu yolla aryânî olmıyan ırkların yaradış istidadı meselesi de aydınlatılmış olur.

2. Yaratma zihniyeti ve dikkat lehine, aşağılık ruhu ve dikkatsizlik aleyhine mücadelede metodlu terbiye ve öğrenme hususuna gelince, bunda her şeyden evvel kendimizin şarklı olduğumuzu, aşağılık ruhunun, ârizî olmakla beraber, bir ciddî hastalık olduğunu ve bunun

---

1) «Türk destanlarının tasnifi» d. *Atsız mecmua* 1931, N. 2, s. 27-8; «Goethe'nin Şarkı duyuşu» d. *Yücel*. 1939. N. 55. s. 8; *Giriş*, 275, 405.

plânlı, sistematik tedaviye muhtaç olduğunu kabul etmeliyiz. Biz kendimizi Garb zihniyetini benimsemek azminde olan bir şarklı millet olarak kabul edersek, o vakit şeklin kabulü ile zihniyeti benimseme meselesinin kendi kendiliğinden halledilivereceğine dair hülyalardan da kurtulmuş oluruz. Aşağılık zihniyeti, Garb-Şark farkını ezelî bir keyfiyet diye bilmek ve Garb zihniyetini benimseme yollarını bulamamak gibi hallerle beslenmektedir. O halde bu aşağılık ruhunu ve metodu benimseyişin yalnız hümaniter ilimlerde ve tarih sahasında değil, başka ilimler ve hayatın başka sahaları için de aynı olduğunu kabul etmek icabeder. Çünkü «mimarlarımız var, üstadlığa doğru ilerliyen yeni yeni şahsiyetlerimiz çıkar, imâr plânları yoluyla şehircilik te memleketimize girdi, fakat niçin bu uyanışın neticelerini alamıyoruz ?»[1]; yahut «Gemilerimiz yürüyor, gemi inşası ilmini tahsil için bu kadar Türkü Avrupaya gönderdik, geldiler, lâyıkiyle ihtisas kesbetmiş adamlarımız var, fakat gemilerimizi neden kendimiz yapmaktan çekiniyoruz ?»[2] gibi sualler bütün diğer sahalar için de soruluyor. O halde aşağılık ruhundan kurtulup yaratma zihniyetine geçme umumî bir meseledir ve bunu benimsemenin usülü bütün ilimler ve hayat sahaları için şâmil ve bize has bir ilim olarak işlenmeli ve bütün yüksek mektep talebelerine okutulmalı ve bu iş bir millî seferberlik şeklini almalıdır. Ve ancak o vakit biz bu hastalığın müzminleşmesinin önünü alabiliriz.

Göçebe ve medenî Türklerde yaratma yollarının benimsenmesi şartları

«Yaratma zihniyeti» nin benimsenmusine «göçebelik» an'aneleri mani olduğuna dair edebiyatımızda[3] ve Garbde yazılanların kıymeti yoktur. Bilâkis rus âlimlerinin, V. Gregor'yev ve P. Saveliyev'den başlayıp, müteaddid defa kendi tecrübeleri sıfatiyle tesbit ettikleri gibi, göçebe Türk ve Moğollarda bu zihniyetin Ortaasyanın medenî Türklerine nisbeten daha kolay benimsendiği daha geçen asır ortasında Kırgızlar arasından çıkan âlim Çokan Velihan ile Buriatlar arasında zuhur eden âlim Gürcü Banzarov gibi harikaların[4] mevcudiyeti ve bunları takip eden diğer bazı parlak si-

---

1) *Cumhuriyet*, 12.10.1948.

2) *Yeni Istanbul*, 22.1.1950.

3) Bk. Dr. Halil Fikret, *Hayat* mecmuası, İstanbul III. 1958. N. s. 141-142.

4) Bu iki zat için bk. Z. V. Togan, *Türkili tarihi*, 1942, s. 543-551 ve *Revue des études islamiques*. III. Paris 1935. p. 256-260.

malar [1]) ile sabit olmuştur. Yalnız göçebelerin hayat şartları icabı, aralarından yetişen Garb zihniyetli âlimler kendi muhitlerinde bir kültür çevresi yaratamıyorlardı, şimdi o göçebelikte, yayla çıkışları müstesna, hemen hemen kalmadı. Orta ve Önasya medenî şehirli Türklerinde Garb zihniyetini benimsemek ise çok vakit güçlük arzeder. Çünkü bunlar göçebeler gibi körpe değil, kafaları asırlarca taşımış oldukları medeniyetlerin teressübatı ile çok vakit dolmuş bulunuyor. Arap ve İranlılarda da hal böyledir. Bunlara bu yabancı zihniyeti benimsetebilmek için kafalarını o eski medeniyetlerin tortularından temizlemek, yahut o eski tortuları yenisini kabule müsaid bir hale getirmek lâzım geliyor. Bu gibi sahalarda Garb yaratma zihniyeti (dinî kültürün kuvvetli tesiri altında kaldıklarından) en çok dinî ilimler ve fikriyat sahalarında çalışma metodunu benimseme yoluyla yerleşebildiği görülmektedir. Bunu çok iyi takdir eden Hindli Müslüman aydını Khudabakhsh meşhur İslâm tetkikçisi I. Goldziher'in almanca eserlerini, ingilizce okuyan Hindli Müslümanlara okutmak maksadiyle, ilgilizceye tercüme ederek neşretmiştir. I. Goldziher kendisi dahi «200.000.000 Müslüman kendi dinlerini Garbin tarihî tenkid usulünü benimsemeyip bu şekilde tetkik etmek yoluna girerlerse, muasır medenî milletler arasında mühim mevki almış ve kendi fikrî hayatlarında yüksek seviyeye çıkmış olacaraklardır» demiştir [2]). O halde biz sırf terbiye bakımından dinî sahalarda Garb tenkidî usullerini öğreten «metodik» leri işlemek mecburiyetindeyiz [3]).

Göçebeleri asrî zıraat hayatına geçirmekte metodik çalışma sayesinde hiç beklenmedik müsbet neticeler verdiği halde, bu terbiyeyi alamıyan çevrelerde göçebelikten asrî ziraate geçmek işinin tamamiyle akim kaldığı geçen asırda Kazak-Kırğız ve Başkurtlar arasında yapılan tecrübelerle sabit olmuştur. Cengiz oğullarından Seydalioğlu Tilev ve Cantüreoğlu Seyidhan isminde iki sultanın Rus mekteplerinde tahsilden sonra ziraati halkın ruhiyatına uygun bir şekilde ve onların itimadını kazanarak telkin eylemeleri neticesinde Kustanay vilâyeti Kazak-Kırgızlarında ve Küçükoğlu Küçükov nam Başkurt subayının

---

1) Meselâ Altay Türklerinden Prof. N. Katanov ve Moğollardan Jamsaranov Sanjivey vesaire.

2) Dil *Kultur der Gegenwat*. 1-31, s. 131.

3) Bu meseleyi ben *Revue des Études Islamiques* mecmuasında (III. p. 249-271) de *Considerations sur la collaboration scientifique entre l'Orient Islamique et l'Europe* nam yazımda izah etmiştim; şimdi bu mevzu yeniden işlenerek *İş* mecmuası 1950, N. 107-8 de bir daha neşredilmiştir.

yine bu gibi metodik şekilde ve halkın güvenine dayanarak çalışmaları sayesinde Argayaş ve Yalan Başkurtları arasında asrî zıraat sistemi, komşu Rusları geri bırakan bir şekilde, benimsenmiş, fakat böyle milletin güvenini kazanan bilgin rehberlerin metodlu telkinlerinden mahrum kalan yerlerde ayni uruğlara mensup çevreler asrî zıraat hayatına alışamamış ve sefalet içinde yuvarlanıp gitmişlerdir. Bu halin Anadoludaki emsalini de memleketin her tarafında zıraat mühendisliği işinde bulunanlardan öğrenmek fırsatına nail oldum. Bütün bunlar Garbin yaradış zihniyetini aşılamak yolundaki mesaiyi biz Türklerde geniş bir mikyasta ve motodlu bir şekilde umumî millî bir iş olarak ele alıp yapmak icabettiğini göstermektedir. İlim sahasında yaradış ile «Con Ahmetlik» ler arasındaki farkı da ancak bu metodik telkinlerle anlatmak mümkün olacaktır.

Türk ilmini medeniyet âlemine arz etmenin mübremliği

3. Garbli aryanî ırkının üstünlüğü fikrini kafamızdan çıkardığımızı, bu kâbustan kurtulduğumuzu kendimizin yaratma istidadımıza inandığımızı farzedelim; fakat tatbikat sahasına ğeçmeyinde böyle bir inanç neye yarar? İlmî faaliyetimizi, az yahut çok, zayıf yahut kuvvetli olsun, beynelmilel sahaya çıkarmayı mümkün kılmak, hatta bunu yüksek ilim müesseselerimiz için mecburî tutmak bugün için bir zarurettir. Terbiye ve öğrenme için olduğu gibi, öğrenmişlerin ilmî faaliyeti için de muhakkak plânlılık ve biri diğerini tamamlayıcılık temin edilmelidir.. Çünkü biz çok geri kalmışız. Bu işi liberaz zihniyetle kendi haline bırakmak aslâ caiz olmaz. Memleketimizde siyasî idare bir gün belki merkeziyetsizlik esasına kurulabilir; fakat böyle olsa dahi ilmî sahadaki faaliyeti sıkı merkeziyette tabi kılmak zarureti görülecektir. Bu ise içtihada karışmak, ferdî teşebbüslere engel olmak demek olmamalı, sıf süratli ve plânlı olmayı temin etmek maksadiyle ve ilim tekniği bakımından yapılmalı ve devlet bütçesinden idare olunan ilim müesseselerinde tatbik edilmelidir. Yani devlet hesabına yapılan neşriyat muhakkak tek bir merkezden idare olunmalı, metod ve ilim tekniği bakımından yeknesaklığın teminine çalışılmalıdır. Bunun için bu *neşeiyatı* her şevden evvel *beynelmilel ilim çevrelerinia tenkidine maruz tutma*'yı ğözönünde bulundurmalıyız. Bunun için tekmil neşriyatın sonuna eserlerin Garbin üç ilim dilinden birinde hülâsasını (résumé) vermek, mühim eserlerin tam olarak Garb dillerine tercümesini mecburî kılmak icabeder. Türk üniversitelerinin neşriyatla uğraşan tekmil şubelerinde ve enstitülerinde *kuvvetli tercümanlar* kadrosu bulundurmak, bu gibi müesseselerin *dirayetli*

profesörler tarafından idare edilmelerini temin eylemek kadar mühimdir. Bizim için bir ilim adamının neşriyatı ne kadar mühim ise, o eserin hemen o vakit beynelmilel ilim âleminin nazarına konulması da o derece mühimdir. Bu işi *ne kadar masraflı olsa dahi* yapmak mecburiyetindeyiz. Çünkü ilmî hayatla içtihad kaynağı tenkiddir ve ancak beynelmilel sahada insanların müşahedesine arzedilen mesainin milletler hayatında kıymeti vardır. Biz yaradıcılık ziyniyetini benimsemek davasında bulunurken Garbi erişilecek, hatta şerait müsait olunca geçilecek bir örnek diye tanırız. Yani o yine bizim üstadımızdır, fakat o üstad bizi ancak açık mesai ile açık mücadele ve yarışta kendisini geçmek azmiyle çalıştığımızı görünce takdir edecektir. İlmî ve medenî faaliyetimizi, Garb başta olmak üzere, tekmil cihanın gözönünde, onun takdir ve tenkidine maruz kılarak ilerletmek bizim için *hiç bir gün geciktirmeden* başlanması gereken en aktüel bir meseledir. Biz kendi kabuğumuz içinde kapalı halde ne kadar faaliyet göstersek dahi faydası azdır. Üniversitelerde herkes eserini, dünyaya göstermek için yapmalıdır, ki bu sayede herkes kendi sahasında medeniyet âleminde yapılanlarla aşinalık peyda etmeyi zarurî görsün. O halde her müellif eserini, âleme ne söylemesi reva olduğunu bilerek ve düşünerek yazacaktır. Dağınık ve köşelerde yatıp kalacak mesai bizim gibi geri kalan bir millet için ziyandır. Biz mesaiyi plânla yapmak ve onu günü gününe dünyaya bildirerek onu «râic» bir halde bulundurmak hususunda daima seferber olmalıyız. Bu mesaiyi dış ve iç için toplu ve gösterişli yapmak her cihetten faydalı olacak, genç ilim unsurumuzu da işe tergip ve teşvik edecek, ona hedefini gösterecektir. Biz bunu yaparsak 20-25 senede ilim yapanlar kafilesine katılmış oluruz, yaradışın Garbe has olduğuna ve bizim istidatsızlığımıza dair kanaatlar da kendiliğinden kalkar.

Medeniyet yaratan Garbin fârik vasıfları sıfatiyle söylenenler, bir ırk hususiyeti olmamak- ve ârizî olmakla beraber, yine bugün Garbin özel vasıflarıdır, bu aslâ inkâr edilemez. Bu hususiyetler bizim için de medeniyet yaratan bir millet olabilmek için ülkü mahiyetini haizdir ve bu yüzden biz usule dair olan bu kitabın basında öteki dokuz maddeyi saydık. Biz Türkler 9 dan hoşlandığımız için Jaspers'in dokuzuncu maddesi üzerinde düşünmek bize eyi gelecektir. Çünkü İslâm Âleminin «s̱uğūr» mıntakalarındaki askerî muhitler, silsile-i merâtip ananesini, büyük âlim Seyyid Şerif Cürcânî'nin dediği vechile «kes̱ret-i örf»ü [1]), beslemiş, emir almaktan sarhoş, emir vermekten magrur tip-

[1]) Bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine giriş*, s. 362.

leri yaratmış, fikir sahasında müstakil karakterlerin ve kategori enginliğinin meydana gelmesine mâni olmuştur. İki gün evveline kadar devam edip gelen vesayet zamanlarında ilmî rütbelerde bulunanların ancak kendi seviyelerinden aşağı olanlara karşı feragat göstermek ve kıskançlık içtimaî belâlarımızın başında geliyordu. Açık kalple iş birliği yapamıyacak insanlar ilim muhiti yaratamazlar ve onların çevresinde ilimde «ârifler» zuhur edemez. Aşağılık ruhunun ilim ile uğraşanların her vakit karşılarına çıkacak en feci tezahürü de budur. Biz zikri geçen 9 madde ve emsalini etraflıca öğrenmek mecburiyetindeyiz. Şair Muhammed İkbal hakikî garbçiliği bulamıyanlara hitaben

علم وفن را ای جوان شوخ وشنك　　　　مغز می بایدنه ملبوس فرنك

demişse, ben de b. t.s. 342'de, görünüşte garbli, hakikatte «Netâyic-ü 'l-vuku'ât» karşısında yüz karası olan eserlerden tiksindiğimi belirttim. İşte bu yüzdendir, ki en çok zavahirin metod'undan bahseden bu eserin «Önsöz» ünü «Garb zihniyeti» ve «ma'z» i mevzuuna tahsis ettim.

Türk dilinde ilim yaratmanın zevkli devri

Bu eserde bir çok nazarî meseleleri izah etmeye çalıştık. Fakat bu nazariyeler ancak tatbikat sahasına geçerse kıymet kesbederler. Tarihte Türklerden bir çok ilim adamları yetişmiş, fakat ancak Alişir Nevayi, Kâtip Çelebi, Ali ve Cevdet Paşa gibi parmakla sayılabilir zevat bildiklerini kendi ana dillerinde doya doya yazıp millî kültür yaratabilmişlerdir. Büyük âlim El-Bîrûnî kendi ana dili -her halde türkçe- ilim dili olmadığından kendisine yabancı olan ve kullanışta müskülât çektiği arab ve fars dillerinde yazmak mecburiyetinde kaldığını, ana dili ilmî mevzuları yazmağa müsaid olmadığı için eserlerinin o dilde yazacak olursa bunnn yalak üzerine çıkan bir deve kabilinden garib görüleceğini söylemiştir. Zikri geçen Çokan Velihan ile Altay Türklerinden yetişen turkolog Prof. N. Katanov Tür tarih ve lisaniyatına, miralay Ebubekir Divayoğlu Türklerin etnografyasına dair neşrettikleri kıymetli eserlerini munhasiren rus dilinde yazdılar, öğrendikleri ilmî usul ve metodla Rusların ilmi için çalışmış oldular. Kazak-Kırgızlardan Almaatalı Barlıbek Sırtlanoğlu da Petersburg Üniversitesitesinin Şark Fakültesini mükemmel bir ilmî eserle ikmal etmiş ve ilmî metod hususunda öğrendik - ve bildiklerini kendi ana dilinde tatbik ederek millî kültür yaratmak iştemişti; kendi kavminin vaziyeti ve Rus hükümeti ona bu emellerini kuvveden file çıkarmaya yol vermedi. Ve o bu yüzden, üzüntüden, hastalanarak daha gençken 26.11.1914 te bu dünyadan ayrıldı. Ben de eski vatanımda kalmış olsaydım, öğren-

diklerimle milletime faydalı olamamak bakımından Çokan ile Barılbek'e benziyecektim. Gerçi ora türkçesince bazı popüler eser ve derslikler neşretmiştim, fakat ilmî eserlerimi rusça neşrediyordum, bunun başka çaresi yoktu. Bereket versin, ki Türk dili devlet dili olan ve asırlardanberi bu şekilde inkişaf edegelen Türkiyeye gelerek çalışmağa muvaffak oldum. Öğrendiklerimi tarihî eserler şeklinde, nihayet bizim yolun heveslilerine ve talebelerime yol göstermek maksadiyle topladığım bu nazarî fikirlerimi ve kaynakları da bir türkçe usul kitabı şeklinde Türk aydınlarına sunabildim. Türk milletinin siyasî ve medenî sahalarda vesayet devresini tarihe karıştırıp iradesini istediği gibi işletme yoluna girmesi her kes gibi bana da tam bir ferah ve daha çok çok çalışma hevesi vermaktedir. Bu memleketin irfan işlerinde kendimize halefler yetiştirmek üzere çalışmak benim için en büyük saadet olacaktır. Bu kitapta b. t. s. 282 ve 310 da tesisi yollarını gösterdiğim ilmî enstitü kütüphanelerini teşkilde faydalı olabilsem, bir de riyazi ve tabiî ilimlerle birlikte hümaniter ilimler üzerinde çalışacak ve bünyemize uygun Türk Ulûm Akademisi kurnak hususunda 8.6 ve 5.9.1925 te Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beye takdim ettiğim lâyihanın, aynı fikri taşıyan diğer bir çok Türk aydınlarının, senelerdenberi; muhtelif vesilelerle, matbuatta izhar edegeldîkleri büyük dileklerinin kuvveden file çıktığını görürsem daha çok mesud olurum. Çünkü bu kitapta s, 13-14, 114, 144, 316-319, 321 de anlattığım gıbi, *tarih ve lisaniyat ilimleri ancak müsbet ilimlerle birlikte ve muhtelif ilim mensnplarının yardımiyle işlendikleri zaman lâyık oldukları kiymeti kazanırlar* ve metod ancak o şeraitte tam olarak tatbik edilebilir.

A. Zeki Velidi Togan

16.5.1950 Bayezit

I

TARİHİN MEVZUU VE SAHASI

1

"Tarih" ve ‹Tarihte usul› Mefhumları

1. Avrupada tarih ilmi usulüne dair olmak üzere neşredilen eserler çoktur. Bu kıt'aya mensup milletlerden Fransızlar ve İngilizler kendilerini Avrupa medeniyetinin hakiki banisi telâkkî ettiklerinden bu medeniyeti ve bunun tarihini öğrenmenin usulü hakkında fazla düşünmemişlerdir. Buna mukabil Almanlar ve Ruslar gibi medenî inkişafları yeni olan ve bunu diğerlerinden öğrenmek ihtiyacında kalan milletler bu mesele ile daha çok meşgul olmuşlardır. Almanlardan bu mevzu ile önce Leibnitz, Hegel ve Fichte gibi mütefekkirler alâkadar olmuşlardır Son zamanlarda buna dair elkitapları yazan müelliflerden şunların eserlerini zikredelim:

1. Ernest Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode.* Leipzig 1889. (Bu eseri prof. J. Mordtmann harbiumumide İstanbul Darülfününunda tarihte usul mevzuuna dair okutduğu derslere esas ittihaz etmiştir).

2. Ayni müellif: *Einführung in die Gechichtswissenschaft* (Göschen-Sammlung, 270), III. Auflage, Berlin, 1926 (Bu eser Şükrü Akkaya tarafından bazı yerleri ihtisar edilmek üzere türkçeye çevrilmiş ve ‹Tarih ilmine giriş› unvaniyle, 1936 da İstanbulda intişar etmiştir).

3. Alfred Feder *Lehrbuch der geschichtlichen Methode.* Regensburg, 1924, (üçüncü basımı).

4. W. Bauer, *Einführung in das Studium der Geschichte,* Wien, 1921. Bu eser müellifin Viyana Üniversitesinde okuttuğu derslerinden ibrrettir.

5. C. V. Langlois et Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques,* Paris, 1905. Bernheimin zikredilen iki eserinden birincisi

esas ittihaz edilerek ve fransız tarihine tatbikan yazılmıştır. Bu eser de Galip Ataç tarafından «Tarih tetkiklerine giriş» unvaniyle 1937 de türkçe olarak neşredilmiştir.

6. F. M. Fling, *The writing of history. introduction to historical method.* New-Haven, 1923.

Zikredilen müelliflerin eserlerinde daha ziyade mevzuun nazarî cihetine ehemmiyet verilmiştir, ben ise başlıca Bernheimi göz önünde bulundurarak, tarih felsefesi meselelerini ve diğer nazariyatı kitabın sonunda kısaca anlatmakla iktifa edeceğim. Bilhassa metodun kendisine, çalışma usullerine ve bunların teknik cihetlerine ait malûmat vermeğe çalışacağım.

2. "Tarih" kelimesi ibranicede "ay" manasına gelen "yarex" kelimesinden gelmedir. Nasıl, ki yunancadan lâtinceye geçen "historia" kelimesi de Araplara *asṭūrâ* (ve cemi ile *asāṭīr*, Kur'ande *asāṭīr al-avvalīn*) şeklinde geçmiştir.

Hâdiselerin seyrinden, hatta madde ve eşyanın mazi ve halinden bahseden her yazı ve her hikâye tarihtir. Böylece biz tabiî hâdiselerin tarihini, bir ilmin, mevaddan, meselâ altının, demirin, ipek kumaşın, buğdayın, tütünün; muhtelif ağaç envaının, meselâ elma ağacının, bombo'nun; taşlardan meselâ mermerin tarihini bahis mevzuu edebiliyoruz. Fakat burada bizim için tarih daha ziyade insaniyetin veyahut milletlerin tarihidir. Bu itibarla *"tarih" içtimaî bünyenin âzası olmak itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin inkişafını takip eden bilgidir.* Tarih, beşeriyetin içtimaî ve siyasî bünyeler teşkil ederek terakki ve tekâmül eylemesinde fertler ve cemaatler tarafından işlenen fiil ve ortaya atılan fikirleri ve bunların neticesi olarak zuhur etmiş olan vakaları tetkik eder. Tarih bu vakaların maddî ve manevî sebeblerini ve sebebler ile vakalar arasındaki münasebetleri araştırıp tayin eder. Hatta Yunanca "İstoria" kelimesi dahi aslında "araştırma" demektir. Tarihin insanın hayatının tasviri olmak bakımından daha sağlam ve mufassal tarifi biraz sonra verilecektir. "Tarihte usul" ise bu tarif ettiğimiz tarih mevzunnun nasıl tetkik edilerek işlenmesi icabettiğini gösteren ilimdir.

3. Tarih, yazış tarzlarına nazaran başlıca dört nev'e ayrılır :

1) Rivayetci yahut naklî (= histoire référente) yazışı,

2) Öğretici, yahut şe'nî tarih (=histoire paragmatique) yazışı,

3) Nedennasılcı, yahut tekevvünî tarih, (= histoire génétique) yazışı ve nihayet,

4) İçtimai tarih yazışı.

Rivayetçi tarih, vakayii felsefî veya diğer bir bakımdan tetkikle ve sistemleştirmekle uğraşmıyan, doğrudan doğruya rivayet yahut hikâye eden eserlerden ibarettir. Meselâ Herodot tarihi, ekseri islâm kronikleri, meselâ Tabarî ve İbn al-Asîr gibi müelliflerin eserleri, keza tarihî destanlar, meselâ *İliada* ve *Odisséa* da kısmen bu zümreye girer. Cenubî Arnavutlukta, Makedonyada Tepedelenli Ali Paşa hakkındaki destan, Nogaylarda Edige, Toktamış, Urak ve Mamay destanları, keza Türklerin pek mâruf olan ensab şecereleri bu cümleye dahildir. Bu şekil her millete tarih inşasının en eski şeklidir. Ve burada vakaların bir sistem esasında tetkiki, esbab ve sebeblenmişler arasındaki münasebetler mevzuu bahs değildir.

Öğretici maslahatçı, diğer tabirle felsefî esasta yazılan tarih eserleri ise tarihî vakayii öğrenerek faideli bir netice çıkarmak gayesini takip eden eserlerdir. Bu usulde tarih yazanlar bilhassa tarihte ayrı şahsiyetlerin hayatını tavsife fazla ehemmiyet verirler ve onların bâriz karakterlerinden ekseriya boyalı tablolar çıkararek bahseder ve sini takip eden eserlerdir. Bu usulde tarih yazanlar bilhassa tarihte ayrı şahsiyetlerin hayatını tavsife fazla ehemmiyet verirler ve onların bâriz karakterlerinden ekseıiya boyalı tablolar çıkararak bahseder ve bununla seciye ve ahlâk terbiyesine hizmet etmek isterler. Eski Yunanlılardan Thukydides (M. ö. 460—400) bu usulün vaz'ı addolunuyor. Sonra müverrihlerden Polybios (M. ö. 210—127) Milâddan önce 264—144 yıllarının tarihine ait eserinde ve Roma tarihçilerinden Tacitus bu yolu takip etmiş, Yunanlılarda Plutarkos ise meşhur adamların tercümei hallerini yazarken bu usulü esas ittihaz etmiştir. İslâm âleminde yazılan hal tercümeleri, evliya menkıbeleri ve siyer kitapları da bu gayeye hizmet ederler. Bu usulde eser yazanlardan biri de Makyavel (Machiavelli, 1469-1527) dir. Daha sonra İngiliz tarihçisi Karleyl (Carlyle, 1795-188) de bu yolu takip ederek cihan taihinde bilhassa şahısların rolüne fazla ehemmiyet varmiştir.

Nedennasılcı, yani hadiselere karşı her vakit «neden ve nasıl böyle oldu?» sualini vaz ederek araştırıcı, gênétıque, arapça karşılığı ile de «tekevvünî», usule göre yazılan tarih ise tarihî vakıaları, beşer hayatındaki tekâmül safhalaını ve bilhassa onları doğuran sebepleri

araştırarak tavsif etmeyi gaye edinir ki, bizim tarihte usul derslerimizde başlıca bahis mevzuu edeceğiz tarih yazış tarzı budur.

İçtimaî tarih yazış usulü, tarihî hâdiselerin arkasında gizlenmiş tarihî kanunları tebarüz ettirmek cihetine önem verir. Bu usül «öğretici usül»ün, enfüsî ve hissî cihetlerini kenarda bırakan başka bir şeklinden ibarettir. Marksist ve materyalist tarihçiler, iktisad tarihçilerinden K a r l L a m p r e c h t ve muasır feylosof O s w a l d S p e n g l e r bu yolu tutmuşlardır.

Muasır İngiliz tarihçisi A r n o l d T o y n b e e de *A Study of History* isimli büyük cihan tarihinde tarihte daha ziyade müşterek tipler arayan, kendine has bir usulü takip etmiştir. Bu yüzden o, aralarında müşterek hususiyetler bakımından Machiavelli ile tarihçi İbn Haldun'u, Muhammed Peygamber ile Büyük Petro'yu, Kant ile Xenophon'u, Temür ile Annibl'ı, Babür ve Ekber'le Davud ve Süleymanı bir arada zikretmiş ayni zamanda kendisi, tarihte medeniyetlerin kalkınma ve inhilâlerin muayyen devrelerde cereyan ettiğine inandığından bütün beşeriyet tarihinde büyük muhaceretlerin takriben her 300 yılda bir devre teşkil ederek husule geldiklerini ileri sürmüş ve Milâddan önce 2025 yılından Milâddan sonraa 2175 yılına kadar olan zamanı 300 yıllık devrelere ayırmıştır.

Tarihte bu gibi hususî tetkik tetebbu yolunun icadını düşünenler az değildir. Biz ise burada başlıca tarih yazış sistemi olarak zikri geçen dört sistemi ele aldık.

4. Bu dört nevi tarih yazış tarzından ilk ikisi de modadan kalkmış değildir. Bilâkis zamanımızda dahi bu tarzlarda yazılan eserlere tesadüf olunur. Çünkü insanların mukadderatını o "eski usul" müntesiplerinin tatbik ettikleri tarzda anlatmak ihtiyacı hâlâ bâki olduğu gibi bu mukadderatın dikkate şayan noktalarını olduğu gibi hikâye ettirerek bundan estetik terbiye almak isteyen insanlar da vardır. Onlar için tarihi naklî tarzda yazmak lâzım geliyor. Keza beşer tarihinde ayrı hadiseleri büyüterek ve mefahir şeklinde tasvir ederek hatırlarda kalmasını kolaylaştırmayı isteyenler de az değildir. Bu gibi müelliflerin yazıları bittabi indî olur. Bunlara karşı hakikî ilmî tarih eserlerini genetik tarzda yazmak makbul olmuş ve o nisbette tarihçinin vazifesi cidden ağırlaşmıştır.

Eski zamanın vak'anüvisleri, meselâ İslâm âleminin büyük tarihçisi Tabarî, tarihte vekayin esbabını tahlille uğraşmamıştır. Tabarî bütün tarihî hâdiselere ait okuduğu, işittiği ve gördüğünü fazla indiyat ilâve

etmeden eserine almıştır. 11-13 üncü asırda Cermenlerin ve Rusların manastırlarda çalışan rahiplerinin kayıtları da öyledir. Yalnız bu zevat fazla dindar ve ancak kendi muhitlerini bilen kısa görüşlü adamlar olduklarından vekayii tevsik etmeden, anlayabildikleri gibi, tesbit etmişlerdir. Zamanımızda ise vaziyet bambaşkadadır. Bugün tarihçi olan zat tarihî bir şahsiyete ait tetkikatta bulunurken onun dost ve düşmanları, varsa kendisi tarafından yazılan yazıları, muhtelif cephelerden yazılan kayıtları tetkik etmek mecburiyetindedir. Meselâ Sumerleri ve Hititleri ele alalım. Bir asır evvel kimse bu kavimlerin tarihinden haberdar değildi. Eski Mısırlılar, Asur ve Babililer hakkında da ancak pek az şey biliniyordu. Şimdi ise komşu milletlerin o kavimlere ait kayıtlarından ma'ada onların kendi kitabeleri okunmuş ve halen okunmakta olduğu gibi şehirleri maddî medeniyet eserleri de bulunnmvştur. Bütün bunlara ait tetkikler, modern medeniyetin hâmili olan milletlerin dillerinde yazıldığından bunların bütün araştırmalarını okumak lâzım geliyor. Yeni zaman tarihimiz için de böylerdir. Meselâ Sultan Abdülaziz devrini öğrenmek istersek, evvelâ o zamanki vakanüvislerin kayıtlarını, gazeteleleri ve matbuatı tetkik etmeliyiz. Sonra devrin icraat ve islâhatı hakkında ve kendinin Avrupa seyahatı dolayısile Avrupada neler yazılmışsa onları öğrenmeliyiz. Hükümdarların şahsî hayatlarına ve o zamanki şehir hayatına gelince, bu Sultanın zamanından elbiseler, silâhlar, saraylar, ve evler, arabalar, yemek takımları, yataklar, resimler, tablolar, ecnebilerin çıkardıkları resimler ve yazdıkları tavsifler kalmıştır; o zamanı gören adamlar bile henüz yaşamaktadırlar, bunlardan da sorabiliriz. Bütün bunları karşılaştırır ve tahlil ederiz, ve ancak bu şartlar altında Abdülaziz devri tarihini, yahut o devre ait bir hâdiseyi aydınlatmak imkânına ereriz. Yani mevad çoğaldıkça tarihi Nedennasılcı (genetik) usulde tetkik zarurî oluyor. Maamafih Nedennasılcı usul ile Öğretici (Pragmatik usulü birleştirerek yazanlar da vardır [1]).

---

[1]) Pragmatik tarih yalınız «öğretici» değildir. O da vak'aların sebep ve sebeblenme bağlantılarına ehemmet verir. Gerek Thukydides ve gerek Polybios tarihte başlıca müessir sebeb ve âmil olarak insanların devlet idare sistemlerinin değişmesini kabul etmişlerdir. Thukydides Peloponnes harplarının sebebini Atina ve Sparta devlet hayatı şartlarının değişik dürumunda görüyor ve bu hayat şar-larındaki değişiklik onca. tarihte âmil olmak itibariyle bütün insan câmiaları için umumî esastır. Thukydides arkeolojik materyaldan istifade etmesini de bilmiştir. Polybios ise sebepleri incelenmekte daha ileri gider. Ona göre, Kartacalılar savaşında da en müessir âmil devlet idare sistemi farklıdır. Romada Senato vardır, Kartacada ise idare demokrasiye geçiyordu. Polybios Kartacalıların muvaffakiyetsizliğinin sebebini bu domorasıde görüyor. Polybios'a göre ıerdler gibi devletler de

2

"Nedennasılcı tarih„ ve vazifeleri

5. Bu derslerde «Tarih» derken, billhassa yazılı kaynaklara ve kalıntılara dayanarak öğretilmekte olan «tarihî devirler»in tarihini kastediyoruz. Beşeriyetin bundan önce bir hayvan gibi yaşayıp geçirdiği mebdei malûm olmıyan devir ve yazı sanatını bildiği halde, ancak «kalıntılar» bıraktığı zamandan önceki devirlerin tarihi ayrı meselelerdir. Beşeriyetin mebdeini ve tarihin de tarihten önceki devirlerini öğretmenin ayrı usülleri vardır, fakat bu usüller tarihî devirlerin tetkik usüllerinden epeyi farklı olduğundan ve ayrı bir mevzu teşkil ettiğinden bunlara burada temas etmiyoruz.

zamanımızdaki ilmî tarih, Nedenasılcı (genetik) usuliyle yazılan tarihtir demiştik. Bunu nasıl anlıyacağız ?

Yine demiştik ki, eski tarihçilerden ve bugünkülerden bazıları tarihî vakalara ait haberleri olduğu gibi nakletmekle iktifa ederler, bu haberlerin tenkidi ile uğraşamazlar, yalnız râvî olarak kalırlar. Fakat tarih yazmanın asıl müşkül ciheti vak'aların izah ve tahlilidir. Tarihi bu tarzda yazabilmek eski zamanlarda çok müşkildi; zamanımızda ise bu nevi mesaiyi kolaylaştıran birçok vesait vardır. Eski tarihçiler, daha ziyade insanın siyasî hayatîyle alâkadar olmuşlardır. Din meseleleri de büyük bir zümreyi çok yakından alâkadar etmiştir. Bugün ise tarih yalnız bu noktalardan değil, diğer bakımdan da öğrenilir. Eski müverrihler meselâ geçmiş zamanların tarihini yazarken Herodot tarihinden malûmat nakletmekle iktifa ederlerdi. Zamanımızba ise Mısır hiyeroglifleri, Önasya çivi yazıları okunmuştur. Eski Önasya milletlerinin maddî medeniyet eserleri üzerinde geniş tetkikat yapılmıştır. Tarihin herhangi bir devrini veya dünyanın herhangi noktasında yaşayan bir milletin tarihini tetkik ederken şimdi «paleografi» yani eski yazıların okunuşu, «arkeoloji» yani eski maddî eserler, binalar ve harabelerin

---

ihtiyarlaşır ve munkariz olur. Romanın başına da böyle bir hal gelecektir. Eflatun (Rlaton) için oldüğu gibi Polybios için de beşer hayatında monarşizm, aristokratizm ve demokratizm tedricî tekemmülün safhalarıdır. Bundan anlaşılıyor, ki pragmatik düşünüş de aslında hâdiselerin sebeplerini aramakla başlamıştır. Zaten «pragma» sözü «iş» demektir. Bu usülü ilk icad edenler, tarihi, efsanelerden, ülûhi motivlerle izahlardan kurtararak «iş» ve «realite» «sebep sebeplenme» yolu ile izah etmeyi esas edinmişleadir, ancak şahısların rolüne fazla ehemmiyet vermişler ve tarihe öğretici kıymet atfetmişlerdir. Bu yüzden «Nedennasılcılık», genetik usulün hususiyeti olarak tanınmıştır.

tetkiki, «lingvistik» yani lisaniyat gibi ilimlerin yardımıyle elde mevcut bütün mevaddı incelemek, muhtelif milletler arasındaki geçmişte vaki olmuş karşılıklı dil ve edebiyat tesirlerini tetkik eylemek mecburiyetindeyiz. Zamanımızda tarihî hâdiselerin tesbiti işinde ise fotoğraflar, vesikaların faksimilelerini çıkarmak nutuk ve muhavereleri stenografla, zaptetmek bazı hâdiseleri tamamile filme almak gibi tekâmüllerden geniş mikyasta istifade edilmektedir. Bundan dolayı kültür merkezlerinde yalnız *evrak* değil, *ses* yani *plâk* arşivleri vücude getirilmiştir. Fakat bütün bu vesikalardan ve ham mevaddan istifade edebilmek için *tarih usulünü* ve *lisanları* bilmek başlıca şartlardandır. Tarihin her hangi sahasında çalışılırsa çalışılsın bu mevzuu, onun ilim sahasına akseden cihetlerini öğrenerek tetkik etmek için tarihçinin ana dilinden ve mevzuu bahis olan maddenin yazıldığı lisandan başka başlıca üç Avrupa dilini, yani ingilizce, fransızca ve almancayı bilmesi zaruridir. Çünkü beşer tarihinin tetkik edilecek bütün sahaları bu üç dilde yapılan ilmî neşriyatta tamamile incelenmiş değilse de, tarihin, bu zamana kadar medenî insanın hatırına gelen ve bu güne kadar keşfolunan bahislerine ve mevzularına son üç asır zarfında, bu üç dilde yapılan neşriyytta şu veya bu şekilde muhakkak temas edilmiştir.

Tarihin tarifi :

6. Tarih mefhumunu ve tarihçinin vazifelerini önceden iyi bilmemiz lâzımdır. Bunun için bu ilmin yukarıda verdiğimiz kısa tarifini biraz daha tevsi edelim :

Tarih ilmini esaslı ve şumullu bir surette tarif etmek kolay bir iş değildir. G. Monod: "Beşer faaliyet ve tasavvurlarının taakkub, inkişaf ve bağlılık nisbeti bakımından tecellilerin heyeti mecmuası" dır diye tarif ediyor. Fakat E. Bernheimin tarifi daha şumullüdür; onu anlarsak Monud'u da anlarız. Bernheime göre : **"Tarih ilmi, insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hâdiselerini,**

bunların ma'şerî (içtiaî) bir vücudün ferdleri ve toplu lukları sıfatiyle yaptıkları fiillerinde,

bu ma'şerî hayatta mevzuu bahis ayrı hallerdeki rol ve ehemmiyetleri tayin ve tesbit edilen psiko-fizik âmillerin teşkil ettiği illî bağlılıklar çerçevesinde,

tecelli eylemeleri itibariyle tetkik ve tasvir eder„ [1]). İlk nazarda anlaşılmaz görülen uzun cümleli bu tarif muasır medenî milletlerin yüksek mekteplerinde talebeye anlatılan umumî bir tariftir. Bunu izah edelim. Çünkü bu kitap başından sonuna kadar hep bu tarifi ve ona yaptığımız ekleri izah eder.

Evvelâ tetkik mevzuu olan şey hep hâdiseler (faits) dir.

İnsanın «ma'şerî bir vücut, yahut içtimaî bir bünye olması itibariyle faaliyeti» derken insanların teşkil ettikleri her nevi zümre, meselâ bir devlet, bir kabile, bir oymak, bir aile gibi gruplar halinde ibraz ettiği faaliyetini anlıyoruz. Bu «faailiyet» e bir camianın şuurlu uzuvları olan fertlerinin bütün filleri dahil olur. Fakat insanların uzvî bir mahlûk olmaları itibarile yaptıkları işler, biyoloji yahut fizyoloji mevzuu olacak hayvanî hareket ve fiilieri buraya dahil değildi.

7. «Zaman ve mekân çerçevelerinde husule getirdikleri tekâmül hâdiseleri» derken, hâdiselerin tetkikinde; bunların yalnız zamana göre sıralanmasının kâfi gelmediğini, aynı zamanda içinde vaki oldukları mekânın da zaman ile beraber ve ikisini bir «kül» olarak almak lâzım

---

1) Die Geschictswissenschaft is die Wissenschaft, welche die Tatsachen der räumlich-zeitlicn Entwicklung der Menschen in ihren Betätigungen als Gemeinschaftswesen im psycho-physischen auf jeweilige Gemeinschaftswerte bezogenen Kausalzusammenhang erforscht und derstellt.

Ayni tarifi E. B e r n h e i m bir de şu şekilde yazıyur : Geschicte ist die Wissenschaft, welche die zeitlich und räumlich bestimmten Tatäsachen der Entwicklung der Menschen in ihren (singularen, wie typischen und kollektiven) Betätigungen als soziale Wesen im Zusammenhange psychologiech-physicher Kausalität erforscht und darstellt. Prof. W i l h e m B a u e r ise Bernheim'in ve diğer bir çok tarihçilerin tariflerini de naklederken kendisi şöyle tarif etmiştir : Geschichte ist die Wissenschaft, der die Erscheinüngen des Lebens zu beschreiben und nachfühlend zu erklaren sucht, soweit es sich um Veränderungen handelt, die das Verhältnis des Menschen zu den verschiedenen gesellschaftlichen Gesamtheiten mit sich bringt, in dem sie diese vom Standpunkt ihrer Wirkung auf die Folgezeit oder in Rücksicht auf ihre typischen Eingenschaften auswählt und ihr Hauptaugenmerk auf solche Veranderungen richtet, die in der Zeit und im Raum unweiderholbar sind.

Tarihi, yanlış olarak, ancak siyasî hâdiselerin, yahut devletlerin tarihi telâkki edenler Avrupa'da da eksik değildir. Bk. meselâ E. A. F r e e m a n n, *The Methodes of historical Study* (1881) : History is past politics and ploitics are present history. R. S e e b e r g, *Vom Sinn der Weltgeschichte* (1 13) : Das Geschichtliche Leben ist das Staatliche Leben. Bazıları tarihi sadece maziden bahseden ilimdir demekle iktifa ederler: meselâ H e n r i B e r r *La synhèse en histoire* Paris. 1911. p. I : l'histoire est l'étude des faits humains du passé. Hülâsa tarihin, onu görüş tarzının sayısı kadar, tarifi vardır.

geldiğini anlatmak istiyoruz. Burada «tekâmül» (fransızca : évolution, almanca : Entwicklung, türkçe : Ragıb Hulûsi merhuma göre «evilme») demekle, bir şeyin, kelimenin maruf manâsiyle, terakkî ve inkişaf etmesi hususunu değil, hâdiselerden birinin diğerine tesiri, birinin diğerini doğurarak husule getirmesi keyfiyetini ifade ediyoruz ki, buna göre terakkî ve inkişaf manâsındaki tekâmülün zıddı olan tedenni safhalarını arzeden hâdiselerin husulüne de, biri diğerine müessir olarak vücut bulmaları itibariyle, «tekâmül» yahut «tehâvül» diyoruz. Bunlar birçok «tekâmüller» olduklarından «tekâmüller sırası» (Entwicklungreihe) teşkil ederler. «Ma'şerî (içtimaî) hayatta mevzubahis ayrı hallerdeki rol ve ehemmiyetleri tayin ve tesbit edilen psiko-fizik âmillerin teşkil ettiği illî bağlılıklar çerçevesinde tecelli eden hâdiseler» dedik. Çünkü biz tarihte, bahis mevzuu olan hâdiselerin üzerinde müessir olan âmillerin ehemmiyetini, bu âmillerin her vakit haiz oldukları hakikî kıymetleri itibariyle tayin ve takdir etmiyoruz; ancak «içtimaî hayattaki ayrı halleri bahis mevzuu», yani tetkik mevzuu ederken bu âmillerin o haller üzerindeki, rol ve ehemmiyetlerini, yani bahiş mevzuu hâdiselerin cereyanında yahut neticelerinde müessir olmaları, yahut tesir altında kalmaları itibariyle tayin ve takdir ediyoruz. Tarihe ait bir eser vücude getirdiğimiz vakit hâdiseler arasında bizce lüzumlu olanlarını intihap ederken ancak zikrettiğimiz bu cihete bakıyoruz. Bunu «terkip» (synthese) bahsinde de bahis mevzuu edeceğiz. Meselâ Osmanlı devletinin kurucusu olan Osman Bey zamanında Ucta cereyan eden hâdiseler üzerinde o zamanki dervişlerin tesirin bir âmil olarak zikrederiz. Fakat bu dervişlerin hareketi yahut dervişlik hareketi bizâtihi kıymetli bir hareket midir değil midir, biz o mesele ile meşgul olmuyoruz; burada yalnız Söğüt beylerinin 1290 - 1300 yılları arasında sevk ve idare ettikleri hâdiselerde onların tesiri itibariyle ihraz ettikleri kıymet bahis mevzuudur.

8. «İllî bağlılıklar», diğer tabirle «sebep ve sebeplenmiş [1]) bağlılığı» (faransızca : consensus causal, almanca : Kausalzusammenhang) diye, fiilin husulünün sebepleri ile o fiil, yani sebeplenmiş (yahut müsebbeb) arasındaki münasebti kasdediyoruz. İnsanların fiilleri, diğer tabiat hâdiseleri gibi, yalnız fizikî cihetten mütalea edilmez, insanların asıl kendi iradelerinin, fikirlerinin ve ruhî haletlerinin andığımız tekâmül faaliyetlerindeki rolü de ayni derecede mühimdir. Meselâ tarihte milletlerin fütuhatı ve muhaceretleri, mer'alar arıyan bir hayvan sürüsü-

---

1) Bu kelimeyi "müsebbebiyet" yerinde kullanıyorum.

gibi, yiyecek aramak neticesi, yahut sadece tabii hâdiselerin, meselâ iklim değişmesinin, kuraklık, açlık, zelzele, nehirlerin mecralarını değiştirmesi gibi tabiî amillerin tesiri altında vaki olursa da bu gibi hadiselerde ayni zamanda ruhî ve manevî amiller, meselâ kendi iradeleri, ihtiras, cihangirlik emelleri, ecdaddan kalan göç ve istilâ ananeleri, dinî hissiyat ve saire de müessir olur. Yalnız cemiyetlerin değil, bunları teşkil eden bütün ferdlerin hareketleri de böyledir. İşte bu "ruhî ve tabiî" diğer tabirle "psiko-fizik" amillerin birbiri üzerindeki tesirleri "illî bağlılıklar"ı teşkil etmektedir.

9. "Zaman-mekân çerçevesinde husule gelen tekâmül hâdiseleri" arasından bazılarını esas hâdise, diğerlerini ancak talî hâdiseler telâkki ediyoruz. Hakikatte ise böyle sebep ve müsebbep sıfatiyle biribirine bağlanan hâdiseler biri diğerine müessir olmak ve hepsi bir "kül"ün "cüz"leri bulunmak itibariyle ayni kıymeti haiz bulunurlar. Meselâ Temür'ün kendisini 1372 senesinde Belh'te bir kabile reisliğinden Ortaasyanın büyük hükümdarı olarak ilân edebilmesi hâdisesinin nasıl husule geldiğini tetkik ederken bu hâdiseden evvel 14 üncü asrın ortalarında Maverünnehirde, Afganistan, Horasan, Şarkitürkistan ve Altınordada cereyan eden hâdiselerde müessir olan siyasî ve iktisadî şartları, buralardaki dinî ve fikrî cereyanları, şimalî Türkistanda budizm ve hıristiyanlık ile islâmiyet arasındaki cenubî Türkistnda da şeyh ve han olan Kazan Han Halil'in temsil ettiği Türk tasavvufu ile Termiz seyitlerinin temsil ettiği İran tasavvufu arasındaki mücadeleleri, Çağatay oğulları ile Ögeday oğulları arasındaki mücadelede meydana çıkan diktatör nevinden kabile reisleri ile bunlar arasındaki münasebetleri öğrenmemiz lâzımdır. Ayni zamanda Temürün ve refiklerinin bu gibi cereyan ve hareketlerden nasıl istifade ve o ceryanlara nasıl tesir edebildiklerini, bununla beraber o cereyanların — Temürün kendisine karşılıklı te'sirlerini etraflıca öğrenmeliyiz. Bütün hâdiseler umumî heyetleri itibarile bir "kül" teşkil ederler. Burada Barlas kabilesi başında enerjik bir şahsiyetin reis olması ve bunun da o zaman memleketi idare eden Emir Kazgan ailesile karabeti cihetleri 1373 senesi hâdisesinin mühim esasını teşkil etmiştir. dolayısile bunu da Temür tarihinin esas mevzularından biri olarak alabiliriz. Fakat biz o zamanlar "hanlar"ın nüfuzunun azalıp "kabile reisleri" yani "beyler" nüfuzunun artması hâdisesini keza şimalî ve cenubî Türkistan arasındaki medenî, dinî ve fikrî mücadeleleri de bahis mevzuu olarak alıyoruz.

Bunun gibi meselâ 14 üncü asır başlarında küçük bir kabile reisi olan Osman ve Orhan beyler tarafından Bursada yeni bir müslüman

Türk devleti kurulması keyfiyetini öğrenirken evvelâ bunların mensup bulundukları Kayı kabilesinin nasıl bir kabile olduğunu ve bunun orta Sakarya "Uç" kabileleri arasındaki mevkiini, o zaman Anadoluda hâkim Moğol ümerası arasında olup geçen hâdiseleri, Keyhatu Han zamanında "Uç"da vaki olan isyanları ve onların tenkilini, Gazan Han zamanında Moğol emirlerinden Sülemişin isyanını, onun şümullülüğünü, buna reğmen tenkilini, Altınorda'ya mensup Ak-Tatarların, Rumelideki reisleri Nogay'ın hayatında ve vefatından sonra, Balkanlarda oynadıkları rolü, bunların İlhanilerle ve Bizanslılarla münasebetlerini, Bizans imparatorluğunun dahilî vaziyetini, bilhassa Bizans'ın Bithinia ve Paflagonya hudutlarındaki kuvvetinin o mıntıkalardaki Türk kuvvetleri karşısındaki halini, İlhâni devletinin dahilî vaziyetini ve onun uçlardaki siyasetini, Bizans ile İlhâniler arasındaki siyasî ve medenî münasebetleri, Altınordanın Bizans ve Mısır memlükleri, Mısır memlükleri ve Altınorda, Mısır memlükleri ve Uç ümerası, Mısır memlûkleri ve İlhaniler münasebatını, İlhanilerle Bizans ve Cenevizlilerin deniz ve kara yollarile te'sis ettikleri iktisadî ve ticarî münasebetleri, nihayet Anadolu Türkleri, bilhassa "Uç" Türkleri arasındaki içtimaî teşkilâtı, "ahilik ve gazilik" gibi müesseselerin ve Uçdaki Türk şeyhlerinin, buralardaki dervişlerin rolünü, bunların Rumeli tarafına geçerek yerleşmelerini, Uç beylerinin bir taraftan Bizansla diğer taraftan Moğollarla ve Memlûklerle olan münasebetlerini ve bütün bu gibi şeraiti etraflıca öğrenmek icap eder. Bunun üzerine Osman ve Orhan'ın ve maiyyetleri erkânından nüfuz sahibi olan zevatın şahsî karekterlerini öğrenmek lâzım gelir. İşte Osmanlı devletinin teşekkülünde bütün bu noktalar biri diğeriyle sebep ve müsebbep olarak girift bir şekilde bağlanmıştır.

Temür devletinin zuhurunda yekdiğerine tesir eden yukarıda mezkûr hâdiseler arasındaki illî münasebetlerden başka belki onların hepsi üzerinde âmil olan ve onlara toptan tesir eden diğer bir umumî âmil var dır, ki o ayni zaman da şarkta Kaanlığın Çinden çekilmesini, garpta İlhâniler devletinin sukutunu ve Ortaasyada yeni bir devletin tessüsünü mucip olmuştur. Biz bu gibi âmilleri aramalıyız. Meselâ 16 ıncı asırdan başlayarak Ortaasyanın ufak hanlıklara bölünmesinde başlıca âmil ticaretin sukutu ve mahaallî ziraat hayatının inkişaf eylemesi olmnştur. Fakat ticaretin sukutu ve ticaret yerine ancak mahallî ehemmiyeti haiz bir ziraatın inkişafı diğer bir büyük ve umumî sebebin neticesidir. O da Hind ve Amerika deniz yollarının avrupalılar tarafından keşfolunarak Ortaasyadan geçen eski kara yolunun ehemmiyetten düşmesidir. Ayni şekilde 14 üncü asrın son nısfından garpte

Türk kuvvetlerinin Çanakkale ve Karadeniz boğazları ve Gelibolu merkez olmak üzere, Anadolu ve Rumeli etrafında toplamaya başlamasının da şüphe yok, ki umumî sebepleri vardır. Şimdi Türk tarihindeki iki büyük vakıa ile ilişiği olmak üzere saydığımız hâdiselerin her biri veyahut onların umumî heyeti karşısında bu iki vakıa yani doğuda Temür, batıda Osmanlı devletinin teşekkülleri birer "tekâmül"dürler.

Tarihin tetkik mevzuu olan bu "tekâmül" meselâ yukarıkiler gibi bir devletin yahut milletin hayatı, veyahut küçük bir zaman parçasıuın yahut bir şahsiyetin inkişafı da olabilir. Tekrar ediyorum; neden-nasılcı usule göre tarih yazmak demek, işte bu "hâdise"lerle "tekâmüll"lerin bağlanışını, onların nasıl bir "umumî kül" teşkil edebilmiş olduklarını öğrenmek ve ayrı hâdiselerin veyahut onların heyeti mecmuasının kıymetini illî bağlantı çerçevesinde tayin etmek demektir [1]). Biz her ayrı hâdisenin kıymetini diğer hâdisenin veyahut birçok hâdiseler sırasının cereyanında, ve bu hâdiseler cereyanının neticelenmesine iştirak etmiş olması itibariyle takdir edebiliriz. Yani hâdiselerin kıymeti bunların ayrı ayrı vakitlerde "rabıtalarla bağlanan ahenktar bir yığın" teşkil eylemelerine göre takdir edilir. Hâdiselerin kıymeti meselâ felsefe sistemleriyle isbat olunan yahut isbatı yolunda çalışılan "ebedî kıymetler" sıfatiyle değil, bir kül teşkil eden dağınık âmillerin o münferit birleşme anlarında tesirleri itibariyle kıvmeti şeklinde tayin edilir. Bu ayrı hâdiselerin bir "bir tekâmül'deki rolünü ve ehemmiyetini tayinde muhtelif tarzda olur; biz buna ileride "terkip" bahsinde de temas edeceğiz.

10. Başlıca Bernheim'a dayanan ve zamanımızdaki tarihçilerin çoğunca kabul edilen bu tarifin zayıf bir noktasına işaret etmek

---

1) Bernheim: «Die Tatsachen im Zusammenhange der Entwicklungen zu erfassen haben wir die Einzeldaten mit dem Ganzen und mit dem Allgemeinen der Entwicklung, in der sie stehen'in kausale Beziehung zu setzen» diye «kül» (Ganz) ile «genel» (Allgemein) ı ayıarrak anlatıyor. Bir hadise (Tatsache) diğer hadise il iki katlı «illî bağlılık» ta bulunuyor. Meselâ Şarlmanın kırallığı nasıl ele geçirdiği meselesinde bu meselenin toptan münasebette bulunduğu hâdiseler bir «kül» (Ganz) dür; umumî tarih bakımından beşeriyetin tekmil hayatı bir «kül» dür; ayrı millelerin tarihi, din tarihi, birisinin hal tercümesi, ayrı devirlerin tarihi de kendi başlarına birer «kül» teşkil ederler; Frank memletindeki ve İtalyadaki hâdiseler, Bizansla olan mücadele ve müzakereler, İslâm âleminin o zamanki cihan siyâsi hayatındaki kahir tesiri, bütün bunlar yine bir «birbirine bağlı olan hâdisselerin teşkil ettiği ayrı bir kül» (besoederer Ganz von zusammenhangen Tatsachen) dür». «Genel sebep» (allgemenie Ursache) ise Şarlamanın ihtirası, cihangirliği, dini taassub ve aşkı, Langobardların millî ruhunun iklim ve medeniyet tesiriyle zayıflaması, Frankların taze ve iptidaî bir kavim sıfatiyl kudreti ve diğer ruhî ve fizikî unsurlar, işte bu tarihî hadisedeki tekâmülün «genel» cihetidir.

isterim. Bu tarifte tarih yalnız mâşeri bir vücudun tekâmülü olarak gösterilmiştir. Halbuki tarih yalız insanların mâşeri bir vücudun şuurlu uzuvları sıfatiyle yaptıklarını tasvirle kalmaz bilâkis onun hayatının anotomik ve fizyolojik bakımından inkişafları hususuna da temas eder; insan ırklarının menşe'i ve bu ırkların karışmaları ve onların inkirazı meseleleriyle de meşgul olur. Bunlar "tabiî tarih"e aittir diye tarihci bu meseleleri bir tarafa atamaz. Arada fark şudur ki, "tabiî tarih" daha ziyade beşer tekâmülünün fizikî hususlariyle, "beşerî tarih" ise daha ziyade mâşerî hayatın tezahürleriyle meşgul olur. Tabiî tarihin insanların nesli, şekli ve cinsi ile beşerî tarihin ancak ayrı insan camiaların nesli, şekli ve cinsi ile; beşerî tarihin aneak ayrı insan camialarının hayatı ile meşgul olduğu hakkındaki fikirler ise doğru değildir. Bilâkis "umumî cihan tarıhî" insan neslinin mazisini öğretir, yalnız beşer tarihî şuurlu bir ma'şeri hayatın tarihi olmak itibariyle maksadına tabiî ilimlerden ayrı bir yoldan yürür Ayrı insan camialarının hayatı, yine ayni insan tarafından öğrenilebilecek olan tedricî inkişaf sahalarını ve bu camiaların kendi aralarında gittikçe yaklaşma safhalarını arzeder. Eğer beşer hayatı bu hususta diğer hayvanların hayatından farklı olmasa idi tarihçiye ayrı camiaların hayatında durmağa lüzum kalmazdı. Her halde beşer tarihini tabii tekâmülleri itibariyle öğrenmenin inkişaf etmesi tabiat tarihi ile beşer tarihi arasını gittikçe yaklaştırmaktadır [1]).

Bu mülâhazalarla ben Berheim'in tarih ilmi tarifini şu şekilde tadil ediyorum : **"Tarih ilmi insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hâdiselerini, bunların şuursuz iptidaî hallerinde, tabiat esirleri yahut mâşeri bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatiyle yaptıkları fiillerinde tecelli eylemeleri itibariyle; ve mâşeri hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tesbit edilen psiko fizik âmillerin teşkil ettiği illî bağlılıklar çerçevesinde tetkik tasvir eder."**

11. Bu tarih tarifinde anlatılan "**ruhî âmiller**" de ayrıca izah edilmesi icab eden bir hususiyyettir. Almanlardan Savigny ve Niebuhler gibiler illî bağlılıklarda ruhî, halk ruhu (Volkesgeist), içtimaî ruh, cemiyet ruhu gibi hususlarda çok ehemmiyet vermişler,

---

[1]) Beşerî ve tabiî tarih mefhumleri, keza tarihin «ilim» olup olmaması meselelerine temas eden eser ve makalelerin bibliografisi için bk. W. Bauer, s. 18 21; A. Feder, s. 12—14 ve W. Barthold, *Istoriya Izuçenya Vostoka*, 1925, s. 2—4; A. S. Lappo-Danilevsky, *Metodologiya istoriyi*, d. *Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie* 1918.

umumiyetle Almanların idealist Hegel mektebine mensup tarihçileri (Ranke, Mommsen ve Droysen) ve Fransızlardan da bu tip tarihçiler (Taine ve Michelet) bu yolu tutmuşlardır. Gustav le Bon da Almanların "kolektiv ruh (kollektiv Geist) ına "l'unité mentale des foules" ismi vererek buna ilmî bağlılıklarda ayrı bir yer ayırmıştır. Fransız tarihçileri Langlois ve Seignobos "tarih cemiyetlerinin, aralarında antropoloji bakımından hiç bir bağlılık olmıyan ve müşterek ırsî karakterleri de bulunmıyan insan gurubları" olduğu fikrinde bulunduklarından, hattâ "Fransız millî ruhu" nu inkâr ettikleri gibi Alman ve sair milletlere mensup âlimlerin tarihte müessir âmiller sıfatiyle kabul ettikleri "millî ruhu" da katiyyen red ve inkâr etmiş ve bunları " eski teolojinin layık kıyafete bürünmüş yeni şekli" diye alayla tavsif etmek istemişlerdir. Bunlara göre "cemiyet ruhu" ve "halk ruhu" birer "mith" den ibarettir. Menşeleri Yahudi olan ve insan camiaları arasında "millî fikir" lerin yayılmasını Yahudilerin umumi menfaati bakımından zararlı gören tarihçiler bu "ruhî âmiller"i bililtizam inkâr ettikleri gibi, Sosyal Demokrat fırkasına mensup bir çok büyük âlimler de milliyet fikrini materyalistliğe aykırı telâkki etmekte ve bu ruhî cihetleri "superstructure" sırasına idhal eylemektedirler. Fikrimce hakikat şudur ki, tarihî hâdiseleri sırf ruhî âmillerle izah etmek yanlışdır; bunların ve milletlerin ruhî karakterlerinin iktisadî ve tâbiî âmiller kadar müessir olduklarını inkâr etmek veya onları tâlî şeyler saymak ta bir tarafgirlik ve mahdudiyet eseridir.

Tarihci ya'nız fizikî hâdiselerin tesirini tesbit ile iktifa etmeyip ruhî âmilleri ve onlar arasındaki mu'dil illî (causal) bağlılıkları araştırmak mecburiyetinde olduğundan vazifesi ağırdır. Bir ma'deniyatçı dağ billurlarını bir araya getirerek bunların şekillerini tesbit ve buna istinaden tabiat kanunlarının birini keşfeder; tarihte ise âmiller o kadar çeşit ve illî münasebetler o kadar karışıktır, ki burada kanunlar çıkarmak tecrübeleri ekseriya muvaffakiyetsiz kalıyor. Meselâ Bökl (Buckle) ün istatistik esnasında, Marks (Carl. Marx) ın iktisadiyat esasında tarih tetkiki için kaideler vazetmek tecrübeleri bu cümledendir. Alman tarih metodçularından hümanist Herman Lotze ve Bernheim tarih anlayışını hümanizm gibi daha geniş ve şümullü esaslara dayıyorlar.

12. Bu mu'dil şartlar içinde ilmî surette çalışma yollarını idrak edemiyen birçok zevat tarihi, tabiî ilimlerin yanında onlarla hem'ayar bir ilim saymaktan çekinirler. Hakikatte ise beşer tarihini tabiat tarihini tabiat tarihinden uzaklaştırmak hiç doğru değildir. Beşer tarihi ile

tabiat tarihi arasındaki fark, yukarıda da anlattığım gibi, bu ilmin daha inkişaf etmediği devirlerdeki mahsulleri tesiri altında kalmak ve bu ilimde metodun ehemmiyetini takdir edememek neticesinde büyütülmüştür. İleride daha mufassal surette anlatacağım gibi, tarih, ayrı hâdiseler arasındaki münasebetlerin tayininde ve senteze indiyat karışması ile ilimlikten çıkıp edebiyata dönebilir, Fakat bilhassa ayrı hâdiseleri tetkikfe uğraşan insanın kendi muhitine ve şahsına taâlluku olmıyan hâdiseleri tesbitte indiyattan kenarda kalabilmesi pek mümkündür. Meselâ İstanbul'un Türkler tarafından fethi hâdisesini biz «milli gayeler» namına fazla «güzelleştire» bileceğimiz gibi, bir hristiyan Rum da bunu kendi «dinî ve millî fikirleri» bakımından mütalâa ederek son derece kötü ve menfur bir iş olarak gösterebilir. Yani bu gibi yollarla hâdiselerin kıymetini takdirde alınacak tarafgirliklerle tarihe her nevi yanlışlıklar sokulabilir ve hâdiselerin izahında uydurma ve yalan şeyler dahi yer tutabilir. Fakat meselâ bir avrupalı, hatta diyelim bir afrikalı tarihçi 12 inci asırda Ortaasya'da Cengiz devletinin nasıl kurulduğunu, bu zatın doğum yılını; yahut bir Türk, bir hindli, yahut çinli, Napolyon'un son hayatını ve şartlarını, kattiyen indiyat karıştırmadan, tam bir tarafsızlık ve gerçekseverlikle tam ilmî olarak tesbit edebilir.

Tarih tetkikatı, çalışma şartlarının mudiliği ve metodlu çalışmanın kıymet ve ehemmiyyeti anlaşılarak yapılırsa ilmî kıymeti öteki ilimlerden meselâ tabiat sahasındaki mesaiden hiç eksik olmaz. İleride «terkip» (synthese historique) bahsinde de göreceğimiz gibi tarihçinin işi çok müşkül ve tehlikelidir. Cüz'î bir dikkatsizlik neticesi bu yoldaki mesaî ilmî olmaktan çıkar, nihayet hayâl ve vehim mahsulü olur kalır.

Dürüst bir tarihçi meselâ hiçbir senteze girişmeden sadece metinleri ve vesikaları tenkidî surette tetkik ederek veyahut meselâ arşivlerdeki işlenmemiş materyalleri işleyip tarihin ayrı bahislerini izah ederek bir tarihî eser yazarsa, ilmî kıymeti herkesçe kabul edilecek bir eser vücuda getirmiş olabilir; fakat vakaların illî bağlanışlarını tesbit eylemek suretile vücude getirilen bir tarihî sentez, tarihçinin şahsî temayyüllerine maruz kalarak yapılmış olursa, bu nevi tarih, bir ilim eseri olmaktan ziyade eski alchimitslerin tabiiyata ve fiziğe dair yazdıkları eserlere benzeyebilir. Herhalde tarih, ilim olmakla beraber, kendisiyle meşgul olan zevatın temayüllerine pek fazla maruz kalabilen bir ilimdir.

Tarih bir ilim sıfatiyle ciddî ve usullü tetkik yoluna girdikten sonra, ondan, her yapılan tetkikat neticesinde bahis mevzuu olan me-

seleleri muhakkak müsbet yahut menfî olarak halletmeyi değil, yerine göre bu meselelerin hallinin ne derecede kabil olduğunu tesbit etmeyi taleb etmek mümkün olmuştur. Asrımızda yazılan bazı tarih kitaplarında dahi tetkik usulüne vakıf olunmadan yazılıp, kat'iyetle bilinen şeylere bilinmiyenleri karmakarışık bir şekilde sıralanmış olduğundan ve karışık meselelerin halli ile usulsüzce uğraşıldığından, bu gibi eserleri okuyanlar arasında bu eksikliği bütun tarihe teşmil ederek tarih ilminde müsbet hiçbir şey olmadığını ileri surenle, ve ortaçağlarda olduğu gibi, tarihin ilim olduğunu inkâr edip duranlar bulunur. Meselâ Th. Lessing daha 1922 yılında intişar eden eserinde (*Geshicte als Sinngebung des Sinnlosen.* s. 96, 106, 113, 129, 133) "tarih ilminde katiyetle bilinen hiç bir şey" demiştir. Fakat eseri dikkatle okunursa bu zatın tarihî hadiseleri ilmî intikad esasında öğrenmenin künhüne ermediği, bu meseleleri lâyıkiyle kavramak istidadında olmadığı cihetle ulu orta atıp tuttuğu görülür. Bu gibi sözler diğer ilimlerin, meselâ riyazî ve tabiî ilimlerin mütehassıslarından, yani intikad tarihinin neden ibaret olduğu meselelerile uğraşmıyan zevattan işitilir. Meselâ daha birkaç yıl önce Viyana Ulûm Akedemisinin riyaziyatçı olan kâtibinin, Rusya'dan gelen eserlerin ancak fenne ait olanlarını tanzim edip tarihe ait olanlarını sâdece tavan arasında istif ettirdiğini görünce sebebini sormuştum, o da cevabında "tarih ve filoloji ilim değil ki" dedi. Sonra anlaşıldı ki bu zat bütün ilim meselelerine ancak kendi ihtisas zaviyesinden bakabiliyormuş.

Bununla beraber eski çağlardan beri yaşayıp gelen maruf bir "şüpheci" (sceptique) bakış vardır, ki buna göre insanın hiç bir bilgisi kat'î olamaz. Bazı ilimler için doğru görülebilen bu şüphecilik tarih için varid değildir. Çünkü tarihin mevzuu olan "İnsanın faaliyeti" bizim her gün geçirdiğimiz ve görüp duyduğumuz hayatın kendisidir. Şu dersin baş tarafını dün, kalanını bugün yazdım ve bunu bugün beraber okuyoruz, yani Türkler tarih usulünü inceliyor ve onu Üniversitelerinde tedris ediyorlar. Bu, tarihî bir hâdisedir. Bundan nasıl şüphe edilir. İnsaniyetin geçmişini tesbit eylemek ne kadar müşkül olursa olsun, bir çok ayrı hâdiseler ve hâdise silsileleri kat'iyetle aydınlatılmıştır. Meselâ İskenderin Milâddan önce IV. üncü asırda yaşayıp Ön-ve Ortaasyada fütuhat yaptığı; 7. inci asır başında hazreti Muhammedin yaşadığı; Nopoleon'un doğumu, fütuhat ve ölüm tarihleri bir riyazî hakikat kadar müsbet tarihî hakikatlerdir. Keza biz 1914-1918 yılları arasında vaki olan cihan harbinin umumî hatlarını da herhangi bir riyazî mesele kadar kat'iyetle tesbit edebiliyoruz. İsterse insanların fikri hayatında mühim rol oynıyan Buda ve İsa gibi şahsiyetlerin hayatı,

veyahut Sultan Abdülaziz'in nasıl ölmüş olduğu meseleleri meçhul kalsın, bunun ne zararı var. Bütün başka ilimlerde de bilinen şeyler bilinmeyenlerine nisbetle cüzî olduğundan o ilimlerin inkişafı yolunda, asırlar geçtikçe, sayıları artan insanlar çalışırlar. Filhakika tarih ilmi insaniyetin geçmiş hayatından kat'iyetle bildiğimiz hâdiselerin tavsifine münhasır kalmıyor; bilâkis ihatası müşkil, meşkûk ve mudil meselelerle de uğraşarak insaniyetin mâzisine ait bilgilerimizin açıklıklarını doldurmak istiyor. Fakat hâdiselerin iyi bilinenleriyle iyi bilinmiyenlerini yekdiğerinden ayırıp göstermek hususunun usullerine riayet etmek icab eder. O zaman tarihin kat'iyetle tesbit ettiği bilgilerin yanı başında iyi bilinmiyen hâdiselere ait mütalealar bulunmasında tarihî bir meselenin tetkikine tahsis edilen bir eserin ilmî kıymetine hiç zarar gelmez.

Zeki ve geniş görüşlü bir âlim olmakla beraber biraz da septik olan fransız müverrihi Seignobos' un tarihî kaynakların tetkikinde muasır tenkid usulü tam olarak tatbik edildiği halde neticelerin ekseriyetle müsbet olmadığını ve bu tetkikler neticesinde kat'iyen sabit gibi telâkki olunan olayların bazen aksi çıktığını söylemesi üzerine alman âlimi Kr. Erslev "tenkidî tetkiklerin neticelerinin çok defa zayıf olması yalnız tarih için değil diğer ilimler için de varid olan bir keyfiyettir. Yalnız bir tetkikin neticesi yanlış olmuşsa onu açıkça kabul ederek doğrusunu bulmak yolunda tekrar çalışılmalıdır" [1]) demiştir. Hakikaten bu böyledir. Atomu muvaffakiyetle bombardıman edip parçalayıncaya kadar fizik âlimleri asırlardanberi netice itibariyle boş olan ne kadar mesai sarfettiler, fakat nihayet maksatlarına nail oldular. Ayrı tarihî hâdiselerin doğruluğunu tesbit etmek ve hâdiseler hakkındaki tezadlı hüküm ve takdirler, indiyat, hattâ uydurmalar ve sahtekârlıklar arasından nihayet hakikati bulup çıkarmak da öyledir. Vakıaları tesbit yolunda kullanılan usul ve vasıtalarda sakatlıklar olabilir, fakat asıl tetkik mevzuu olan hadise gerçektir. Hattâ vâki olmadığı tetkikat neticesinde tesbit olunan hâdisenin vâki olmadığı da bir gerçektir. Tarihin gayesi işte bu gerçeği bulmaktır. Bunları tesbit edebilmesi veyahut tesbiti uğrunda uğraşması itibariyle tarih tam manasizle bir ilimdir.

13. Tarihin faidesi nedir? Bu mesele ile fazla uğraşmağa lüzum yoktur, çünkü, hepimiz bunu anlıyarak burada toplanmışız ve çalışı-

---

1) Kr. Erslev *Historische Technik.* München 1928. s. 96.

yoruz. Her halde bir insan muhitinin tarihini öğrenmek, insanın kendisini ve mensup olduğu camiayı öğrenmesi ve bunu anlaması demektir. Tarih bize muasır hayatı geçmiş hayatın tekâmülü olarak yakından anlatır, hattâ istikbâl hakkında düşünmeleri de mümkün kılar. Bundan başka umumî tarih, ileride bahsedeceğimiz veçhile içtimaiyat ve iktisat tarihi gibi hususî ilimlerin meydana gelmesine sebep olduğu gibi, tabiî ilimlerin bazı mu'dil meselelerini de halletmeğe yardım etmiştir. Meselâ Amuderya nehrinin tarihî devirlerde Hazer Denizine munsap olup olmadığı ve Özboy yatağının eski devirlerin denizlerinden mi yahut Amuderyanın mecra değiştirmesi hâdiselerinden mi kalmış olduğu meselelerini geçen asırda jeoloğlar ne kadar tetkik etmişlerse de halledememişlerdi. Nihayet bu asır zarfında tarihçiler bu mecranın mazisine ait tarihî kayıtlar bularak Amuderyanın milâd öncesi devirlerde olduğu gibi, milâdî 13-15 inci asırlarda da Hazer Denizine munsab olmuş olduğunu isbat ettiler. (Bak: *İslâm Ansiklopedisi*, türkçe neşri, "Amuderya maddesi).

İlim olmak ve bilhassa insaniyete kendisinin mazisini öğreten bir ilim olmak itibariyle tarihin faidesi aşikârdır. Bir insan kendi hayatının sonlarına doğru nasıl bir kıymet teşkil ediyorsa tekmil beşeriyetin tarihinden elde edilmiş tecrübelerden istifade eden insaniyet de böyledir

Tarih ancak ilmî haysiyetli şerefli bir ilmdir. Bu itibarla fevkalâde hassas. Bunun için de o vakaları zorlamayı sevmez. Ayrı şahıslar tarihi zorlar, onu tahrif eder yahut vak'aları tarafgirâne bir surette izah edebilir; fakat bir devletin, bir hükûmet ve bir milletin ilmî müesseseleri bu yola girerse tarih tetkiki felce uğratılmış olur.

Tarih ilminin kıymet ve mahiyetini anlayan, onu rasyonel ve metodik bir surette vesaik üzerinde işleyip bu yolda kendi mesaisini diğer milletlere de tanıtabilen milletler reşid ve olgun milletlerdir. Tarih tetkikinde kemale ermek milletlerin ve cemiyetlerin kemalini ölçmekte mi'yar olmuştur. Cahil cemiyetlerce tarih hiçtir. Bu yüzdendir ki bizim eski din ülemasının çok geri kalanları tarihi hiçe saymışlardır. Onlarca tarih ilim değildir. Ve bu sebeple tarih medreselere girmemiştir. Fakat medeniyet ilerledikçe daha fazla anlaşılır olmuştur. Tarih öğrenmek, insanların gündelik hayatında bile mühim yer almalıdır. Cihan devletleri arasında demokrasi sistemine sadık kalanların 1939-45 yıllarında cereyan eden İkinci büyük Cihan Harbi sonunda beşer tarihinin seyrini kendilerince matlup olmıyan bir şekilde değiştirecek mahiyette büyük çapta hatalar yaptıklarını bahis mevzuu eden muasır

mütefekkirler, bu devletlere rakib olan Rusya'nın hadiseleri günü gününe takip ederek bunu Rus milletine günü gününe öğrettiği halde, demokrasi âleminde tarih o cümleden Rus tarihi tedrisini ilk cihan harbi sonlarına kadar getirerek orada bırakmanın ve cihan hâdiselerini muntazam ve sistematik bir surette ve demokratik prensiplere göre günü gününe takibe alıştırılmamış olan efkârı umumiyeye seçimler yolu ile müracaat ederek cihan hâdiselerini halletmeği düşünmenin büyük bir hata olduğunu söylemişlerdir. Hakikaten tarihi yaşadığımız güne kadar getirerek öğrenmemek büyük bir hatadır. Tarihi asla öğrenmeyip onu ihmal etmek ise cehalet ve hamakatin en bariz tecellisi demek olur.

3

Tarihin başka ilimlerle münasebeti

14. Hiç bir ilim mücerret bir halde inkişaf edemez. Tarih ilmi de birçok ilimlerle muvazi olarak ve onların yardımiyle vücude gelmiştir. Bunlardan arkeoloji tarihin eşidir, bu ikisi birbirlerinden ayrılamazlar. Tarih hümaniter ilimlerden biri olduğundan bilhassa bu sahaya ait ilimlerle, meselâ umumî sosyoloji, sosyal psikoloji ile ve bunlarla ilgili hukuk, iktisat v.s. gibi bir çok ilimlerle fazla alâkadar olur. Mamafih antropoloji, antropogeografi gibi tabiî ilimlerle ve coğrafya ile pek sıkı surette merbuttur. Tarih ile coğrafyanın birleşmesinden bir "tarihî coğrafya" doğduğu gibi, felsefe ile münasebetinden de "tarih felsefesi" doğmuştur. Daha başka bir çok ilimler de tarih için yardımcı ilimlerden sayılırlar. Meselâ: paleografî (eski yazılar ilmi), arşiv işlerinin kolları olan geneoloji (şecere ve ensab), diplomatik (vesaik ilmi), sphragistique yahut sigillographie (mühürler ilmi), numismatik (meskûkât ilmi), heraldik (armalar ilmi), kronoloji (takvim ilmi), etnografya (kavimler ilmi) ve filoloji (diller ve metinler ilmi) böyledir. Bu muhtelif ilimler sahasında çalışan mütehassısların mesaisi sayesinde Mısır hiyeroğlifleri, Önasya çivi yazıları, Sanskrit yazısı ve bunun envaı, Sogd ve Manihaî yazıları, eski Göktürk yazısı vesaire okunmuş ve bu yazılarla yazılmış vesâikteki malûmat herkesin istifadesine konulmuştur. Bizde de eski kûfî, divan ve siyakat v.s. yazılariyle yazılan vesikalar ancak islâm yazı mütehassısları tarafından okunabilir. Diplomatik, vesikaları okumak ve anlamak, mühürleri, armaları, şecereleri tetkik etmek ayrı bir ihtisas meselesidir. Bütün bu gibi ihtisaslar için Avrupa milletlerinde ayrı cemiyetler vücuda getirilmiş olup ayrı mecmualar çıkarılmaktadır.

15. Kronoloji. bilhaasa astronomi mütehasısları tarafından veyahut onların yardımiyle işlenen bir ilimdir. Meselâ bizim tarihî menbalarımızda kullanılmış hicrî tarihten maada Türklerin 12 senelik hayvan takvimi, İranda hicrî şemsî, Türkiyede hicrîrumî veya malî takvim, Çin takvim usulü, ve Uygur takvimi görülür. Bunları birbirleriyle mukayese eden cedvelleri elde bulundurmak yahut hesap ile halledebilmek icabeder. Bu itibarla her tarihçinin elinde bulundurması zaruri eser: W ü s t e n f e l d Mahler, *Vergleichungstabellen der mohammedanischen und christichen Zeitrechnungen.* Leipzig 1926 dır, ki F a i k R e ş i d Bey tarafından Tarih Kurumu Yayınlarında türkçe neşredilmiştir. Diğer takvimler için mühim eser: G i n s e l, *Hundbuch der mathematischen und technischen Chronologie,* I-III Leipzig 1906 dır. Bizim Türk tarihi için 12 senelik takvimin Milâd-ı İsa bidayetinden zamanımıza kadar gelen bir cedvelini neşretmek lâzımdır. Bunun için meselâ 12 senelik takvimin başı olan "sıçan yılı" nın tetabuk ettiği seneleri göstermek kafidir. Bu nevi cetveli umumî Türk tarihine ait eserlerimizin sonuna ilâve etmeliyiz. Bundan başka tarihçilerin **Metroloji,** yani ölçüler ilmine ait eserlerden de istifade etmeleri icabeder. Meselâ hangi zamanda *dirhem, miskal, okka, ratl, men müd, kantar* ve *astar, fersah, çakırım, senk* ve *ağaç* ne ederdi tayin edebilmemiz lâzımdır. Çünkü bunların kıymetleri muhtelif devirlerde değişir. Bu hususta da bazı eserler vardır. M. S a u v a i r *Materiaux pour servir à l' histoire de la numismatique et de la metrologie musulmanes* Paris 1882 (*Journal Asiatique* de basılmıştır.), fakat eskidir ve ölçülerin muhtelif zamanlarda değiştiğini pek takdir edememiştit. Meselâ İslâm tarihinde "dirhem" ve "miskal"ın değişmesinden haberdar olmayıp Napolyon Mısıra geldiği vakit Mısır'da câri olan ölçüleri İslâm tarihinin eski devirlerlne ve diğer İslâm ülkelerine teşmil ettiğinden büyük hatalara düşmüştür. Bu nevi ölçüleri ait bazı kısa malûmat *Encylokédie de l' İslam*'e da ve R. K l i m p e r t ' i n zikri gelecek eserinde bulunmaktadır. Dilimizde bu mevzua ait ciddî bir eser maalesef yoktur.

16. Meskûkât evvelce hükümdar lakablarını, hükûmet, sene ve mahallerini öğrenmek için menba sayılırdı. Şimdi ise daha ziyade üzerindeki resimler ve yazılar ile hâkim unsurun san'atını, güzel san'at zevkini, keza darp mahalli olan ülkenin iktisadî hayatını, malî vaziyetini öğrenmek için sağlam menbalar olduğu anlaşılmıştır. Sikkelerde ilâhlar, mukaddes hayvanlar armalar tersim edilir. Gümüş ve altın para ayarlarının nasıl değiştiğini, memleketin malî vaziyetinde geçirilen parlak devirleri, yahut buhran devirlerini gösterir. Sonra bu paralar o zamanki metroloji, ölçü hususlarını öğrenmek için de menba oluyor.

Onun için şimdi meskûkât hakkında, cesameti, ağırlığı ve ayarı hakkında malûmat verilir. Türk tarihine menba olabilecek meskûkât için : S c h r ö t t e r. *Wörterbuch der Münzkunde.* (Berlin 1930) da umumî malûmat vardır. Meskûkât hakkında yine metroloji ile bereber, bk. R i c h a r d K l i m p e r t, *Lexicon der Münzen, Masse, und Gewichte der Länder.* Berlin. 1896. Ayrıca İslâm ve Türk meskûkatına ait bibliyografik malûmat mezkûr Schrötter'in meskûkât ve metroloji ait kayıtların Türk tarihi meselelerini izah için nasıl istifade edilebileceğinin misali *Mogollar devrinde Anadolunun iktisadî vaziyeti (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I. İstanbul. 1930) isimli makalemde verilmiştir.

Arkeoloji tarihin eşidir, dedik. Tarih tetkiki filhakika en ziyade arkeoloji tetkikatına istinat ettiği zaman sağlam oluyor. Meselâ Önasya ve Mısır tarihleri eskiden Tevrattaki efsanevî. müphem nakillerden, Herodot ve sair eski yunan müelliflerinin eserlerinden öğrenilirdi. Zamanımızda ise bunların tarihi başlıca hafriyat neticelerinde meydana çıkarılan şehirler, orada bulunan yazma eserler, ve maddî medeniyet eserleri ve saire ile canlı olarak tesbit ve izah edilmektedir. Naklî tarih malûmatı bu arkeoloji âsarı yanında bazen ancak tâlî derece yer tutabilir.

Arkeoloji ile çok sıkı olarak bağlanan ilim de **Sanat tarihi**'dir. San'at tarihi bazen bütün arkeoloji işlerine karışır. Resimler, minyatürler ile beraber elbise kumaş zinetleri, keramikler, binalar şehir yapma usulleri, dolayısile hattâ korganlar, hüyükler bile yapılış tarzları itibariyle san'at tarihine idhal ediyorlar. Bizim Türk tarihi için bilhassa Ortaasyada ve Anadoluda arkeoloji ve Anadoluda arkeoloji ve san'at tarihi mütehassısları tarafından yapılan tetkikatın neticeleri mühimdir.

Bunlardan Ortaasya için kısa malûmât : E r n e s t W a l d s c h m i d t *Gandhara-Kutscha-Turfan* Leipzig. 1925 A. le Coq. *Bilderatlas zur Kunst-und Kulturgechicte.* Berlin, 1925. S i r A u r e l S t e i n. *On Anciet Central Asian Tracks.* London. 1933. Anadolu için M. G a b r i e l'in neşriyatı: A l b e r t G a b r i e l *Monuments Turcs d'Anatolie.* I. (Kayseri ve Niğde şehir vilâyetleri âsarı), Paris. 1931, II (Amasya. Tokat; Sıvas şehirleri ve vilâyetleri), Paris 1934. Bu eserde Türk âsarının güzel resimleri ile beraber evvelki şekillerini gösteren «rekonstruksıyon» ları da vardır. Amerikalı R i f s t a l'in ve bizim İ s m a i l H a k k ı U z u n ç a r ş ı l ı o ğ l u, M u b a r e k G a l i p, A b d u r r a h i m Ş e r i f, H a l i l E t h e m ve M e h m e t B e h ç e t gibi şehir tarihçilerinin ayrı şehirlerin kitabelerine ve âsarı atikasına ait türkçe neşriyatı, keza Millî Bakanlığı neşri olan *Güzel San'atlar* serisi ki şimdiye kadar üç cildi çıkmıştır.

Umumî olarak Türk ve Moğol minyatürcülüğü ve san'at eserleri hakkında toplu malûmat : A r t h u r P o p e, *A. Survey of Persian Art.* Oxford, 1939, adlı altı büyük ciltlik eserinde bulunmaktadır. Mmumiyetle islâm san'at eserleri için S i r T h o m a s A r n o l d, *Painting in Islam.* Oxford 1930. E r n e s t D i e z, *Die Kunts der Islamischen Völker* Leipzig. 1929.

17. Coğrafya'nın tarihe yardımcı bir ilim olması izaha muhtaç değildir. Coğrafyaya dayanmıyan tarih kitabı tarih değil roman sayılmak icabeder. Tarihciler için bilhassa tarihî coğrafya ve tarihî atlaslar mühimdir. İslâm ülkelerinin tarihî coğrafyasına ait olmak üzere *İslâm Ansiklopedisi*; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*. London. 1905; W. Barthold'un "Mogol istilâsına kadar Türkistan" adlı eserinin (ki İngilizce tercümesi. *Turkestan down to the Mogol invasion*, 1928 de intişar etmiştir) baş tarafındaki Maveaünnehir tarihî coğrafyası, yine ayni müellifin son zamanda farsça olarak da neşredilmiş olan "İran tarihî coğrafyası" (rusçası *Istoriko geografçeski obzer Irana*, Petersburg 1903) zikredilmelidir. Anadolu için W. Ramsey'in *The Historical geography of Asia Minor* adlı eseri mühimdir. Suriye, Mısır, Arabistan ve Hind taraflarının tarihî coğrafyalarına ait eserler de vardır. Kadîm yunan ve lâtin eserlerine göre cihan coğrafyası için A. Forbiger'in iki citlik büyük eseri *Handbuch der alten Geographie* ve Pawly Wissowa *Real-Encyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft* müracaat edilecek başlıca eserlerdir. Tarihî atlaslardan P. Vidal la Blanche, *Atlas général* Paris. 1909 ve almanca G. Droysen, *Allgemeiner historischer Handatlas*, 1889 ve H. Kiepert *Atlas Antiqus*, 12. Aufl. 1912 K. von Spruner, *Handatlas für die Geschiehte des Mittelalters und der neueren Zeit*. 1893. Keza Şarkî ve şimalî Ortaasya tarihi için Albert Herrman, *Historical and Commercial Atlas of China*. Cambridge. 1935. mühimdir.

Etnoğrafya ve **Antropoloji'**nin de tarih için yardımı çok büyüktür. Tarihin karanlık safhaları ekseriya etnografik mevad sayesinde aydınlatılabilir.

Türk kavimleri etnografya ve etnolojisine ait başlıca eserler: W. Radlof, G. Potanin ve Anuchin gibi rus âlimleri tarafından neşredilmiştir. Bilhassa Radolff'un *Aus Sibirien* adlı eseri mühimdir. Türk kavimlerinin etnografya ve antropolojisne ait tetkikatı ihtiva eden mecmualardan ise Rus Ulûm Akademisinin Etnografî ve Antropoloji Müzesinin *Sbronik*'i Rus Coğrafya Cemiyetinin etnografya şubesinin, keza bu cemiyetin Kafkas, Orenburg, Türkistan, garbî ve şarkî Sibirya şubelerinin *Zapiski*'leri, ve etnografyaya tahsis edilen *jivavaya Starina ve Etnografiçeskoye Obozrenye* adındaki mecmualar mühimdir. Bir de Macarların millî etnografya mecmuası (*Etnographya-Népélet*. 50 cild kadar çıkmıştır) ve Macar Etnografya müzesi mecmuası (*Népraizi Ertesitö*. 50 cild kadar çıkmıştır) Türk ve Turan kavimleri tarihine ait pek çok malûmatı havi bulunur. Türkçe de ise Mehmet Halit Bayrı'nın idaresinde dokuz senedenberi muntazaman neşronulmakta olan «*Halk bilgisi Haberleri*» ve Pertev Boratav, Ali Rıza Yalgın ve Abdülkadir İnan'ın etnografya ve folklara ait neşriyatı mühimdir. Bu etnografi tetkikat sayesinde Orta ve Önasyadaki Türk kavimlerinin örf âdâtının ve umiyette dahilî kültürünün vahdeti gittikçe daha güzel izah edilmektedir. Meselâ Korkut, Bamsı Böyrek, Köroğlu destanlarının her yerde müşterek motifleri, keza maddî medeniyet sahasında kadın-kız elbiselerinde ve ev eşyasında görülen zinetler, yayla evlerinde, hayvan beslemede, defin ve düğünlerdeki âdetlerin vahdeti görülmektedir.

Lisaniyata gelince, lingvistık tetkikatın kavimler arasındaki lisan sahasındaki karşılıklı tesirleri, keza bir kavmin lisanında medeniyetin muhtelif sahalarına ait olmak üzere muhtelif milletlerin dilinden alınan kelimeler üzerindeki tetebbuatın milletler tarihinin karanlık noktalarını ve bilhassa tarih öncesi devirleri izah için mühim olduğunu kaydedelim. Bizim Türk ve Turan kavimleri için bu bakımdan ehemmiyetli tetkikat Macar, Fin ve Rus âlimleri tarafından yapılmaktadır. Bunlardan : Wichmann, Pasonen, Ramstedt, Räsanen, Vladimirtsev, Munkacsi, Gombocz, Poppe, Aşınarin, Yegorpov, Korsch, Milyoransky, Miklosehitsch gibi lisaniyatçıların Türk kavimleriyle Fin, Rus ve Slav kavimleri arasında lisan sahasındaki karşılıklı tesirlere ait tetkikatı mühimdir. Bir tarihçinin, okuma dili olmak itibarile, her ne ihtisas için olursa olsun öğrenmek mecburiyetinde olduğu ingillizce, almanca ve fransızcadan maada ayrı ihtisasların, devir ve sahaların ve tetebbua menba olacak metinleri tetkiki için lâzım gelen lisanları da bilmesi zarurîdir.

Bütün bunlara ilâve olarak tarihin kendisinden doğmuş olan **İktisadiyat** ve **İçtimaiyat'**ın tarih ilmiyle çalışanların kaçınılmaz yardımcıları olduğunu zikretmek icabeder. İktisat sistemlerinden haberi olmıyan tarihçi tarihî hâdiselerde çevresinde döndüren mihveri, hâdiselerde müessir olan asıl ve hakikî âmilleri takdiren aciz kalır. İçtimaiyattan haberi olmıyan tarihçi de hayatını öğrenmekle meşgul olduğu cemiyetlerin, bünye tiplerini ve arızalarını anlıyamaz ve anlatamaz. Bu sahalarda tarih talebeleri içine tavsiye edilecek türkçe eserler: Prof. Gatan Pirou *Umumî iktisada giriş* (fransızcadan Turhan Feyzioğlu tarafından çevrilmiştir), İstanbul 1945, Prof. G. Kessler, *İçtimaiyata Başlangıç* (almancadan çeviren Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu), İstanbul, 1938 dir.

4

Telif tarzına ve mevadın taksimine göre tarihin nevileri

18. Tarihî eserler, esas kayneklardan vasıtalı veya vasıtasız istifade edilerek yazılışlarına göre birinci el, ikinci el, ve üçüncü el den yazılmış eserler diye nevilere ayrılır.

"Birinci el,, den diye, vukuatı henüz tarih kitaplarına geçmiyen ilk kaynaklardan alarak izah eden, yahut kitaplara geçse de nâtemam yahut iyi istifade edilmeyen kaynakları doğru okuyarak ve anlayarak

yazılan tetkiklere, mongrafilere denir. **“İkinci el„** den yazılmış eser de ilk kaynaklarla bizzat meşgul olmayıp veyahut ancak az miktarda meşgul olup, malûmatın ekserisini yahut hepsini birinci elden yazılan monografilerden almakla iktifa eden ve yalnız onları esas edinerek telifatta bulunan zevatın eserlerine denir. **“Üçüncü el„** den yazılan eserler„ ise bu ikinci elden yazılan eserlerden ve kısmen de monografilerden alınarak yazılan ve hiç bir kısmı tetebbu eseri olmıyan kompilasyon (telfik) lara denir.

Bu itibarla meselâ: De Geuignes'nin Hun, Türk ve Moğollar tarihi, D'Ohsson'un Moğollar tarihi, De Groot'un Hunlar tarihi, Bartold'un Moğollar istilâsı zamanına kadar Türkistan, Uluğ Bek ve zamanı, J. v. Hammer Purgstahl'ın Osmanlı tarihi, Köprülü Fuadın “İlk mutasavvıfları„ Kadı Rızaeddin'in “Âsar„ Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı'nın muhtelif kitabelere ait neşriyatı, birinci elden yazılmış eserlerdir. H. Howorth'un Moğol tarihi, R. Grousset'nin *L'empir des steppes* kitabı, Köprülü Fuad'ın “Türkiye tarihi„ Şem-seddin Günaltay'ın “Mufassal Türk tarihi„ ikinci elden yazılmış eserlerdir. Diğer türkçe tarihi eserler, meselâ: Ahmet Rasim tarihi, Tarih-i Ebülfâruk ve saire üçüncü elden yazılmış eserlerdir. Hiç bir yabancı dil bilmeyen zevat diğer milletlerin âlimleri tarafından dokunulmıyan bâkir mevzular üzerinde birinci el eser yazabilir: fakat Avrupalı âlimlerin de bildikleri, onların da temas edip üzerinde tetkikatta bulundukları mevzular üzerinde birinci el eser yazmak için üç Avrupa ilim lisanını bilmek, bazan bunlardan başka bir de mesele hangi kaynaklara istinaden tetkik ediliyorsa o kaynağın yazıldığı lisanı bilmek zarurî olur. Mesela kaynak yunanca ise onu, arapça veyahut farsça ise bu iki lisanı, Orhun kitabelerinden istifade etmek için bu yazıları bizzat okuyup anlayabilmek lâzımdır. Yâni Radolff ve Thomsen'in tetkikatı ile iktifa ederek orhun yazıtları hakkında birinci elden eser vücude getirmek kabil değildir; keza eski Mısır ve Asur tarihlerine ait birinci elden eser yazmak için hiyeroglifleri ve çivi yazılarını bizzat okuyabilmek lâzımdır. İkinci elden yazan ise, asıl menbaların doğru okuyup, anlaşılıp anlaşılmadığı keyfiyetinden mes'ul olmadıkları için, o menbaların lisanını bilmek mecburiyetinde değildirler. Onlar için monografilerin yazıldığı Avrupa dillerini bilmek kâfidir. Üçüncü el ile yazanlar ise yalnız türkçe bildikleri halde iyi bir eser yazabilirler, çünkü bunlar mevcut monografileri ve tetkikleri gözden geçirmekle de mükellef değildirler.

19. Burada bir de tarihin taksimatı meselesine temas edelim. Tarihin elde mevcut menbalardan öğrenilmiyen devirleti “tarihten

önceki devir„ sayılır. Tarihten önceki devirlerin tarihi (préhistoire) anthropoloji ile pek sıkı bağlıdır. İnsanların o zamanlarda kullandıkları aletler yer altı tabakalarının derinliğinde ancak taştan yontularak yapılan, biraz daha yukarı tabakalarda cilalı taşlardan yapılan daha sonraki tabakalarda bakır, tunç ve demirden yapılan âletler olduğuna göre tarihten önceki devir de Milâddan önce 30—25 bin sene kadar bir zamanı istiab etmek üzere devirlere ayrılabilir. Yazılı vesikalar ise Önasyada'da Millâddan önce 4 üncü binde bulunduğundan beşeriyetin bu tarihî devri dünyanın bu kısmında zamanımızdan hemen hemen 6000 yıl önce başlamış demektir. Bu tarihî devrin devirlere taksimi ise tarihten önceki devirler için olduğu gibi sırf âletlerin yapıldığı maddelere göre değil, insanların başlıca fikir hayatında ve siyasî hayatlarında geçirdikleri hâdiselere göre yapılmak icap etmiştir. Evvelâ tarihi "Umumî Tarih„ ve "Hususî Tarih„ diye ikiye taksim etmek âdettir. **Umumî tarih**'i devirlere taksim ya tekmil tarihin asırlar sırasını muayyen devirlere taksim etmek, yahut da tarihi ayrı coğrafî mıntakalara taksim ederek o mıntākaların mazisini devirlere ayırmak esasında olur. Meselâ Helmolt'un cihan tarihi coğrafî mıntakalara taksim olunmuştur.

20. Eski zaman tarihçileri tekmil tarihî hayatı kronolojik bir sıra ile yazarlardı, bu ise bütün insanlığın hayatı bir tek hayat olduğu telâkkisine dayanıyordu. Bu hususta Yahudilerin taksimatı bir çok milletlere nümune olmuştur. Meselâ İslâm tarihinden alınarak bizde de yerleşen şu taslak: Enbiya tarihi, sonra Sâsâniler ve Romalılar, Muhammed Peygamber, Dört Halife, Emevîler, Abbasîler, ve Osmanlılar, bu eski Yahudi sisteminin bakiyesidir. Yahudi sistemi Milâddan 5508 sene evvel vaki olduğu zannolunan hilkati âlemden başlardı. Bunu hristiyan uleması almış ve umumî tarihi o esasa göre devirlere taksim etmişlerdir. Bunu bilhassa Kayseriyeli Eusebius (milâdî 4 üncü asırda) idhal etmiştir. Burada eski Yahudi peygamberleri tarihi ve Yahudi tarihi, Asur, Yunan ve İran tarihlerini tayin için esas oluyor. Bu bizim bazı kısas-ı enbiya kitaplarımızda (meselâ Cevdet Paşada) ve bazan umumî tarihe ait kitaplarımızda görülür. Yani bunda Yahudi tarihi öteki kavimlerin tarihile muvazi öğrenilir. Hıristiyan ulemasından St. Augustinus (öl. 430) buna daha muntazam bir şekil vermişti. Buna göre beşeriyet tarihi altı devre inkisam eder: 1) Âdemden Nuha kadar. 2) Nuhdan İbrahime, 3) İbrahimden Davuda kadar. 4) Davuddan Beni İsrailin esaretine kadar. 5) Bu esaretten Milâdı İsaya kadar. 6) İsadan kıyamete kadar.

Umumî tarihi zamanımızda olduğu gibi, Garbî Roma imparatorlu-

ğunun 476 da sukutuna (veyahut Büyük Konstantin zamanına 306-337) kadar **Eski çağ** İstanbulun Türkler tarafından 1453 de fethine (yahut Amerikanın 1492 de keşfine) kadar **Orta çağ**, bundan sonrası **Yeni çağ** olarak üçe taksim, Almanyada Halle Üniversitesi profesörü Christoph Cellarius tarafından yapılmıştır ki, 1644-1707 senelerinde yaşamıştır. Bu taksim taksim için ancak Avrupa tarihi esas ittihaz olunmuştur. Bu gibi çağlardan başka bir de, yine sırf Avrupa hâdiseleri esas ittihaz edilmek üzere, 1789 yılında Fransa ihtilâlinin başlamasından zamanımıza kadar geçen devri **Yakın tarih** diye dördüncü bir devir olarak ayırmak âdet olmuştur. «Tarihî devir»lere «tarihten önceki devirleri» biri birinden ayırmak ta dünyanın muhtelif mıntıkaları için tek bir esas üzerine yapılamıyor, bilâkis muhtelif ülkeler için ayrı ayrı esaslar bulmak icabediyor. Meselâ Amerika milletleri için «tarihî devir» pek yenidir; halbuki Mısır hiyeroglifleri M. ö. 3200 yıllarında yaşayan Mens zamanından başlayıp oldukça muntazam tarihî malûmat veriyorlar. Umumiyetle Mısırlılarda tarihî yazılar M. ö. 2500 yılları ile başlanıyor. Bu seneden sonra hükümdarlar listesi, onların hükümranlık seneleri ve diğer hâdiseler tam bir vakanüvis kayitleri şeklinde yazılmıştır. [1]) Demek Mısır'da tarihî devir Milâddan önceki üçüncü binin ortasında başlıyor.

Asya, Amerika ve Afrikadaki büyük medeniyetlerin tarihi cihan tarihi çerçevesine girdikten sonra bu taksimatın gayri ilmî olduğu anlaşılmış, başka taksimat yapılması lüzumu daima söylenmiş ve bir çok başka projeler de ortaya atılmıştır; buna rağmen insanlar yine öteki taksimatta kalıyorlar; çünkü o nihayet bir çerçevedir; onun isti'mal olunmasından tarihilmine büyük bir zarar gelmemektedir.

Mamafih umumî tarihi müstakil bahislere ayırmak usuiü de vardır. Meselâ Oncken'in idaresi altında çıkan almanca *Allgemeine Geshichte in Einzeldarstellungen* nam büyük külliyat tarihte mâlûm ve büyük hâdiselere ait müstakil monografilerden ibaret olmak üzere tertip edilmiştir. Bizim Türk tarihine ait moğollar zamanında Reşideddinin idaresi altında vücuda getirilen *Câmi üt-tavârih* ile sonra Hâfız Abru kalemile tasnif olunan cihan tarihi *Zübdet üt-tavârih* de Oncken'in usulüne benziyor. Yalnız bu iki eserde Türk ve Moğol tarihi cihan tarihinin esası olarak alınmış ve küllivatın esas ciltlerini teşkil etmiştir. Sonraki ciltte her ayrı milletin meselâ Firenklerin, Papaların, Çinlilerin, kadim İrânilerin, Hindîlerin, Beni İsrailin, müslüman halife-

---

[1]) Will Durant, *Histoire de la Civilisation*, Paris, 1927-1992.

lerinin, ayrı müslüman sülâlelerinin, Sâmânîler, Gaznevî, Selçûkîler, ve sairenin tarihleri müstakil bahisler şeklinde yazılmışlardır. Reşideddinin eserinde ayrı milletlerin tarihi bu milletlere mensup zevat tarafından kaleme alınmıştır.

21. Hususî Tarih'e gelince bu ayrı ayrı milletlerin tarihi, yahut, da insan tarihinin ayrı ayrı bahislerine tahsis edilen tarihler, meselâ Alman tarihi, Fransız inkılâbı tarihi, Osmanlı tarihi, dinler tarihi, güzel sanatlar tarihi, medeniyet tarihi kilise tarihi, Ehlisalip muharebeleri, Napoleon seferleri, felsefe tarihi, ilimler tarihi, ilimlerin ayrı şubelerinin ve sairenin tarihidir. Bu hususî tarihler de bariz hususiyetler arzeden kısımlarına göre devirlere ayrılmaktadır. Muhtelif milletlerin yahut gurubunun hayatı biri diğerinden farklı olduğundan hususî tarihlerin devirlere ayrılması keza ayrı müesseselerin ve maddeler tarihinin devirlere taksimi başka başkadır. Meselâ bizim Umumî Türk tarihini tarihi inkişaf safhalarımızın bariz bir surette ayrıldığı İslâm'dan önce ve islâmiyetten sonraki Türk Tarihi diye, keza islâm devri Türk tarihini de 16 ıncı asırdan önceki mütemadi yükseliş ve bundan sonraki mütemadi alçalış devirleri, bir de 20. inci asrın başından itibaren yeniden yükseliş devri olmak üzere üçe, yani bütün Türk tarihini dörde ayırmamız mantıkî olur. Halbuki tarihimizin devirlere taksimini başka esaslara dayandırmak ta mümkündür. Hulâsa tarihî hâdiseler büyük bir nehir gibi mütemadiyen aktığı ve bunda muayyen hâdiseler siklinin başlangıcı telâkki edileck «en mühim hâdişeler» pek çeşitli ve onlara tarihçilerin nazarı da muhtelif olduğu için insan tarihinin ve milletler tarihinin devirlere taksimi itibarî olarak kalıyor. Harhalde devirlere taksimden esas maksad elde mevcud mevadın öğrenilmesini kolaylaştıran itibarî taslaklara ayırmaktır ve bizi bu maksada götürecek yollar muhteliftir.

Bizim islâm âleminde de ayrı şehirlerin, sülâlelerin, vezirlerin vâliler ve kadıların tarihi, muhtelif ilim sahalarına mensup ulemanın tarihi ve hal tercümeleri gibi mevzulara büyük büyük eser tahsis edilmiştir. Meselâ *N a r ş a x î* 'nin Buhara tarihi. *Ḥāfız Abu Nuᶜaym*'ın *Axbār-ı Işfahān*, M a q r i z ī 'nin Mısır topografi ve tarihi, *Ibn ᶜAdīm*'in Halep tarihi, *Rāvendī*'nin Selçûkîler tarihi, H i l ā l a l - Ṣ ā b î 'nin vezirler tarihi, a l - K i n d ī 'nin *Tārīx-u vulāt va Qużat-ı Mışır*, İ b n E b î U ş a y b i ᶜ a nın *Ṭabagât al-aṭibbā*, S ū v ū ţ ī 'nin *Tabaqāt al-luġaviyīn*; İbn Qutlubūġā'nin *Ṭabaqāt ḥanefiya*; a l - Q ı f ţ ī 'nin *Tārīx al-ḥukamā* İbn Q u t a y b ᶜa 'nın *al-Şiᶜr val-şu'arā*sı; İran ve Türk edebiyatında edipler ve şairlere tahsis edilen Tezkiret üş-şuarâlar, bu cümleden M u ḥ a m m e d ᶜA v f i ' nin *Lubāb al-bāb*; Yaqūt'un *Irşad al-arīb ilā maᶜrifat-il-adīb*; İ b n X a l l i k â n 'ın *Vafiyāt-al aᶜyān*; Ṣ ā f a d ī 'nin *al-Vāfī bi'l-vafiyāt*; ᶜA s q a l ā n ī ' nin sekizinci asr-ı hicrî ricâli, a l - M u ḥ i b b ī 'nin onbirinci asır ricâli tercümli hallerine tahsis edilen eserleri bu cümledendir. Bu gibi bu cümledendir. Bu gibi hususî tarihler dünyanın her tarafında ve her milletde vardır.

II

METOD BİLGİSİ

1

Tarih metodunun tarifi, Tekâmülü ve Taksimatı

22. **Metod** (Methode) demek, her hangi bir ilmin iştigal mevzuu olan maddelerden çıkarılması istenilen neticeleri ve bilgileri elde etmenin vasıtaları ve yolları demektir. İlimlerin inkişafı ile muvazi olarak metodları da inkişaf etmiştir. Her ilmin inkişaf ederek yeni yeni sahaları aydınlatması bu yeni sahalara ait bilgilerin istihsal vasıtalarının da yenileşmesi ile muvazi olarak husule gelmiştir. İlimlerin inkişafile muvazi olarak yeni metodlar husule gelirse bu yeni metodlar da yeni yeni ilim sahaları açarlar. Tıp, fiziyoloji ve biyoloji ilimleri için mikroskobun ve röntgenin astronomi için yeni teleskoplar keşfinin ve bunların kullanma usullerindeki tekâmülün bu ilimlerin inkişafındaki ehemmiyeti pek aşikârdır. Tarih ilminin inkişafı ile muvazi olarak onun metod cihetleri de işlenmiştir. Fakat tarih ilmindeki bilgilerin istihsal vasıta ve yollarının kıymeti, meselâ fiziyolojideki mikroskobun kıymeti gibi göze çarpacak mahiyette değildir. Bununla beraber tarih metodu, ilim ve fikir hayatındaki terakkilerin, insanlarda görüş ufkunun genişlemesinin bir mikyası olarak inkişaf etmiştir. Tarih metodunun tatbiki insaniyetin ve ayrı milletlerin fikrî inkişaflarında kazandığı ehemmiyet itibarile mikroskob, teleskop ve röntgenin tatbikiyle kıyas kabul etmiyecek derecede büyük olmuştur. "Nedennasılcı tarih usulü" takarrür ettikten sonra tetkik merakı insaniyetin tarihî hayatının tekmil safhalarına yayılmıştır. Ancak kendisinin içtimaî hayatını teşkil eden bütün faaliyetleri arasındaki münasebetleri ve bunların pek çeşitli olan sebeplerini göz önünde tutabildikten sonradır ki insaniyet mâzisinin nasıl olup bitmiş olduğu meselesine karşı toptan alâka göstermiş ve onu anlıyabilmiştir. İnsan kendi tarihini artık, eskiden olduğu gibi tarihçilerin yazdıkları kroniklerden öğrenmekle iktifa etmeyip, bilâkis menbalık işini görecek olan her şeyi bir araya toplamak ve

tarihi o esastan öğrenerek ihata eylemek yoluna girmiş ve dolayısile **Kaynaklar Bilgisi** husule gelmiştir.

Metod bahsi umumiyetle tahlil (analyse) ve terkip (synthese) diye iki kısma ayrılır. Tarihî eserin tasnifine kadar görülen bütün ihzarî işler **tahlil**, bundan sonra görülen tasnif ise **terkip**'tir. Şimdi kaynak bilgisini'nin sahası da gittikçe genişlemektedir.

Nedennasılcı usulle çalışanlar, bu çeşit kaynakların bir tarihî hâdiseyi aydınlatmak işindeki kıymet ve ehemmiyetlerinin başka başka olduğunu idrak ederken, bu kıymetleri tayin eylemenin yollarını da keşfetmişlerdir. Eskiden tarih müdekkikleri ellerinde ne gibi menba' ve malûmat varsa onunla iktifa ederek çalışırlardı. Zamanımızda ise tarihî bir meseleye ait bir ilmî eser veya makale yazmak için mevzula ilgisi olan tekmil menba'ları görmek, onların kıymet itibarile yekdiğerine nisbetini ta'yin etmek, hadiselere ait haberleri kaynakların kaynaklarından öğrenmek birinci şart sayılıyor. Zamanımızın âlimleri yazılı menba'lardan istifade ederken, eskiden olduğu gibi, ele geçen herhangi bir yazma nushayı esas ittihaz etmekle iktifa etmezler, her yazma menba'ın muhtelif nushalarını karşılaştirarak doğrusunu, yani müellif eserinin nushasında nasıl yazmış olduğunu kat'iyyetle tesbit etmek için elde ne kadar mevad varsa, onlardan tam olarak istifade ederler. Eski tarihçilerin eser yazarken istinat ettikleri rivayetlere ait vesikalar arşivlerde, yahut kullandıkları diğer menba'ların yazmaları kütüphanelerde mevcut ise, o tarihçilerin nakillerini bu asıl nushalarla karşılaştırarak, nakillerini doğru olup olmadığını şayed müellif asıl kaynaktaki bir malûmatı naklederken onu değiştirmiş veya tahrif etmişse, bu tahrifin şeklini tesbit ederler. Böyle çalışmakla yavaş yavaş tarih intikadının yolları keşfedilmiştir.

23. Bu **Tarih İntikadı**'nın gayesi, vakaları tesbit etmek için lâzım gelen materyalin kıymetini mümkün olduğu kadar mükemmel ve etraflı bir surette tayin etmek ve materyali, muhtelif rivayet ve nakil safhalarından geçerken bizzarure kabul ettiği tagyir ve tebdil, sehiv, yanlış okuyuş ilâve ve sahtekârlık eserlerden temizlemektedir. Tarih intikadının tatbiki tarih ilmini temelinden değiştirmiştir. Çünkü bu intikad usullerinin keşfinden sonra eski tarihcilerin şahadetleri karşısında herkesin şu sualleri sorması âdet olmuştur: Acaba bu tarihci bu malûmatı nereden almıştır? Eğer bu malûmat orijinal bir malûmat ise bahis mevzuu olan hâdiseyi aydınlatmak için kıymeti haiz midir? Sonra acaba müverrih yazılarında bitaraf mıdır? İtimada şayan mıdır? Eğer müverrih bu malûmatı eski kaynaklardan almışsa bunlar ne gibi

kıymeti haiz imişler ? Bütün tarihî kayıtlar karşısında bu sualleri soran muasır tarihci, bu meseleleri izah ederek tarihî hadiselere ait hakikî tarihî rivayetlerle o hâdiselere ait efsaneleri, keza tarihte hiç vaki olmayan mevhum uydurma hadiselere ait haber ve rivayetleri yekdiğerinden katiyetle ayırır. Zamanımızda vesikalara ve bakiyelere artık gelişi güzel inanılmaz, bunlar, doğru veya uydurma olmaları, kasden yahut kasıdsız tahriflere maruz kalmaları ihtimali noktasından inceden inceye tetkik olunur. Aynı hâdiseye ait muhtelif müşahitlerin verdiği şahadetler karşı karşıya konulur ve kıymetleri itibariyle takdir edilir. Bu intikad usulleri ve vesaiti, tarih ilmi inkişaf ettikçe tebellür etmiştir. Bu nev'i tarih intikadını son asırlarda ilk defa olarak alman âlimlerinden B. G. Niebuhr 1811 - 1813 senelerinde intişar eden Roma tarihine ait eserinin mukaddemesinde ve meşhur müverrih L. von Ranke' Roma ve Cermen kavimleri tarihine ait eserinin 1824 senesinde basılan ilk cildinde izah etmişlerdir. Ranke'nin Alman tarih vesikaları külliyatını, yani *Monumenta Germaniae Historica*'yı neşreden arkadaşları ve talebeleri, bilhassa Georg Waitz, W. Giesebericht, H. Sybel, I. Gustav, Droysen, ve diğerleri, onların halefleri ve talebeleri, yüzlerce cilt teşkil eden bu alman tarihi vesikaları külliyatını neşir yolunda bir asırdan fazla bir zaman zarfında hayatlarını tamamile ona vakfederek çalışırken, üniversitelerde dersler verirken vesikalar ve metinler tenkidinde yeni yeni usuller bulmuşlar ve tarih intikadı meselesini etraflıca işlemişlerdir. Bu tenkid usulü sayesinee Avrupada tarih telâkkisinde ne gibi büyük tahavvüller ve inkılâplar husule gelmiş olduğunu anlamak için 18 inci asırda tenkitsiz çıkan eserlerle zamanımızda tarihe ait herhangi ilmî neşriyatı karşılaştırmak kâfi gelir. Johannes Hüber isimli alman müverrihinin 1708 senesinde bastırılıp bu asır zarfında çok ilmî bir eser olarak telâkki edilen ve daimî müracaat kitabı sıfatile kullanılan «ensab cetveli» (*Genealogische Tabellen*) nam eserinde Frank hükümdarı Chlocwig'in ecdadı sıfatile Sikambre sülâlesi diye bir sülâle âzaları sayılmıştır. Bunlar Garbî Frank ve Şarkî Frank memleketlerini idare etmiş imiş. Burada cem'an 60 kadar hükümdar sayılıp her birinin ne kadar sene ve hangi seneden hangi seneye kadar hükûmet-sürdükleri de kat'î rakamlarla gösterilmiştir. Halbuki tarihî tenkid usulü tatbik edilerek Hüber'in istifade ettiği kaynaklar menba' sıfatile değerleri bakımından tetkik edildikten sonra, bu Frank hükümdarından hiç olmazsa birisinin bile tarihte mevcut olmadığı, hepsi tarihçilerin hayal eserleri olduğu veyahut bazı alimlerin «ilmî istintaç»larının mahsulü olduğu tahakkuk etmiş ve bu sahte sülâle tarihi 19 uncu asrın en

ehemmiyetsiz tarih kitaplarından bile atılmıştır. Avrupanın daha 19 uncu asrın bidayetinde keşfedcrek benimsemiş olduğu bu tarihî intikad usullerinden bizim ne kadar uzak kaldığımızı öğrenmek için de, 13 üncü asır sonlarında «Uç» beylerinden Moğollara tâbi bir kabile reisi sıfatile çalışan Osman Gaziyi, kadim Türk hükümdarları neslinden gelmiş bir hanedana mensup göstermek maksadile tertip edilen şecereler, bu zatın güya 50 göbek ecdadını gösteren listeler, bu mevhum hükümdarların hükümdarlığı senelerine ait Mahmut Bayatî'nin eserinde verilen uydurma malûmat ve bu beğleri, hükûmeti güya Selçûkîlerden miras alınış gibi gösteren sahte kayıtların bizde halâ tamamile tetkik ve tahlil edilmiş ve aydınlatılmış olmadığına işaret etmek kâfi gelir. Bunun gibi Mahmud Gaznevî'yi Sâsânîlere çıkaran şecere (meselâ : «Tarih-i Firişteh» de) ve Selçûkîleri Afrasyaba çıkaran şecere ve saire de bu cümledendir.

Eskiden tarih diye telâkki olunan eserlerin çoğunun uydurma malûmatla dolu olduğu, bir çok kaynakların ve bakiyelerin sahte çıkması Fransada daha 17 inci asrın sonlarında ve 18 inci asrın başlarında idrak edilmiştir. fakat itimada şayan kaynakları sahtelerinden, hakikî tarihî kayıtları efsanelerden ve uydurma rivayetlerden ayırmanın yolları daha idrak olunmuş olmadığından, umumiyetle tarihe karşı bir itimatsızlık ve şüpheci (sceptique) bakış doğurmuştu. 17 inci asrın son yarısında yaşayan bir fransız âlimi (de Fontenelle) zamanındaki münevverlerin tarihe bakışlarını «Tarih herkesin bildiği efsaneden başka bir şey değildir». (l'histoire n'est qu'une fâble convenue) diye hülâsa etmiş ve bu söz vecize gibi o zamanki Fransız edebiyatı vasıtasile diğer Avrupa milletleri arasında da yayılmıştır. Ancak tarihin ilim olarak kıymeti daha taayyün etmediği devirlerde söylenebilecek bu sözlerin emsali bizim İslâm Âleminde de ta orta çağlardanberi mükerreren söylenmiş ve bu ilme istihfafla bakılmıştır. Tarihe efsane nazarile bakmak bazan âlimlik iddiasında bulunan şahsiyetler tarafından söylense bile bu sözler bu gibi zevatın, insatiyetin fikrî inkişaf sahalarını anlamamak itibarile tam cehaletini, fikir sâhasındaki mahdudiyetini gösterir. Tarihî intikadın hümaniter ilimler sahasında en mühim bir kazanç sıfatile ortaya atılıp hayat hakkı kazandığı ve parlak istikbali anlaşıldığı bir zamanda yaşıyoruz. İntikad usulile yapılan tarih tetkiklerinin insaniyetin mâzisindeki karanlık safhaları açıp göstereceğine iman artmıştır. Bugün eski tarihçiler veya antikacılar tarafından yapılan sahtekârlıklar veya umumiyetle itimada şayan olmıyan tarihî kayıtlara, sahte kaldıklara tesadüf etmek artık tarih tetkikcilerini bu

ilme karşı şüpheciliğe düşürmez; zamanın tetkikcileri bilâkis bu gibi sahtekârlıkları, yanlışlıkları meydana çıkarırlarsa, doğruyu yalandan ayırabilirlerse, bununla ilme en büyük bir hizmet görmüş olmaları itirile sevinirler. Bu itibarla onlar hastalığı teşhis ederek ne olduğunu tayin edebilmekten haz duyan tabibe benzerler. Fakat insaniyetin tarihî hayatındaki faaliyetleri o kadar mu'dil ve giriftdir, ki bunların pek çoğu daha aydınlatılamıyor. Henüz aydınlatılmış bulunan sahalar sahalar daha pek cüz'idir. Muhakak vaki olmuş olduğu hafriyatlar sayesinde kat'iyetle anlaşılan bir çok tarihî hâdiseler hakkında tarihlerin hiç bir kelime kaydetmemiş olduğunu görüyoruz. Tarihî vak'alara ait pek çok kayıtların doğrusunu yalanından ayırmak tecrübeleri bugün bile muvaffakiyetsiz kalıyor. Tenkitsiz tarih yazan müellifler tarafından pek sade ve ana hatları malûm gibi gösterilen bazı hâdiselerin hakikatte pek mu'dil ve halli muşkil meseleleri teşkil ettiği anlaşılıyor. Meselâ İsa Peygamberin doğumu bugün bütün cihanın tarih mebdei olduğu ve kendisi yüz milyonlarca insan tarafından en iyi bilinen bir tarihî şahıs gibi telâkki olunduğu halde, son tetkikat bunun tarihî hayatını hatta onun tarihî bir şahsiyet olup olmaması keyfiyetini bile şüphe altına almıştır. Fakat böyle vazıhan malûm telakki olunan hâdiselerin bilâkis pek mu'dil ve karanlık olduğunu tarihi intikad yolu ile isbat edebilmekte, hakikî ilim için mühim bir kazançtır. Bu gibi hususlar diğer ilimlerde de vardır. Meselâ ziyanın bünyesi önce pek sâde bir mesele zan olunuyordu, şimdi tetkikat ilerledikçe bu meselenin mu'dil olduğu anlaşılmış ve atomun keşfinden sonra da bu mu'dillik dal budaklanmıştır. Keza elektriğin bünyesi de böyledir. Mamafih bu meselelerin mu'dil olduğunu tesbit edebilmek yine kimya fizik ilimleri için bir gerileme değil bir ilerleme telâkki olunur ve aydınlatılmaları yolundaki tetkikata daha fazla gayretle devam edilir; bazan bu gibi mu'dil meseleleri halletmek yolunda çalışırken tamamile başka meseleler aydınlatılmış oluyor. Tarihte de böyledir. Meselâ bizim Türk tarihinde cenubî Rusyada 11-12 inci asırlarda hüküm süren Kumanlar, Polovitz ve Kıpçaklar meselesi vardır. Bu mesele geçen asrın ortasında Golubovsky namında bir Rus âlimi tarafından tetkik edilirken pek sade bir mesele gibi görülmüştü. Alman âlimi Marquart bu meseleyi Avrup ve İslâm menba'ları üzerinde, Çin kaynaklarını da tamamen göz önünde bulundurarak, yeniden tetkik etti. Ve 1914 senesinde bu meseleye tahsis edilen büyük bir eser neşretti. Bununla ancak bu Kumanlar meselesinin çok karışık olduğu anlaşıldı. Bunların eski tarihî menşeleri aydınlatılamadı; Marquart'ın eserini tenkit eden P. Pelliot ve W. Barthold da meseleyi halledemediler. Fakat Marquart'ın bu

tetkikatı Türk tarihine ait bugüne kadar yazılmış yegâne ciddî bir eserdir. Bu tetkikat sayesinde Türk tarihinin diğer bir çok meseleleri aydınlanmıştır. Orta-asyada yaşayan Toxar kavminin menşe'i meselesi de böyledir. Bu kavmin tarihi halâ aydınlatılamadı; mamafih buna ait tetkiklar bilhassa Doğu Türkistanda bulunan vesikalar meyanında «Saka-Xoten, vesikaları» denilen vesikaların tetkiki sayesinde Türk tarihine ait bir çok mu'dil meseleler aydınlatılacak bir şekil aldı [1].

24. İnsanlığın hayatında ihatası müşkil meselelerin biri de tarihte gelip geçen insanların, milletlerin ve şahısların ruhiyatını onların hissiyatını ve fikirlerini, dilek ve isteklerini, onların muhitini anlayabilmektir. Yalnız tarihte olup geçmiş zamanlar için değil muasır insanların, milletlerin ve hattâ şahısların ruhiyatını, hissiyatını bile kendi ruhiyatımız ve sezişlerimize göre anlamak, idrak ve ihata etmek müşküldür. Mamafih insanların düşünüş ve anlayış tarzları, ruhî hususiyetleri ne kadar muhtelif, ihatası müşkül ve mu'dil olursa olsun, bütün insanların, milletlerin ve şahısların düşünüş ve anlayış tarzları arasında bir müşabehet vardır. Zamanımızın psikoloji âlimleri bu müşabeheti göz önünde tutarak aradaki farkları ciddiyetle öğrenmişler, onların neden neş'et ettikleri keyfiyetini tetkik etmişler ve bu müşkilâtı bertaraf etmenin bir yolunu bulmuşlardır. Bunu, tarih usulü mütehassısları da muhtelif zamanların ve muhtelif eserlerini anlıyabilmek için kendi sahalarına tatbik etmişlerdir. Biz bugün muhtelif zamanlarda, muhtelif camialara mensup insanların ruhî cihetlerinin tezahürlerini, muhtelif dillerde çeşit çeşit ifade tarzları ile, ideomlarla yazılmış olsalar bile, anlıyabiliyoruz. Meselâ Sumerlerin, Asûrîlerin, Mısırlıların kitabeleri, Çinli Konfiçus'un fikirleri, Hindli Buda'nın nazariyeleri, Aristotelin felsefeleri, arabî Kur'an, bizimkinden tamamen ayrı muhitlere hitap ederken, ayrı ayrı dillerde, ayrı harfler ve ifade tarzları ile yazılmış iseler de biz bunları bugün anlıyabiliyoruz. Yalnız bizim de muhtelif zamanlardaki muhtelif muhitlerin düşünüş ve anlayış tarzlarının farklarını, onlar arasındaki müşterek ve umumî esasları da nazarı itibara alarak öğrenmemiz, onları bugünkü lisanımızla anlatabilmemiz icabeder.

Orta çağda yaşıyan bir arap, bir emîrin namına kaside yazarsa baş tarafında bir mahbubeye yazılabilecek tarzda bir uzun muhabbet

---

1) Bak Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I. 1946, s. 406-407 de H. W. Bailey ve W. Henibg'in incelemeleri.

mukaddimesi yazardı. Bu onların âdetleridir. Biz buna bakarak, şâir ile o emir arasında bir muâşaka olduğunu zannetmemeliyiz. Hayatında ağzına bir defa olsun rakı almıyan bir çok mutasavvufların fikirlerini, Allaha takarrub maksadiyle yazdıkları şiirlerini gûya bir sarhoş gibi, hamr ve şaraba ve bardağa hitablarile ifade ederler. Bu gibi bize yabancı olan cemiyetlerin ruhiyat, hissiyat ve ifade tarzlarını anlıyarak onların sözlerini tarif etmeden, bugünkü zihziyetlere uygun bir surette ve dürüst bir şekilde bugünkü lisanla anlatabilmeliyiz. Yalnız eski zaman değil, zamanımızda dahi meselâ şu tarihte usul ve tarih felsefesi derslerini bile Bernheim, Bauer, Langlois, Kautaky, Buxarin, Fling gibi âlimlerin Avrupa tarihi hayatına tatbik ve onların itiyatlarına ve üslûplarına göre, onların hayatlarından, fikrî inkilâp zamanlarından misaller getirerek yazdıklarını harfiyen tercüme etmiş olsaydım, bir çoğunuz anlıyamazdınız: bunları kendi hayatımıza tatbik edip, ondan misaller alarak anlaşılır bir surette kendi dilimizde yazdıktan sonra ise siz bunu anlamakla kalmıyor, ondan haz duyuyorsunuz. İnsaniyetin pek muhtelif olan düşünüş ve ifade farkları ile beraber onları birleştiren umumî ruhî prosseler vardır; bunlar bize bir analoji, bir kıyas imkânını veriyorlar. Bu vasıta ile biz muasır insanları olduğu gibi, eskiden olduğu gibi, eskiden olup geçmiş muhitlere mensup adamların fikir ve ifade tarzlarını dahi anlıyabiliyoruz. İşte bu muhtelif zamanlarda muhtelif muhitlere mensup insanların düşünüş ve ifade tarzlarını anlıyabilmek usulü tarih metodunun ikinci mühim bahsini teşkil ediyor ki, biz buna **Tefsir, Interpretation** (yanut **Herméneutique**) diyoruz.

25. Düşünüş ve ifadelerde olduğu gibi umumen zamanlar ve medeniyetler arasındaki büyük farklar da ancak nedennasılcı usulle tarih yazış tarzının inkişafı neticesinde yakından anlaşılmıştır. Eskiden her tarihci kendisinden evvelki bir müellifin eserini yalnız harfi harfine nakil ve tefsir etmekle kendi vazifesini ifa etmiş zannederdi. Zamanımızda ise eserinden menba' sıfatiyle istifade adilecek olan müellifin mensup olduğu muhitini, o muhitin kültür seviyesini, müellifin şahsiyetini, karakterini, keza diğer eserlerinin karakterlerini ve kıymetlerini etraflıca öğrenmeğe ehemmiyet verirler. İlk İslâm asırlarında müslüman âlimleri peygamberden naklolunan hadîsleri toplarken, bütün râvîlerin şahsiyetleri, karakterleri, hangi muhite mensup oldukları, ne gibi tesirler altında kaldıkları hususuna pek ziyade ehemmiyet vermişler ve bunu hadîs ulemâsının hal tercümeleri *(ricâl-u hadîs)* kitaplarında o zaman bakımından hayret edilecek bir şekilde dikkatle kay-

detmişlerdir; fakat İslâm âlimleri tarih ulemâsının şahsiyeti, hüviyeti ve muhiti meselesine öyle bir sistem halinde ehemmiyet vermemişlerdir. Hele Osmanlı devri müelliflerinde bu hususa hiç dikkat edilmemiştir. Avrupanın genç ve bu asır müverrihleri bu hususlara çok ehemmiyet vermişler ve vermemektedirler. Bununla beraber vesikaları, onlara ayrı millî medeniyetlerin ve zamanların mahsulü nazarile bakarak, tetkik ederler. Eski tarihciler eski zaman âdâtını ve müessesslerini kendi zamanlarındaki âdât ve müesseselerin tıpkısı gibi telâkki ederlerdi. Daha 18 inci asırdaki Voltaire ve Jean-Jacques Rousseau gibi «deiste» lerin orta çağı görüşleri böyle idi. O zaman daha Ortaçağın ne olduğu anlaşılmamıştır. Bizde ilk Osmanlı tarihlerini yazan zevatın muhit ve alâkaları, hangi te'sirler altında kaldıkları hususları daha hiç tetkik olunmamıştır; onun için zamanımızın pek çok münevverleri bile onların telkinatı tesirinde kalmakta devam ediyorlar. Avrupada ise nedennasılcı tarih tetkiki usulü yerleşince, o eski tarz telâkkiler de kalktı. Herhangi bir zamanı anlamak için müverrihin o zamanın medenî seviyesini, içtimaî ahlâklarını etraflıca öğrenmiş olması lüzumu anlaşıldı. Bu yoldaki mesaî bilhassa 18 inci asrın sonunda insaniyetin medeniyet tarihini yazmak tecrübelerile başladı. Bu zamanlar bilhassa Fransız ve Alman mütefekkirleri muhtelif zamanlarda hüküm süren tefekkür ve düşünüş tarzlarını ma'nen o zamanlara intikal ederek öğrenmeğe başladılar. Bilhassa Hegel ve August Comtes'un eserleri bu hususta müessir olmuş ve fikirleri açmıştır. Bu ise tarihe sosyol-psikoloji'yi karıştırmak demektir, bu da tefsirİnterpretation için bir yardımcı vasıta olmuştur. Fakat tarih tetkikinin bu incelikleri daha taammün etmiş değildir; onlar tarihcilerin ancak bir kısmı tarafından tatbik edilmektedir.

İnterpretation'dan sonra asıl **terkip** (synthèse historique) geliyor. Burada hadiselerin sebep ve müsebbeb sıfatile biri diğerine bağlılığı (line de causalitè) nı tayin etmek başta gelmektedir. Bunu B e r n h e i m «Auffassung des Zuzummenhanges», Ch. L a n g l o i s da fransızca olarak «conception» tabirleriyle ifade eylemektedirler, ki biz de «münasebetler tayini» diyebiliriz. Burada tarihciye tabiî ilimler, tarih felsefesi ile içtimaiyat yol gösteriyor; burada «dahili ruhî (individual psikoloji ve sosyal-psikoloji, ma'şerî ruhiyat, [psychologie collective] ile alâkadar) âmiller» ile «haricî (fizik) âmiller» ve sebepler arasındaki münasebetler izah edilir. Bunların her birini ayrı ayrı izah edeceğiz. İşte tarih metodunun umumî hatları bunlardır.

2

Kaynaklar Bilgisi

26. Tarihe ait bilgileri veren maddelere menba' yahut kaynak diyoruz. Tarihe, insanların faaliyetinin seyrine ait malûmatımızın ancak cüz'î bir parçası kendi **müşahedeler**'imize dayanabiliyor, bu parça da kendi zamanımıza ve muhitimize ait vakalardan ibaret oluyor; kendi gözümüzle gördüğümüz ve başımızdan geçirdiğimiz vakaların teferruatını bile çoğunca unutuyor ve onlara ait malûmatı başkalarından almak mecburiyetinde kalıyoruz. O halde biz yalnız geçmiş zamanları değil, kendi zamanımızın vakalarının çoğunu bile başkalarının **rivayet**'lerinden yazılarından, onların çıkardıkları resimlerden öğrenmek mecburiyetinde kalıyoruz. Üçüncü bir menba da mâziden bize miras kalan **kalıntılardır**, ki bunlar haber değil, bizzat mâzide yaşıyan insanların yaptıkları eserler, inşa ettikleri binalar vesairedir, Tarihin kaynakları mütenevvi olduğu gibi bahis mevzuumuz olan metod'un onlara tatbiki keyfiyeti de türlüdür. Bunun için menbaların bu gibi nevilerini ayrı ayrı izah etmeh, ancak ondan sonra metod ve intikad meselelerinin teferruatına geçmek lâzım gelmektedir.

1

Müşahedeler ve Hâtıralar

Başkalarının yaptıklarını bizzat görerek onları doğru tesbit edenler, fotoğrafa alanlar, yahut kendi yaptıklarına ait hâtıralarını doğru olarak yâzanlar, tarih için mühim vesikalar bırakmış olurlar; fakat her müşahede edenin hadiseleri anlayışı, istidadına ve medenî seviyesine göre türlü türlü olduğundan, müşahidlerin bu hâdiselere ait hükümleri de ekseriya türlü olup biri diğerine uymaz, bazan müşahidlerin ifadelerine bakarak hâdisenin hakikatını tesbit etmek müşkül, hatta imkânsız oluyor. Bu hususta bilhassa işlerin aslı hakkında tahkik filan yapmadan peşin hüküm vermek, (apriori hüküm, préjuge, almanca tabirle: Voreingenommenheit), telkin tesirinde kalmak (suggestion) gibi hususların rolü büyük oluyor. Bazan bütün bir câmianın yahut bir kaç asır böyle «önden kestirme» ve telkinler tesirinde kaldığı vaki oluyor. Meselâ orta çağlarda, hatta dah 18 inci asırda bile Avrupada büyücü kadınların muhakemeleri (Hexenprozesse) olmuştur. Jan Dark (Jean d'Arc) da bu cümleye idhal edildi. Bu gibi muhake-

melerde şahidler de hakimler de yanlış peşin hükümde bulunuyorlar. Keza orta çağda mucize ve kerametler ve cinlere inanmak da böyle umumî idi. İbn-Fadlan'ın seyahatnamesinde, fecrişimalîde cinlerin takım takım olarak harb ettiklerini, bu seyyahın kendisi gibi bulgar hükümdarının ve bütün Bulgarların bunu beraber müşahede ettiklerine dair bir kayıt bulunuyor. Böyle umumun akide ve telâkkilerine göre tamamiyle uydurma «müşahede»lerde bulunmak zamanımızda da oluyor: Meselâ ben küçüklüğümde kendi memleketimde Tura Tav dağı üzerinde bulunan gölde bir ejderha bulunduğuna dair olan habere eski akidelerin tesiriyle kanmıştım ki, bir yıl Temmuz ayında gölün yanında ot biçmek ve toplamakla meşgul olan köylülere bu ejderhanın taarruz ettiğini o senenin en büyük hadisesi olarak öğrenmiş ve ona inanmıştım, buna bütün millet inanıyordu. Bunun gibi filan senede filan gölde ejderha zuhur etti, halkiâlem çok korktular mealinde şehadetlere eski vakanüvislerin eserlerinde sık sık rast geliniyor. Yani müşahedeler umumiyetle zamanın fikir cereyanlarına, milletlerin medenî seviyelerine ve modaya bağlı kalıyor. Müşahede de dikkat her zaman şahısların ve camiaların medenî seviyeleri yüksekliğinin delili olmuştur. Medenî seviyeler. aşağı olan insanların müşahedeleri her vakit bir taraflı ve eksiktir. Eğer müşahedelerinde her vakit eksiklik gösteren bir muhitte bu hususta dikkatli olan bir şahsiyet zuhur ederse, bu muhakkak bir tekâmül eseri, yahut bir medenî milletin tesiri olarak kabul edilmelidir. 19 uncu asrın ilk rub'unda Ortaasyada seyahat eden Hindli M i r İ z z e t u l l a h 'ın hatıraları vardır, ki dikkat itibariyle, bu eser bizim şark milletlerinde bir çok asırdanberi hiç görülmiyen bir manzara teşkil ediyor, çünkü bu zat İngiliz medeniyetini az çok öğrenmiş birisi idi. Bir kaç sene sonra Buharayı ziyaret eden genç Rus müsteşriki K h a n i k o v 'un ve Kaşgarı ziyaret eden Kırgız-Kazak sultanı Ç o k a n V e l i k h a n 'ın müşahedeleri ile Mir İzetullah'ınkinden daha etraflı ve daha dikkatlidir. Menşei Türk olduğunu işittiğim Khanikov Buhara, Çokan Sultan Kaşgar hayatının bütün teferruatını eserlerinde büyük bir ihtimamla aksettirmişlerdir. Her müellifin zamanında o devrin hadiselerini müşahit sıfatiyle tavsif eden eski tarz yerli tarihçiler ise, ötekilerin mühim hadiseler sıfatiyle kaydettiği vakaların bir çoğunu hiç zikir bile etmemişlerdir, zira ötekilerce mühim görülen bir çok teferruat bunların nazarında ehemmiyetsizdir. Keza meselâ Büyük Reşid ve Fuad Paşalar devrine, o zamanki Türk münevverlerine ve onların arasındaki fikir cereyanlarına dair bizim kendi müşahitlerimizin yazıları ile o zamanki Alman konsolosu A. M o r d t m a n n 'ın yazıları *(Stanbul und das moderne*

Türkertum, Leipzig. 1877) mukayese edilirse, yine Avrupalı ve Türkiyeli müşahitlerin arasındaki büyük fark vazih olarak görülür. Tarihçinin işte bu müşahede farklarını, onların neden ileri gelmekte olduğu keyfiyetini iyi bilmesi lâzımdır. İntikad usullerini bilirsek bize, hadiselere ait müşahitlerin verdiği malûmat arasındaki farklar bu müşahedelerin kendileri kadar mühimdir; intikad bu farkların neden husule gelmekte olduğunu gösterir ve tarihçiyi de bu şahitlerin fevkinde bulunan bir hakem derecesine yükseltir. Zamanımızda müşahedelerin tesbit vasıtaları sifatiyle fotograf, fonograf, stenografi, film ve sesli film mühim yer tutmaktadır. Bu modern usullerle hadiseler ve ifadeler doğru tesbit edilir. Mamafih bunda da sahtekârlıklar olabilir. Meselâ birisi, zamanın maruf bir devlet adamına benziyen bir sesle bir nutuk söyleyip fonoğrafa alabilir, yahut ona benziyen birisini karşısına koyarak flim çevirebilir. Bu yoldaki sahtekârlıkları kontrol eylemek için de usuller vardır. Bu nevi menbalar ancak gelecek nesiller için mühim olacaktır.

2

Haberler (Traditions)

27. Müşahedelerin sahiplerinden bize nakil şekilleri, dil ile (şifahi) veya yazı ile (tahriri) veya resim ile olur. Bütün bunlara biz «haber» diyoruz.

a) ŞİFAHÎ HABERLER

Kendisinin yahut başkalarının başından geçenleri manzum veya mensur hikâyeler tarzında nakledenlerin rivayetleri tarihlere menba olan «haber» lerin en eski şeklidir. Eğer bu şifahî haberler, olup geçen hadiseler hakkında, bu hadiseleri gören yahut görmiyen birisinin sözlerinin bir çok meçhul adamlar ağzından tekrar edilerek aldığı şayialar mahiyetinde olurlarsa, biz buna «simâ'i haberler» (bruits) yahut doğu türkçesinde «uzun kulak haberleri» dıyoruz. Eğer şifahî haberler, olup geçen hadiseler hakkında başta kimin tarafından söylendiği çoğunca belli olmayıp bir halk ve câmia malı, onun umumî hatıraları şeklini almış haberler yahut sözler ise, bunların tarihî hadiselere çok sadık kalıp manzum olanlarına «tarihî şiirler», araya fazla şîriyet karıştırılmış olanlarına «destan» (almanca olarak «Sage») diyoruz. Bu şifahî rivayetlerin nevileri kabîlinden olmak üzere bir de

«mankibe» (legende) ve «hikâye ve letâif» (anecdote), «tarihî esasa müstenid atalar sözü» ve «fıkralar» da şifahî rivayetler halk içinde yaşar.

28. aa) Hadiselere ait **tarihî şiirler** için islâmiyetten evvelki ve islâmî ilk asırlardaki Araplarda muayyen hadiseler ve muharebeler ve şahıslar hakkında isimleri malûm yahut meçhul şâirler tarafından söylenen şiirler ve kasideleri misal olarak gösterebiliriz. Türk ve Moğollarea da destanî mahiyette olmayıp hadiseleri halkın hatırında yaşatacak şekilde şairler tarafından söylenen şiirler mevcut idi. Reşideddin'in Moğol tarihi'nde Cengiz'den önce ve hatta onun zamanında komşu ülkelere gönderilen elçilere, hükümdarın sözlerinin manzum olarak ezberletildiği söyleniyor Muhtelif hadiselere ait bu gibi manzum vesikalardan zamanımıza kadar bazı parçalar vasıl olmuştur. Kırgız, Kazak ve Nogaylar içinde bu usul son zamanlara kadar şayi'di. Eski Cermenlerde de bu nevi tarihî şiirler pek şayi idi; meselâ onların ilk müverrihlerinden, Gregor von Toars (450—495 m.), Langobardların tarihçisi Paulus Diabonus, (ölm. 800 m.), hattâ 11 asırda Friedrich Barbarossa'nın tarihini yazan zat, meşhur Cermen hükümdarlarına ait halk arasında yaşayan ve şiir şeklinde naklolunan rivayetlerden istifade etmişlerdir. Bu nevi tarihî şiir ve kasidelerden bazıları vâkıalara ait tarihî bir malûmat nakletmekten ziyade edebî maksatla vücude getirilmiş bulunuyorlar; bu nevi şiirler bittabi tarihî vesika addolunamazlar. Manzum olmakla beraber vâkıaları güzel ve dürüst tesbit eden şifahî rivayetler ve fıkralar ise her halde mühim menbalardır.

29. ab) **Destanlar**'a gelince, bunların 1) bir kısmı tarihî esaslara dayânır gibi görünmekle beraber, hakikatte tarihî olmıyan, mevhum hâdiseler ve şahsiyetlere ait oluyorlar. 2) Diğer bir kısmı tarihî vâkıları tasvir eder; yalnız bu rivayetler, ağızdan ağıza naklolunduğundan bunları ilk defa tedvin eden zâtın ismi unutulmuş olduğundan, destan sayılır. 3) Diğer bir kısmı da bu iki destan nevinin halitası mahiyesinde oluyor. Birinci nevi destanlar, meselâ eski Yunan ilâhlarına ait hikâyeler, «mythos», yahut «myth» tesmiye olunarak, ötekilerden ayrılırlar; biz de bunlara «myth», yahut yunancadan arapçaya geçen tabirle «asţūra» (esāţīr) diyebiliriz. Bu myth'lerin bazıları tarihî şahşiyetlere ait oldukları halde, bu şahısların ulûhî hususiyet almaları neticesinde, tavsiflerinde tarihî hususiyetleri silinmiş oluyor; bazıları da tamamiyle muhayyel ilâhlara ait oldukları halde, ilâhlaşmış padişahların hikâyeleri şeklini arzediyorlar. Meselâ Yunan myth'lerini de kadîm yunan âlimi Euhemnros bu şekilde ilâhlaştırılmış kırallar zannetmiştir.

Bizim Türk destanlarından Altay Türklerinde iyi muhafaza olunan şaman destanları böyledir. Filhakika bu destanlar arasında ilâhlaştırılmış oldukları muhakkak olan tarihî şahsiyetler vardır. Meselâ Q a y r a h a n, Q a r a h a n isimlerinde ilâhlaşmış hükümdarlara ait hikâyeler söylenir. Fakat bu hikâyelerdeki şahsiyetlerin çoğu hiç de tarihî değillerdir. Bu nevi destanlardan bir çoğunu W. W. Radloff neşretmiştir. (W. R a d l o f f, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, cilt, I, II). Bunlar bize bir tarihî menba olamıyor. Bir de muhtelif acâyip şeyler, mağaralar, eski duvarlar, adam, yahut bir bina şeklinde olan kayalar hakkında uydurulmuş hikâyeler oluyor. Meselâ Ön - ve Ortaasya'nın muhtelif yerlerinde gösterilen Aşḥâb-i Kehf mağaralarına, «Ya'cûc ve Ma'cûc Seddi» ile «Demirkapı» lara ait hikâyeler gibi. Orta çağlarda gerek Şark'ta ve gerekse Garp'ta bu gibi hikâyeleri tarihî addederlerdi. Meselâ Bağdad halifesi al-Vâsıq bi-'Llah, zamanının müneccimi olan Muhammed b. Mûsa el-Xorezmî'yi, Aşḥāb-i Kehf ve Aşḥāb al-Raqīm mağaralarını bulup öğrenmek için Anadolu' ya ve Sallâm al-Tarcümān'ı da Ya'cûc ve Me'cûc seddini bulup tavsif etmek için Hazarların memlekefine ve Türkistan'a îzam etmişti. Avrupada da güya tarihî bakiyelermiş gibi telâkki olunan şeylere ait bu nevî hikâyeleri bilhassa S. W i d m a n n (*Geschichtel. Missverstandenes und Misseverständliches aus der Geschicte* 1891) ve W. H e r s l e t (*Der Trappenwitz der Weltgeschishte* 1925) tafsilen bahis mevzuu etmişlerdir.

30. Bununla beraber **Seyyar hikâyeler** ve «seyyar destanlar» (Wandersagen vardır, ki bir milletin diğerlerine geçerek umumlaşmışlardır. Meselâ Hindlilerin, daha Sasanîler devrinde İran'a geçerek onlarda «Hezâr Efsâne» ismiyle maruf olan ve sonra arapçaya tercüme ve 960 senesi hududunda Arapların tarihî şahıslarının isimleriyle karıştırılarak yeniden tasnif edilmiş olan «Bin bir gece» masallarından çoğu artık seyyar hikâyeler olmuşlardır [1]. Hindlileri «Pançatantra» hikâyeleri de o cümledendir. Bunlar Haçlı seferleri zamanında Avrupa'ya geçmiş, bazıları güya tarihî vâkıa imiş gibi tarihlere de girmiştir. Samî kavimlerle Yunan ve Romalılara ait bir bir çok hikâyeler de git gide seyyar hikâyeler şeklini almıştır. Bunlara karşı pek dikkatli davranmak icap eder. Bunlardan bizim Türk tarihine geçenleri de vardır. Meselâ 1246 da Moğolistana seyahat etmiş olan Plan Karpini (Plano

---

1) Bu «Bin bir gece» nin tarihi ve menşe'i hakkında bk. C B r o c k e l m a n n, *Geschichte der arabisehen Literatur* II, 58-61. Suppl. II, 59-63.

de Carpini), Çengiz Hanın köpekbaşlı şimal kavimlerine karşı seferinden bahsediyor. Bu ise, eski Türk Oğuz destanlarından alınmıştır. Yani Çengizin böyle bir ülkeye seferine ait rivayet, Ortaasyada Hunların şimalinde yaşayan bir millet sıfatiyle daha milâdî 6 ıncı asır ortasında süryanice İskender romanında da zikredilen köpekbaşlı insanlara ait kıssaların Çengizin efsanevî tarihine geçmiş bir şeklinden ibarettir. Herodot bu nevi köpekbaşlı insanları (Cynocephal) şimalî Afrikada yaşıyan insanlar olarak tasvir eder. Böyle bir kavme dair rivayetler diğer Yunanlı yazarlar tarafından da zikredilmiştir. Ktisiya bunları şimdiki Belûcistan taraflarında yaşamış gibi anlatır [1]). Köpekbaşlı adalılara ait efsane 6. asır Çin kaynaklarında da zikredilir [2]). Çengiz Han Baykal Gölü şimalinde bulunan ülkelere sefer filan icra etmiş değildir, ancak Türklerde yaşayan köpekbaşlılar efsanesi Çengizin tarihine sokulmuştur.

Amazonlara (arapça kaynaklarda : Mamlakat al-nisa) ve gilem kulaklı insanlara (farisî menbalarda : Kilīmgoşān) ait rivayetler de bu kabildendir. On üçüncü asırda yaşıyan türk âlimi Cemāl Qarşî Ortaasya Türklerinin islâmiyeli kabul eylemeleri tarihine ait naklettiği bir hikâyede Sâmânîlerden Naşr - b. Manşūr isminde bir prensin Karahanlardan Satuk Bugra Hanın amcası olan Oğulcak Kadır Hanın başkentinde, yani Kaşgarda mülteci sıfatiyle bulunduğunu ve Handan Artuç kasabasında bir sığır derisi kadar toprak istediğinde Hanın bu isteği hemen kabul ettiğini anlatır. Hikâyeye nazaran Sâmânî Nasr, Hanın rizasını elde ettikten sonra, bir sığır derisini incecik bir ip şeklinde kesmiş ve bu incecik kayışın ihata edebildiği kadar toprağı göstererek, işte bir sığır derisi kadar toprak dedigim budur demiş, Han da bunu böyle kabul etmişmiş. Nasr böyle hile ile elde ettiği toprağa Türk ülkesinde ilk İslâm camiini bina etmiş ve ilk İslâm camiini kurmuş imiş. Bu sığır derisi hikâyesi «Dydonap hikâyesi» ismiyle eski Yunanlılarda da malûm olan ve muhtelif kavimlerde görülen maruf bir seyyar motifdir [3]). Bu mutifin Başkurtlara geçen bir şekli Rus muharriri Leon Tolstoy'ın «İlyas» ismindeki hikâyesinde güzel bir surette anlatılmıştır. Destanların, masal şeklinde olanları, yani tarihî olmıyanları, tarih için menba olmıyacağı gibi, tarihî eserlere sokulmuş olan seyyar hikâyeleri de hakiki tarih için yabancı unsur diye tanımak lâzımdır.

---

1) Bk. J. Marquart, *Die Binensammlung des Reichsmussum für Volkskunde in Leiden*, Leiden 1913, s. CC-CCXIX.

2) Bk. *Belleten*, XIII. 189-150.

3) Bk. *Sbornik Muzeya Antropolağiyi-i Etnoprafiyi*, V. Retersburg, 1017, s. 149-151.

31. Myth'ler den tarihe ait meseleleri, bilhassa Önasya tarihine ait meselelerî izah için geniş mikyasta istifade edilmiştir. Fakat bunlardan istifade ederken usule sadık kalmak ve son derecede ihtiyatlı olmak ilk şarttır. Bizim Türk tarihi için bunlardan meselâ Ye'cü Me' cüc seddi, Bozkurt efsanesi ve annesiz doğan ced motifleri ehemmiyeti haizdir. Türk kavimlerinin ön-tarihteki yayılmaları ile bağlı bazı davaları isbat yolunda bunlardan istifade edilebilir. Ye'cüc ve Me'cüc kavmi ve seddi Göktürklerin ve Çengizin ecdadına ait rivayetlerde zikredilir. Ergenekon denilen bu sed Araplara Kafkasya derbendinde ve Terek nehrinin şimalinde gösterildiği gibi, Ural dağlarını Kafkasya dağlarına bağlamak üzere Sarısın (şimdi Stalingrad) şehri yanından geçip Manıç'a doğru uzanan sırtlar da "Ergene" ismini taşımaktadır. Bundan başka Baykal gölü tarafında da Ergenekon olarak gösterilen yer vardır [1]). Halbuki efsanenin Araplar tarafından mahsus adam gönderilerek lokalize edildiği yer İle nehrinin şimalindeki Talkı geçidi (tarihlerdeki Temirkapu) ve onun şimalişarkıdır [2]). Daha önce milâdî 630 senesinde Türkistan yoluyla Hindistana giden âlim Çin seyyahı Hiyüyün Çang'a Göktürklerin ecdadının hudud sınırı olarak Amuderya şimalindeki Termiz Demirkapı'sını göstermişlerdi; Orhon Göktürk yayazıtlarında da bu geçit «Temir Kapug» ismile zikredilmiştir. Herhalde Türklerin fütuhat sahalarında bu nevi «Temirkapı» lar gösterildiği gibi [3]) tarihin derinliklerinde, meselâ en eski süryanice İskender romanlarından dahi Ye'cüc ve Me'cüc bir Hun, yani Türk kavmi olarak tasnif olunduğundan bu motifin Yahudi mankibelerinde görülen şeklinin Ortaasyadan Önasyaya pek eski zamanlarda geçen bir Türk kavminden öğrenilerek sokulmuş olduğu ileri sürülebilir. Yani bu efsane Türklerle Önasya kavimleri arasındaki münasebetin kıdemi meselesi tetkik olunurken bir delil olarak istifade edilebilir. Dişi hayvanı emerek büyüyen çocuk-cedd efsanesine gelince, Romanın müessisleri olan Romuluş ve Rémus'un bir dişi kurdu emerek büyümüş olduklarına dair efsanenin Etrüsk'lerden geldiğine ve bunlara da Avrupanın şarkın-

---

1) Bk. C. B a z a r o v, *Biblioteka Vostoçnıx İstorikov*, nşr. B e r e n z i n, t. 1, prilojenye (ilâve) N. IV ve B e r e z i n, *Reşideddin*, I tercüme, s. 3 ve 135, haşiyeleı, s. 272-273.

2) Bk. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlans Reisebericht*, s. 196-198; Terek tarafındaki «sed» için bk. Z. Y. T o g a n, *Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert*, d. *Körösi Csoma Archivum*, III (140), s. 51-52 Volga-Manç Ergenesi için bk: B e r e z i n, *Reşideddin*, I, haşiyeler, s. 278.

3) E. O b u r h u m m e r, *Eisernes Tor*, d. *Mitteilungun der Wiener Geograph. Gesellschaft*, 1919.

dan gelmiş olacağına ait yazılar bakarak, bizde bu Etrüsk efsanesinin Türk ve Moğol Bozkurt (Börte açına) efsanesinden alınmış olduğu fikri kolaylıkla ileri sürülüyor. Fakat bir kısrağı yahut bir köpeği emerek büyüyen Palias ile Nélée nam ikiz Homerus'ta, yani eski Yunanlarda olduğu gibi, bir kurdu yahut bir ayıyı emerek büyüyen Walgora ve Wyrwidab ismindeki ikiz çocuk hikâyesi de Slav kavimlerinde bulunmaktadır [1]. Bu halde motifin Doğudan Batıya mı, yahut bilâkis Batıdan Doğuya mı gitmiş olduğuna hükmetmek mümkün olmuyor. Bunun gibi Önasyada, bilhassa İsa Peygamberin velâdeti efsanesinde görülen kocasız gebe kalan annenin kudsiyet kesbeden çocuğu hakkındaki efsane motifi'ni Rus âlimlerinden G. P o t a n i n şimal kıtalarında iyi görülen yıldızlar ile bağlıyarak, bu efsanenin menşe yeri Sibirya olacağını iddia etmiş ve bunu Türk ve Moğollarda ve Uygurlardaki ışıkdan doğan çocuk-cedd efsanesinin Batıdaki in'ikâsı diye izah etmiştir [2]. Fakat bu zatın buna benzer nazariyeleri ciddi itirazlara çarpmıştır [3]. Bu nevi mankibelerin ön tarih için emin bir delil olabilecek ciheti eski kavimler arasındaki kültür ve akide rabıtalarını göstermeleridir, kalan tarafı faraziyelerden ibarettir.

32. **Tarihî destanlar** ise tarihî hâdiselere ve şahsiyetlere ait halk şairleri tarafından söylenip halk arasında yaşıyan ve bu hâdiseleri canlandıran rivayetlerdir. Bunlar bazan bir uzan veya muhtelif uzanlar tarafından söylendikten ve halk arasınna şayi olduktan sonra bir yahut bir kaç şair tarafından toplanarak tasnif olunuyor ve muntazam bir tarih şeklini alıyorlar. İranlıların, Abū-Manşūr Balḫi, Daqīqī, Firdevsî, Ṣa'ālibī, Asadi Ṭusī gibi rivayetcileri tarafından toplanmış olan destanları, bizim de Oğuz destanlarımız, Çengiz, Temür, Toktamış Han, Edige Mirza, Ebumuslim Horasânî, Hamza al-Şārī'ye ait destanlar, Almanların Hunlarla temasları devrine ait Niebelungen destanları bu cümledendir. Bazı kavimler kendi mazilerini münhasıran hikâyeler, masallar ve destanlar şeklinde hatırlamaktan hoşlanırlar. Meselâ Hindliler kendi tarihlerinden ancak masallar naklederler, İranîler de tarihî mahiyette destanlar söylerler. İranîlerin islâmiyetten önceki zamanlarda yazılmış muntazam tarihleri olmayıp, Daqīqī ve Firdevsî gi-

[1]) A. H. K r a p p e, *Mythologie Univrrselle*, Paris, 1930, s. 89. F r e d a K r e t s c h m a r, *Hundesstammvater und Kerberos*. I-II. Stuttgart, 1938=*Belleten* V 1941 s. 172-174.

[2]) G. P o t a n i n, *Erke, Kult sına neba v Severney Azlyi*, Omsk, 1915.

[3]) B a r t h o l d, d. *Zopiski Vostoçnago otdelenya Russkago Arxeologiçeskago Obşçestva* (kısaltma ile : *ZVORAO)*, XXI, 0150-2.

bi şairlerin naklettiği rivayetler kabilinden, destanlar söyliyerek geçindikleri anlaşılıyor. Türk kavimlerine gelince, bunlar vâkıaları "mücel" dediğimiz oniki senelik takvim esasında koyun yılında, yahut tavşan yılında filân hadise oldu demek kabilinden kısa ve muciz kronikler şeklinde kaydetmişlerdir. Orhun yazıtlarında da yazıt müellifinin hatırlıyabildiği devirlere ait kayıtlar bu tarzda mücel'le tesbit edilmiştir. Muahharan yazılan bu nevi «halk tarihleri»nden meselâ Tonyukuk ve Bükü Hana ait parçalar ve bazı Turfan vesikaları uygur yazısiyle, İslâm devrinde da arap harfleriyle yazılmışlardır. Bunlar Moğollarda da mevcut olmuş, hep yarı destan mahiyetini haiz olmuştur. Meselâ Çengize ve ecdadına ait «gizli tarih», *Mongal un niuca Topça'an* (çince olarak : *Yüan-çaobi-şi)*, Altınorda hanlarına ait Horezml-i Ö t e m i ş H a c ı 'nın tarihi *(Tarih-i Dost Sultan)* ve ilk Osmanlı rivayetleri bu cümledendir. Bu nevi yarı destan mahiyetindeki tarihler 3-4 batında cereyan eden hâdiselere ait muciz, kısa ve çok realistce ve doğru malûmat vermektedirler. Fakat daha eski batınların zamanında vaki olan hadiseler hakkındaki hatıralar karışık mahivet alıyor. Tarihî rivayetlerde ve tarihî destanlarda realiteye yakınlık nisbeti muhtelif kavimlerde çok farklı olarak görülür. Türk deetanlarında realiteye yakınlık, mübalagadan uzaklık tâ Orhun yazıtlarından beri müşahede edilen bir keyfiyettir.

Türk tarihinin en eski devirlerine ait rivayetler doğrudan doğruya destan olarak yazılmıştır, ki bunlardan «Şu destanı», «Hanname», «Tünga Alp» (Efrasyab), «Türk, dört oğlu ve on kam» (On ok, yani garbî Göktürk) rivayetleri bize ancak bazı parçalarından malûmdur. Kimmerilerin Ortaasyada bazı Türk kavimleri, Hasarlar, Rak (Uğrak), Çiğil ve İlaklarla birlikte yaşadıkları zamanı anlatan *Hanname* bize ancak 17 inci asırda Buharalı bir özbek tarafından efsanelerle karışık yazılması bir şekilde vasıl olmuştur. Nisbeten iyi muhafaza edîleni Oğuz destanıdır. Bunda 24 kadar padişah zikrolunuyor. Burada bir kaç sülâleye mensup hükümdarlar karıştırılmış ; tam bir sülâlenin hükümdarlık devri tek bir padişahın ömrü gibi tasvir olunan noktalar da olabibilir. Maamafih bu rivayetlerin tarihî hayatı aksettirdikleri aşikârdır.

33. Bu gibi destanlardan tarihî meselelerin izahı yolunda çok ihtiyatlı olmak şartiyle, istifade ederek tarihin vesikalarla izah edilmiyen boşluklarını doldurmak mümkün ve caizdir. Hatta usulü ile istifade olunursa vesikalar bulunmıyan devirler için menba işini de görürler Destan rivayetlerinin elbette ancak vesikalara uygun ve onlarla herhangi bir ilişikliği olanları itimada şayandır. Bir çok kavimler için

destanların bu gibi noktaları tesbit edilmiştir. Meselâ iraniyatçılardan Schlegel, Geiger, Nöldeke, Marquart ve Chrestensen İran tarihine ait eserlerini daha ziyade İran destanlarından alarak yazmışlar ve bu destanlarda tarihsiz olarak anlatılan bir çok uzun yahut kısa kıssaları başka bazı maddî medeniyet eserlerine, yazma vesikalara dayanarak reel bir tarihin tavşifi olarak kabul etmişlerdir. Bunları teyid edici kayıt Yunan ve Lâtin müelliflerinin yazıları, çivi, yahut pehlevî yazılı vesikaların şahadeti olduğu gibi tıpkı İran rivayetleri gibi destanî mahiyette olan, fakat İranlıların tesiri altında uydurulmuş olmadığı usulü dairesinde yapılan tahkikattan anlaşılan Arap rivayetlerinin şahadetinden ibarettir. Eski (antik) tarih mütehassısı slan Prof. M o m m s e n de kendisinin eski Roma tarihine ait meşhur eserinin bir çok boşluklarını destanlardan bol bol aldığı malûmatla doldurulmuştur. Bizde de Temür ile Toktamış ve Edige ve Doğutürkistan diktatörü Kamereddin Duğlat gibi şahsiyetlerin hayatlarına, Anadoluda Karamanoğulları hayatına, Osmanlı ve Kırım münasebetlerine ait bir çok tafsilât ancak destanlardan alınabilir. Keza Osmanlı, Safevî ve Kırım münasebetlerine dair, meselâ Bugra Gerey ve Adil Gerey sultanların macerelarıda ait tarihî menbalarımızda, Osmanlı ve Safevî vakanüvislerinde verilen malûmat muhakkak ki, Kırım Tatarları, Nogaylar, Kazak ve Kırgızlar arasında, «Adil Sultan"a dair söylenen ve kısmen basılmış olan destanlardan ikmal edilebilir. Çünkü bu destanlarda bahis mevzuu edilen ve tamamiyle tarihî olduğunda şüphe olmıyan bir çok mühîm teferruat bizim yazılı tarih kaynaklarımızda bulunmamaktadır. Meselâ Temüre karşı Doğutürkistanı müdafaa eden Kamaereddin Duğlat'ın Altay dağlarına sığındığı yerde ölmüş olması, yahut Fatih'in zamanında Astarhan hanlarının başveziri olan Mangıt Temürbeğ'in haç seferi yaptığı ve İstanbulu ziyareti, Safevî İranla Kırım münasebetlerinin bir çok teferruatı ; keza 1709 da Deli Petra ile Demirbaş Şarl arasında Poltava'da vâki olan savaşlardan az önce Osmanlı devletinden yardım almak ümidiyle Dağıstan'da Terek kalesini alıp Deli Petro'ya karşı yapılan büyük savası Batı Sibirya'dan kalkıp gelen iki Çengizli şehzadesinin idare ettiği tarihlerimizde kayıtlı değildir: Bunları biz ancak Mangıt Nogay destanlarından öğreniyoruz. Destanlardan istifade de bu destanlarda naklolunan ve tamamiyle tarihî olduğunda şüphe olmıyan bir çok mühim teferruat bizim vakanüvislerin eserlerinde bulunmamaktadır.

Dikkat edilecek nokta bütün bu nevi destanların itimada şayan olan ve olmıyan cihetleri hakkında muhtelif milletlerin destanlarından istifade eden zevatın kaydettikleri ‹müşterek› hususiyetlerdir. Meselâ

destanlarda asırlar geçtiği halde hiç değişmediği bazı arkayik isim ve tabirlerin muhafazasından kolay anlaşılan noktalar bulunur. Bazı teferruatlı destanların hamili olan kavimlerin kabul ettiği dinlerin an'aneleri ile açık tezad teşkil etmediğinden, destanları söyliyen milletler bir kaç defa din değiştirdikleri halde bu hadiselerden müteessir olmamıştır. Meselâ ben İbn Fadlana ait eserimde Oğuz ve saire Türk destanlarını, şarkî ve şimalişarkî Avrupanın İskit olmıyan ve "Saklab" ismi umumisi ile tesmiye olunan kavimleri hakkında Türk rivayetlerini (s. 309 - 330), eski Oguzlara ve Masagitlere (s. 243 - 244), Başkurt, Macar, Mişer ve Bulgar kelimelerinin menşeleri meselesiyle ilgisi görülen bahislerde (s. 147 - 148), keza eski İskitlerin menşei meselesine ait mütalealarımda (s. XXXI), istifade etmişimdir. Ezcümle Uzunköprü'de keşfolunan bir çağatayca Oğuz destanında «beşi Uygur erdi Agaç er bile», yani "Agaçeriler ile birlikte Halaç, Karıklı, Karluk ve Kıpçak'lar hakkında onlar Beş Uygur idiler" denilen cümle (s. 148) mühim bir tarihî meselesinin halline yardım etmiştir. Destanda Edil havzasında beş ve Horasanda Uygur kabilesinin bulunduğuna Agaçerilerin de bu beş Uygur (Beş ogur) heyetine dahil olduklarına dair bu küçük teferruatı uydurmakta destanı söylıyen eski "akın" ve "uzan"lardan kimsenin alâkadar olmadığına emin olabildiğimiz gibi, Agaçerilerin bu beş Uygur heyetine dahil olup olmadığı hususunun bu destanı bu şekilde söyliyen Türk kabilelerinden hiç birinin kabûl ettiği din ve akidelere aykırı olmadığını de farkedebiliriz. Malûm olduğu üzere Agaçeriler Edil (Volga) sahasından M. s. 460 senelerinde ayrılmışlardır. Oğuz destanının bu küçük kaydı bu destanın Edil sahasında Beş ogurların yaşadıkları, yahut onlara dair hatıraların daha taze olduğu eski bir zamanda (ihtimal Garbi Hunlar devrinee) söylenmiş bir rivayetten alınmış olduğunu göstermek itibariyle de bir kıymet kesbeder.

34. Bu gibi destanlar bahis mevzuu olan esasî hâdiselerden ziyade kaynaklarda istitardî mahiyette temas olunan teferruatın aydınlatılması için menba olabiliyorlar. Meselâ Ebumislim Horasanî destanında eski Merv şehrinde vaki olan hâdiseler anlatılıyor. Burada teferruat kabilinden getirilen bir kayıt bu şehrin eski topografisine ait bazı meselelerin halline medâr olabilecek kadar mühim görülmüştür. Ve bu kayıt arkoloji tetkikatı ile teyid edilmiştir[1]). Marquart İran ve Türk kavimlerinin eski tarihine, İranın ve Ortaasyanın eski coğrafyasına ait

---

[1]) Bk. Bartaold, *K. İstoriyi Merva d. Zapiski Vostoçnago Otdelenya R. Ar.xealoh. Obşçestva*, XIX, 115-133.

bir çok mudil meseleleri İran destanındaki kayıtlarla izah etmiştir. Fakat destanlara muhtelif zamanlarda yapılan ilâvelerin asıl destanın bahis mevzuu ettiği zamana ait malûmattan farkı; keza tarihî şahsiyetlere ait olarak söylendikleri halde, bunun uydurma olduğu bazen ancak zorla tesbit edilebiliyor. Meselâ Ebumuslim destanının Osmanlı rivayetlerinde bu zat bir Osmanlı padişahı ve Kırım Hanı ile birlikte Rus seferine iştirak ettirilmiştir, bunun uydurma olduğu tarih bilen herkese mâlûmdur; fakat bu destanın farsça nüshalarının bazılarınde Ebumuslimin Mâverâünnehir'in şimalinde Türk hanları ile savaşına ait hikâye vardır, bu teferruatın daha muahhar zamanlarda, meselâ Sâmâniler yahut Karahanlar ve Horezemşahlar zamanında cereyan eden bir hadiseye ait olması mümkündür. Bu cihetten biz bu teferruatı 8. inci asır ortasında Arap-Türk münasebeti tarihine alamayız. Anadoludaki İslam yahut Türk fütuhatı devirlerine ait olmak üzere söylenen destanlardan *Battal Gazi Destanı*'nın kahramanı malûm [1]) ise de, *Cüneyid Name*'nin tarihî bir şahsa ait olduğu malûm değildir. Bu yüzden bu destan tarihî meseleleri izahta kullanılamaz. Türk fütuhatı, devrine ve Danişmend Gazi'ye ait gibi telâkki olunan *Danişmend Name* destanının Danişmend Gazi ile ilgisi yoktur. Destan Malatya tarafından iş gören ve orada şehid düşen bir gazininin hayatını anlatır. Danişmend Gazi ise Malatya emiri olmamış ve küffarla savaşta ölmemiştir. Prof. Mükrimin Halil'e göre destanda Danişmend adlandırılan zat Arapların Malatya emiri olan ve savaşta şehid düşen Emir Ömer bn Ubayd Allah al-Salamî olsa gerektir. Mısır Memlûklerinden Sultan Baybars ismiyle bağlanan destan *(Sirat Malik al-Ẓāhir Baybars)* da hakikî tarihten çok bu zatla ilgisi olmıyan eski Arap motifleri ile doldurulmuş bir eserdir [2]). Maruf tarihî şahsiyetlere atfedilen uydurma destanların emsali Avrupa'da da çoktur.

Tarihte kaynak olmak bakımından tarihihî yahut uydurma tarihî destanlara dair bu anlattıklarıma ek olarak burada tam ciddiyetle kaydetmek icabeder, ki tarihi meseleleri aydınlatmak yolunda destanlardan usule muvafık olarak istifade edebilmek çok müşkül bir iştir ve bunu usuliyle yapabilen tarihçi hem tarihin ilim olarak ne demek olduğunu anlamış, hem de metod ve intikadın ne olduğunu tamamiyle kavramış bir âlim olduğunu gösterir ve ancak bu gibi zevatın elinde sert bir intikade tabi tutularak istifade edilen destanlar çok kıymettar

---

1) Bk. *İslâm Ansiklopedisi* I 344-351, «Battal» maşalesi.

2) Bk. Helmut Wangelin, *Zur Sırat Malik az-Ẓahir Batbars*, Bonn, 1936, Mukaddeme s. III-VII.

menba şeklini alabiliyorlar. Bu şeraite malik olmayan bir tarihçi destanlara baş vurursa başa çıkamaz ve bütün işini berbad ede. Binaenaleyh kâfi derecede usule ve intikad yollarına vakıf olmadıkları halde tarih ile meşgul olanlara, tarihî davaları isbat zımnında destanların yardımına müracaat etmemeyi tavsiye etmek pek yerinde ve hayırhahane bir tavsiye olur.

35. Efsanevî mahiyetteki hikâyelerle tarihî hâdiseleri karıştıran yahut aslen tarihî olduğu halde zamanla bir ebedî janr mahiyetini alan rivayetleri halita sıfatiyle üçüncü nevi olarak gösterdik Makedonyalı İskendere ait romanları bu cümledendir. İskender tarihî şahsiyet olmakla beraber ona ait roman ve destanlara pek çok masal unsuru karişmıştır. Bu destanların islamî şekli tek bir kavmiin millî mahsulü olmayıp İran, Arap ve Türk kavimlerinin eleğinden geçmiş olduklarından bunlara bu kavimlerden her birinin destanların hususiyetleri geçmiştir. Bunu için meselâ N i z a m î 'nin yahut N e v a y i 'nin *İskendername*leri ancak bu şairlerin kendi zamanlarının mahsulü olmak itibariyle mühimdir. Bu rivayetlerin esas kaynağı *Pseudokallistin* denilen ve İskenderin tarihcisi Kallistine isnadla uydurulan Yunan destanı ve rivayetidir. Bu rivayetlerinin 6 ıncı asra ait Süryânîler tarafından işlenen redaksiyonu, ki metni ve ingilizce tercümesi matbudur, yalnız 5-6. ncı asırların mahsulü olmak itibariyle değil, İskenderin kendi tarihi için de ehemmiyeti haizdir, çünkü o zaman daha ellerde bulunan Psudokallestin'lerden alınmıştır. Hattâ ilk Arap tarihçisi V a h a b b n M u n a b b i h tarafından Arapların Himyer devleti tarihe uydurularak İskender'i "Z̠u'l-Qarnayn" (Çifte Boynuzlu) ismi altında bir Arap kahramanı gösterilerek yazılan rivayet te kısmen böyledir. Fakat sonraki İskendernameler ancak yazıldıkları devrin fikirlerini eski kalıba sokan edebi mahsullerden ibarettir.

36. ac) **Mankibe** efsane (legende) lerden, bilhassa hıristiyan azizleri, manastırları, islâm evliyaları ve şeyihleri hakkında söylenenlerini bahis mevzuu ediyoruz. Hazreti Ali hakkında İstanbulda Eyyub-ü Ensarî hakkında, Buharada Hoca Nakişbend Behaeddin, Semerkandde Qus̱s̱hem bn Abbas (Şahizinde), Balh'te ʿAkâşe, Konyada Celâleddin-i Rumî, Herat'ta Hoca Abdullah Ensarî hakkında, onların mezarları ile de ilgili olarak, söylenen mankibeler meşhurdur. Hıristiyan âleminde bu gibi mankibeler *Acta sanctorum* (azizlere ait vesikalar) unvanı altında toplanarak neşredilmişlerdir. Bunlardan meselâ 5-8. nci asırlarda hüküm süren Merowing kıralları devrine ait hıristiyan azizlerin menkibeleri «German tarihi abideleri *(Monumenta Germaniae Historica)* kül-

liyatının ayrı bir şubesi sıfatiyle *Scriptorum rerum Merovingicarum* unvaniyle müteaedit cildler halinde neşredilmiştir. Bizde ise bu gibi mankibelerin tarih menbaı sıfatiyle kıymeti daha lâyıkiyle anlaşılmadığı için toplanmamışlar. Yalnız bu değil 1931-32 kışında Temür tarihine ait derslerimde «Temürün zuhurunu hazırlıyan fikir cereyanları» meselesini izah ederken A b d u r r a h m a n C â m î nin tasavvuf şeyihleri hal tercümelerine ait *Nefeḥāt al-uns* nam kitabını ona H ü s e y n a l - K â s ı f î ve Alisir N e v a y î gibiler tarafından yapılan zeyilleri ve kütüphanelerimizde Hoca Nakişbend ve halifelerine ait mankibe kitaplarının yazmalarını mahaz sıfatiyle göstermiş ve onlardan malûmat nakletmiş olmam dolayısiyle mebuslardan birisi beni «muzır kitapları mehaz sıfatiyle kullanıyor» diye merhum Atatürke jurnal etmişti.

ʿAizze mankibeleri bize çoğunca yazılı olarak gelmiştir. Fakat bunların çoğu şifâhî rivayetlere dayandığından biz de bunları «Şifahî rivayetler» sırasına koyduk. Menkibeler de, yukarıda zikrettiğimiz destanlar gibi, tarihî tetkikat için mühim menba olabilirler. Bunların nevileri ve onlardan tarih için istifade imkânları V. S c h u l t z e (*Allgemeine Enziklopädie der Wissenschoften und Kunst* von Ersch und Gruber'a 2. Sektion. Teil 42. 1888 de "Legende" maddesinde) ve H. D e l a h a y e (*Les légendes hagiographiques*, Paris, 1906) tarafından etraflıca anlatılmıştır. Bu nevi menkibeleri yazanların zayıf cihetleri, yani taptıkları azizler, evliya ve maşaihe ait uydurmaları bilhassa hangi merkezlerde döndüğü tesbit edilebiliyor; bu tesbit edildikten sonra uydurmalar sahasının dışında kalan haberler, intikad esaslarına tabi tutularak, istifade edilirler. Bundan kat'inazar bu menkibeler bu nevi azizlerin ve şeyihlerin muayyen memleketlerin ahalisinin efkârı üzerindeki tesirlerini gösteren vesikalardır. Azizlerin ve şeyihlerin hayatlarına ait teferruatta, onların kerametlerine ait hikâyelerde tarihî hâdiselere temas ediliyor. Meselâ Ortaasya Türk evliyasından 16 ncı asırda yaşıyan Mahtumi Aʿzam mankibesinde şeyhin Maveraünnehirde Cizak ile Sırderya arasında hiç su bulumıyan çölde gösterdiği keramet söylenir. Bundan biz bugün "Mirza Çölü" ismi ile maruf olan bu çölün şeyhin yaşadığı 16 ıncı asırda, gûya Sırderyadan kanallar çıkarılarak iska ve iskân edilmiş olduğu hakkında bazı mühendislerce matbuatta yazılan fikirlerin yanlış olduğunu öğreniyoruz. Bu mühendisler bu Mirza Çölünün baştan başa iskânı kabil ve vaktile iskân edilmiş bir saha olduğunu iddia ediyorlardı. Demek bu gibi menkibeler memleketlerin imar ve iskân tarihlerini öğrenmek için de faydalı oluyorlar. Hoca Behaeddin Nakişbendi'nin nushaları kütüphanelerimizde

bulunan menkibelerinin birinde o zamanki Çagatay emirleri arasındaki mücadele, muharebe ve entrikalardan bahsedildiği gibi, açlık seneleri geldiğinden, o günlerin ekmek fiyatından, ve "ᶜadlî" denilen Horezm dirhemlerinin kıymetinden istitradî olarak haber verilmektedir. Bunlardan biz o devrin siyâsî hayatına, (Emir Hüseyin ile Emir Bayan Sulduz'un tarihlerde tafsilât verilmiyen muharebelerine ve bunların nerelerde cereyan ettiğine) ve memleketin o zamanki iktisadî hayatına ait malûmat elde ediniyoruz. Bir hıristiyan rahibinin, vaktiyle manastırın müessisi olan bir azizden, onun kerametlerinden bahsederken bilhassa hangi noktalarda samimî olarak yanılmakta olduğu ve kerametleri nerelerde aradığı avrupalı tarih münekkitleri tarafından tesbit edilmişse, bizde kendi şeyihlerimizin müridleri ve halifeleri, üstazları hakkında verdikleri malûmatın ne gibi noktalarında fazla zaiflik göstermekte olduklarını tetkik ederek aydınlatmalıyız. Biz bunu yaparsak bu menkibelerden istifadenin usulünü tesbit edersek, onlar da bizim tarihimiz için kıymettar menba olurlar.

37. ad) **Hikâyeler ve anekdotlar** muhtelif şahısların ve devirlerin karateristik cihetlerini tebarüz ettirmek maksadiyle söylenirler. Biz Hoca Nasreddin lâtifelerini biliriz. Bu zat tarihî şahsiyet olduğu takdirde bile bir umumî mankibevî şahsiyet şeklini almış, muhtelif devirlere ait Türk lâtifeleri onun ismi etrafında toplanmak âdet olmuştur; binaenaleyh bu lâtifeler tarih için mehaz olmaz. Ancak edebî mahsuller meyanında yer tutarlar «Anekdot» tabiri Avrupalıların ıstılahında yalnız lâtifelere değil, kısa tarihî hikâyelere de itlak olunur. İslâm eserlerinden meselâ M u h a m m e d A v f î 'nin *Cavāmiᶜ ül-ḥikāyāt va lavāmiᶜ ür-rivāyāt* kitabı, A b ş î h î 'nin türkçeye ve fransızcaya da tercüme olunan *al-Musṭaṭraf fî kulli faninin mastaẓraf* kitabı gibi tarihî hikâye mecmualarına da anekdot denilmektedir. Çünkü bunlar şifahi lâtifeierle bağlıdırlar. Bu yüzdenbiz yazma telifleri de burada şifahi rivayetler meyanında bahis mevzuu ediyoruz. İslâm Şarkında bu nevi anekdot kitaplarına «muḥāẓarāt» kitapları denir. Bu nevi anekdot (muḥāẓara) kitaplarından bazıları, meselâ şimdi zikri geçen Muhammad Avfi'nin eseri hakikî tarihî rivayetleri cami bulunmaktadır. Bu müellif naklettiği hikâyelerin hangi menbadan alındığını da bazan göstermiştir. Menbaları gösterilmiyen hikâyelerinden bir çoğunun da nereden alındığı eser üzerinde tetkikatta bulunan Hindistanlı M u h a m m e d N i z a m e d d i n tarafından tesbit edilmiştir [1]). İslâm ülkelerinde «muḥāẓarāt» kitaplarının

---

1) M u h a m m a d N i z a m e d d i n, *Introduction to the Jami'ul-hikâyat of Aufî*, London, 1929.

tertip ve tanzimi için kabul edilmiş ve az çok farklı sistemi de olmuştur. Meselâ ʿAvfî zikri geçen Cavāmiʿ ül-ḥikāyāt kitabını 1) insanların sınıfları ve onların arasındaki münasebetler, 2) eyi ahlâk 3) kötü ahlâk 4) acayibi âlem ve hayvanlar diye dörde taksim etmiş, birinci kısım peygamberler, evliyalar, halifeler, hükümdarlar, vezirler, kadılar kâtipler, müneccimler, şairler, musikişinaslar, gibi fasılalara; ikinci kısmı çalışkanlık, tedbir, sadakat, muhabbet, misafirperverlik ve saire ahlâk ve muaşeret mevzularına ayrılmış ve hikâyeler de bu fasıllara göre tanzim edilmiştir. Qazvīnī Asterabādī tarafından 1614 (1023 hicrî) da telif olunan ve büyük bir cild olarak 1910 da Tahranda basılan farsî *Tārīx-i Buḥayra* nam anekdot mecmuası ise başta 1) eyi ve kötü ahlâk, 2) insanlar ve sınıflar arasında münasebetler, 3) acayibi âlem diye üç büyük kısma, sonra da öteki eserde olduğu gibi fasıllara taksim olunmuştur. Her iki kitabın acayibi âlem ve tabiat kısımlarında coğrafya, denizler, nehirler, dağlar ve şehirlere ait malûmat ile beraber ma'adin, nebatat ve hayvanat hakkında muhtelif asırlarda yazılmış, itimada şayanlık bakımından çok farklı eserlerden malûmat toplanmıştır. Bunların coğrafî kısımlarının diğer İslâm coğrafî eserlerinden farkı, verilen malûmatı hikâye tarzında sıralanmış olmasıdır. Yani anekdot mecmuaları olmakla beraber bu nevi arabî ve farsî muḥāẓarāt kitapları bazen pek kıymetli tarih menbaı işini görmektedirler.

38. ae) **Fıkralar** diye muhtelif meşhur şahıslardan naklolunan ve ağızdan ağıza söylenip gelen hikmetli sözlere denir. Bunlara bazı Avrupa dillerinde «kanatlı sözler» de denir. Bunlarda lâtifeler gibi ekseriya uydurulmuş veya tarihî olanları da çoktur. İslâm edebiyatında bu nevi fıkralar bilhassa Abū-Nuvās ve Mütnebbi, farslardan ʿUbayd Zākānī, Türklerden Nevayi ve Bennayi gibilere nisbet edilenlerini zikredebilirim. Bizde bu gibi tarihî fıkralar maalesef toplanmamıştır. Arapça eserlerden Mufaẓẓal bin Salmah'nıṅ *Ġāyat al-ʾarab fī maʿānii mā yacrīʿala alsinati ʾl-ʿāmma fī amṣālihim va muḥāvarātihim min kalāmi ʾl-ʿarab* (İstanbulda Elcevaip matbaasında basılmıştır) nam eseri maruftur. Avrupada maruf tarihî fıkraları ezcümle D. Ladendorf (*Historisches Schalgwörterbuch*, 1906) ve G. Buchmann (*Geflügelworte*, 1918) taraflarından toplanmıştır. Umumiyetle bu nevi fıkralardan da tarihî eserlerde ancak ihtiyat kaydi ile istifade edilebilir.

af) **Tarihî darbımeseller** diye şahıslar ve vakıalara nisbetle söylenen atasözlerimizde de bazan tarihî şahısların veya kavimlerin

isimleriyle ilgili olarak söylenenleri vardır. M a h m u d K a ş g a r î de (1, 366—67) *kuş yuvazi sagıskan, buolun yuvazı barısgan* meseli o cümledendîr ki, Issıkgöl cıvarında 11. inci asra kadar yaşamış, sonra başka Türk kabilelerine karışıp ortadanı kaybolmuş olan Barısgan kabilesinin karakterini göstermektedir. Nogaylardan Ediğe'ye, Altınorda devrinden Çirençe Çeçene nisbet edilen sözler, son kazak hanlarından Barak ve Bobı Hanlara, Ahmed Yeseviye ve Türkmenlerden Mahtum Kulu'ya nisbet edilen darbimesel kabilinden sözler vardır. İslâm milletlerine mensup tarihî şahsiyetlere nisbet edilen hikmetli sözler ve tarihî darbimeseller ʿA b u - M a n ş ū r ʿA b d a l - M a l i k a l - Ṣaʿālibī tarafından *Aḥāsin 'l-kalim* ve *Aḥs anu mā samiʿtu* unvanları altında toplanan sözler bu darbımesel ve fıkralar zümresine girer ki, Mısır ve İstanbulda basılmıştır.

b) YAZILI HABERLER

39. Yazılı haberler tabiri önce şifahî olup sonradan yazılmış değil, daha bidayette yazılı olarak nakledilen haberlere, kitabelere, şecerelere, vakanuvislerin eserlerine, takvimler ve hal tercümelerine itlak olunur. Şifahî haberler ağızdan ağıza naklolunurken değiştirmelere, ilâvelere maruz kaldığı gib, yazılı haberler de istinsah edenler yahut nakiller tarafından ekseriya tahrife uğrıyorlar. Maamafih şifahî haberlerin ağızdan ağıza naklolunurken maruz kaldığı değişiklikleri kontrol etmek her vakit kabil olmadığı halde, yazılı haberlerin değişme safhalarının kontrolü, asıl menbaları elde olduğu takdirde, pek mümkündür. Yazılı rivayetler bize ya aslî şekli ile yahut aslından bilvasıta nakledilmek suretiyle vasıl olurlar. Biz burada yazılı haberlerin muhtelif nevilerini sırasiyle bahis mevzu edeceğiz:

ba) **Kitabeler**'den burada bilhassa eski Mısır hieroglifleri, Sümer Asur, Babil ve İran çivi çivi yazılı abideleri, Roma ve Bizans devri kitabeleri, bizim Türk âsârından Orhun yazıtları ve İslâm devrindeki kitabeler, meselâ Kütahyadaki Germiyanoğlu Yakub Beyin büyük türkçe vakfiyesi, İstanbuldaki Okmeydanı ve çeşme kitabeleri zikredilmelidir. Romalıların kitabelerinden imparator Augustos'un kendi hatıralarını muhtevi Ankara kitabesi mühimdir, ki ilmî eserlerde lâtince olarak *Monumentum Ancyranum* ismiyle zikredilir. Bunun münderecesi E. D i e h l tarafından *Res gestate divi Augusti* ismiyle 1918 de 3 üncü defa neşrolunan eserde bittafsil anlatılmıştır. İslâm kitabelerinden Mısırda ve Önasyada bulunanları Mısırdaki Fransız arkeoloji enstitüsü tarafından yavaş yavaş neşrolunmaktadır. Türk ülkelerindeki islâmî

kitabelerden ancak pek az kısmı toplanmıştır. O cümleden İsmail Hakkı Bey ile, Halil Edhem Beyin Kayserideki, ayni İsmail Hakkı Beyin Kütahya, Sivas, Karasi ve diğer şehirlerdeki kitabeleri; Abdurrahman Şerif Beyin Ahlat ve Erzurum kitabelerini, Mehmet Behcet Beyin Kastamonu, Van Berchem ile Halil Edhem'in Amid (Diyaribekir) kitabelerini tasvir ederek neşrettikleri eserleri, merhum Tevhid Beyin makalelerini zikredebiliriz. Kitabeler ekseriya taşlara, yahut çinilere, bazan da demir, bakır ve tonuça yazılır. Horezmşahların Ürgenç'teki bir kitabesi kurşuna yazılmıştır. Kitabeler tarihî menbaların en esasî kısımlarını teşkil ederler. Mısır hieroglifleri, çivi yazılı kitabeler, Nil sahası ve Önasya tarihi hakkında önce Yunan menbalarının verdiği malûmatlara dayanarak kurulmuş olan bir çok faraziyelerin yanlışlıklarını meydana çıkarmış ve bu tarihin karanlık safhalarını aydınlatmıştır. Orhun yazıtlarının, uygurca, moğolca ve süryanice kitabelerin Ortaasyanın mudil tarihini aydınlatmakta aynı ehemmiyeti haiz olmuştur. İslâm devri kitabelerimiz de aynı dereeede kıymettardır. Daha 1936 senesinde yazılan bir ilmî eserde Bizans menbaalarının kayıtlarına dayanarak Eskişehirin Selçuklular devrinde mevcut olmadığı, burasının ancak Osmanlılar devrinde bir şehir şeklini aldığı ileri sürülmüştü [1]; fakat Eskişehirdeki Alaeddin camiindeki Câce Beye ait arapça kitabe burada daha 1262 senesinnen önce, yani Selçuklular devrinde yalnız bir değil 18 cami bulunduğunu katiyetle isbat etmiştir [2].

40. bb) **Şecereler (généologie)** eski Yunanlılar Olympia'da galip gelenlerin listelerini, keza Atina zadegânı Archonotlerin şecerelerini tertip ederlerdi. Romada da konsülların hükûmet senelerini sonra da papaların papalık senelerini gösteren listeleri bulundurmuşlardır. Bizde Osmanlı devrinde mülkiye memurlarının, vezirlerin, şeyhulislâmların listesi tutulmuştur, ki Kâtip Çelebi'nin *Takvim üt-tevarih*'ine eklenmiştir. Cermen kavimlerinin zadegânı arasında da ensabın zaptına ve şecerelerin tertibine ehemmiyet verilmiştir. Maamafih şecere tutmak usulü daha ziyade Şark kavimlerinin âdetidir. Bunlardan bilhassa Moğol devrine ait ensap çok mazbuttur. Çengizin ecdadının ve ahfadının 1300 senesine kadar ki şeceresinin Reşideddin'in idaresinde tertip edilen nüshası *Şa'bl Pencgâne* ismi ile maruf olmuştur, ki bazı yerleri uygur harfleriyle yazılan

---

1) *Byzantion* mecmuası, X, Brüxelles, p. 35 — 39.

2) *Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografia Dergisi*, II, 263.

yegâne nushası Topkapı Sarayında (N. 2937) bulunmaktadır. Bu esere Temürlüler devrinde *Muʿiz al-ansâb* ismi verilerek 1426 (h. 830) senesine kadar getirilmiş, sonra Hüseyin Baykara zamanınde bir daha ilâveler yapılmıştır, ki nushaları Paris Millî Kütüphanesinde (anc. fond Persan, N. 67) ve Londrada British Museum'da (R i e u, *Catalogue of the Persian manuscripts*, s. 183) bulunmaktadır. Bu şecerelerde bazen ufak çocuklar, çocukken ölenler bile kaydedilmiş ve çocukların anneleri ve bunların hangi kabileden geldikleri de zikredilmiştir. Bir de Topkapı Sarayında Baysungur Mirza'nin hat ve resim albümünde (hazne kısmı N. 2152) Temürün, selef ve haleflerinin uygur harfleri ile yazılmış şeceresi vardır, ki Alangua ve Temür ve Şahruh dahil olmak üzere bir çoklarının resimleri de verilmiştir. Kazak urugları arasında yaşıyan Çengiz oğulları bütün son asırlarda kendi ensap ve şecerelerini itina ile zapt etmişlerdir. Bunları Kazaklardan Şahkerim ve kazanlı Ahund Kurbanali neşretmişlerdir. Almanyada şecereleri toplıyan, onları muhafaza eden ve neşriyatta bulûnan génealogie cemiyetleri vardır. Bunlardan "Gotha Cemiyeti" nin neşriyatı başta gelmektedir. "Gotha Saray takvim neşriyatı" ismini taşıyan bu dergi 1764 denberi her sene çıkıyor. Yine Herald Cemiyeti tarafından neşredilmekte olan *Deutsches Geschlechtsbuch* şimdiye kadar 56 cild çıkmıştır. Türkiyede pek bol olan bu nevi ensap defterlerinin cem ve zaptına daha itina edilmemiştir.

41. bc) **Vakanuvisler** 'in eserleri, annal ve kronik'ler milletlerin medeniyetçe biraz daha yükseldiği devirlerde yazılmağa başlamıştır. Mısırlıların kayıtlarından yukarıda bahsettik. Asur kırallarını da vakanuvisleri olmuş. Bunlardan kıral Assurbanipal'ın toglalar üzerine yazılmış olan vakayınamesi 1856 da Ninive'de yapılan harfiyatta bulunmuştur. Bununla beraber takvimler ve hıristiyan milletlerde paskalya günlerini gösteren fihristler, manastırların tesis tarihleri, onlarda yaşıyan rahiplerin vakayınameleri mebzul bulunmaktadır. Bunlardan bizim Türk tarihi için bilhassa Rus ve Leh vakayinameleri (letopisi) bilhassa 11 nci asırda yazılmaya başlamış, fakat 10 uncu asrın hâdiselerine ait bazı mühim kayıtları da ihtiva etmektedirler. Meselâ biz Hazarlar Edil Bulgarları, Koman ve Peçenek gibi kavimlerin tarihlerini ve Rusyada Moğol hakimiveti devrini en çok Rus vakayinamelerinden öğreniyoruz. Vakanuvisler her şeyi sene besene, hatta ay be ay tesbit etmişler, bir kaç sene süren vakalar ekseriya muhtelif sene ve ayların kayıtlarında zikredilmektedir. Fakat Rus rahipleri, meselâ Leh ve Macar rahiplerine göre, çok cahil insanlar olduklarından verdikleri malûmat arasında kültür hayatını tenvir edecek kayıtlar pek azdır. Fa-

kat İslâm kaynaklarındaki haberleri bilhassa kronoloji bakımından ve arap harfleriyle yazılan ve okunamıyan isimlerin Rus vakanuvisleri mühimdir. Fakat bu Rus ve Leh vakanuvislerinin kayıtları ancak Doğuavrupa'da yaşıyan Türk kavimlerinin tarihine aittir. Şumûlü ve bilhassa kültür tarihi bakımından kıymeti, dikkatlilik itibariyle Çin vakanüvislerinin kayıtları çok yüksek mevki tutar; bunların eksiği has isimlerin kaydinde uğradıkları müşkülâttır. İslâm vakanuvislerinin kayıtları, bilhassa cenubigarp Türklerinin tarihi bakımından çok mühimdir. Bunlardan bilhassa Ṭ a b a r ī maruftur. Onun devamı olan *Ṣilat al-ġarīb* ve İ b n M i s k a v a y h kronikleri önemlidir. Bir de İ b n a l - A s̱ ī r tarihi vardır. Bu kitaplar Avrupalı müsteşrikler tarafından tenkidi mütün usulüyle (İbn Miskeveyh ise bir de faksimile olarak) tab edilmişlerdir. Bunlardan başka I b n a l - K a s̱ ī r, İ b n a l - C a v z ī, S i b ṭ İ b n a l - C a v z ı Ẕ e h e b ī, Mısırlılardan M a q r ī z ī, İ b n A y a s, İ b n T a n g r i b e r d i gibilerin mufassal kronikleri ve Ayntaplı B e d r e d d ī n ʿA y n ī 'nin büyük kroniği vardır, ki bunlar hakkında bu kitabın sonunda menbalar listesinde malûmat verilecektir. Moğol devrinde bilhassa İlhanlar ve Temürlüler devrinde hükümdarların has vakanuvisleri bulundurulmuş, bunlar uygur bahşıları, yani kâtipleri olup vakaları uygurca kaydetmişler, sonra bunlar tanzim edilerek «Tārihi Hānî» şeklinde yazılmışlardır. Bu uygurca vakayinamelerden bir nushasının isimleri kısmen uygurca yazılan farisî tercümesi «Tarihi Yasa» ismiyle 1920 ye kadar Buharada hühûmet sarayında (Erk'te) bulunmuştur. Aslında Mirza İsameddin Karavulbegiye ait bulunup emir tarafından müsadere edilen bu eser Ruslar 1920 de Buharanı işgal edip Erk'i bombardıman ettiklerinde telef olmuştur. Osmanlı devrinde saraya mensup vakanuvisler üç asrın vakayiini muntazam olarak tesbit etmişlerdir. Bu eserler bize farsça redaksiyonlarında vasıl olan İlhanlar ve Temürlüler ve Safeviler devri vakayinamelerinden farklı olarak türkçe olarak gelmiştir. Osmanlı vakayinameleri bize Türk tarihini türkçe yapılan eserlerden öğrenmek imkânını veren ilk mufassal türkçe tarih kaynaklarıdır. Osmanlı vakayinamelerinin listesi bu derslerin sonuna ilâve edilecektir. Maveraünnehirde Hive ve Hokand Hanlıkları zamanında da bir çok vakayinameler de türkçe, Buharada ise farsça yazılmıştır. Bunların listesi de bu kitabın sonunda ekli olacaktır.

Vakayiʿnāmeler vakanuvislerin bizzat kendi zamanlarına ait kayıtlarını ihtiva etmeleri nisbetinde kıymettar oluyorlar. Vakanuvislerin bazısı, azledilmek, ya başka memuriyetlere tayin edilmek, veya âni olarak vefat etmek yüzünden eserlerini bir kitap şekline sokamamış-

lar, bunların kayıtlarını halefleri tanzimetmişlerdir. Mcselâ Osmanlı vakanuvislerinden Vasıf Efendi tarihinin bir kısmı Enverî'nin müsveddelerinden alınmıştır. Tabii ki vakayinamelerin bu gibileri bazen pek noksanlı oluyor.

Zamanımızda ise tarihleri kronoloji sırasiyle yazmayıp mevzulara göre tertip ediyorlar. Maamafih mektep talebelerine tarihi sene ve vakayi sırasiyle ezberlemeyi kolaylaştırmak için "tarihi cedvelleri" tertip etmek âdeti olduğu gibi, yakın zamanlarıe hâdiselerini, bilhassa gazeteciler, kolay hatırlıyabilmek için bir kaç senelik cihan vakayiini gün begün tesbit edip yazan eserler neşrederler. O cümleden Londrada çıkan *News Chronicl* gazetesinin böyle takvimleri malûmdur. Türkiyenin cihan harbinden sonraki hayatı için böyle bir kalendar'ı Prof. Jäschke telif etmiştir, ki Niyazî Aksu tarafından türkçeye çevrilerek fakültemiz neşriyat. sırasında bastırılmıştır.

42. Hıristiyan kilise ve manastırlarında tutulan takvimler gibi İslâm milletleri, bilhassa Osmanlılar da takvim tutmuşlardır, ki kütüphanelerimizde mevcuttur. Bunlardan Konya Müzesi kütüphanesinde 2120 numarada bulunan *Mecmuᶜat ür-resail'* de Müstencid ül-Mevlevî'nin 15 nci asrın başında Emir Tahraten'in zamanında Erzincan taraflarında cereyan eden hâdiseleri gayet kısa olmak risalesi sayesinde Temürün Doğu Anadoludaki icraatına ait bazı mühim teferruatı tesbit etmek mümkün olmuştur. (Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, II, 390). Doğu Avrupa hıristiyan milletlerine mensup rahiplerin manastırlarda tuttukları vakayinamelerde umumî siyasî hâdiseler kaydedilmiş bulunmakla beraber bunlar en çok manastır hayatına dinî hayata ait teferruatı ihtiva ederler. Maamafih halk kütleleri içinde yaşıyan rahipler halk tabakaları arasında cereyan eden hâdiseleri de kaydetmişlerdir. Osmanlı vekanüvisleri saray mensupları olduklarından bilhassa saray ve paytaht hayatını, harpleri, bir saray mensübunun öğrenebileceği siyasî hâdiseleri kaydetmişlerdir. Vilâyetlerde halk kütleleri arasında cereyan eden hâdiseler eksik aksettirilmiştir. Biz de memleketin muhtelif taraflarında hıristiyan manastırlarına benzer tekkeler olmuşsa da onlarda vakayinameler tutmak âdeti olmamış ve tekkeler hıristiyan rahip kadrosunun yerini tutan ve onlara benzer hayat şartlarında kadroya mâlik olmadıklarından onlarda muntazam vekanüvislikle meşgul olunmamıştır. Maamafih bizde de ayrı tavaifi mulûke tahsis edilen eserler mahallî müellifler tarafından mahallî hâdiselere ait eser, risale manzum yazılan yazılmış, ve zikri geçen Erzincanlı Müstencidi Mevlevî'nin takvimi gibi takvim tutan zevat olmuştur. Bütün bunlar bizde saray, hükümdar, ve paytaht hayatını aksettiren resmî vekanüvislerin

vilâyetler ve halk kütleleri hayatını aksettirmek hususundaki eksiklerini telâfi etmek için faydalı kaynaklardır.

43. bf) **Hal tercümeleri.** Hal tercümeleri önce mezar taşları yazılarına veya vakanüvislerin her ayrı sene hâdiseleri sırasında o sene vefat edenlere ait verdikleri malûmata münhasır kaliyordu. Hal tercümeleri yazmak bilhassa Çin tarihçilerinde mutaddır, ki sülâle *annal*'larına ilâve edilirler. Avrupada hal tercümesi ansiklopedileri, yahut külliyatları olduğu gibi İslâm Âleminde de müteaddit şahsın hal tercümelerini bir araya toplayıp «vefiyāt» yahut «ricāl» kitapları vücude getirmek âdeti, bilhassa hadis ilminin tesiri ile ilerletilmiştir. O cümleden Samʿānī'nin *Ansāb* kitabını, Yaqūt Ḥamavī'nin *İrşād al-arīb* nam eserini, İbn Xallikān'ın *Vafiyāt al-aʿyān*'ını, Xalil bn. Aybek al-Şafadî'nin *Al-Vāfī bi-'l-vafiyāt* nam eserini, türkçeden de *Şaqāqu nuʿmāniye* tercümesini ve zeynili zikredelim. İslâmlar ayrı ihtisaslara ait olarak da hal tercümesi kitapları vücude getirmişlerdir. Ezcümle vezirlere ait eserlerden Cahşiyārî'nin ve Hilâl al-Şābī'nin *Tārīx al-vuzarā*, Mirxond'un farsça vüzera tarihi, türkçe *Hadikat ül-vüzera*; kadılar ve valiler için al-Kindî'nin *Tarix-i vulāt va quẓāt-i Mişr* kitabı; tabipler için İbn Uşaybiʿa telifi olan *Tabaqāt al-aṭibbā*, filozoflar için Al-Qifṭî'nın eseri olan *Tārix al-ḥukumā*, fakihler yani dinî hukukçular için: hanefîlerden İbn Quṭlubğā'nın *Tāc al-tarācim fī ṭabaqāt al-ḥanafiya*, Abdulḥay al-Luknavî'nin *Al-Favā'id al-bahiya fī tarācim al-ḥanafiya*, şafiilerden de Abū ʿĀmir al-Ḥaravī'nin, Abū-Bakir Taqī-al-dīn'in, ʿAbd al-vahhāb al-Subukî'nin *Tabaqāt alşāfiʿiya* nam eserleri; mutasavvıflar için Abū Nuʿaym al-Azdî al-Nisābūrī'nin *Tabaqāt al-şūfīyīn* Farīdeddīn ʿAṭṭār'ın *Tazkira-i Avliyā*, ʿAbd-Allah bin Muḥammed al-Haravī'nin *Tabāqāt al-sūfiya, al-lugavīyīn va 'l-nuḥāt* nam eserleri; arab şairleri için İbn Qutaybe'nin *Kitāb al-şiʿr va'l-şuʿāra*; İran şairleri için Muhammad ʿAvfî'nin *Lubāb ül-albāb* ve Devletşah Samarqandî'nin *Teẓkira-i şuʿarā* kitapları; Türk şairleri için de sayıları çok olan *Teẓkirei şuarā* kitapları zikredilmelidir. Bundan başka İslâm milletlerinde ressamlar, musikişinaslar, hattatlar gibi sanatkârların hal tercümeleri için de ayrı eserler vücude getirilmiştir.

Bu nevi hal tercümeleri medeniyet tarihi üzerindeki tetkiklerde müracaat edilecek ilk mercilerdir. Bunlar bilhassa fikrî hayatın inkişaf tarihini öğrenmek için çok mühimdir. İslâm ülemaşı, siyasîleri, meşhur şahsiyetleri için toplu bir tercüme-i hal lûgatı da Fransız, İngiliz ve

Alman dillerinde yayınlanan İslâm Ansiklopedisi (*Encyclopédie de l'Islam*) dır, ki dört büyük cilt ve bir ilâve cilt olarak Leyden de intişar etmiş ve türkçesi de fakültemiz tarafından ilâvelerle neşredilmektedir.

Diğer milletlerden meselâ İngiliz meşhurlarının tercüme-i halleri için L. Stephen and S. Lee. *Dictionary of national biografy*, 1885 Fransız meşhurları için Ch. Dezobry et Th. Bacholet, *Dictionnaire général de biographie et d'Histoire* Almanya için *Allgemenie deutsch Biographie*, 1875 ; eski Yunan, Roma ve saireden başlayıp zamanımıza kadar geçen devirlerde yaşayan eşhasın umumî biografisi için kullanışlı ve toplu eser olarak Charles Dezorby'nin lûgatı daha mufassal bir eser sıfatiyle L. G. Michaud, *Nouvelle biographiə universal ancienne et moderne*, Paris 1843 — 1865, 65 cilt, birde büyük milletlerin büyük umumî kamus, ansiklopedileri gösterilmek icabeder.

Tercüme-i ahval ve *tezkire* kitaplarından da ancak orjinal-te'lif mahiyetinde olanlarının menba' sıfatı ile kıymeti vardır. Ansiklopedilerden de meselâ eski Yunan ve Roma ilimleri ve medeniyeti tarihine tahsis edilen ve beynelmilel meşhur büyük âlimler tarafından neşredilen Pauly-Wissowa Ansiklopedisi ve zikri geçen İslâm Ansiklopedisi, Ebert'in Kablettarih Bilgiler Ansiklopedisi gibi tetkik mahiyetinde mehazlar gösterilerek yazılan ilmî ansiklopedilerden elbette ilmî eser olarak istifade edilir.

Asıl menba'lardan öğrenilecek mevzulara ve şahısların tercüme-i haline ait malûmatı mehaz göstermeden yazılan umumî ansiklopedilerden nakletmek bir ilmî eser için câiz olmaz. Meselâ, Celâleddin Rumî hakkında kendi oğlu, müridleri ve talebeleri tarafından yazılan eserler kısmen matbu olup elde mevcut olduğu halde bir ilmî eserde bu zattan bahsederken, bu ilk menba'lardan istifade etmeyip, Şemseddin Samî Bey'in *Kâmus ül-aᶜlâm* kitabından malûmat nakletmek ve onu mehaz olarak göstermek caiz olmaz. Bizde umumiyetle tarihe ait ilmî olarak yahut imlî olmak iddiası ile yazılan eserlerde Kâmus ül-aᶜlâm ve *la Grande Encyclopedie* gibi umumî kamuslar mehazlar sırasında zikrediliyor, ki doğru değildir. Fakat bir şahsın tercüme-i haline ait malûmat asıl menba'larda görülmediği halde bunlar umumî tercüme-i hal kamuslarında zikredilirse, bundan elbette istifade edilir. Böyle kamuslarda çoğunca mehaz zikredilmediğinden meselâ, Şemseddin Sâmî'den bu nevi malûmat nakledilecek olursa «Kamus ül-aᶜalâm sâhibi bu zat hakkında filân mâlûmatı veriyorsa da nereden aldığını zikretmiyor» diye zikredilmelidir (Kamus ül-aᶜlâm'da meselâ bize ma-

lûm tezkerelerde görülmiyen bazı şairler hakkında malûmat vardır). İlmî eserlerde böyle umumî kamusların hatalarını gösterip gitmek te iyi bir işdir.

44. bg) **Otobiyografi ve hatıralar.** Otobiyografi, bir zatın kendisi taraîından yazılan tercüme-i hali ve hatıralar (mémoire) bilhassa zamanımızda moda olan eserlerdir. Eski çağlarda böyle eserler nadir yazılırdı. S e z a r'ın hatıraları malûmdur. Bizanslılardan İmparator K a n t a k u z e n o s'ın eseri böyle hatıra şeklinde kaleme âlınmıştır. Geçen asırda Fransada büyük Fransız ihtilâli zamanında ve ondan evvelki istibdad devrinde başlarından geçenleri yazan hatıracılar zuhur etmiştir. Sonra büyük devlet adamları hatıralarını yazmışlar, o cümleden birisini Bismark'ın prens Bülow'un, bilhassa harb-i umumîden sonra ekseri devlet adamlarının çıkardıkları hatıralar şayan-ı dikkattir. Bizim Türklerde bu neviden olmak üzere Temûr'ün gençliğine ait hatırasından bir parca (*Malfuẓāt-i Temurı*) 17. asırda yapılan ilâve ve uydurmalarla karışık olarak bize vasıl olmuş. Sonra onun torunlarından B a b u r M i r z a'nın gayet enteresan hatıraları (*Baburname*) vardır, ki karâkter itibarile Roma İmparatoru Sezar'ın hatıratına benzer. Osmanlı rical-i devletinden *Said Pâşanın Hatıratı* ve *Atatürk'ün büyük Nutk'u* mühim eserlerdir.

45. bh) **Seyyâhatnâmeler.** Ayrı devirleri tarihini öğrenmek için seyyâhatnameler pek mühim menba'dırlar. Bunların bir çoğuna İngilizler meşhur seyyahları Hyklüt (Hayıkliyut) namına tesis edilen cemiyetin *Hyklut society series* unvanı ile yüzlerce cilt teşkil eden seriler halinde neşretmişlerdir. Seyyâhatnâmeler bizim tarihimiz için kaynak olmak itibariyle ayrı bir ehemmiyeti haizdirler. Çünkü yabancı seyyahlar daima bizim dikkat etmediğimiz hususları görmüşlerdir. Bizim Türk tarihi için bilhassa 10. asırda seyyahat İ b.n F a d l â n 'ın, Mogollar devrinde seyyahat eden P l a n o C a r p i n i , R u b r u k , M a r c o P o l o 'nun ve İ b n B a t u t a 'nın Temür devrindeki seyyahlardan İspanyalı C l a v i j o 'nuu seyyâhatnâmeleri mühimdir. Bu gibi seyyâhatnâmelerin şarkî Asyaya aid olanları H e n r i Y u l e Marco Polo'nun seyyâhatnâmesinin ilmî neşrine ilâve ettiği notlarında, *Cathay and the way thither* yani «Hatay ve ona giden yol» namile topladığı cihetlerde, gene G a b r i e l F e r r a n d, *Relâtios de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs a l'Extreme-orient du XIIIe au XVIIIe siecles*, Paris 1918 - 1914 de bir araya getirilmiştir. 16. Asırda İngiliz A. J e n k i n s o n 'nun Rusya tariki ile Ortaasya'ya seyyahatı, Murad II devrinde Türkiyeyi ziyaret eden B e r t r a n d o n

de la B r o c q u i è r e, Süleyman Kanunî zamanında Türkiyede bulunan Avusturyalı B o z b e k 'in eserleri, Şah Abbas zamanında İran'a giden İngilizlerin iki birader Shierly'nin, sonra alman Olearius (1635-1639) un ve Fransız mücevheratçı Tavernier, Charden, Raphael du Mans'ın İran'a seyyahatnâmeleri, Nadir Şah zamanında İran'da bulunan Avrupalıların hâtıraları, seyyâhatnâmeleri bu ülkeler hakkında yerli müverrihlerin verdiği malûmatı pek çok noktalarda itmam etmektedir. 17-19. asır Avrupalıların seyyâhatnâme ve diğer tetkikatını göz önünde bulundurmadan yalnız yerli müverrihlere dayanarak bu asırlardaki Türkiye, İran ve Hind'in ve Ortaasya'nın tarihini aydınlatmak kabil değildir. Bunun gibi bizim kendi seyyahlarımızın yazıları da mühimdir. Ezcümle kayd-ı ihtiyatla istifade edilmesi icab eden arab E b u D u l a f ve türk E v l i y a Ç e l e b i seyyahatnâmeleri vardır. Maamafih usulü dairesinde tetkik edilirse Ebu Dulaf seyyahatnâmesinden 10. asır başlangıcında Ortaasya Türkleri tarihi için istifade edileceği gibi, Evliya Çelebi seyyahatnâmesinden de 17. asır Türkiye ve onun nüfuzu altında bulunan ülkeler hakkında çok kıymetdar malûmat elde edilebilir. Bununla beraber bizim muhtelif müslüman ülkelerinden Hicaz'a gelen hacıların *menâsik* kitapları da bazân çok mühim ma'lûmatları ihtiva ediyorlar. Bu kitabın son kısmında tarih kaynaklarımızla birlikte Türk ve Türkiye tarihî için ehemmiyetli seyyahatnâmelerin listesi de verilecektir.

46. b.) **Gazeteler ve mevkut matbuat.** Gazeteler ve mecmualar ve umumen vakıtlı matbuat zamanımızın vak'anüvisleridir. Fakat bunlarda haberler umumiyetle gün ve saatinde ve hiç tetkik edilmeden yazılır. Hiç bir vakit vakıalar ancak bir gazete yüzünden öğrenilemez. Bu itibarla gazeteler zamanındaki muhtelif fikirleri, fırka mücadelelerini gösteren kaldıklardır. Maamafih zamanımızda tarih yazmak için ilk müracaat edilecek başlıca menba bunlardır.

c) RESİMLİ HABERLER ve HARİTALAR

47. «Resimli haberler» derken ressamların ve heykeltıraşların kendi zamanlarındaki hâdiselerde rol oynıyan şahısları tasvir ederek yapıp bıraktıkları eserleri, fotoğrafları, filimleri murad ediyoruz. Bunlar da tarihin mühim menbalarından sayılırlar. Bunlar bilhassa zamanımızda büyük ehemmiyet kesbetmişlerdir. Zamanımızda meselâ bazı büyük devlet adamlarının ancak resimlerden veyahut filimlerden ibaret tarihleri vardır, ki bunları bilhassa gençliğin istifadesine korlar.

Bununla beraber eski kitaplardaki haritalar da böyle mühim resimli haberlerden sayılmak icab eder. Bunlardan meselâ Ptolomeyus'un haritası ve 14. asıra ait Katalonia tüccarlarının haritası (*Carta Catalana)* mütelea edilirse muhtelif zamanlarda yapılan haritaların tarih için ne kadar mühim menba olduğu görülür. Bizim için meselâ İslâmlardan İbn Ḥavqal'in haritaları çok mühimdir. Bu gibi haritaları Almanlardan Konrad Miller, *Mappae Mondi* ism-i umumîsi altında neşretmektedir. O sırada İslâm haritalarını, İdrisî ve sairenin haritalarını, hatta Mahmud Kaşgârî'nin haritasını neşretmiştir. Bu gibi haritalar hakkında umumî malûmat veren eser sıfatı ile H. Zondervan *Allgemeine Kartenkunde*, 1901 mühimdir. Mahmud Kaşgarî'nin eserine ekli olan harita da onun kitabının metninde bulunmıyan bir çok malûmatı ihtiva etmek itibarile bir tarih kaynağıdır. Ben bunu 1939 da «Kopuz» mecmuasında (sayı: 5) izah etmiştim. Bu harita İslam haritaları ile beraber Çinlilerin en eski kosmogonilerini ve eski Türklerin cihanda hâkimiyet telâkkilerini aksettirmiştir.

Bizim Türk tarihi için eski Çin haritaları da mühimdir, ki bunları Prof. Albers Herrmann meşhur seyyah Sven Hedin'in seyahat raporlarında (*Southern Tibet*, VIII, Stokholm, 1922) neşretmiştir. Bir de Moğol (Yüan) hanları hakimiyeti devrinde 1332 senesinde, İslâm alimlerinin de iştirakiyle Asya ve Avrupada Çengiz Oğulları hakimiyeti altında bulunan ülkelerin haritası tertip edilmiştir, ki başta E. Bretschneider ve Albert Hermann tarafından neşredilmişken, bu devre ait diğer haritalarla birlikte Pekindeki Katolik Üniversitesi tarafından da yayınlanmıştır [1])

Tarihî meseleleri aydınlatmakta haritaların oynadığı mühim role bir misâl olarak doğu Hunları yani Hiung-nularla Batı Hunlarının menşe birliğini ve ayniyetini isbat için baş vurulan şu ma'lûmatı arz edelim: Orosius haritasında *Seres* yakınında, yani Çin civarında *Chuni* adına tesadüf etmekteyiz. Daha sonra Sent-Jeromos haritasında da Çin'in (Seresoppidum =) üstünde *Huniscite* adını görmekteyiz. Demek oluyor ki Çinlilerin şimal komşuları olan Hiung-nu'lara batı kaynakları Hun ismini vermektedirler.

3

"Kaldıklar" yahut "Kalıntıları"

48. "Kaldıklar" yahut arabca olarak "baqiyye"ler (almanca Überreste) eskiden olup geçen hayatın, bize vasıl olan vasikalarıdır. Bunlar

1) Walter Fuchs, *The Mongol Atlas of China and Kuang-Yü-T'u*. Pekin, 1946.

şahsî tesirlere maruz kalmıyarak tarihin kendisinden miras bırakılan eserlerdir. Bizim yukarıda zikrettiğımiz bütün tarihî yazma ve şifahî haberlerde geçen zamanlardaki fikrî hayatın âbideleri, o zamanın kültür âbideleri olmak itibariyle «kaldık» dırlar. Meselâ Osmanlı vakanüvisleri de, bize naklettikleri haberler itibariyle tarihî menba'lar iseler de o zamanın tarih tasnifinin, yahut o zamanki edebî dilin, o zamanki düşünüş tarzının kaldıklarıdır. Kaldıklar ekseriya dilsizdirler. Tarihî meselelere, havadise ait haberleri onlar söylemiyorlar, bu malûmatı biz onlardan istihraç ediyoruz. Meselâ garbî Almanyada Teutoburgerwald ormanlarında hiç bir şehir izi olmıyan yerlerde altından bir çok eski Roma silahları ve sikkeleri bulunmuştur. Bundan biz burada bir vakit Komalılarla Cermenler arasında muharebe vaki olduğunu ve Romalıların mağlub edilerek silahlarını bırakıp gitmiş olduklarını istihrac ve, sikkelere bakarak da, müharebenin zamanını takriben ta'yin edebiliriz. Kaldıklar kendi başlarına çok bitaraf (objectiv) ma'lumat veren menba'lar iseler de, onları izah eylemek ciheti çoğunca pek tarafgirâne (subjectiv) oluyor. Kaldıklar umumiyetle tarihte bir eser bırakmak gibi bir kasıt takip etmeden vücuda getirilen eserlerdir. Meselâ bir ev ikemetgâh olarak, yahut bir köprü nehirden geçmek için vücuda getirilmişlerdir, fakat onlar bize tarihten bir kalıntı olarak miras kalmışlardır. Biz bu kaldıkların böyle maksat takip etmeden yapılıp bize miras kalanlarına "geçmiş hayatın kırıntıları" (survivant, Uberbleibsel) diye biliriz. Bununla beraber bir de bize tarihî eser bırakmak maksadiyle miras bırakılan eserler vardır, biz onlara «heykeller» diyoruz. «Geçmiş hayatın kırıntıları» olan bu kaldıklar da türlüdür. Bunlardan şu nevileri zikredelim :

a) **İnsan vücudunun kaldıkları,** kafa tasları, yer tabakaları arasında kalan iptidaî insanın iskeleleri ve onların yanında bulunan eserler, eski Mısır mumyaları. Bu gibi kaldıklar antropoloji için olduğu gibi, tarih için de mühimdir. Meselâ kablelmiâd 1360 senelerinde yaşıyan Mısır kıralı Tutankamon'un çok mükemmel muhafaza olunan mumyası önce ancak tarihlerden öğrenilen bu kıralın kendisini bütün saray ihtişam ve debdebesiyle bizim önümüze getirmiş oluyoruz. Keza Lubnor gölünün yanında eski Lulan şehri harâbelerinde bulunan âsâr, bilhassa mezarlardan elbiseleri ile beraber bulunan mumyalı vücutlar da burasının Milâddan evvelki hayatını gözümüzün önüne getirerek canlandırmaktadır.

49. b) **Bugün konuşulan diller** de insanın tekâmülü tarihinin eseri olmak itibariyle bir kaldıktır. Dillerin mukayeseli tetkiki milletler

ve kavimler arasındaki karşılıklı medenî tesirlerin tarihinin öğrenmek için mühimdir. Meselâ Avrupa dillerinde ziraat mahsullerine ait kelimelerin tetkiki bunların Avrupaya Asyadan gelmiş olduğunu tam kat'iyetle göstermistir (bak, B. H e h n, *Kulturpflanzen und Tiere in ihrem Übergange von Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa*, 1911). Keza meselâ muasır lisaniyat âlimlerinin Fin ve Ugur zumresi kavimlerinin dillerinde mevcut türkçe ve iranca kelimelere ait tetkikatı Şarkî Avrupanın tarihten önceki zamanlarda hangi kavimlerle meskûn olduğunu ve bunlar arasında medenî tesirlerin nasıl husule geldiğini, hangi kavimler meselâ hayvan besleme, ziraat, devlet idaresi, sanayi ve demircilik ıstılahlarını kimden aldıkları hususunu aydınlatmıştır. [1])

Diğer taraftan eski dillerin kaldıkları sıfatiyle, **coğrafî isimler** de tarihin uzun devirlerinde teressüb eden bakiyyelerdir. Avrupa milletleri, bilhassa Almanlar bu isimlere (*Ortsna'me*) çok ehemmiyet verirler, bunları toplıyan ilmî cemiyetler vardır. Bunlardan gayet mühimmi Bonn üniversitesinde Rhein nehri sahasındaki coğrafî isimler üzerinde uğraşan enstitüdür. Anadolu için böyle tetkik tarih için en mühim kaynak olur. Bu sayede Anadoluya gelen Türk kabilerini onların dil ve lehçelerini tesbit etmek mümkün olur. Elbette bunun da usulü vardır. Sırf müşabehete aldanarak meselâ «Sart» ve «Bayburt» kelimelerinin Türkistandaki "Sart" ve «Bavurt» kelimelerile birleştirmek olmaz, yani bir ismin Türkler gelmeden evvelki bir ismin türkleştirilmiş şekli olup olmamasına ehemmiyet vermek ister. Fakat bu madde Türk tarihi bakımından çok ehemmiyetlidir Çünkü Türk milleti dünyanın her tarafında nerede olursa olsun oturduğu yerin her köşesine, her küçücük tepesine, çeşmesine, hatta step yerlerinde hudud gösterilmesi zor, biri diğerine benzer, küçük arazi parçalarına bile isim vermiştir. Bunun Anadoluda böyle olduğunu ben 1931 senesinde Bolu vilâyetindeki seyyahatimde gördüm. Fakat Erkân-ı harb haritasına bu isimlerin ancak bir kısmı girmiştir ve yayla hayatı ortadan kalktıkça bu isimler unutuluyor. Meselâ ben 1926 da Uludağ'ın muhtelif yerlerine ait isimleri ihtiyarlardan yazıp almıştım; bu isimlerin Erkân-ı harp haritalarına derc olunmamlş olduğunu görünce 1940 yazında bu yaylalarda yürürken bir daha soruşturdum, bu def'a bu isimleri yeni neslin bilmediğini öğrendim. Halbuki küçücük tepe, dere ve taşların, kayaların isimleri eski Türk kabile ve şahsiyetleri isimlerine bağlıdır ve muhtelif şivelerin izlerini

---

1) Bak. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlan's Reisebericht*, s. 180-182.

taşır. Coğrafî isimler sayesinde Almanyada ve Belçikada eski Hunların ve Alanların oturdukları yerleri tesbit etmek tecrübeleri yapılıyor. Keza lehce tetkikatı da mühimdir. Bunlar ve coğrafî isimler sayesinde Almanyanın hangi tarafında eskiden hangi Cermen kabileleri oturduğu takriben olsa bile tesbit edilmektedir. Ortaasyadaki coğrafî isimler eski Türk ve Moğol lehceleri bakımından daha hiç öğrenilmemiştir. Türk ülkelerinin coğrafî isimleri dokunulmamış bir halde duruyor. Anadoludaki Türk kabilelerini keza burada eskiden yaşıyan kavimlerin bakiyyelerini öğrenmek için bizim Erkân-ı harb haritası yahut Dahiliye Vekâletinin neşr ettiği "Köylerimiz" gibi fihristler çok mühim menba'lardır. Bunlardan istifade ederek Küçükasya'ya gelen Türk kabilelerini öğrenmek tecrüleri yapılmaktadır (bak. H. Nihal ve Ahmed Naci, *Anadoluda Türklere ait yer isimleri, d. Türkiyat Mecmuası*, II, s. 243-260).

50. c) Muhtelif kavimlerde bugün mevcut **âdât ve örfler** de eski zaman tarihlerini aydınlatmak için çok mühim menba oluyor. Meselâ Ortaasya'da yaşıyan Türk ve Moğol kavimlerinin bugün yaşıyan âdat, merâsım ve örfî kanunları, hurafat ve akideleri, hayat tarzları Şarkî Avrupadaki eski Skit'lerin tarihinî aydınlatıyor. Âdat, hurafât ve akideler hakkında bakınız: The Achelis, *Die Entwicklung der modernen Ethnographie*, 1889.

d) **Eski binalar,** tuğlalar, demir ve çelik parçaları, şehir duvarları, kanal yolları, hamam, cami, kilise, manastır, tekke (hanekah) bakiyeleri hepsi tarih için mühim menbalardır. Arkeoloji tetkikatı son zamanlarda bilhassa çok mühim eserler meydana çıkarmıştır. Şehirler, caddeler, evler, ev esbabı ve zinetleri, elbiseler, tuvalet takımları, ibadethaneler ve onlara taalûk eden eşya ve resimler, ziraat alâtı, sapanlar, silâhlar ve başka her şey bulunuyor. Bu sâyede eski tarihî devirler canlı olarak göz önümüze geliyor. Berlin müzesinde Bergama müzesi, Berlin Etnografya müzesinde Turfan asârı, Londra British Muzeyumunda Mısır ve Önasya asârı oeski tarihî devirlerde bu ülkelerdeki hayatı canlandırıyorlar. Şimdi tekmil Avrupada eski Romalılar devrine ait asâr aranılmış, bulunmuş, eski Roma hudud duvarları (lemes) ve kal'aları hepsi tesbit olunmuştur. Bütün bunlar kaldık sıfatiyle tarihin menbalarıdırlar. Eski medeniyetler kitaplardan ziyade şimdi bu nevi kaldıklardan öğrenilir.

51c) Bununla beraber tarihin muhtelif devirlerinde vücude getirilen **ilmî mesainin muhsulleri, san'at mahsulleri ve el yazma eserleri de,** münderecatlarından kat'ı nazar, vücude getirildikleri zamanların kaldıkları sayılırlar. Meselâ 11. asırda Gazne'de tasnif

olunan Firdevsi *Şehnâme*'sinin 14 asırda Tebrizde İlhânilerin ressamları tarafından tersim edilerek yazılan mükemmel minyatürlü nüshalarını, yahut İlhâniler tarafından 14. asrın başında tertip ettirilen *Câmi üt-tevârih*'in 16 asırda Hind Moğolları memleketinde vücuda getirilen minyatürlü nüshasını alalım; minyatürleri itibariyle Firdevsî'nin eseri 14. asrın, Cami üt-tevarih'te 16. asrın eserleridir.

Yahut meselâ milâdî 10. asırda te'lif olunan Iṣṭaxrī coğrafyası (*Kitāb al-masālik ve'l-mamālik*) nın 13. asırda yapılan farsça tercümenin 15. asırda nesih-ta'lik hattı ile Herat'da yazılan, haritalar ve resimlerle tezyin edilmiş güzel bir nüshası elimize geçmiş olsun, bunun kabı da 16. asırda Buhara'da yapılmış olsun. Bu eser münderecat itibari ile 10. asırdaki cihanın coğrafyası ise, farsca tercüme olmak itibariyle 13. asırdaki farscanın bir bakiyyesidir. 15. asırda nesih-ta'lik ile yazılan resimli eser olmak itibariyle bu asırdaki Herat'da yaşatılan hüsn-i hat ve ressamlık nümunesidir. Haritaları ise kısmen eski arapça aslının kopyası ve kısmen orijinal olursa yine eski haritalar bu zamanda, yani 15. asırda kopya edilirken ne derecede dikkat ve itina gösterebildiğini ve orijinal haritalar bu zaman nasıl tasnif edildiğini betirten vesikalardı. Keza kitabın kâğıdı da o zamanki Herat'daki kâğıtçılık san'atının, kitapdaki boyalar ve yıldızlar o zamanki Herat boyalarının bakiyyesidir. Bununla beraber bazı boyaların Çin malı olduğu, bazılarının da Azerbeycandan getirilmiş olduğu anlaşılabilir. 16. asırda Buhara'da yapılan kap ise yine islâm ve şark san'atının mühim bir şubesini teşkil eden kitap teclidi işinin bu asırdaki bir nümunesi ve işlenen keymuth (şagren) deriler de o zamanki dericiliğin birer nümunesidirler.

Keza meselâ, 13. asır sonlarında İlhanîler devrinde Meraga'da yazılan bir hesap ve hendese kitabının 15. asırda Konyada yazılan bir nüshası da bu şehrin kültür tarihi bakımından bir kaldıkdır. Bu eser münderecatı itibariyle o zaman Meraga'da inkişaf eden riyazî ilimlerin bir abidesidir. Burada riyaziyat sahasına ait bazı yenilikler de bulunuyorsa ehemmiyeti daha fazla olur. Bu eserde hesabın dört ameline, küsûr ve faizlere ait misaller o zamanın para ve ölçü, sistemleri gösterilmiş ise, o zamanki kıymetleri ve o zamanın ölçü miskal, dirhem, ratıl ve men ve sairelerine öğrenmek için bir menbadır. Bu itibarla bu kitap bize bu mevzulara dair malumat naklediyor. Eser Konya'da yazılmış olmakla yazılışı ve kâğıdı itibariyle o asırdaki Konya'nın san'at eseri nümunesidir. Eğer kitap o zaman talebeler elinde çok okunmuş, aralarına çok izahlar yazılmış, meseleler hal edilmiş ise 13. asırda

Meraga'da yaşayan bir riyaziyeci tarafından yazılan bir kitabın iki asır sonra Konya'da ders kitabı olarak kullanılmış olduğu yani Meraga'daki riyaziyat âlimlerinin Anadoludaki tesirini gösteren bir bakiyyedir.

13. asırda Horzemde telif olunan bir fıkıh kitabının, meselâ *Qunya* kitabının, 14. asırda Altunordanın Sırderya havzası şehirlerinden birinde yazılan nüshasını alalım. Bunlar İstanbul kütüphanelerinde epey vardır. Bu eser içindekiler itibariyle bir hanefî fıkıh kitabı olmakla beraber burada mezkûr, 13. asırdan sonra ölmüş olan eski Horezm dilinden bir çok nümuneler vardır. Bu itibarla bu eser munkarız olmuş bir eski kültürün ve bir lisanın hazinesidir. Kitabın içerisinde yerli ziraat hayatına ve iktisadî hayata, halkın örf ve âdâtına ait bir çok notlar vardır. Eser bu itibarla 13. asırda Horezmde yaşıyan kültürü öğrenmek için menba'dır. Münderecatından kat'ı nazar edilirse, Altınorda'da ve ona tabi olan Sırderya havzası şehirlerinde yazılan bu nüshanın gayet dikkatle, arapça ve farsça ibareleri çok doğru olarak, yazılmışlardır. Bu itibarla bu nushalar 14. asırda Altunorda ve Sırderya şehirlerinde arabî ve farisî dillerin çok iyi öğrenildiğini, medreselerde bilhassa Horezm'de, te'lif olunan eserlerin okunduğu ilmin iskolastiğe boğulmadan filhakika ilim olarak tahsil edildiği ve burada diğer Şark memleketlerinde pek görülmeyen dikkat (Akribie) hüküm sürdüğünü gösteren çok kıymetdar abidelerdir [1]). İstanbul kütüphanelerinde meşhur Horezm türk âlimi Zemaxşerī'nin nahv ve sarfa ait *Unmûzac*, *Mufaşşal*, *Muqaddimat al-adab* ve *al-Fāī'iq* nam eserlerinin ve tefsire ait *Keşşāf* kitabının nüshaları pek çok bulunur. Bu eserler münderecat itibariyle ma'lûmdurlar, arab dilini ve Kur'anı öğretiyorlar. Diğer taraftan bunlar Zemaxşerī'nin ilmini ve fikirlerini gösteren, aynı zamanda onun yaşadığı 11. asırda Horezmde arab dili ve edebiyatı ne derece kuvvetle intişar etmiş ve Kur'an o memlekette nasıl okunmuş olduğunu gösteren eserlerdir. Elimizdeki nushalar ise yazılışları, hangi şehirlerde yazılmış olmaları, kimler tarafından ve nasıl istifade edilmiş, ne gibi kâğıda ne gibi hallerde yazılmış olmaları itibarile yazıldıkları şehir ve vilâyetin mahsulüdürler. Bununla beraber bunlar Horzemden neş'et eden bu büyük mu'tezıle âliminin eserleri hangi memleketlerde ve vilâyetlerde çok beğenilerek okunduğunu gösteren şahidlerdir. Bu kitaplar bu itibarla birer bakiyye, kaldıklarıdır.

---

[1]) Bk. Z. V. Togan *Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier*, d. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XC. 1936, s. 28*-29*.

Bunu anlıyamıyan bazı maarif memurları kütüphanelerindeki "Mufaṣṣāl", «Keşşāf» nushalarını mükerrerdir, bu kitaplar zaten mükerrer tab edilmişlerdir, yazma nüshalarına ne lüzum var diye bir tarafa atmışlardır. Meselâ Bursa'da Orhan camiinde bu gibi arabiyyata, tefsir ve hadise ait kitapların mükerrer nüshaları, bu eserlerin tarih kaynağı olmak itibarile kıymetleri takdir edilemediğinde, dolaplardan alınmış ve uzaklaştırılmışlardır. Ben 1926 senesinde bunlardan bir kaç mühim nüsha görmüşdüm, hatta bunlardan bir *al-Mufaṣṣal* nushasının 817 hicrî, yani 1414 milâdî'de Edil havzasındaki Ökek şehrinde istinsah olunduğunu görmüş ve kaydetmiştim. Bu ise Temürün aşağı Volga şehirlerini tahrip eylemeninin geçici bir hal olduğunu, medeniyetin Temürden sonra, Temurkutluk Han ve Edige Mirza zamanında yaşadığını gösteren mühim bir vesika idi. Bu sene (1941) Bursaya gittiğimde o nushaları bulamadım. Bunun gibi meselâ İsmail Cevherî'nin lugata ait *Ṣıḥāḥ* kitabının, fıkıhdan *Hidâye* ve *Muxtaṣar al-viqaya* ve *ʿAqāid Nasafī* nushaları da bakiyye olmak itibariyle Türk ülkeleri tarihi için mühimdirler, çünkü bunlar Türk ülkelerinde en çok okunan kitablar imiş. Bizim Es'ad Efendi kütüphanesinde No: 1941 da Selçukiler zamanıneaki hükemâdan Abū'l-Barakāt al-Bağdādī'nin hikmet, mantık, tabiiyyat ve ilâhiyata ait *al-Muʿtabar* nam kitabın h. 742-44 senelerinde Horzemde Cürcaniye yanında Hatuniye hangahında ve kısmen Altunorda'nun Saray şehrinde, oradan Kırım'a giderken Uç Kargu nam yerde istinsah ve mukabele edilen bir nushası vardır (bak: *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, IV, 1930, s. 32). Bu nusha, Abū'l-Barakāt'ın eserinin mükemmel bir nüshası olmasından ve münderecatından kat'ı nazar, 14. üncü asrı milâdî'de Canibek Han zamanında Horzemden Kırım'a kadar uzanan Altunorda memleketinde buradaki Türklerin yüksek felsefe ile iştigallerini gösteren bir âbidedir. Biz bütün bu nevi eserlerin hangi memleketlerde yazılan nüshaları hangi zamanlarda ve hangi yollarla Türkiyeye gelmiş olmalarını tetkik ederek, Türkiyenin ilim ve medeniyet sahasında hangi asırda bilhassa hangi memleketlerde daha sıkı temaslarda bulunduğunu, Türk ve İslâm ülkelerinin bilhassa hangilerinden eserler celb ettiğini ve bu ilimleri öğrendiğini öğrenebiliyoruz.

52. f) Kaldıklar sıfatiyle bir de **hukukî vesikalar**, mahkeme sicilleri, kanunlar, **fıkıh kitapları**, noter kâğıtları, pasaportlar, ticaret muamelesi kâğıdları, makbuzlar, mektep kayıdları, defterler, talebelere ait ta'limat gibi şeyler sayılmalıdır. Bunlardan hiç biri tarihe menba' olmak maksadı ile vücuda getirilmiş değillerdir. Onlar eski zaman hayatının nümuneleri, onların parçaları sıfatı ile bize kalmışlar-

dır. Kaldık sıfatı ile olar da tarihin çok mühim menbalarıdır. Bir siyasî diplomat mükâtebesi münderecat itibarile yazılı bir menba'dır. İhtimal bu mükâtebe münderecat itibarile çok tarafgirâne ve tarihî mes'eleleri aydınlatmak hususunda ise pek az yarayacak bir şekildedir ; fakat aynı mükâtebe o zamanki diplomasının vaziyetini ve muhakemelerdeki tarafgirlerin ve taassubun nûmunesi olmak itibarile bir kaldık, bakiyyedir, ve bu itibarla çok mühim bir vesikadır. Bu gibi vesikaların tarihe menba' olmak itibarile istifadesini ve etraflıca tetkik edilmek usullerini Charles Seignobos (*la Méthode historique appliquée aux sciences sociales*, 1909) iyi göstermiştir. Fıkıh kitaplarının mehazlık cihetine yukarıda (§. 51) temas etmiştim. Bunların bilhassa mahallî hâdiseleri tebarüz ettirerek fetva şeklinde yazılanları çok mühimdir. Meselâ zekât, sarraflık (*Kitāb el-ṣarf*) ve ticaret (*Kitāb el-bayᶜ*) fasıllarında verilen malûmatın yardımiyle muhtelif ülkelerin ölçülerini, metrolojisini, ticaret an'anelerini tesbit etmek mümkün olduğu gibi, ziraat ve ıska ve saireye ait baplardan bu kitapların yazıldığı üzkelin iktisadî hayatını, diğer bir çok baplardan içtimaî hayatını öğrenmek mümkün olur. Meselâ Horzem, Fergana, Semerkand, Buhara ve Balh taraflarında yazılan fıkıh eserlerinden haram şeyler (*Kitāb al-Muḥarramāt*) ve mekruh şeyler (*Kitāb al-karāhiyya*) bahislerinde İslâm şeriatına uymıyan bir çok yerli âdetler sayılıyor, bunlar Horezm ve Soğd kavimlerinin ve Ortaasya Türklerinin islâmiyetten evvelki örf ve âdetlerinin bakiyyelerini tebarüz ettirmektedir.

53. g) Diğer taraftan pek büyük ehemmiyetle mehaz ittihaz edilecek bakiyyeler de **edebî eserler** dir. Şairlerin muhtelif şahıslara hiciv ve medh makamında ve hükümdarların fütuhatları ve seferleri dolayısiyle yazdıkları şiirler şöyle dursun, gazeliyat ve saireyi de asla ihmal edemeyiz. Alman fikir tarihi için Göethe'nin şiirleri büyük bir devir için kıymetdar menba' ise, İslâm Âleminde de Farazdaq, Mütenebbī, Nāsır-ı Xusrev, ᶜUnsurî, Farruxī Siistānī, Muᶜizzī, Masᶜud Saᶜd Salmān, Mevlâna Celâleddin Rumî, Sultan Veled, Şeyh Saᶜdî, Hoca Ḥafız, Selman Sāveci, Kadı Burhaneddin, Alişir Nevayî, Fatih zamanında Kabulî ve sairelerin şiir divanları o nisbette mühim menba'lardır. Bunlar zamanının edebî zevkinin bakkiyesi sıfatı ile menba' iseler, zamanlarına at muhtelif ıstılahları, örf ve âdetleri, kanunları, hükümdar ve valileri, mahallî beğleri, onların arasındaki münasebetleri tebarüz ettirmeleri itibariye yine o kadar ehemmiyeti haiz kıymetdar kaynaklardır. Meselâ Kadı Burhaneddin gazeliyatında mahbuplarının güzel kaşını ve simasını, elbise ve kıyafetlerini tavsif edi-

yor, şivelerinden kelime ve sözler naklediyorsa bu şiirler o zamanki Sivas, Kayseri mıntakalarındaki Türk ahalisinin tip, kıyafet ve karakterlerini öğrenmek için mühim vesikalardır. Şayet bu şiirde mahbubunun «Semerkand (yani Semerkand uslubunda yapılmış) kapusu» zikrediyorsa bununla 14 - 15. asırlarda Horasan ve Azerbaycanda ve doğu Anadoluda görülen ve bir nushası Bursa Yeşil Türbesinde bulunan oyma kapılar tipinin menşei anlatılmış olur. Eğer bunlarda Bağdad Hatun ile Dimaşk Hatun büyük aşk kahramanları sıfatı ile zikr ediliyor ve ibiyalize ediliyorsa bunun son İlhânî hükümdarı Ebu-Saᶜîd'in devri ve saray hayatının ve saray maceralarının Anadolunun göbeğine kadar derin intiba'lar bırakmış, buraya nufuz etmiş olduğunu ve hatıraların bu şair zamanında yaşadığını göstermiş olur. Muᶜizzî, Celâleddin Rumî, Alişir Nevayî gibi şairlerin edebî eserleri tarihimiz için kıymetleri ancak uzun zaman tetkik ve incelemeler neticesinde aydınlanılanıbilecek geniş kaynaklardır.

54. Tarih menbaı olmak itibariyle kaldıklar çok geniş sahaları alır. Hatta tabiat mahsulleri de bu cümleye girer. Meselâ bir çok sebze, ot ve ağaçların Avrupaya ne zaman gelip nasıl yetiştirildiği mes'elesi bir bakımdan nebatat ilmine ait bir mes'eledir, fakat iktisat tarihi âlimlerinden A l f o n s D o p s c h «Karolingler devrinde iktisâdî inkişaf» (*Die Kulturentwicklung der Karolingerzeit*, 1921) nam eserinde bu nevi mevadı kültür tarihinin kaynağı olarak ele almış ve orta Avrupa tarihinin esas kaynaklarından olan *Capitulare de villis*'i izahda meselâ 8. asırda Almanya'da ve cenubî Fransa'da sebze kültürünü gösteren kaldıklardan istifade etmiştir. Bunun gibi ben de meselâ 1933 de Edil havzasında Suvar şehri harabelerindeki kazılarda bulunan buğdağı 10. asırda buralarda bulunan Arab elçi hey'eti kâtibi İbn Fadlan'ın buradaki ziraat kültürüne ait verdiği malûmatı te'yit zımnında istifade etmişimdir (*İbn Fadlan's Reisebericht*, 61).

4

Heykeller ve Resimler

55. Heykeller alâkadarlar için hatıra olarak yapılıyorlar. Bunlardan başlıcaları monument ve kitabeler ve mezar taşları, mezar binaları, meskûkat ve madalyonlardır. Kitâbelerdeki yazılar münderecеleri itibarile «haberler» kısmına aittirler, fakat keykel ve zamanının âbideleri olmak itibarile "kaldık" dırlar. Antik âlemde ve Avrupada heykel geniş bir kaynak sahası ise de, bizim Türk ve Şark tarihinde an-

cak Budizm'in Hind kültürünün ve hıristiyanlığın intişar ettiği ülkelerde ehemmiyeti haiz bulunmaktadır. Fakat resim ve minyatürler Türk tarihinin en kıymetli kaynaklarından birini teşkil ederler. Burada bunlardan, yukarıda zikrettiğimiz «Resimli haberler» den ayrı, sırf kaldık sıfatiyle kıymeti haiz olanlarını kasd ediyoruz. Tarihimizin eski Uygur, Temürlü ve Osmanlı devirlerini canlı olarak aydınlatan bu kaynaklardan istifadenin ayrı bir usulü vardır. Sırası gelirse ona ve umumiyetle sanat eserlerinden istifadenin usulûne, ayrı bir ders tahsis ederiz.

5

Kaynakların muhafaza olunduğu yerler ve onlardan istifadenin yolu

56. Yazılı kaynaklar daha ziyade kütüphânelerde ve arşivlerde, bakiyeler ise bilhassa müzelerde muhafaza olunur. Fakat bu eserlerden onların muhafaza olundukları yerlerinde istifade edebilmenin de usulleri vardır. Avrupa kütüphânelerinden istifade eylemenin yollarına ait malûmatı A d n a n Ö t ü k e n'in *Bibliyotek bilgisi ve bibliyografi* nam eserinde bulursunuz. Müzeler için böyle bir türkçe eser daha mevcut değildir. Almanca olarak O. H o m b e r g e r, *Museumskunde* 1924 tavsiye olunabilir. Bibliyografiden, kütüphânelerden istifade eyleme usullerinden habersiz olan birisi meselâ Paris ve Berlin ve Viyana millî kütüphânelerine gelirse istediği kitapları bulamadan çok vakit kaybeder. Bu kütüphânelerden lâyıkıyle istifade edebilmek Avrupalılar için kolay olduğu halde, Avrupa tertibatının bizim Şarklılar için hemen kavramàğa elverişli olmadığı ve bir kitap lâzım olursa mutlaka bir ecnebiye müracaat ettikleri görülür. Merhum Rıza Nur bey'in çalışmelarında, Paris Millî Kütüphânesinde mevcut pek çok eserleri sırf bu kütüphânelerden istifade usulünü benimsemediğinden yok zan ettiğini gördüm. Usule göre aranmak lüzumu bilhassa mecmualarda intişar eden makaleler hakkında variddır. Demek her halde her hangi bir risale veya kitabın müstakil olarak mı veyahut mecmualarda makale sıfatiyle mi neşr olunduğunu öğrenmek ve büyük kütüphanelerde istifade edilecek eserlerin listesini tertip ederken müelliflerin isimlerini, onların insiyallerini dikkatla kaydetmek lâzımdır. Meselâ Shmidt, Smid, Schmid, Schmidt, Schmith, sonra Müller, Moeller, Moller, Miller, Möller, Müler, Meyer, Hammer gibi isimler pek çok olduğundan onların insiyalleri kaydedilmezse ve doğru kayd edilmezse bulmak pek zor olur. Meselâ sadece *Hammer* yahut *Müller* demekle müellif ve eserle-

ri bulunmaz, mutlaka *A.B. Hammer, W.S. Hammer. T.K. Müller*, bazan *F.W.K. Müller* diye üç insiyalle yazılırlar. Müelliflerin isimleri alfabe sırası ile fiş kataloglarından bulunmazsa kitap münderecat ve ihtisas üzerine yazılan Fachkataoguelardan aranır ve acaba bu eser mecmualardan, akademilerin ve ilmî cemiyetlerin serilerinden birinde çıkmış değil mi diye bakmalı. Bazı kütüphanelerde kitaplar ekseriya ancak külliyat ve seriler ve mecmualara göre kayd edilirler. Külliyat ve mecmualarda yazan müelliflere göre kataloglar tertip etmek bilhassa Almanya'da ilerletilmiştir. Meselâ bizim İstanbul üniversitesinin neşriyatının Avrupanın büyük bir şehrinin kütüphanesine mnhakkak gönderildiğin biliyorsunuz ve bunlardan bir seriyi muhakkak görmek istiyorsunuz; fakat *İstanbul Üniversitesi Yayınları* unvanını taşıyan bu seri ya *İstanbul* diye *I* harfında yahut *Yayınlar'a* göre *Y* harfında, yahut bu yayına dahil bazı eserlerde bu seri isminin Avrupa dillerince tercümesi yazılmış olduğundan kitapların bu unvan tercümelerine ve makalelere göre başka harfler sırasında yazılmış olduğunu görürsünüz. Mecmualar, vesâik külliyatı müellife, toplayana ve neşire göre yazılmayıp umumî unvanına göre kayd edilirler. Bunların kaydı da muhtelif kaidelere tabi'dir. Sonra mecmualar bazı senelerde büyük hacimde *in folio* olarak intişar etmişse bu hacimdeki ciltler, kütüphânenin bir yerinde; diğer senelerdeki ciltler *in 4°* ve *in 8°*, hatta *in 16°* intişar etmiş ise, onlar da kütüphânenin tamamiyle başka yerlerinde yerleştirilmiş bulunuyorlar. Yani ayni eser formalarına, cesametine göre kütüphânenin kendilerine münasip dolaplarında yerleştirilmek üzere dağıtılırlar. Bu halde hacimleri muhtelif olan mecmuaları ararken muhtelif senelerde çıkan ciltlerinin hacimlerini de kayd etmek ve ona göre aramak icab ediyor. Çünkü bir çok kütüphânelerin kataloglarında ayrı sene ve ciltlerin hacmî gösterilmemiş, bir umumî signatur konulmuş, ciltler ayni Signatur altında hacımlarına göre muhtelif dolaplara dağıtılmıştır. Bizim Türk ve İslâm tarihi için meselâ *Gibb Memorial Series* külliyatı mühimdir. Bunlardan bazıları *in 4°*, bazılarında *in 8°*, bundan İbn Miskavayh faksimilesi ise *in 16°* hacmında olarak basılmıştır. ve bunlar bazan böyle dağıtılır. Bazı kütüphanelerde bu külliyat *Gibb* ismi altında yani serie'ye, bazılarında ise bu seriye eserleri idhal edilen müelliflere göre, bazan kütüphanelerde, bilhassa Almanlarda, bunların her ikisine göre kayd edilmişlerdir. Sonra bazı eserler muhtelif def'a basılır ve bir tab'ı diğerine uymaz. Meselâ siz P t o l e m e u s veya S t r a b o n coğrafyalarını veya C e l â l e d d i n R u m î'nin *Masnevi*·sini veya M a r c o P o l o seyyahatnâmesini C a r l M a r x'ın *Kapital*'ini hatta l e B e a u'nun Bizans tarihini arasanız, bunların muh-

telif tabılarının hacimlerinin ayrı olduğunu göz önünde bulundurmanız ve öyle aramanız icap eder. Eğer siz bir yerde bu eserlerden nakledilen parça gördünüz de onu asılları ile mukabele etmek istiyorsanız, o gördüğünüz eserin sahibi bu kitapları hangi neşirlerinden istifade etmiş olduklarını muhakkak kaydetmelisiniz, yoksa bulamazsınız veyahut buluncaya kadar pek çok vakit sarf etmiş olursunuz.

İşte kütüphanelerden kolay istifade edebilmenin bu gibi karışık şartları vardır.

6

Kaynakları Bildiren Eserler

57. Umumiyetle tarihe ve tarih meselelerine ait eserlerin dolgun fihristi Chr. Langlois *Manuel de bibliohraphie historique*, 1901 de verilmiştir.

Umumî cihan tarihine ait eserler ve menbalar için bk. H. Herre, *Quellenkunde zur Weltgeschichte*, W. Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*, 1919. Ayrı devirlerden eski zamanlar için: W. Strehl und W. Soltan, *Grundriss der alten Geschichte und Quellenkunde*, 2 cilt, 1913—14; Eduard Meyer, *Geschicte des Altertums*, 5 cilt, en son tabı Gotha. 1925—1937. Bu çağın bütün ayrı sahasının tarihi ve kaynakları için bk. *The Cambridge Ancient History* (1924—1934. 10 cilt). Orta asırlar için : Ulysse Chevalier, *Répertoire des sources historiques du moyen âge*, 2. cilt, 1905—1907; ortaçağlarin ayrı sahalarının kaynakları için *The Cambridge Mediaeval History* (9 cild).

Yeni çağlar için : Chr. Langlois, *Manuel*, İkinci kısmı ; E. Fueter, *Geschische der neueren Historigraphie* (d. *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte)*, 1911; bu çağın ayrı sahaları ve meseleleri hakkında muracaatı için : *The Cambridge Modern History* (1017-1927, 13. cild).

Ayrı memleketlerden Fransa için: G. Monod, *Bibliographie de l'histoire de France*, 1888; İngiltere için: Ch. Gross, *The sources and literature of English history* (1485 senesine kadar), 1915; Almanya için: Dahlmann-Waitz, *Quellenkunde der deutschen Geschichte.* İslâm memleketleri ve milletleri tarihi için Avrupa dillerinde çıkan başlıca eserler• C. Brockelmann, *Geschichte der islamischen Völker und Statd*, 1939 da gösterilmiştir. Türkiye için Os-

manlı menbaları: B u r s a l ı T a h i r B e y, *Osmanlı müellifleri*, 3. cild; F. B a b i n g e r. *Geschiche der osmanischen Geschichtsschreiber und Statd und ihre verke*, (Kısaltma ile GOG)· Umumî Türk tarihi için okunacak eserlerin bir bibliografisi yapılmamıştır, fakat başlıca eserler benim *Umumi Türk tarihine giriş* kitabımda, I, 1946 ve R. G r o u s s e t, *l'Empire des Steppes* de gösterilmiştir. Türkiye tarihine ait Avrupalılar tarafında yazılan eserlerin listesi D e l a J o n q u i e r e, *Histoire de l'Empire Ottoman* 1914 Paris. II. 714-727 de ve C o l o n e l L a m o u c h e, *Histoire de la Turquie*, 1934'ün sonunda verilmiştir.

58. Kaynak toplamlarına gelince, bu hususta ön safta Almanya gelmektedir. Alman tarihine ait menbaları ve vesikaları toplıyan külliyatın başlıcası yukarıda da zikri geçen *Monumenta Germanie Historica*'dır. Bu eserin neşrine 1819 senesinde bir tarihçiler heyeti tarafından başlanmış, git gide bunun neşrinin idaresi «Alman Eski Tarih Bilgisi Derneği» isminde bir daimî ilmî cemiyet şeklini almıştır. Bu Cemiyet *Archiv* (1876 senesinden sonra *Neues Archiv) der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* ismile bir mecmua da neşrediyor. Burası şimdi bir asırdan fazla bir zamandır, ki Alman tarih tetkikinin ilmî merkezi işini görüyor. Bidayetteki pilâna göre «Monumenta» Almanların milâdî 500—1500 seneleri arasında eski ve orta asırlardaki tarihlerine ait vesaiki ihtiva edecekti, fakat eser bugüne kadar ortaçağlardan ancak 13. cü asrın sonuna kadar gelen vesikaları neşredebilmiştir. Külliyat beş büyük şubeye ayrılmış : 1) *Scriptores* («orta-alman» müverrihlerinin yazıları), ki *in folio* (yani listenin büyük şeklinde) 30 cilt çıkmıştır; *in 4°* (yahut *in quarta*, yani kâğıdın listesi bükülerek 4 sahife teşkil eden cesamette) şimdiye kadar 13 cild çıkmıştır. Bu «Scriptores» kısmı Almanlara ait Roma tarihçilerinin, İtaliyan ve saire tarihçilerinin eserlerini ihtiva eden cildler, yine ayrı seriler halinde *in 4°* neşrediliyorlar. 2) *Leges* (yani eski Cermen kanunları) *in 4°* 13 cild çıkmış. 3) *Diplomata* (fermanlar ve siyasî vesikalar) *in 4°* 5 cild çıkmış. 4) *Epistolae* (yani mektuplar, resmı murasele yazıları) aynı cesamette 9 cild. 5) *Antiquiatates* (yani her nevi eski eserler) ayni cesamette 9 cild. Bunlardan başka *Auctores Antiquissimi*, en eski alman müelliflerinin tarihi eserleri unvaniyle (*in 4°* 13 cild); *Scriptores rerum Cermanicarum, Nova series* ismiyle (*in 8°* yahut *in octav*, yani listen büküldüğünde 8 sahife çıkan orta, bizce «vezirî» formalarda 9 cild), *Poetarum Latinarum medii aevii*, yani Ortaçağda lâtince yazan alman şairlerinin eserleri ismiyle (5 cild); talebeler için *Seriptores rerum Germanicurum in usum scholarum* ve «Monu-

menta» nın yine bilhassa talebelere tahsis edilen almanca tercümesi *Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit* isimlerile ve saire ayrı serileri vardır. Bizim Türk tarihinin eski ve orta çağlara ait çağlara ait vesikalarını neşretmek için de «Monumenta» neşri sistemi çok güzel olurdu. Görüyorsunuz, ki vaktiyle eserlerini ve şiirlerini lâtince yazan Almanlar da bu gün yaşıyan Alman medeniyetinin selefleri sayılıyorlar; bunun gibi biz de kendi milletimizden ortaçağda eserlerini ve şiirlerini arapça yahut farsça yazan türk müellif ve şairlerinin eserlerini millî külliyatımız içine alabiliriz. Turan kavimlerinden Avrupa medeniyetine daha önce iltihak etmiş, onu bihakkın benimsemiş olan Macarlar da Alman menabi neşr sistemini alarak *Monumenta Hungariae Historica,* yani Macar tarihi âsarı ismiyle geçen asırdan beri tarihî eserlerini neşrettiler. Bugün bu külliyat *in 4°* cesamette yüzden fazla cild teşkil etmektedir. Fransada bu nevi vesaik neşrine daha evvel 1735 de başlanmıştır ki *Collection de document inédit sur l'histoire de France* ismini taşıyan bu külliyattan şimdiye kadar 100 den fazla cild intişar etmiştir. Ruslar da kendi vakanüvislerinin eserlerin *Sobranye russkix letepisey* yani Rus vakanüvisleri toplamı ismiyle *(in folio* ve *in quarta* 14 cild), *Sobraniye gosudarstvennix gramot,* çarların ferman ve muharebeleri külliyatı *(in Folio* yüzden fazla cild); *Aktı istoriçeskiye,* tarihî vesikalar; *Akty yuridiçeskiye,* hukukî vesikalar; *Akty arxografiçeskix ekspeditziyi,* yani eski âsâr dairelerinin vesikaları unvaniyle *in 4°* müteaddid vesika külliyatı neşretmişlerdir. Alman eski âsarında bizim tarihimize (mesela Hunlara ve Avarlara) taallûk eden malûmat bulunur; fakat Rus kaynaklarında bizim tarihimize taallûk eden malûmat müstesna bir surette zengindir. Avrupada bir de kilise arşivleri büyük milletlerde yüzlerce cild olarak neşredilmiştir. O cümleden M i g n e tarafından neşrine başlanan *Patrologie curcus completus,* Yunan ve Lâtin müellifleri eserlerini ihtiva etmek üzere, *in 4°* 382 cild çıkmıştır. Bununla beraber Fransada Şark kilise erkânı külliyatı *Patrologie Orientalis* unvaniyle pek çok cildler olarak neşredilmektedirler, ki bunlarda İslâm ve Türk tarihine ait de mühim malûmat bulunuyor. Bu seride süryanî müelliflerin eserleri süryanice neşredildiği gibi, hıristiyan Arap eserleri de arapça intişar etmiştir.

59. İslâm milletlerinin bilhassa Türklerin tarihî vesikaları külliyat halinde toplamış, hattabunların tenkidi mütûn usuliyle neşrine esaslı ve ciddî bir surette girişilmiş olmak şöyle dursun, evvelâ bunların bir fihristi dahi neşredilmiş değildir. Arap dilinde yazılmış tarihî eserler C. B r o c k e l m a n n 'ın *Geschichte der arabischen Literatur* (kısaltma

ile *GAL*) ismiyle 1898 ve 1902 senelerinde iki cild olarak [1]) ve şimdi de 1937 senesindenberi üç büyük cild olmak üzere neşretmekte olduğu «ilâve» leri (Supplementbände) de her devrînki ayrı yerde olmak üzere sayılmıştır.

Farsçada tarih edebiyatı için de E. Browne'in 1925—30 senelerinde neşrettiği dört cildlik İran edebiyatı tarihi, *Literary History of Persia* (kısaltma ile *LHP*) nam eseri ve bilhassa fars edebiyatı için zikri geçen Brokelmann'ın eseri tipinde C. A. Storey tarafından 1927 senesinden beri cüz cüz neşredilmekte olan İran edebiyatı bibliografisi, *Persian Litérature, a bio-bibliographical surveg* çok mühimdirler (bu son son eserin neşri daha tamam olmamıştır). Osmanlı tarihleri için *Babinger*'in eserini yukarıda zikretmiştik. Bütün bu eserler tarihe ait eserlerin matbu olanlarının nerede ve hangi senelerde basılmış olduklarını, yazma eserlerin de hangi kütüphanelerinde hangi numara altında muhafaza edilmekte olduklarını bir bir göstermişlerdir. Ben de bu kitabın sonuna eklenen Şarkiyata ait bibliografya bahsinde gerek İslâm ve gerekse Türk tarihine dair basma ve yazma ilk kaynakların başlıcalarının listesini, keza Şarka ait yazmaların fihristlerinin ve şarkiyata ait mecmuaların listesini vereceğim.

3

İntikad (Kritik)

60. Şimdi de tarihte usulün asıl mayası olan ve onun bel kemiğini teşkil eden meseleye geldik. İntikadın [2]) vazifesi, önümüzde bulunan bir kaynağın bir hâdise hakkındaki şahadetinin ve bundan çıkarılan neticenin hakikate mutabık olup olmadığı meselesini incelemektir. İntikad iki türlü olur: a) bir kaynağın hâdiselere ait ifadelerinin bir şahadet sıfatile kabule şayan olup olmadığını tetkik etmek, ki buna **dış intikad** (critique externe) yahut, şumulünde bir az farklı olmak üzere, «kaynklar intikadı» (critiqe des sources) deriz; b) kaynak ifadelerinin hâdiseye ait şahadet sıfatile karşılaştırarak ve kontrol ederek kıymetlerini biçmek ve ispat kudretlerini tesbit etmek ki buna **iç intikad** (critique interne), yahut az farklı tabirle «vakıaların intikadı» (critique des faits)

---

[1]) Bu ilk cildler de şimdi ihtimamla tekrar basılmıştır.

[2]) Paranın ayarını ve değerini denemek manasına gelen *tanqīt* ve *intiqāt* kelimeleri arasında fark pek bulunmuyorsa da *tenkid*'i daha ziyade *recension* kaaşılığı olarak kullandığımızdan *kritik* karşılığı olarak da *intikad*'ı aldık.

deriz. Kaynaklar ve ifadeleri ancak böyle bir iç ve dış intikada tabi tutulduktan sonra mekân, zaman ve mevzulara göre tanzim edilebilirler.

A

Dış İntikad

Dış İntikad (critique externe) bir kaç cepheden yapılır: 1) Önümüzde bulunan kaynak sahte midir? sahte de değilse de hatalarla dolu değil midir? Kaynakların sahteliği türlü türlü olur:

a) Adî sahtekârlık, yani bir eserin benzeri yapılarak aslı yerine sürülmesi. Bu şekil sahtekârlığa bilhassa kaldıklarda raslanır. Avrupada heykellerde ve resimlerde pek çok olur. İslâm Âleminde san'atın bu şekilleri inkişaf etmemiş olduğundan bu nevi sahtekârlık da pek yoktur. Yalnız minyatürlü yazma eserler Avrupada fazla takdir edilip. müşterisi çok olduğundan bilhassa iranlı antikacıların yazma eserlerin arasına sahte minyatürler yaptırarak sattıkları vaki olmuştur. Avrupada bu kaldık sahtekârlıklarına ait hususî eserler vardır. R. Munro, *Archeology and false antiquities*, London 1905. Ayrıca sık sık vesika ve hatta kitap sahtekârlıklarına da rastlanmaktadır. Buna dair bir kaç misal verelim: Geçen asırda Kudüs'te Shapiro adında bir musevî bir çok beyaz çanak ve çömlek yapmış ve bunları Filistin'in en eski âsârı sıfatiyle Londrada British Museum'a satmıştı. Bu satıştan elde ettiği kârla kanaat etmiyen bu maceracı sahtekâr bu sefer yeni ve daha büyük bir sahtekârlık yaptı. Yemen'e giderek orada eski Yahudi hattatlık eserlerine benzeterek eskitilmiş deriler üzerine bir Tevrat yazdı. Bununla bütün Hristiyan Âlemi heyecana geldi. Zira bu Tevrat dünyada malûm Tevrat nüshalarının en eskisi oluyordu. *Times* gazetesi okuyucularına bu Tevrat hakkında her gün heyacanlı haberler veriyordu. Shapiro bunu satmak için iki milyon İngiliz lirası istiyordu. İngilizler bunu belki de istenen fiyat üzerinde alacaklardı. Fakat eserin sahteliği meydana çıktı. Sahtekâr yahudinin bütün ümit ve plânları da bu suretle suya düştü. Yine geçen asırda Anadolu'da Harput'ta Romalıların imparator Neron zamanında Ermenistan'a yaptıkları seferlerden bahseden bir kitabe bulunmuştu. İstanbul'da yaşıyan bir antikacı o zamanki Roma generallerinden Corbulo'ya ait olduğnu iddia ettiği bir kılıç yaptırıp üzerine bahsettiğimiz kitabeyi hakkettirdi. Maksadı bunu Avrupa müzelerine yüksek fiyatla satmaktı. Bunun da sahte olduğu tahakkuk etti. Yine geçen asırda Kırım'da Karayim yahudi âlimlerinden Firkoviç, Talmud'a inanmıyan bu Kırım Yahudilerinin mensup olduk-

ları mezhebin diğer yahudi mezheplerine nisbetle daha eski ve daha hakikî olduğunu ve bu Karayimlerin oralarda Milâddan evvelki zamanlardan beri yaşadıklarını ispat maksadile bir çok Karayim kabir taşları uydurdu. Önceleri ilim âlemini oldukça inandırabildi; sonradan eserlerinin sahteliği meydana çıktı. Avrupa âleminde bir çok kimseler kendilerini zadegân sınıfına nisbet ettirmek maksadile pek çok vesikalar uydurmuşlardır. XV. asır sonunda Hüseyin Baykara zamanında Herat'ta vezir olan Nizamülmülk kendisini Evlâdı Nebi'den göstermek için sahte bir şecere tertip ettirdi ve bunu ulema ve şeyhülislâma tasdik ederek mühürlerini bastılar. Nizamülmülk Mevlâna ʿAbd ur-rahman Câmî'den de bu şecereyi tasdik etmesini rica etti. Câmî bu teklifi gayet mahirane bir surette reddederek ona şu şiiri yazıp gönderdi :

Anrā ke buvad nūr-i Nabî dar başara
Ḥācat na buvad ba ṭūl-i ʿarż-ı şacara

Anrā ke zi rux na tābad in nūr basara
Şacara na dihad bi gayr-i laʿnat s̱amara

Yani : Alnında Peygamberin nuru olanlar şecerelerin uzun ve geniş olmasına muhtaç değillerdir; yüzünden böyle nur damlamıyanlara ise şecere lânetten başka semere vermez.

Bu gibi sahte şecerelerin bir çoğunda seyyid ve hâceler kendilerini hem Peygamber evlâdından, hem de eski Türk hanedanından göstermek için araya Oğuz Han'ı da karıştırırlar. Sırderya havzasında tertip olunan böyle bir şecere İstanbul'da Halis Efendi kütüphanesinde bulunuyor.

Demek oluyor, ki vesikalar bir çok maksadlarla uyduruluyor: evvelâ para kazanmak için; saniyen mezhep taassubu yüzünden yani kendi mezhebini nazarlarda yükseltmek için; salisen kendilerini şahıslara neseb itibarile yüksek göstermek için. Bunlardan ma'dâ bir mülkü ele geçirmek için yalan tapu kaydı; müsaadesiz bir yere gitmek için sahte pasaport uydurmak vs. bu cümledendir. Ayrıca bir çok âlimler kendilerini çok âlim ve pek mühim menbalara malik göstermek için sahte vesikalar uydururlar veyahut hiç görmedikleri vesika ve kaynakları görmüş gibi nakl ederler. Meselâ hicrî üçüncü asırda yaşıyan M u ḥ a m m e d b. ʿA l ī b. V a ḥ ş i y a h adlı bir alşimist arab âlimi bir çok sahte eserler yazarak eski Babil medeniyetinin yüksekliğini isbat etmek istedi. Şarkı kadimde eskiden kullanılmış yazılar ile yazılar uydurdu. Bunu keşfedip okuyan Avrupalılar bu-

na aldandılar. Eski yazılara ait eserini *(Savq al-mustahām fī ma'rifat al-aqlām)* 1810 senesinde *J. v.* *Hammer* İngilizce olarak ilim âlemine tebliğ etmiş ve Nabatîlerde ziraat *(al-Falāḥat al-Nabaṭiyya)* adlı eserini de Rusya'da Chwolson neşretmişti [1]. Az sonra bütün bu eserlerin sahte olduğu görüldü.

61. b) Bazı sahtekârlıklar da hükümdarlara ve yüksek mevki sahiplerine yaranmak ve dalkavukluk etmek için yapılır. Bu cümleden olarak meselâ *Feridun Bey Münşeatı*'nda Osmanlı devletinin teşekkülü devrine ait sahte vesikalar zikredilebilir, ki bunların sahteliğinden J. Mordtman *Usuli tarih* kitabında bahsetmişti [2]. Sonra Prof. Mükrimin Halil Yınanç bu vesikaların nerelerden alındığını isbat ederek göstermiştir [3]. İslâm dünyasında sahtekârlıkların en çoğu mezhep ve fikir cereyanlarını Peygambere dayanarak yaşatmak maksadiyle «mevzu hadisler» uydurmak şeklinde tecelli etmiştir. Bununla İslâm âlimleri (meselâ ʿAlī al-Qārī) meşgul olduğu gibi, Avrupa âlimleri ve bunlardan bilhassa Ignaz Goldziher uğraşmıştır. Bu zatın hadisleri tenkid usulüne ait *Mohammedanische Studien* adlı eseri umumiyetle islâmiyeti intikadî bir surette öğrenmek işinde şaheser bir nümune telâkki edilmektedir. Almanca olan bu eseri bu yüzden Hindistan müslümanlarından Xudābaxş ingilizceye terceme etmişse de, türkçemize maalesef hâlâ çevrilmemiştir. Mevzuu bahis sahte hadisler arasında zamanın gidişini iyi sezen siyasîler tarafından uydurulanları da olmuştur. [Meselâ 10. asırda Bağdadda Halife hizmetindeki Türk askeri adedinin çoğalması bazı Arabları endişeye düşürdüğü gibi, bazıları arasında Türklere dayanarak düşmanlarından intikam almak ümidini uyandırmıştır. Bu cümleden coğrafyacı Muqaddasī'de Peygamberden "Benim ümmetimi Deylemlilerin tagallübünden Horasan'dan gelen bir acem (yani Arab olmıyan biri) kurtaracaktır. Onun ismi de benimki gibi Muhammed olacaktır" diye bir hadis nakledilir [4]. Bunu muaharen Deylemlileri inkıraza uğratan Muhammed Tuğrul Beyi önden haber veren bir hadis olarak tefsir etmişlerdir [5]. Bunun gibi İstanbul'u Türklerin fethedeceğine dair hadisler de uydurulmuştur. Bunun gibi Hz. Ali'ye ve diğer İslam büyüklerine nisbet edilen pek çok rivayetler vardır.

---

1) Bk. C. Brockelmann, *Geschicte der arabischen Litteratur*, I, 242-243; Supplementdband, I, 430-431.

2) J. H. Mordtmann, *İlm-i usûl-i târih*, İstanbul, 1918, s. 148-149.

3) Bk *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*, c. XI-XIV, sayı, 63-69, 81.

4) *Aḥsan al-taqāsim*, Leiden tabı. s. 483.

5) Bk. W. Barthold d. *Mir Islama*, II, 1912, s. 219-220.

62. c) Bazı şahıslar vardır, ki sahtekâr değildirler, fakat mukayesede hayallerini fazla işletmeğe alışmışlardır ve bu yolla netice itibariyle sahtekârların yaptıklarını yaparlar. Bunun misallerinden biri de Amasyalı Husameddin Efendi'nin *Amasya Tarihi*'ne ait eserinin Anadolunun eski tarihine ait kısımlarıdır. Bu eserde Selçukluların ve Osmanlıların menşeine ait yazdıkları, Oğuz urug isimlerini Önasya tarihinde, Yahudi ve Arab rivayetlerinde geçen isimlerle birleştirmeleri, keza Selçuklular ve İlhanlılar devri eşhasının şecere ve ensabına ait yazdıkları sırf hayalî mukayese mahsulüdür. Ezcümle Selçuklu vezirlerinden Şemseddin Muhammed Tuğra'î, Mucîreddin Emirşah (Horezmî) ve saireyi Baba İlyas neslinden gösteren şecereler sırf hayal mahsulüdür. İlhanlar devrinde, Amasya ve Semire merkez olmak üzere, Anadoluda yaşadıklarını söylediği ve faaliyetlerine dair bazı teferruat bile naklettiği bir çok «noyan» lar (Samuk Noyan, İşbuga Noyan, Kazancık Noyan, Aydıncık Noyanlar) sırf tarihî isimlerin arap harfleri ile yazılıştaki benzeyişlerinden çıkarılan uydurma şahsiyetlerdir. Hele Husameddin Efendinin Anadolu Türk beyleri Baltu ve Baltuk Beyler sadece Moğol emiri Baltu bn Teneci'den uydurulmuştur. Güya Amasya Darüşşifasındaki kitabede okuduğunu söylediği muhayyel «Emir-i Anadol Ahmed» ibaresindeki Ahmed'i Ahmed Lâkuşî ile birleştirmesi ve aslen Kazvinli, sonra Tebrizli olan bu Ahmed Lâkuşî'yi Selçuk emirlerindeu Alakuş Bey'in oğlu yapması biri diğeri üzerine yapılan uydurmalardan ibarettir. Husameddin Efendi'nin kitabındaki bu gibi uydurmalar sahte bir tarih uydurmak maksadiyle değil, sadece kaynakları kendi hayal ve temayüllerine göre okuyup tefsir ettikten sonra bunların üzerine yeni uydurma silsileleri kurmaktan ibarettir. Amasya vilâyeti ve Orta Anadolu tarihi için kıymetli malûmatı da ihtiva eden bu eser uydurmalar yüzünden toptan bir uydurma şaibesi altında kalacaktır.

Maamafih tarihî kaynaklarda sahteliğin tesbiti hususunda pek ihtiyatlı olmak icap ediyor. Çok defa doğru olan hakikî kaynaklar sahte zannediliyor; hatta sahtelikleri katiyetle ispat edilmiş olarak maruf oluyor.. Fakat sonradan bunların doğru olduğu tahakkuk ediyor. Meselâ Almanlar 10.—12. asırdaki Alman hükümdarlarından Büyük Otto ve Friedrich Barbarossa hakkında yazılan destanî mahiyetteki kaynakları geçen asır bidayetinde tamamiyle sahte zannetmişlerdi. Sonradan bunların hakikî oldukları tahakkuk etti. Bunun gibi Cengiz'in hayatına ve bu cihangirin ecdadına ait *Yuan-Çao-Bi-şi* (*Mangol un Niuca Topca'an*) tarihinde mevcut olan rivayetler hep sonradan uydurulmuş şeyler olarak biliniyordu. Şimdi bunların 10. asrın ortalarına kadar

çıkan kısmının doğru olduğu tahakkuk ediyor. 10. asırda Türkler arasına seyahat eden İ b n F a d l a n'ın seyahatnamesi daha 1924 senesine kadar tamamiyle sahte, belki Savsan isminde bir arap elçisinin yazmasından alınarak sonradan uydurulmuş addolunuyordu. Bunu bilhassa Rus arkeologlarından S p i z y n ve Almanlardan M a r q u a r t kat'iyetle iddia etmişlerdi. Halbuki eserîn Meşhed'de bulunan asıl nushasının neşredilmesiyle bu iddiaların tamamiyle yanlış olduğu tahakkuk etti. Yine bunun gibi Hazar hakanlarından Yusuf'un 960 senelerine aid İspanya Yahudisi Xaşday bn Şaprūṭ'a yazdığı bir mektup vardır. 1870 senelerinden itibaren bu mektup müteaddit def'alar tetkik edilmiş, en son olarak da 1934 de Ruslardan Kokovtsev tarafından tenkidî neşri yapılmıştır; tedkikatın neticesi bu eserin sahte olduğu kanaatını vermişti. Bilhassa Kırım yarımadasına aid tafsilâtı havi olan mufassal bir şeklinin sahteliği kat'iyetle iddia ediliyordu. Şimdi ise mektubûn her iki nushasının tamamiyle orijinal olduğu, hatta Xaşday bn Şaprūṭ'ın kendisinin Kafkasya (yani Hazarlar memleketi hududunda) bulunduğu tahakkuk etmiştir [1]).

63. Doğru eserlerin sahte olduğunu iddia etmek hatasına düşmemek için, bir eserin asıl veya sahte olduğunu tahkik ve tedkik etmenin usulüne tamamiyle uygun hareket etmekten başka çare yoktur. Bu mes'ele için bilhassa J u l F i c k e r'in (*Beiträge zur Urkundenlehre*, 1877) ve W. B a u e r'in (s. 198, 240) eserlerinin dikkatle okunması tavsiye olunur.

Kaynak ve kaldıkların asıl yahut sahte olması keyfiyeti, hakikî ve "asıl" olduğu muhakkak olan diğer kaynak ve kaldıklarla şu dört esasa göre karşılaştırılarak tesbit olunabilir: 1) Tetkik olunacak veya hakikiliğinden şüphe edilen kaynak, d i l, y a z ı, ü s l û p, t e r k i p ve t a s n i f cihetinden - eğer heykelse yapılışı bakımından - aynı zamanlarda ve aynı yerlerde yazılan yahut yapılan veyahut aynı sahaya aid fakat hakikî olduğu şüphesiz olan diğer eserlere tevafuk ediyor mu? 2) Kaynağın münderecatı hakikî olduğu şüphesiz olan diğer kaynağın münderecatına tevafuk ediyor mu? Bununla beraber eser bu noktadan tetkik olunurken yanlışlığa düşmemek ve hatalı hükümler vermemek için doğruluğu dâha tesbit edilmiyen bu kaynaktaki malûmatın hakikiliği malûm olan kaynakta belki de bırakılmış, yahut o kaynağın müellifince malûm olmamış, yahut onca ehemmiyetsiz görülerek zikre-

[1]) Z. V. T o g a n, *İbn Fadlan*, s. 256; yine o, *Völkerschaften des Chazarenreiches*. s. 50.

dilmemiş veya "hâkikî" dediğimiz bu kaynaktaki malûmatın içine her hangi bir yanlışlığın karışmış olacağı gibi hususlar da hatırda tutulmalıdır. 3) Bu kaynağın yazı, dil, üslûp gibi şeklî cihetleri ve münderecatı bu kaynağın neş'et ettiği iddia yahut zannolunan muhitin karakterine ve medenî tekâmül seviyesine tevafuk ediyor mu? Bununla beraber burada da o muhitin karakter ve seviyesinin, hakikî olduğu muhakkak olan kaynaklarda, doğru olarak tavsif edilmemiş olması mümkün olduğu da unutulmamalıdır. 4) Kaynağın içinde yahut üzerinde sunîlik ve uydurmalık eserleri, önce malûm olan eserlerden alınmış çalınmış yahut ona ilâveler yaparak, değiştirerek mevzuu bahis olan zamana uydurulmuş yerler yok mu? Yahut meselâ mevcut olmadığı tarihçe muhakkak olan şehir ve yer isimleri yok mu, yazıda anachronism, bahis konusu olan zamandaki hayata, örf ve âdetlere, o zamanın tarihçe malûm olan hâdiselerine aykırı şeyler yokmu? Yahut meselâ eserin sahteliğini örtmek için alınmış olan mübalâgalı ihtiyat tedbirleri yok mu? Bu zikredilen dört maddedeki suallerle ifade olunan hususları tetkik mevzuu olan her eserde aramak lâzım gelmez. Bunlar umumiyetle hakikiliği şüpheli olan eserlerin tetkikine medar olacak şeylerdir. Yani bu neviden eserler için yapılacak tetkikat bu çerçeve içinde yürütülmelidir.

Yukarıda bahsettiğimiz F i r k o v i ç de sahte eserlerini orijinal göstermek için bütün çarelere tevessül ettiği halde dil hususunda bunu yapamamış, milâdı İsa zamanlarına aid olarak ortaya attığı eserlerine bugünkü Kırım Türk şivesinde kelimeler sokmuştur. Halbuki o zamanlar oralarda Türkler mevcut olsalar dahi bunların şivelerinin Bulgar ve Hazarların ecdadının dili olan *Lir* türkçesi olması iktiza ederdi [1]). Zikri geçen Corbulo'ya aidiyeti iddia olunan kılıcın sahteliği de, harf şekillerinin yeniliği, istinsah hataları, kılıcın şekil ve yapılış itibariyle o zamanın kılıclarına hiç uymaması, üzerindeki kitabe muhteviyatının böyle bir silâhla alâkası olmaması, silâhlar üzerine yazı yazmak âdetinin Şarkta mevcut olması ve Romalılarda böyle bir âdetin ademi mevcudiyeti gibi hususlarda sabit olmuştur. F e r i d u n B e y M ü n ş e a t'ındaki eski Osmanlılara aid vesikaları doğrudan doğruya M u h a m m e d bn M u a y y a d a l - B a ğ d ā d ī'nin *At-Tavassul ilā ᶜat-tarassul* ve İ b n ᶜA r a b ş ā h'ın *Aᶜcāʾib al-maqdūr* adlı eserlerinden yalnız şahıs adlarının değiştirilmesi suretile alınmış oldukları, bu eserlerle karşılaştırmak usuliyle, kolayca tesbit edilmiştir.

---

1) *İbn Fadlan*, Mukaddime, s. XXX.

Geçen asırda sahte eserlerin tesbiti nisbeten kolaydı. Zamanımızda ise sahtekârlık usullerinde çok ileri gidilmiştir. Onun için eserlerin sahteliğini isbat etmek müşkülleşmiştir.

Bazı sahtekârlar sahte eserlerine temel olarak hakikî bir eseri ele alıyor, ona ilâveler yapıyorlar. Meselâ 1941 de Konya'da eski Osmanlı tarihine aid bazı eserler meydana çıkarılmıştır. Bunların birisi arabca, diğerleri farscadır. Arabcası *Tazkirat al-ʿibar* adında olup Aksaray'lı birisi tarafından güya 756 (1355) de yani Orhan Gazi zamanında yazılmış imiş. Bu eserlerin sahteliği, bunları meydana çıkaran şahsın daha evvel yapılmış sahte eserlerle ilgisi görünmesinden, gerek arabca gerekse farscasının gayet bozuk olmasından, yani sahtekâr zat'ın her iki dili de az bildiği halde kendisini bu dillerde yazmak yolunda zorladığı görülmesinden ve yazılarının birbirine benzeyişinden anlaşılıyor. Fakat mühim olan cihet Türkiye'de ancak 20. asırda Avrupalı âlimlerin tetkîkatile âşinalık peyda edildikten sonra malûm olan şeylerin Aksaray'lı âlime daha Orhan Gazi zamanında malûm olmuş gibi gösterilmiş olmasıdır. Burada müellif Anadolu'daki Hititlerden bahsettiği gibi, ancak Orhon kitabelerinin keşfinden sonra meşhur olan Orhun nehri bile vardır. Maamafih bu *Tazkirat al-ʿibar* de eski Osmanlılar zamanına aid, Konya civarında yaşıyan birisi tarafından uydurulması mümkün olmıyan bazı teferruat vardır. Bunlardan anlaşılıyor, ki sahtekâr müellifin eline böyle bi eser geçmiş, o da bunu tevsi ederek Hitit ve sair kavimlere aid muasır malûmatı da ilâve ederek esere fazla kıymet vermek istemiştir. Bunun gibi Temür'e nisbet edilen bir *Malfūẓāt* ve *Tüzükkât* vardır. Bunlar imparator Cihanşah zamanında Abü Ṭālib al Ḥusaynī adında Horasan'lı bir tacik tarafından uydurulmuştur. Fakat bununla beraber her iki eserde de Temür'e aid tarihî haberler olduğunda hiç şüphe olmıyan ve teferruata aid kayıtlar vardır. Bunlar gösteriyor, ki Baburluların elinde Temür tarafından imlâ ettirilen bir küçük eser yahut sahifeler bulunmuştur. Bunu da Abü Ṭālib tevsi ederek Temür'ün autobiyografyası yahut Temür'ün kanun ve nizamları adile maruf olan sahte eserleri vücuda getirmiştir. Bu gibi sahte eserlerin tetkiki hususunda istifade edilecek eserlerin birisi de şudur: A. Gercke, *Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik* (d. *Neue Jahrbücher für das Klassisch Altertum.* Abt. I, Bd. VII, 1901).

Şüphe altına alınan bir eserin sahte yahut doğru olduğu hakkında doğru hüküm verebilmek için bittabi o eserin aid olduğu iddia edilen zamana ve hâdiselere aid tekmil menbaları ihata etmek ilk şarttır.

Mevzuu bahsedilen bir hâdise veya zaman hakkında bilgimizin bugünkü seviyesini esas tutarak bu bilgiye uymıyan her eserin sahte olduğunu hemen iddia edivermek bir cehalet eseridir.

64. 2) Dış intikad mes'elesinde dikkat edilmesi icabeden ikinci bir cihet de **bir kaynağın müellifi malûm olduğu halde ne zaman ve nerede yazılmış olduğunu kat'iyetle tesbit etmek** hususudur. Bazı eserlerin üzerinde buna dair hiç bir kayıt bulunmuyor, yahut da yanlış kayıt bulunuyor, Bu halde eserin telif zamanını ve mekânını tesbit etmek ehemmiyet kesbeder. Bu mes'elenin halli resim ve heykeller için daha müşkül oluyor. Ortaçağda İslâm Âleminde istinsah tarihini yazmak âdeti mevcut olmuşsa da "Qad faraġa min ta'līfihī fulān..." şeklinde te'lif senesini tasrih ederek "feragat tarihi" (colophon) yazmak âdeti nadir görülüyor. Bir çok eserlerde bu tarihleme ebced hesabı ile söz arasında, ya bir mısrada veya bir beyitte bildirilir.

Bir çok yazmalar bize baş ve son tarafları eksik olarak intikal etmiştir. Bu gibi hallerde eserin hangi zaman ve mekâna ve ne gibi hâdiselere aid olduğu ancak bu mevzua ait diğer eserler vs. varsa kayıtlarla mukayese etmek suretile tesbit edilebilir. Bunda eserin lisanının üslûp itibariyle hangi vilâyetlere ve hangi zamana ait olduğu hususu tesbit edilmiye çalışılır. Meselâ müellifi, te'lif zamanı ve yeri malûm olmıyan bir eser alalım. Müelllif kendisinin cenubî İran'da Şiraz şehrinde bulunduğuna dair istitradî bir kayıt yapmiş olsun. Sonra hicrî 510 senesinde cereyan eden bir hâdise dolayısiyle bu hâdisenin benzerini aynı vilâyette 470 senesinde görmüş olduğunu söylemiş olsun. Bundan bu te'lifin 470-510 seneleri arasında Şiraz'da yaşıyan bir müellifin eseri olduğu tesbit edilmiş olur. Burada 470 senesi gibi yukarıdan aşağıya gelen son seneyi lâtince olarak *terminus post quem*, 510 senesi gibi aşağıdan yukarıya giden son seneyi *terminus ante quem* tesmiye etmek âdettir. Bazı eserlerde hiçbir tarihî kayıt bulunmaz. Fakat müellif ne zaman ve nerede cereyan etmiş olduğu diğer kaynaklardan malûm olan bir hâdiseyi kendi zamanında vukua gelen bir olay olarak zikretmiş olur. Bununla da müellifin yaşadığı zaman tayin edilebilir. Yahut müellif güneş tutulması, büyük zelzele gibi tabiî hâdiselere aid bir kayıt verir. Yani meselâ filânca gün güneş tutulmuştu der. Bu gibi bir kayıt da eserin te'lif zamanının tayin ve tesbitinde medar olabilir. Çünkü bu gibi tabiî hadiselerin tarihte vukuu zamanlarını tesbit etmiş ayrı ve hususî eserler vardır. Meselâ: Th. Oppolzer, *Kanon der Finsternisse*. 1887.

65. 3) **Müellifi malûm olmıyan bir eserin müellifi**, eserin ait olduğu devirde yazan müelliflerin birisine aid olup olmıyacağı, dil, üs-

lûp ve hâdiseleri tetkik ve muhakeme tarzı itibarile o müelliflerden birinin üslûp ve muhakeme tarzına ve karakterine benzemesi gibi şeylerle takriben tayin edilebilir. Bazan bir eserin el yazısı, hattı diğer eserlerinden malûm olan bir müellifin eli ile yazılmış olur. Bu da müellifin o zat olması ihtimalini ortaya atar. Tabiî aynı zamanda yaşıyan müelliflerin üslûp ve yazıda müşterek hususiyetleri olabilir. Bunlar da hesaba katılmalıdır. O halde eserin o zamanda, o gurupa mensup müelliflerden birinin eseri olduğu tayin edilmiş olur. Bazan ismi meçhul müellif bize diğer kaynaklar yolu ile malûm olan hâdiselere İştirakinden veya bu gibi malûm hâdiseler esnasında bir mansıb ve vazife isgal etmiş olduğundan bilistitrad bahsetmiş olur, halbuki bahis konusu hâdisenin cereyanı sırasında zikredilen mansıb ve vazifede kimin bulunduğu diğer kaynaklar vasıtasile bize intikal etmiş bulunabilir. Bununla da eserin müellifi tesbit edilmiş bulunur. Meselâ müellif; «Ben o sırada Diyarbekir'de kadı idim» yahut «filân padişah tarafından filân padişaha elçi olarak gönderilmiştim» veya "bu sefer ordu kumandanı idim" gibi kayıtlar verir. Halbuki diğer kaynaklarda o senede Diyarbekir'de kimin kadı olarak bulunduğu, filân padişahın filân padişaha kimi elçi olarak gönderdiği veya bahis konusu seferde kimin kumandan bulunduğu kaydedilmiş bulunur. Bu suretle de müellifin kim olduğu meydana çıkmış olur. 1924 senesinde ben Berlin'de Alman Devlet Kütüphanesinde çagatayca, manzum *Cihannumā* adlı bir romanı tedkik etmiştim. Üzerinde müellifi yazılmamıştır. Bir «Han» zikrediliyorsa da onun da ismi tasrih edilmemiştir. Yalnız müellif kendisinin 939 senesinde (ebced hesabile «فرخنده» tarihinde) «Han ile birlikte Kaşgar'dan Bedahşan seferine çıkmış ve kendisinin han'dan ayrılarak kışın Bedahşan'da Qalʿa-i Zafer'de kalmış olduğunu ve eseri vakit geçirmek için orada nazmen te'lif ettiğini» söylemiştir. Halbuki Haydar Mirza Duglat'ın *Tarih-i Reşīdī*'sinde ve diğer eserlerde 939 senesinde böyle bir sefer icra eden han'ın Kaşğar han'ı Saîd Han olduğu, maiyyetinde veziri Haydar Mirza Duglat'ın bulunduğu ve bu Mirza'nın da han memleketine çekildiğinde kış aylarını Qalʿa-i Zafer'de geçirdiği mezkûr olduğundan «Cihannumā» kitabı müellififinin de aynı Haydar Mirza Duglat olduğu tahakkuk etti [1]). Diğer bir parlak misal Bedi-u'z-zaman Faruzānfer'in *al-Zacir li ʿl-şiğār ʿan muʿarażat-i l'-ḳibār* nam eserin Mahmud Zamaxşari'ye ait olduğunun muhtelif delillerle ispatıdır [2]).

---

1) Bak. Z. V. Togan, *Ein unbekanntes Werk von Haydar Mirza Dughlat*, d. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, VIII, 1937 p. 685-89.

2) Neşriyāt-ı Dānişkada-i Adabiyāt-ı Tabrīz, 1948, N. 8-9, S. 6-27.

Bazan da eserlerin üzerine müellif olarak hataen başka birisi yazılabilir. Meselâ İstanbul Kütüphanelerinin bazılarında ʿU t b ī'nin Gazneli Muhmud'un tarihine âit *Tārīx-i Yemīnī* sinin arapça bir şerhi ʿA l ī ş ī r N e v ā y ī 'nin eseri olarak gösterilmiştir. Bu elbette yanlıştır. Zira ʿA l ī ş ī r 'in eserlerinin listesi malûmdur. O arapça bir eser yazmamıştır; hele Tarih-i Yemini gibi bir kitaba şerh yazmak asla onun meşgul olacağı bir iş değildir. Tetkikten sonra anlaşıldı, ki bu şerh Mısır 'da basılmış olan M a n ī n ī şerhinden ibarettir. İhtimal eser A l ī ş ī r N e v ā y ī 'nin kütüphanesi için yazılan bir nushadan istinsah edilmiş ve onun eserin müellifi olduğu müstensih tarafından zannedilerek öyle kaydedilmiştir. Bunun gibi Topkapı sarayında farsca *Tevārīx-i Ālem* kitabı vardır. Üzerine kitabın müellifi olarak M u h a m m e d b. A ḥ m e d a l - B u x ā r ī ismi yazılmıştır. Bu nushadan Prof. Ch. S c h e f e r için diğer bir nusha istinsah edilmiştir, ki bu nusha da Paris'te Millî Kütüphanede mahfuzdur. Buna da aynı Topkapı Saray nushası üzerindeki kayıt geçirilmiştir, yani eser M u h a m m e d b. A h m e d a l - B u x ā r ī 'nin eseri olarak kaydedilmiştir. Halbuki bu eser Raşid ed-dīn et-Tabīb'inin eseridir, ve Topkapı Sarayında daha iki nushası vardır. Bu Muhammed b. Ahmed Buxārī 'nin R a ş ī d e d - d ī n 'in bu büyük eserini onunla müştereken yazmış olması ihtimali de varid ise de, sadece bir müstensih isminin müellif adı olarak kitaba geçirilmiş olması da mümkündür. Bizim İstanbul kütüphanelerinin fihristlerinde ise müstensih veya müstemlik adlarının müellif ismi olarak kaydolunduğu belki de yüzlerce eser vardır. Hatta bunlar da bazan yalnız müellifin değil, kitabın ismi de değiştirilerek yazılmıştır. Bu cümleden olarak Ḥ ā f ī ẓ A b r ü'nun *Zubdat at-tavârih Bavsunguri*'sinin Fatih kütüphanesindeki nushası M ī r x ō n d 'ın *Ravżat us-ṣafâ* adlı eseri olarak kaydedilmiştir.

Müellifi tasrih edilmiyen eserler içinde bilhassa müellifin mütekellim siygasında yazdığı sözlerini ve zihredilen vakıalara muasır olup olmadığını gösteren kayıtları bulmak mühimdir. Bunlar sayesinde müellif meydana çıkmasa bile hangi devrin adamı olduğu tesbit edilmiş olur. Bizim kütüphalerimizde bazan telfiq (compilation) sıfatile vücuda getirilen eserlerin üzerine müellif ismi yazılmayan cildlerine tesadüf ederek orijinal eser keşfettiğimizi zannettiğimiz de az vaki olmuyor. Meselâ hicrî 4. asra aid bir eser bulunuyor. Müellifi malûm olmamakla beraber her halde o devrin tarihi ve yazısı da öyle. Malûm tarihî eserlerle mukayese edilince anlaşılıyor, ki bu eser İ b n M i s k v a y h'-in matbu *Tacarib al-Umam*'inin bir cildi imiş. Bunun gibi İbn al-Aṣīr

ve İbn al-Kas̱īr gibi müelliflerin compilatif eserleri de orijinal birer eser gibi görünürlerse de, bunların eski zamanlara dair bahisleri sadece daha eski eserlerden derlenmiş malûmat topluluklarından başka bir şey değildir.

66. 4) Dış intikadın diğer bir mevzuu bir **eserin orijinal mi yoksa başka bir kaynaktan mı alınmış olduğunu tayin etmektir.** Bu da bahis mevzuu eserin verdiği malûmatın diğer kaynakların malûmatiyle mukabele edilmesi usuliyle yapılabilir. Bunun için **kaynaklar tahlili** (analyse des sources) usulleri işlenmiştir. Bu usulü her muallim, talebelerin yazılı vazifelerini kendileri mi yapmış, yoksa başkalarından mı istinsah etmiş olduklarını tesbit ederken tatbik eder. Tarihî vesikaların bu yönden tedkikatında riayet edilmesi icab eden esas şudur: Eğer iki veya daha çok kaynak aynı hâdiseleri aynı veyahut birbirine benzer bir şekil ve üslûbda yazmışlarsa, bunlar herhalde birbirine bağlıdırlar. Fakat bu bağlılık onlardan birinin diğerinden alınmış olduğunu kestirmek için kâfi değildir. Böyle bir hüküm bilhassa ortaçağ eserleri için doğru olmaz. Çünkü o zamanın müellifleri birbirlerin tasnif şekillerini ve hatta üslûblarını kolayca benimsemişlerdir. Edebî istiklâlin bu devirde ehemmiyeti yoktu. Şekil ve üslûb itibariyle birbirine bağlı olan eserler arasındaki münasebet türlü türlü olabilir: 1) Bir eser diğerinden sadece kopya edilmiş, diğeri de bu sonuncudan istinsah edilmiş, 2) veya bu eserler müşterek bir kaynaktan istifade etmiş olurlar. Yani bir kaç müellifin birbirlerinin eserlerinden istifade etmedikleri halde hepsinin de aynı kaynaktan alarak müstakil eserler vücude getirdiklerinin misali çoktur. Meselâ bizde bir çok Kısası Enbiya kitapları vardır. Bunların pek çoğu B a lᶜ a m ī 'nin Ṭabarī tercemesinden alınmıştır. Eserlerin birbirinden kopya olup olmadığını tayin için "karşılaştırma usulü" (methode comparative) tatbik olunur. Bahis mevzuu eserlerden biri bir meseleyi anlıyarak yazmış, diğeri de anlamıyarak, kelime ve isimleri yanlış okuyarak yazmış ise, bu sonuncusu elbette kopyadır. Meselâ Reşid ed-din'de Cengiz Han'a aid, hükümdar ağzından naklolunan hikâye ve «bilik»lerin Oğuz destanından alınmış olduğu söyleniyor ve buna bir hikâye misal olarak gösteriliyordu [1]). Halbuki bu hikâyeyi Oğuz destanından nakletmiş olduğu zannedilen Y a z ı c ı Z a d e ᶜA l ī 'nin buna dair sözlerini Râşid ed-din'in *Câmiᶜ ut-tavârîh*'indeki ibareleriyle mukabele ederken bilakis Yazıcı Zade'nin Cengiz'e aid rivayeti Raşid ed'din'den kopya etmiş olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Raşid ed-din'de تاش (=taş) diye yazılan

---

[1]) M. H a r t m a n n, *Der islamische Orient*, III. 37.

kelime Yazıcı Zade tarafından yanlış olarak سك (= köpek) olarak okunmuş ve "suya düşen taş" demek olan cümle «suya düşen köpek» diye gülünc bir şekilde tercüme edilmiştir, ki bu hikâye için asla varid değildir [1]). Yine meselâ Selçuk'un babası Dukak 'ın lâkabı olan *Demiryalıg* kelimesini *saxt kemān* (sert yay) diyerek tercüme eden farsca eserin esas menba olduğunu zannetmek hatadır. Zira bu farsca eser bu malûmatı diğer bir arapça eserden almıştır. Bu arapça kaynağın yazma nüshasında bulunan *ḥadīd* (demir) sözünün *(ṣāḥib al-qavs al-ḥadīd) şadīd* (sert) diye yanlış yazılmış ve farscaya bu yüzden *saxt* diye tercüme edilmiş olduğu kat'î olarak anlaşılmaktadır [2]). Bunun emsali pek çoktur. Bunlar da ancak karşılaştırma usuliyle tesbit edilebilmektedir.

Bazen de başka bir müellifden nakleden bir müellif asıl kaynaktaki sözleri kendi bildiğine göre kısaltıyor ve bu yüzden hikâyenin tadını kaçırıyor ve mânâsını bozuyor. Bazen de bilâkis müstensih asıl menbaı tashihe, izaha ve ona ilâveler yapmağa kalkışıyor, yanılıyor ve bu suretle yakalanıyor. Bundan da anlaşılır, ki bir mevzuu diğerlerine nazaran daha tafsilâtlı olarak anlatan eserlerin muhakkak surette asıl olduklarını zannetmemelidir. Bazan bir eserin aslı daha muhtasar oluyor. Meselâ Mısır'lı İbn Ayās, coğrafyaya aid *Nasq al-azhār* adlı eserinde, Akdeniz ile Kızıl Denizi birleştirme tecrübelerine aid bahiste Al-Bīrūnī'den tarihî malûmat nakletmiştir. Fakat Al-Bīrūnī'nin *Taḥdīd nihāyāt al-amākin* adlı eserinde bu hususa aid münderic bulunan malûmat çok kısadır ve gayet doğrudur. İbn Ayās ise Al-Bīrūnī'den aldığını tasrih ettiği bu malûmata bazı şeyler ilâve etmiş ve bozmuştur. Bunu okuyan bir kimse al-Bīrūnī gibi büyük bir müdekkikin eserinde bu kadar fahiş hatalar bulunduğuna hayret eder. Halbuki aslında bu hatalar al-Bīrūnī'ye değil, ondan yanlış ve ilâveli nakiller yapan İbn Ayās'a aittir.

67. Birbirine bağlı olan ve benziyen eserlerden hangisinin hangisinden alınmış olduğunu tesbit etmek için bunları birbiriyle mukabele ederken, bu eserlerin birbirinden farklı olan noktalarını tetkik etmeliyiz. Eğer bunlardan A ve B ile işaret edilen ikisinin C ile işaret edilen üçüncüsü ile mukabelesi esnasında meselâ A nın bazı hususlarda C ye pek benzediği, diğer tarafdan B nin de diğer hususlar-

---

1) Barthold, *Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler*, s. 191: *Mir Islama I*. 99.

2) Z. V. Togan, *Umum Türk Tarihine giriş*, s. 440.

da C ye pek fazla benzediği tezahür edecek olursa, o vakit bu ilk iki eserin, yani A ve B nin C den müstakillen kopya edildikleri anlaşılmış olur. Şayet A ve B ile işaret olunan eserlerin C ile işaret olunan eserlerden farklı olan noktaları hemen aynı ise, o zaman onlardan ancak birisinin (yani ya A yahut B nin) o üçüncü eserden, yani C den alınmış ve A ile B den birisinin de diğerinden nakledilmiş olduğu sabit olur. Eğer A eseri B ve C ye çok benziyor, fakat bu B ve C birbirlerine benzemiyorlarsa o halde A ile işaret olunan eser muhakkak surette B ve C nin her ikisinden alınarak telif olunan bir compilationdur. Şayet bir kaç kaynak şekil ve mündericat itibarile birbirine yakın iseler bunları üçer üçer veya ikişer ikişer birbirile karşılaştırmak suretile hangisinin hangisine mehaz olduğu meselesinin yukarıda göstermiş olduğumuz usulle tesbit edilmesi mümkündür. Bazan müşterek bir kaynaktan istifade suretile vücude getirilen elde mevcut olduğu halde, bunların istifade etmiş oldukları asıl menba ortadan kaybolmuş bulunuyor. Bu kayıp menba meselâ arapça ise bundan istifade edenlerin bazıları ondan arapça cümleler naklederler. Diğer bazıları meselâ bir farsca eserden naklederken arapçayı farscaya çevirerek naklederler. Bütün bunları bir araya toplayıp o kayıp olan eserin fragmentlerinden o eseri kısmen olsun dahi ihya etmek mümkün oluyor. Meselâ Paul Schefer-Boichorst 12. asra ait olup da kaybolan *Annales Pater brunnenses* adlı bir tarihî kaynağı diğer menbalardaki nakillerdeki bulunan fragmentleri bir araya getirerek ihya etmiş ve 1870 de neşretmiştir. Bu eser mukayese usuliyle menbalar öğrenmek ve metinler ihya etmek tekniğini öğrenmek bakımından, yani bunların usul ve tekniğini öğrenmek için çok mühimdir. Arapcadan da meselâ Al-Madāyinī'nin tarihi ve Cayhānī'nin coğrafyası kaybolmuşlardır. Fakat bunlardan nakiller pek çoktur. Bunlar bir araya getirilerek her iki eserin şekli aslîsini, kısmen de olsâ, ihya etmek mümkündür. İbn Faḍlān seyahatnamesinin Meşhed nushasındaki eksikleri de Yāqūt-i al-Ḥamavi, Ẓakariyā al-Quazvīni, Aḥmed Ṭūsī gibi müelliflerin nakillerinden tamamlanarak tarafımdan neşredilmiştir. Arapca bir eseri nakillerden toplayıp ikmal etmenin usul ve tekniğini öğrenmek için bu kitabın arapca metin kısmı bir örnek teeşkil eder. Kaybolan bir menbadan muhtelif asırlarda yaşıyan müellifler istifade etmiş ise de, bunlardan her biri bu menbaın malûmatına bir şey ilâve etmiş, yahut onu değiştirmiş, kendi asırlarına uydurmuş olurlarsa bu eserin aslî şeklini tesbit etmek kabil olmaz, yahut çok müşkil olur. Meselâ milâdî 840 senelerinde Bizans ve Karadeniz taraflarına seyahat eden Muslim al-Carmi adında bir

zatın kaybolan eserinden İ b n X u r d ā d b i h, C a y h ā n ī, M a s ʿ ū d ī, ve İ b n R u s t a h gibi müellifler istifade etmişler. Bazıları bu eserden istifade ettikleri halde ismini zikretmemişler. Meselâ *Ḥudūd al-ʿĀlam* kitabının müellifi böyle yapmıştır. Maamafih bunlardan toplayıp faraziyelere dayanan bir reconstruction yapmak mümkündür. Fakat bu şekilde nakillerden istifade edip metin ihya etmek ancak farazî mahiyette olur. Benim 1940 da Budapeşte'de basılan « 11. asırda Hazarlar memleketine tabi Kavimler » ismindeki almanca eserimde (s. 74-75) yalnız bir mesele hususunda bunun tecrübesi yapılmıştır. Bir müelliften alınarak diğer müelliflerin eserlerine, sonra onlardan da daha muahhar olan başka müelliflere geçmiş malûmat ve kayıdlar bulunursa, usuliyle tetkik etmek neticesinde bu nakillerin şeceresini tesbit kabil oluyor. Bunun misali V. M i n o r s k y'nin *Ḥudūd al-ʿĀlam* kitabının ingilizce tercemesine aid haşiyelerinde bulunuyor (Bk. s. 212, 268, 420, 428, 436)

Birbirinden alındıkları halde birinin diğerinden istifade nisbetleri karışık olan menbaların karışık olan birer asıl kaynağa münasebetlerini tayin etmek üzere mukayese usuliyle metin neşr etmenin en mükemmel nümunesi *Monumenta Germaniae Historica* serisinin 1841 de çıkan VI. cildidir. Burada menbaın asıl nushası bir az iri harflerle kitabın ortasında, ondan alınan derivée şekiller ise küçük harflerle kenarda, kitapdan harfiyyen alınmayıp mealen alınanlar ise *espase* edilerek yine ayrı basılmışlardır. Arab coğrafya külliyatını, meselâ Iṣṭaxrī, İbn Ḥavqal ve saireyi bir araya getirerek neşretmek bu esasa göre yapılabilirdi. Fakat bunu daha kimse yapmadı.

68. 5) Dış intikadın diğer bir ciheti de **bir menbaın asıl metnini ihya etmek**, nüshaları muhtelif olanların mukabelesini yapmaktır, ki buna **rezension** veya **edition critique** denilir; biz de **tenkidli metin neşri** diyelim. Zamanımızda, metinleri ele geçen herhangi bir nüshaya göre değil, mutlaka dünyada mevcud nüshalarının en mühimlerini karşılaştırarak, aslî şeklini (archetypus) ihya ederek tabederler. Tabiîdir, ki eldeki nüsha müellifin kendisi tarafından yazılmış nüsha ise, o vakit bunu kendisinden istinsah edilmiş bulunan diğer nüshalarla karşılaştırılmağa lüzum kalmaz. Bunlardan meselâ El-Bîrûnî'nin, al-Nuvayrī'nin Ẕahabī'nin ve Kâtib Çelebi'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan ve kendi ellerile yazılmış eserleri, bunun gibi ʿAbd ur-razzāq Samarqandī'nin M a ṭ l a ʿü s - S a ʿd a y n adlı eserinin Edirne Selimiye kütüphanesindeki nüshası zikredilebilir. Eğer bir kaynağı asıl nüshası bulunmadığından dolayı, aslından istinsah edilen nüshalara göre neş-

retmek icab ediyorsa, bu ancak bahsettiğimiz **karşılaştırma** (collation) usulüyle yapılır. Bu usul, sade görünmesine rağmen, epeyce müşküldür. Bunun usul ve tekniğini ayrıca öğrenmek icab eder. Bunun için mütehassısların yanında tecrübe görmek lâzımdır.

Tenkidli metin neşrinin başlıca esasları şunlardır: Evvelâ metnin mevcut nüshalarından biri esas olarak alınır. Diğer nüshalara göre yapılan tashihler ve nüsha farkları öteki nüsha üzerine yapılır. Bir kaynağın mevcut yazmalarından en eski nüshasını arayıp bulmak kâfi gelmez. Sadece bunu esas edinmek de asla caiz değildir. Meselâ 10. asırda telif olunan bir eserin 11. asra aid eski bir nüshasının hatalarla dolu olduğu, buna mukabil bu eserin daha mükemmel ve eski bir nüshasından dikkatli bir adam tarafından 17. asırda istinsah edilen nüshasının daha sahih olduğu vakidir. Onun için elde mevcut nüshalar arasından en eskisini değil, müellifin yazdığı asıl nüshayı en iyi aksettirmiş olmak itibarile en iyisini ve en ziyade dikkatle yazılmış olanını tesbit etmek icap eder. Eğer bir eserin yazma nüshaları pek çok ise bunların hepsini bir araya getirmeğe lüzum yoktur, Yalnız mevcut nüshaların en iyilerini almak kâfi gelir. Bunun için de **yazmaların şeceresini** tesbit etmek ve kendilerini bu esasta bir tasnife tabi tutmak icab eder. "Şecere" den maksad, nüshalardan hangisinin hangisinden istinsah edilmiş olduğunu, nüshalar ayrı guruplar teşkil ediyorlarsa, hangi nüshanın hangi grupa mensup olduğunu tesbit etmektir. Bu zahmetli bir iştir. Fakat bu zahmete katlanmadan nüshaları gelişi güzel sıralıyarak edition yapmak mânâsızdır, gayrı ilmîdir. Nüshaların şecerelerini vücude getirmenin iki safhası vardır: a) Eserin rivayetleri yahut muhtelif rivavetlerinden (redaction) alınan nakilleri (citate) bulunup tenkit gözünden geçirilir; orijinal nüsha ikame edilir. (rezension) b) Yazmalar noksanlı olduğu takdirde boşlukları farazî olarak doldurulur (emendation). Eserin tercümesi varsa, yapılan bu tamir ve doldurma (yahut yamama) işinde bundan da istifade edilir. Elde mevcut nüshalar bidayette menşeilerine göre tasnif edilirler. Bunun için şu hususlar araştırılır: acaba nüshalardan birisi diğerinden alınmış değilmi dir? ve o aslında müellifin orijinal nüshasına münasebeti nedir? Bu hususlar yazma nüshalarda mevcut eksiklerin ve muayyen hataların tekerrürü keyfiyetinden kolayca anlaşılır. Meselâ Mīrxond'un Ravżat us-ṣafā adlı eserinin nüshalarında Şahruḫ ve Baysunġur Mirza hakkındaki bahisde «Şahruḫ Herat'a döndü, Bāġ-i Zāġān'a indi, Mirza Baysunġur da Mazendran'dan dönüb geldi» mânâsında olan :

بدارالسلطنه هرات رسیده در باغ زاغان نزول فرمود و میرزا بایسنغر نیز از دیار بدارالسلطنه سمرقند

sözü elde mevcut 9 nüshanın 4 ünde مازندران باز کشته رسیده در باغ زمان نزول فرمود و میرزا بایسنغر نیز از دیار زندان باز کشته şeklinde yazılmışsa bu nüshalardan her dördünün de çok yanlışlı olan bir nüshadan istinsah edilmiş oldukları, şüphe götürmiyen üç delil ile kat'i olarak sabit olmuş olur. Bazan birbirinden farklı olan ikinci orijinaller birinci orijinalden muarref olmaz da müellif kendi eserini iki yahuŗ üç rivayette (redaction) yazmış olur ve yazmalar bu rivayetlerin şu veya bu nüshasından alınmış yahut alınmışlardan alınmış olur. Meselâ *Cāmiᶜ üt-Tavārix-i Ġazānī*'nin K. J a h n neşrinde ve G i e s e'nin *Anonim Osmanlı Tarihi* neşrinde bunlar gösterilmiştir. Ben kendim Alişîr Nevâyî'nin *Macālis ün-Nafāᵓis* adlı eserinin 22 kadar nüshasını gördüm. Fakat eseri bunlardan ancak 5 ile tam olarak, diğer 7 nüshasile de kısmen karşılaştırarak 12 nüsha ile mukayese ettim. Bunlardan 2 nüshanın Alişîr'in kendi nüshasına dayanan iki rivayet (redaction) olduğu görüldü. Bunun birisi *Ka* ile işaret ettiğim Kâbil şehir kütüphânesi nüshası, diğeri de *Pa* ile işaret ettiğim Paris suppl. Turc. No. 316 nüshasıdır. Bunlardan *Ka* nüshası müellifin ilk defa yazdığı şekil olup bunda bir çok şairlerin tercümei halleri eksiktir. *Pa* nüshası da müellifin son tam nüshasıdır. Müellifin bu eseri iki redaction'da yazdığı bu eserin tam nüshadan Faẖrī Sulṭān Muhammed b. Emīrī al-Haravī tarafından yapılan ve *Leṭāᵓifnāme* ismi verilen farisî tercemesinden (La) anlaşıldı [1]) çağatayca aslının *Ka* daki eksiklerini ben bu *La* nüshasından çağataycaya çevirerek ikmal etmiştim. Sonra bu ilâvelerimi *Pa* nüshasına göre tashih ettim. Şöylece elimde mukayese ettiğim 12 nüshadan dördünün *Ka* dan, sekizinin de *Pa* dan istinsah edilmiş olduğu ve *Pa* dan alınan nüshaları da nüsha hataları ile mukayese ede ede 12 nüshadan tarafımdan *Ta* ve *Fa* diye işaretlenen ikisinin Topkapı sarayı, Revan Köşkü N. 808 ve Fatih kütüphanesi N. 4056 nushaları *Ka* nın aslından *Jc* ve *Wa* nüshalarının da *Pa* dan alınan nüshalar olduğu, kalan nüshalardan bir kısmının *Ba*, diğer bir kısmının da *Wa* dan istinsah edilmiş oldukları sabit oldu. Bu cihetten kitabın mukayesesi için *Ka*, *Pa*, *La*, *Ta*, *Wa* nüshaları alındı ve bunlara da *Pa* esas tutuldu. 22 nüshadan kalan on nüshası da bu ikinci, yahut üçüncü asıllardan çıkarılmış ehemmiyetsiz nüshalar olduğu anlaşldığından onları bu mukayese işine celbetmeğe lüzum görülmedi. Bunun gibi ben Muḥammad ᶜAvfi'nin *Cavāmiᶜ ül-ḥikāyāt* eserinin ve Masᶜūdī'nin *Murūc al-ẕahab* adlı

---

1) *Maçālis ün-nafaᵓis*'in Faxrī Sulṭān Muḥammed ve Ḥakīm Şāh-i Qazvīnı tarafından yapılan farsca tercemeleri 1945 de Tahran'da Prof. ᶜA l ī A ṣ ġ a r Ḥikmet tarafından neşredilmiştir.

eserinin Türklere aid kısımlarını bu iki eserin müteaddid nüshaları ile karşılaştırdım. Cavāmiᶜ ül-ḥikāyāt nüshaları için bu zikrettiğime benzer bir şecere tertib ettim.

Bu gibi işlerde nüshalara harfli birer alâmet verilir. Bu alâmetleri sadece A, B, C gibi hurufat sırasile vermek de mümkündür. Fakat alâmetlerin bir mânâya delâlet edecek şekilde olmaları daha münasiptir. Meselâ deminki misalde benim Macālis ün-nafāʾis nüshaları için intihab ettiğim işaretlerde Ka= Kâbil'de bulunan nüshalardan *a* nüshası, *La*= Laṭāʾifnāme nüshalarından *a* nüshası, *Pa*= Paris nüshalarından *a* nüshası, *Ta*= Topkapı saray kütüphanesindeki nüshalardan *a* nüshası, *Wa*= Viyana nüshalarından *a* nüshası demektir. *Aa*= İstanbul'da Ayasofya nüshası demektir.

69. Yukarıda zikri geçen eserlerden Mīrxond'un Ravẓat us-ṣafā'sının nüshaları Avrupa ve Asya'da mevcut kütüphanelerin çogunda bulunur. Yazma nüshaları pek çoktur. Yalnız fihristlerde kayıtlı nüshalar yüzü aşkındır. Halbuki matbu nüshaları da vardır. Eğer bu eserin itimada kat'iyen şayan olmıyan Hindistan tabıları bir tarafa bırakılıp ilmî usulle yeniden neşri cihetine gidilecek olursa, bunda yüzü aşkın bütün nüshaların mukabelesinden vaz geçip şecere ile ehemmiyeti tesbit olunan 5-10 nüshasının karşılaştırılması kâfî gelecektir. Nasıl ki B a r t h o l d 'de *Uluğ bey ve zamanı* adlı eserinin rusca neşrinin sonuna Ravẓat us-ṣafā'dan farsca olarak naklettiği bir faslın mukayesesi için bu eserin matbu nüshasından maada Petersburg Asya Müzesindeki 3 ve Petersburg Üniversitesi Kütüphanesindeki 3 nüshayı karşılaştırmakla yetinmiştir.

Bir de burada Ş a r a f e d - d ī n Y a z d ī 'nin *Ẓafarnāme*'sini ele alalım. Bunun Kalkutta'da iki cilt olarak tab olunan nüshası basılırken 6 yazma nüsha esas tutulmuştur. Fakat bu yazmaların şeceresi tesbit olunmamış, gelişi güzel altı nüsha ele alınmıştır. Bu cihetten zahiren ilmî bir neşir gibi görünen bu tabı pek hatalıdır. Gösterilen nüsha farkları da ehemmiyetsizdir. Muhakkak ki bazı nüshaları aynı asıldan gelmektedir. Bu bakımdan bu neşir asla bu eserin edition critique'i sayılamaz. Eğer biz bu eser İstanbul'da yeniden neşretmek istersek bunların en iyisi ve en eskisi olan Kara Çelebi Hüsameddin Efendi nüshasını (No. 275) esas edineceğiz. Bu nüsha müellifin hali hayatında 17 Safer 840 da Eberqūh'da yazılmıştır. Bu nüshaya *Q* alâmeti verelim. Sonra Esad Efendi kütüphanesinin 2370 No. lu nüshasını alırız. Bu nüsha 855 Zilhiccesinde yazılmıştır. Buna *E* alâmetini verelim. Sonra üçüncü nüsha olarak Fatih kütüphanesinde 4425 No. lu nüs-

hayı alırız ki 17 Ramazan 871 de ikmal edilmiştir. Buna da *Fa* alâmetini verelim (çünkü Fatihde daha iki nüshası vardır). Dördüncü olarak Topkapı Sarayı Hazine No. 1328 nüshayı alırız, ki 857 senesinde yazılmış hareketli bir nüshadır. Buna da *Th* alâmetini veririz. Beşinci olarak Topkapı Sarayı Revan Köşkü 1522 No. lu nüshayı alırız, ki 884 de yazılmıştır. Buna da *Tr* alâmetini veririz. Nihayet Kalkutta'da basılan matbu nüsha kalır, ki buna da *Mt*, yani matbu nüsha, alâmetini veririz. Ben Ẓafernāme'nin İstanbul kütüphanelerinde mevcut bütün yazma nüshalarını gördüm, fakat bu nüshaların şeceresinî yapmış değilim. Burada yalnız yazıdaki dikkat, tamamlık ve kıdem cihetine bakarak *Q* nüshası esas tutulmuştur. İhtimal şecere tesbit edilirse zikri geçen beş nüshadan başka birisinin esas tutulmaya daha lâyık olduğu meydana çıkar. Şaraf ed-dīn Yazdī'nin Zafernamesi bu beş nüshası ile ve ihtimal başka nüshalarla mukabele edilerek yeniden neşredilecek olursa bu neşirde yalnız Şaraf ed-dīn Yazdī eserinin nüshalarını karşılaştırmak kâfi gelmiyeceğini de ilâve edeyim. Çünkü aynı mevzu üzerinde yazılmış diğer müvazi eserler de vardır. Bunlar da N i ẓ ā m e d - d ī n Ş ā m ī 'nin *Ẓafernāme*'si Ḥ ā f i ẓ Ā b r ū 'nun *Zubdat üt-tavārix Baysungurī*'si ve M u s e v î 'nin *Aṣaḥ üt-tevārīx*'idir. Bu üç eserden ve Hindistan kısmı için de G i y ā s̱ e d - d ī n ʿA l ī 'nin *Tārīx-i ġazavāt-i Hindüstān* adlı eserinden bilhassa ismi hasların tesbitinde muhakkak istifade edilmelidir. Çünkü bu eserler Temür tarihinin uygurca aslından istifade edilerek yazılmış ve her biri has isimlerile arab hurufatı ile transkribe ederken başka şekilde okuyarak yazmıştır. Bu cihetten bu eserlerden biri diğerini ikmal etmektedir. Şayed Temür tarihinin uygurca aslı bulunursa Şaraf ed-dīn Yazdī'nin Ẓafername'sinin neşrinde bu uygurca nüsha muhakkak ki en mühim esaslardan biri olarak mukabele edilmelidir. Şimdi bunlardan Niām ed-dīn Şāmī'ye *NŞ*, Ḥāfiẓ Abrū'ya *HA*, Musevî'ye de *Ms* işaretlerini koyarız. Bu eserlerin de hangi kütüphanelerde mevcut hangi nüshalarından istifade edildiği de alâmetlerle belirtilir. Çünkü onların da müteaddit nüshaları vardır. Demek oluyor ki Şaraf ed-dīn Yazdī'nin eserinin İstanbul'da yapılacak ilmî neşri 6 nüshasına ve diğer üç esere bakılarak ve onlarla karşılaştırılarak vücuda getirilebiledektir.

Mukayese edilen nüshanın aşağısına nüsha farklarını göstermek ve mülâhazaları yazmak için yer bırakılır, ki buna da *apparat* denir. Nüshadaki farkları gösterirken meselâ bir «آثار» sözü *Q* nüshasında «اثار» yazılmış, diğer nüshalarda ise farklı yazılmış ise ismin bu yazılışını *Q* nüshası esas alındığından ayrıca göstermek icab etmez, yahut: *Q* :

öyle, *E* : اتار, Fa : آتار diye yazılır. Eğer bugün bile mevcut olan bu nehrin ismi *Q* da yanlış olarak اتار yazılmışsa ve yalnız *Th* da doğru ise, metne bu doğru şekil alınıp aşağıda : *Th* : öyle, *Q* : اتار, *E* : آتار diye işaret edilir. Eğer tekmil nüshalarda yanlış yazılmış ise, o zaman metinde bugünkü ismine göre yani naşirin bildiği gibi yazılır ve apparat'da nüsha farkları gösterilir. Yahut kelime *Q* işaretli nüshadaki اتار ise ve metne o şekli alınırsa, haşiyede "*Q* : öyle, *E* : اتار, *Th* : ابار; fakat bu isim اثار dır, buğün dahi mevcuttur" diye izahat verilir. Fakat pek meşhur ve maruf olan isimlerin (meselâ Nil nehrinin) yazılışında nüshalarda, bilhassa Mısır'dan uzak memleketlerde yazılan nüshalarda farklar varsa böyle farkları göstermekten vaz geçilir. Evvelce metin neşrederken apparat'ta işaretleri ve kısaltmaları, hatta mülahazaları lâtince olarak yazmak makbuldü. Meselâ M. de Goeje tarafından neşredilen Arab coğrafya külliyatı, Tabarî ve saire metinlerinin apparatları lâtincedir. Son zamanlarda Şarka ait metin neşriyatında naşirler haşiyelerini kendi ana dillerinde yazar oldular. Bir kısım müsteşrikler de haşiyeleri arabca yazarlar. Benim İbn Fadlān ve El-Bîrûnî'ye ait neşirlerim de arabcadır. Haşiyeleri lâtince olanlarda yazma asıl nüsha *cod*= yani codex diye işaret edilir. «asıl nüshada öyledir» diyecek yerde *sic cod.* denilir. Arabca olarak da كذا فى الاصل yazılır. Meselâ metindeki روزنامه kelimesinin mukabilindeki haşiyede : *Partem primum non habet LU*K sözü yazılmış bulunsun. Bunun manası kitabın yazma nüshalarından *L*, *U* ve K da bu kelimenin ilk nısfı, yani, روز bulunmuyor, yalnız نامه yazılmış demektir. Yani meselâ ايور mukabilindeki haşiyede *U om* yazılmışsa bu *U* nüshasında yalnız ايو kelimesi bulunuyor demektir. Haşiyede *Locuna in cod.* varsa, bunun manası asıl nüshada buranın boş ve açık kaldığıdır. Eğer bir kelime metinde noktalı olarak yazılmış da haşiyesinde *cod. sinę punctes* bulunuyorsa, bu kelimenin asıl nüshada noktasız olduğu anlaşılmalıdır. Eğer naşir kendisinin muhtemel gördüğü bu şekli apparat'da veriyorsa *fortasse*, eğer «anlaşılan böyle» demek istiyorsa *videtur* yazar. Eğer bir kelimenin eserin başka bir yerinde meselâ s. 12 de geçmiş şekline bakılmasını işaret etmek istiyorsa *cf. supra p.* 12 ve eğer daha sonraki sahifelerden birinde, meselâ s. 261 daki bir şekli ile karşılaştırılmasını tavsiye ediyorsa *cf. infra 261* diye yazar. Yani lâtince olan apparatlardan istifade edebilmek için bu gibi birkaç kelime ve işareti öğrenmek gerektir. Biz ise bu gibi metinlerin neşirlerinde sadece türkçe yazarız. Yani arapça bir metin bile neşretsek yine ya

arapça, yahut da lâtin alfabesile türkçe yazarız. Arapça metinler neşrinde haşiyeleri gösteren işaretler bazı âlimlerin neşriyatında, meselâ Mısır'da ve Tahran'da çıkan eserlerde, arap harfleri ile yapılmıştır. Tarihimize aid mühim metinler neşreden İranlı âlim Mirza Muhammed Qazvinî de böyle yapıyor. Fakat bu alâmetlerin arapça metinde lâtin harflerile yazılması daha ziyade göze çarpar ve iltibastan korur mahiyette olduğundan ben bu son şekli tercih ederim. Bazan metin ancak tek bir nüsha üzerinde neşredilir. Yani elde mukabele edilecek diğer nüshalar bulunmaz. Bu tek nüsha da noksan olur da diğer kitaplardaki bazı nakillerle (citate) ikmal edilmek icabederse bunun için ayrı alâmetler uydurulabilir. Meselâ İbni Fadlân kitabının nüshası tekdir, noksanlıdır; bir çok yerleri Yāqūt al-Ḥamavī ve bazı yerleri Zekeriyā Qazvīnī'ye göre ikmal edilmiştir. Bazı yerlerde noksanlar karine ile tarafımdan ikmal edilmiştir. Bunlar şu şekilde işaretlerle yapılmıştır: Tarafımdan yapılan ilâveler ( ) işaretleri arasında, Yāqūt al-Ḥamavī'den alınan sözler [: y], Qazvīnī'den alınanlar [: q], asıl nüshada ve Yāqūt'da müşterek olan yerler < > işaretleri arasında, yalnız Yāqūt'da bulnnup da asıl nüshada bulunmıyan ve Yāqūt'a göre ikmal edilen yerler *[ ] işaretleri arasında yazılmıştır. Metinler neşrinde kullanılan bu işaretlerin diğer nevileri A. F e d e r s. 192-193 de gösterilmiştir.

70. Nüshaları muhtelif memleketlerin muhtelif kütüphanelerinde dağınık olan bir kaynağın nüshalarının mukabelesini yapmak için zamanımızda bütün o memleketlere gitmeğe lüzum yoktur. Bu nüshaların fotokopilerini getirmekle maksad hasıl olur. Bütün büyük kütüphanelerde eserlerin fotokopilerini almakla mükellef fotografcılar vardır. Zaten herhangi bir şehirde mevcut nüshaları mukayese ederken bile fotograflarını elde bulundurmak ve bütün matbaa tashihlerini her defasında o fotograflara bakarak yapmak en emin ve sağlam yoldur. Çünkü insan her istinsahda bir hata yapabilir, tabı esnasında da hatalar sadir olabilir. Bunun için asıl nüshaların fotokopilerini daima yanında bulundurmak metin neşrinde en emin ve ilmî yoldur. Yalnız fotograflarda da bazan eksikler olur. Fotograf bazı boyalı, renkli yazıları, ince ve zaif çizgili yerleri kaçırır. Bunun gibi bazan sahifenin arka tarafından mürekkeple çıkan noktalar da fotografı alınan sahifelerdeki kelimelere aid gibi görünür. Bu gibi iştibah yerlerinde yazma eserin aslına müracaat etmekten başka çare yoktur. Bir de meselâ 11. asra aid bir yazma eseri muahhar asırlarda okuyan kari'ler başka mürekkeple bazı işaretler, hattâ bazı mülâhazalar yazmış olabilirler. Kitabın aslında bunlar farkedilir, fotokopide ise farkedilmez.

Umumiyetle metinler neşri için en mükemmel teknik Almanların *Monomenta Germaniae Historıca* serisine tatbik edilmiştir. Bu editon tekniğinin nazariyatı için O t t o S t a e h l i n, *Editionstechnik*, 1909; G. W i t k o w s k i, *Textkritik und Editionstechnik*. 1927 tavsiye edilecek başlıca eserlerdir. Daha bk. W. B a u e r, *Einfuhrung*. s. 210-226. Bu son eserde s. 214, 220-225 de bu mevzua aid biblioğrafi verilmiştir.

71. Ben bu derslerin tekniğe tahsis edilen ikinci kısmında ki (ayrı bir cild teşkil edecektir) metin collation'unun bir örneğini vereceğim. Burada yalnız metinler karşılaştırılıp bir menbaın asıl şekli tesbit edilmeden istifade etmek aslâ caiz olmadığını göstermek üzere bir küçük misal vermek isterim. 10. asır coğrafyacılarından I s t a x r'nin ve I b n Ḥ a v q a l'ın eserlerinde şarkî Avrupa'da hakimiyeti ellerine alan İsveçli Rus'ların idare ettiği şehirlerden bahsediyor. Burada bu şehirlerin arasındaki mesafeler ve onların Bulgar'ların memleketinden kaç günlük mesafede bulundukları da kaydedilmiştir. Buna bakarak bu şehirlerden ismi كيابه şeklinde yazılan birisinin *Kiyev* olduğunu tesbit ediyorlar. İhtimal bu doğrudur. Fakat ismi ارثا , ارطا , ارثا şekillerinyazılan bir diğer şehir hakkında geçen asrın başlarında alman alimi C h. F r a e h n'den başlayıp herkes bir fikir ileri sürmüştür. Bu şehir cenubî Rusyanın muhtelif yerlerinde aranmıştır. Bazı slâv âlimleri bu şehrin yerini kat'i olarak tesbit etmek zahmetine katlanmışlardır. Fakat metinleri mukabele ettikten sonra bu zahmetlerin hepsinin beyhude olduğu anlaşılmıştır. Burada ارثا şehri hakkındaki cümle ارثا مابين الخزر وبلغار الاعظم yani «Arsa şehri Hazarlarla Büyük Bulgar'ın arasında bulunuyor» demektir. Halbuki metinlerin tarafımdan mukabelesi (*İbn Fadlân*, s. 320) bu cümlenin sadece ولباس الخزر و بلغار و بجناك yani «Hazer ve Bulgar ve Peçenklerin elbise ile kıyafetlerine gelince» demekten ibaret olduğunu, yani bu cümlede ارثا isminde bir şehrin asla bahis mevzu olmadığını, yalnız و لباس kelimesi nüshaların birinde ارباباس şeklinde yazılmız olduğundan bunun ارثا مابين e çevrilmiş olduğunu göstermiştir. Vakıa kaynaklarımızda Rusların *üç şehrin*den değilde *üç grupu*'ndan bahseden kayıtlar vardır; fakat bu üç sınıftan birinin ismi ارثا şeklinde değil ارتاب şeklinde yazılmıştır. Bu *Artab*'ında şimdiki Rusyada olmaktan çok İskandinavya'da, İsveç'te bulunduğu anlaşılıyor. Bizim Türk tarihine ait arabî ve farisî kaynaklarda da bu nevi uydurmalar pek çoktur. Buna bariz örnekler vermek maksadile bir kitabın ikinci cildine «Masʿūdī'ye göre Türk kabileleri», «Şükrullah, Avfī ve Şaraf al-zamān Marvazī'de Türk kavimler» diye iki bahis ilâve edilecektir.

B

İç İntikad

72. **İç intikad**, bir menba'ın zahirî mahiyetini ta'yin ettikten sonra onun içine girerek, itimada şayan olup olmadığını ve şehadetinin kıymetini ta'yin etmek demektir. Bu işi yapmakta olan tarihci âdetâ bir hâkim vaziyetine geçer. Hâkim mahkemede dâva edilen işin hakikatını tesbit etmek için muhtelif şahitlerin ifadelerini karşılaştırarak kontroldan geçirdikten sonra kararını verir. Tarihci de muhtelif menba'ların ifadelerini aynı şekilde tetkik eder ve hükmünü verir.

İç intikad da birkaç cepheden ele alınarak yapılır:

1) İç intikad kaynakların karakterlerine göre, yâni bu kaynağın meselâ bir haber mi, resim mi yahut bir kaldık olmasına nazaran türlü türlü olur. Kaldıklar sahte değillerse her vakit itimada şayandırlar. Çünkü onlar eski hayatın birer parçalarıdırlar. Yalnız onlar hakkında bizim hükmümüz tarafgirâne yahut yanlış olabilir. Yani bu kaldıklar ancak bu cihetten, yâni onlar hakkında bizim vereceğimiz hüküm cihetinden, kontrol edilmek icabeder. Biz bir köprü görüyoruz ve bunu Mimar Sinan köprüsü diye tanırız. Buna istinaden üstat Sinan'ın mimarisindeki karakteristik hususiyetler hakkında hükümlerimi veririz; sonra anlaşılır ki bu köprü daha muahhar bir mimarın eseri imiş. Bununla yalnız bizim bu köprü hakkındaki hükümsüz değil, Sinan'ın mimarisinin karakteristik vasıfları hakkında verdiğimiz hükümler de kıymet ten düşer. Fakat köprü bir devrin mimarisinin abidesi olmakta devam eder.

Haberlere gelince, onlar hakkında biz çok etraflı düşünmek mecburiyetindeyiz. Evvelâ müellifin şahsiyetini, onun hayatını, hangi din, mezhep ve partiye mensub olduğunu, medenî seviyesini, alâka sahalarını, onun mesaî tarzını ve şahit olmak itibarile haberlerinin itimada şayan olup olmadığını tesbit etmemiz icab eder. Eğer müellifin mufassal tercüme-i hali malûm değilse bu malûmatı onun eserlerini tetkik ederek onlardan çıkarmağa çalışılır. Herhalde müellif olan şahsiyetin hâdiseler hakkında bitaraf ve sadık haber verilecek kabiliyette bir adam olup olmadığını tesbit etmek zarurîdir. Dünyada birçok eserler yazıp şöhret kazanan ve sonra eserlerindeki haberlerin yalan olduğu tahakkuk eden birçok âlimlerde görülmüştür. Böyle bir müellifin foyası bir defa meydana çıktımı, bu onun diğer eserlerini de şüphe altına almak için kâfi bir sebep olur. İslâm âleminde râvilerden M u q ā t i l

bin Süleyman vardır. Meşhur kezzaplardan (yalancılardan) biridir. Sonra müellifin haber verdiği malûmatın muasırı olup olmadığını yani o hadiseleri kendisinin görüb görmediğini, şayet bahis mevzuu olan bu hadiseler hakkında başka birlerinden malûmat naklediyorsa, onların kim olduğunu, yani onların da itimada şayan olup olmadığını tesbit etmek icabeder. İslâm müelliflerinde fena bir i'tiyad vardır. Muhtelif devirlerde yazılan eserlerden malûmat naklederler, fakat kimden aldıklarını söylemezler. Böyle bir müellifin kitabını okuyanlar da o müellifin bizzat kendi zamanına aid olmak üzere topladığı malûmat gibi kaydederler. Meselâ Yāqūt al-Ḥamavī'de Türklerden, Bizanslılarla birlikte İslâm memleketlerine karşı tecavüzlerde bulunarak zarar iras eden gayri müslim bir kavim olarak bahsedilmiştir [1]). Halbuki Yāqūt'un yaşadığı devirde, yâni 13. asrın ilk yarısında Türkler artık müslümandı, öyle Bizanslılarla birleşerek İslâm memleketlerine tecavüzde bulunan kuvvetli Türk zümreleri yoktu; bu cihetten Yâqūt'un Türkler hakkında böyle mütâlaada bulunması garib görülmüştür. Sonra anlaşıldı ki, Yāqūt bu kaydı 10. asır müellifi olan Muqaddasī'den almışdır [2]). İslâm memleketlerinde coğrafyaya ait yazılan eserlerin çoğu böyle muhtelif asırlarda yazılan eserlerin compilation'undan ibarettir. Ekseriya malûmatlarını nereden aldıklarını kaydetmezler. Kâtib Çelebî de, *Cihannümâ*'sında, bu yola sapmıştır: O bazan topladığı malûmatı tasnife bile hacet görmeden muhtelif âlimler tarafından verilen malûmatı muhtelif coğrafî mevkilere ait verilen malûmat olarak kaydetmiştir. Şöyle meselâ o Amuderya nehri hakkında muhtelif müellif malûmatını Aral Gölüne yahut Hazer Denizine munsab olan birkaç nehir hakkında verilen malûmat gibi nakletmiştir. Halbuki bu nehir bir müellifin yazdığı zamanda bir isim altında Aral Gölüne munsap olmuş, sonra diğer bir âlimin zamanında başka bir isim altında Hazer Denizine munsap olmuş, Kâtib Çelebi'nin kendi devrinde ise tekrar Aral gölüne munsap olmuştur. Sonra coğrafyaya ait eserler yazan bazı âlimler, keza bazı seyyahlar görmedikleri yerler hakkında da bizzat görmüş ve bilmiş gibi malûmat nakletmekden hoşlanırlar. Evliya Çelebî *Seyyahatname*'sinde hiç görmediği bazı kavimler ve onların dili hakkında 14. asır müellifi olan Hamdullah Kazvînî'nin eserindeki malûmatı, nereden aldığını zikretmeden, kendisi görmüş ve işitmiş şeyler gibi nakleder. Bununla beraber Yedinci İklimde de bu-

---

[1]) Yāqūt al-Ḥamavī. *Muᶜcam al-buldān*, IV, 150, satır 4.

[2]) Muqaddasī, *Ahsan al-taqāsīm*, s. 489, satır 9; Barthold, d. *Der Islâm*, XIX; aynı müellif, *Türk tarihine ait konfranslar*, s. 40.

lunmuş gibi görünmek için kendisini eski Altınorda başkenti olan Saray, Bulgar ve Kazan taraflarında da seyahat yapmış gibi gösteriyor. İslâmın büyük coğrafyacılarından Ş a r ī f a l - İ d r i s ī ' de görmediği yerleri görmüş gibi göstermek ve eski müelliflerin malûmatını kendi zamanına aitmiş gibi göstermek hastalığına müptelâdır. Bu zat kendisini Anadoluyu gezmiş gibi gösterir; halbuki Anadolu hakkında verdiği malûmat ancak Avrupa kaynaklarından alınmışdır, kendisinin bu ülkeyi gördüğüne delâlet eden inanılır kaydı yoktur. Sonra bu zat Altıncı ve Yedinci İklimde Türklerin ve efsanevî Ye'cūc ve Me'cūclerin memleketine ait gayet mufassal malûmat vermiştir. Fakat malûmatı da milâd-ı İsa'dan 2. asırda yaşıyan Ptolemeyus'un eserinden alınan malûmatı 9. asırda yaşıyan Ceyhânī ve İbn Xurdādbih'in ve kendisine muasır bazı diğer zavatın verdiği malûmat ile bir araya karıştırıb sun'î bir tasnife tâbi tutmuş, Ptolemeyūs'de zikredilen isimlerdeki şehirler gûya kendi zamanında dahi payidar olduğunu kendinden evvelki arab coğrafyacılarından ve kendisine muasır bir Ortaasyalı Kimak hakanı oğlu Canah, (Cānāx bin Xāqān al-Kimākī) dan öğrenmiş gibi bir intiba' husule getirmek istemiştir. Bunun gibi Araplardan bir seyyah A b u D u l a f vardır, kendisini Türk illerinde, Çin ve Hind taraflarında seyahat etmiş gösteriyor. Bunun başka müelliflerin eserlerinde gördüğü malûmatı kendi eserine gelişi güzel nakletmiş olması muhtemeldir. Kendisi herhalde Hind'de bulunmuştur; fakat Çin seyahati muhakkak, ki yalandır.

İşte bu gibi ağır mudil meselelere ancak iç intikad usulü ile yaklaşılabilir. Bütün bu eski kaynakların müellifi üzerinde kendi zamanlarının ve muhitlerinin tesiri olacağı ve bunların da ne gibi tesirler olacağı iyice öğrenilmelidir. Koyu müteassıb bir hıristiyan, müslümanlar hakkında, yahut müteassıb bir müslüman hıristiyanlar hakkında bitaraf hüküm veremez. Keza hükümdarlara yakın olan müelliflerin çoğu hükümdarların tesiri altında bulunurlar. Yazıların sansurdan geçmesi eski zamanlarda da olağan bir işti. İhtimal müellifin mensub olduğu muhit onun bahsettiği hadiselerin hakikî mahiyetini anlıyabilecek seviyede değildir, müellif de verdiği malûmatını o muhite uydurmak mecburiyetini görmüştür. Meselâ bir hükümdar bir hekimi ve filesofu öldürür. Bir cahil tarihçi bu hekîmin katlinin hakikî sebeblerini anlıyacak iktidarda olmadığından bunun bir cinayet neticesinde öldürülmüş olduğunu söyler. Yahut hakikî sebebini kendisi bilse dahi muhiti o katlin hakikî sebebini yazmağa müsait değildi, o da meseleyi o muhite göre izah etmiştir. 16. asırdaki bir tarihci Safevî Şah Tahmasp ile

Özbek hanı Ubeydullah Han arasında Horasanda vaki olan muharebelerde oklarla mücehhez olan Özbekler üzerinde Tahmasp'ın ordusunun toplarla mücehhez olduğunun tesirini ve ehemmiyetini lâyıkile takdir edemez, Safevî ordusuna beyaz gömlekler giyerek gelen erenlerin katılmış olduğunu söylemeği zamanının ruhuna daha uygun bulur ve vakıaları öyle anlatır. İslâm büyük tarihcilerinden Mas'ʿūdī'ye göre iktisadî meselelerin tarihte yeri yoktur, çünkü onu her tüccar billir. Bu cihetten o sırf iktisadî amillerin te'siri altında husule gelen hadiseleri de başkaca izahıdır. Eski bir kaynağın kıymetini biçerken onu ancak zamanımızdeki görüşler esasında da değil, keza zamanımızda bir kaynağın nasıl yazıldığı hususuna göre değil, o müellifin zamanına kadar giderek o zamanın medenî seviyesi i'tiyad ve ihtiyaçları gözönünde tutmak ve ona göre hüküm vermek icabeder. Biz 13. asırda yapılan mahkeme kararını bugünkü hukuk noktasından tetkik edemediğimiz gibi, o zaman isyanları tenkil ederken ehaliye ve zihinlere tesir maksadı ile İranda ve Avrupada tatbik edilen kelle minareler yapmak adeti, orta çağ Avrupasındaki müşahede ettiğimiz garip zihniyetleri bugünkü görüşlere göre sadece takbih edemeyiz. Bu mesele ileride yorumlama (İnterprètation) bahsında da annatılacaktır.

73. 2) Bir eserin kıymetine ait hükmü verirken tarihci kendisini filhakika bir hâkim gibi telâkki etmelidir. Yâni kaynakların ifadeleri, onların karakteri, şayan-ı i'timad olub olmamaları, hangi muhitte ve hangi şeraitte yazılmış olmaları bakımından, ayrı ayrı tetkik edildikten sonra kaynakların ifadelerindeki tezadlar, varsa onların nereden geldiği hususunu tâyine ehemmiyet verilecek, ancak şahid sıfatı ile dinlenen bu kaynakların ifadeleri karıştırılarak ölçüldükten sonra hüküm verilecekdir. Bu incelemelerde h a b e r dediğimiz kaynaklara şahidlerin ifadesi nazariyle baktığımız gibi, k a l d ı k dediğimiz kaynaklara da mahkemede hâkimin elinde bulunan maddeler (meselâ bir katilin muhakemesinde tabanca, kanlı elbise ve maktulün cesedi) nazarile bakmak yakışır. Bazan bütün maddeler ve şahidlerin ifadeleri olduğu halde dâva da hakikatı isbat etmek mümkün olmadığı gibi, tarih meselelerinde de öyle vaziyetlerle karşılaşılır. Kaynakların ifadeleri birbirinden tam müstakil oldukları halde, tetabuk etmeleri ve kaldıkların da tevafuku vaki ise elbette hüküm de kat'î olur. Maamafih bizim tarihteki hükümlerimiz ekseriya tek bir kaynağın ifadesine istinad ediyor. Mademki bunu nakzeden diğer bir ifade ortada yoktur ve kaynağın sıhhati de şüpheyi mucib değildir, o halde o hüküm de, başka bir vesika bulunub aksi isbat olununcaya kadar, kat'î olur.

Eğer aynı zamanda aynı muhitte yazılan diğer kaynaklar bizim «yegâne menbaımız» tarafından rivâyet edilen hadise hakkında hiçbir şey yazmıyorlarsa onların sükûtunu hüccet (argumentum ex silentio) yapmakta pek ileri gidilmemelidir. Olabilir, ki bunlar o hadiseden habersizdirler, yahut onlar onu ehemmiyetsiz saydılar da zikretmediler, yahut tarafgirlik yüzünden kasden zikretmediler. Fakat diğer kaynakların müelliflerinin habersiz olmamaları icabeden büyük hadiseler hakkında sükût ediyorlarsa o «tek kaynağ» ın verdiği haber şüphe altına alınır. Bilhassa bir devirde vâki olan hadiseler hakkında daha muahhar zamanda yazılan bir kaynakta biraz mankibevî tarzda haber verilmesine, bu hadise hakkında muasır kaynaklar da haber verilmemiş olması o muahhar kaynaktaki haberin i'timada şayan olmadığına delil ve hüccet telâkki edilebilir.

74. 3) **Menba'ların ifadelerindeki tezatlar** üzerinde çalışmanın da bir usulü vardır, ki menba'ın ifadelerinde tezat olmakla bundan her ikisinin de kıymetsiz olduğu istidlâl olunamaz. Bu nevi ifadeler başka başka nokta-i nazarları aksettirmiş olabilir. Eğer mütezad ifadeler arasında hangisini tercih etmek için bir mesned bulamıyorsak, hükmümüz de ona göre gayr-i kat'î olur. Bazı bir hadiseler hakkında iki kaynak başka, başka ifadelerde bulunur fakat diğer kat'î delillerile hakkatin öteki ifadelerin anlattığının tam aksi olduğunu gösterir. Demek o iki kaynağın her ikiside bu mes'ele hakkında tarafgirâne hüküm vermişlerdir. Tezadları zorla bertaraf etmeğe çalışmak cinayetdir. Tezadlar hal edilmezse, mesele tam o tetkik edildiği yerinde kalmalıdırlar. Tezadlar karşısında bir mesele hakkında hüküm verimemiş ise, bu husus ilmî tarihî eserde muhakkak tasrih edilmelidir. Umumiyetle müverrih menbaları nasıl kullanıldığını, onların ifadelerinin mahiyetini lüzumu olan heryerde muhakkak anlatmalı ve okuyucularını haberdar etmelidir. Dr. Walter Wright'in Sarı Mehmet Paşanın *Naşâ'iḥ ül-vüzerâ*sının ingilizce tercüme, haşiye ve izahları bu itibarla iyi bir nümune teşkil eder.

4
Yorumlama (İnterprétation)

75. Yorumlama (yahut tefsir), menba'ların şahadetlerini aralarında mevcut yakın yahut uzak bağlantıları bakımından izah etmek demektir [1]).

---

1) Ben bu *interpretation* kelimesini doğu türkcesine, meselâ Kazak şivesine göre, tercüme etse idim *tireyönyorumu* derdim. *Tire* etraf, *yön* sıra, mahiyet mânasına gelir. Birşey'in etrafını, sırasını, mahiyetini açmak mefhumunu ifade için bu doğu türkçe terkibi pek muvafık gelirdi. Fakat batı türkçesinin selikasine uymazsa garib olur. Onun için, Şekib Beyin dediğine uyarak, sadece «*yorümlama*» dedim.

Evvelce menba'lardaki ifadelerin yalnız kelime, söz bakımından tahliline en çok itina gösterilirdi; şimdi ise eserin hangi şeraitta vücuda geldiği, müellifin ne gibi muhite mensub olduğu, diğer eserlerinin karakteri, umumiyetle vesikaların her devirde ayrı hususiyetlere malik olduğu, hülâsa her vesikanın kendi söylediğinden başka daha neler söyleyebileceği cihetleri de itibar nazarına alınmaktadır. Menba'ların zamanımız için yabancı görülen ifadeleri bahis mevzuu olan âdetler, dünya görüşleri, o zamana hulûl ederek, izah edilir. Bazı usta tarihciler bu işde mahir bir artist gibi hareket ederler. Bir menba'ın verdiği malûmat müellifinin dili, ifade i'tiyatları ve kültürü bakımından tedkik edilerek yorumlanır. Kitabın baş kısmında da üzerinde durarak anlattığımız bu «yorumlama» zamanımızda ilmî mukayese usullerile epey ilerletildi ve tarih ilminde derinleşme ve genişlemenin yollarını gösterdi. Tetkikte yorumlama usulü yalnız yazılmış haberler değil, kaldıklara da tatbik olunur. Yukarıda bir misal almışdık. Almanyada Teutoburgerwald ormanlarında eski Romalılar devrine ait birçok silâhlar ve sikkeler ve sair mevad toplu olarak bulunmuştur. Bundan orada bir zamanlar Romalılar ile Cermenler arasında bir harb vâki olduğunu ve Romalıların mağlub olduklarını ve sikkelerinde bu hadisenin zamanını istihraç ediyorsak bu istihraç artık bir yorumlamadır.

Yorumlama bazan kolay, bazan de mudil oluyor. Meselâ bir heykel ve resimden onun ait olduğu zamanın sanatı hakkında fikir edinmek, yahut meselâ 10. asrın mahkeme defterlerinden o zamanın sicil tutmak tekniğini ve muhakeme usulünü öğrenmek kolaydır; fakat bir şehrin harabelerini tetkik ederken, o zamanki şehir plânını, o zamanın mimarisini, bir sikkeden o zamanın sikke usulü ile beraber o zamanın din, akide ve sanat hususlarını öğrenmek, yahut bir hükümdarın fermanlarından onun divanındaki iş yürütme usullerini, bunun formalitelerini öğrenmek ötekisine nisbeten daha mudildir. Çünkü biz burada başka yardımcı ilimlere arkeolojiye, nümizmatike, diplomatik gibi ilimlerin yardımlarına müracaat etmiş bulunacağız.

76. Bize herhangi bir mesele ve hâdise hakkında malûmat veren kaynakların, yazmaların, kitapların ve vesikaların yorumlanması müteaddit cebheden yapılmak icabediyor. Umumiyetle haberlerin yorumlanması kaldıkların yorumlanmasına nisbeten daha mudildir. Menba'ların dili yalnız kelime itibarile değil ifade keyfiyetinin tarihi itibarile de tetkik edilmek icabediyor. Kavimlerin dilleri ve kabilelerin şiveleri, idiomlar, bugün bir şey ifade ediyorsa bu vesikanın yazıldığı devirde başka mâna ifade etmiş olabilir. Bu hususta bize filoloji, yar-

dım eder. Demek tarihci olan zat aynı zamanda biraz filoloğ olmalı, yahut lüzumunda filoloğların yardımına müracaat etmesini bilmelidir. Bu günkü İran edebiyatında bile bazan «but-i yağmā» (Yağma putu), «māh-ı çigil» (Çigil ayı), «misk-ı tātārī» (yani Tatar miski) gibi tâbirlere rastgelinir. Bunlar ancak güzellik ve hoş kokuyu ifade ederler. 11. asırda «but-i yağmā» ile «māh-ı çigil» Tiyanşan dağlarında yaşıyan Yagma ve Çigil kabilelerine mensub güzelleri, «misk-i Tātārī» Doğutürkistandan gelen bir yıparı (miski) ifade ederdi.

Kütahya'daki Germiyan oğlu Yakub Bey'in kitabesinde babası «Güldü Babam» tesmiye olunmuşdur. Halbuki babasının adı Süleyman'dır. Burada bir yanlışlık yoktur. Babası o zamanın şâmânî tabu'lara göre, Güldü Babam tesmiye olunmuştur. Yani babasının ismini söylemiyerek yalnız gülerek ölmüş olduğuna dair bir müsteâr tâbir kullanarak ona karşı bir hürmet hissi ifade edilmiştir. Toktamış han'ın Edil havzasını tavsif ederek söylediği sözünde *sabam toyga köçken yurt* tâbiri vardır. "Saba" içine kımız konulan ve deriden mamul bir zarf, "toy" düğün. «Kımız zarfının düğüne doğru göç etmesi» zamanımızda bir şey ifade etmez; fakat bu cümle Toktamış'ın zamanında söylenirken servet ve sehavati, kendisini uzak yerlerde yapılan düğünlere, millî içtima ve şenliklere sabalar dolu kımızı göc olarak gönderecek derecede zengin yapan vatana karşı sonsuz minnetdarlığını ona merbutiyetini ifade ediyordu. Bu gibi ifadeler Dede-Korkut kıssalarında ve Âşıkpaşazade ve Dostsultan tarihlerinde de çoktur. Demek tarihci bir vesikayı dil itibarile tetkik ederken ifadelerin muhtelif ve zamanımızdakinden farklı olması keyfiyetini bilmelidir. Sonra müellifin zamanını, muhitini, onun karakterini ve diğer eserlerinin karakterini bilmek lâzımdır. Keza zamanın irfan seviyesini, fikir ve dinlerini, dünyaya bakışlarını bilmek lâzımdır.

77. Aynı hâdise hakkında diğer bir muasır adam yazmışsa elde mevcut menba'ın verdiği malûmat bununla da karşılaşdırılmalı ve bunun yardımı ile öteki menba izah olunmalıdır.

Hıristiyan Almanların 1122 senesinde Worms'da akdettikleri bir muahedeleri (konkordat) vardır. Bu muahedenameyi anlamak için buna hazırlık olarak yapılan müzakereleri, münakaşaları, fırkaların çekişmelerini öğrenmek lâzımdır. Bunun gibi Küçük Kaynarca muahedenamesi de yalnız kendisi ele alınırsa, ifade etmesi icap eden mânayı tam olarak ifade edemez; ondan hakikî tarihî mânayı çıkarabilmek için bu muahedeleyi hazırlıyan bütün vekâyi, Rus, Türk, Kırım, Eflak ve Buğdan münasebetleri öğrenilmiş olmalıdır. Keza vesikalardaki ayrı isti-

lâhlar da muhtelif zamanda muhtelif mâna alırlar. Yahut muhtelif kıymetleri ifade ederler. Zamanımızda "bey", İranda "han" tâbirleri az çok münevver insana karşı sadece hürmeti ifade ederler. Halbuki bu kelimelerin muhtelif Türk ülkelerinde, muhtelif asırlarda ve Safevîlerden önce İranda ifade ettiği mâna bambaşka idi. Hazarlarda "bek" hükümdar, hâkanın nâibı demek idi. Eski Uṣun'larda hükümdar lakabı olan "bay" unvanı da "bek" uṇvanının başka bir teleffuzundan ibaret olmuş görünüyor. "Han" ise Tunga Alp (Afrasyab) neslinden gelen sülalenin, devleti bizzat idare eden âzasının unvanı idi. «Yatgu», Hunların, Oğuzların hükümdarının lâkabı idi; halbuki Karahanlılar da bu kelime hükümdardan sonra ikinci derecede gelen vezirin lâkabı idi. Muahharan meselâ 14. asır Önasya Türkmenlerinde ise yabgu (cafga) yalnız köy kâhyası mânasını ifade ederdi. Bunun gibi «akça», «dirhem», «dinar», «baliş», «yastuq» kelimeleri de, parayı ifade etmekle beraber bu paralar muhtelif asırlarda ve asırların ayrı bölgelerinde kıymet itibarile farklı olmuşlardır. Bugün 50 kuruş gümüş para mukabili olan İran «kran» ı üzerine «10,000 dinar» diye yazılmıştır. Halbuki «dinar» diye yazılmıştır. Halbuki «dinar» bir zamanlarda altın lira demek idi. İlhanîler devrinde ise takriben 75 kuruşa muadil büyükçe gümüş para demekdi. Altın yahut gümüş külçe para demek olan (yastığa benzediği için kendisine türkçe) yastuq (ve farsça tercümesile) baliş ta'birleri de muhtelif zamanlarda muhtelif kıymetleri ifade etmişlerdir.

78. Umumiyetle tercüme edilebilecek derecede anlanmıyan bir metinin neşrine aslâ girişilmemelidir. Halbuki, biz de olduğu gibi, Avrupalı müsteşrikler arasında da biraz farsça yahut arapça bilenler kendileri hakkında «tercüme edecek kadar bilmiyorsam da, metni karşılaştırıb neşredecek (éditon critique yapacak) kadar biliyorum» iddiasile metinler neşrine girişirler. Biz de bunun misali Mevlânâ ve Sultan Veled ve Aksarayî eserleri metinlerinin neşirleridir. Metni tam anlamadan yapılan tercümelerin misali de Mehmet Tevfik'in G ü v e y n î tarihi ve Nuri Gençosmanoğlu'nun *Aksarayî tarihi* tercümeleridir. Bu tercümelerde metin açıklaması usülleri kat'iyen gözönünde bulundurulmamıştır. Meselâ Aksarayî' de *ʿâvâmil, çift ʿavāmil, muqarrar-i ʿavâmil, ḥavāle, mütavaccihāt, çift, çifte, zevc, marsūm, īxrācāt, ʿaded, tavfīr-i xāṣṣa, tavfīr-i ʿāmme, vucūh-ı xaṣ rasānıdan, qaṭʿ, hâkim, hükm-ü inçū, niyābat, taṣarruf; vazʿı qanûn* vesair tâʿbirler, ki aslâ bizim bugün bildiğimiz farsça ve yahut arapça ile izah edilebilir kelimeler değildir. Bunların iṣtikâkî mânaları vazıh isede o zamanki iktisadî ve içtimaî hayatta kesbettikleri teamül mânaları başka idi. Bazan bu ale-

lâde farsça tâbırlè o zamanın büyük iktisadî müessesesi ve sistemi ifade edilmiştir. Arapça kaynaklarda tesadüf olunan bu nevi istilâhların ifade etdiği mâna R. D o z y'nin arabca lûgat kitabında (*Supplément aux Dictionnaires Arabes, 1881*) kısmen izah edilmiştir. Farsça için ise ancak H o r n ve Q u a t r e m è r e gibi müşteşriklerin eserlerinde notlarda verilen izahat gibi dağınık tefsirler varsa da, herkesin kullanabileceği bir el kitabı yoktur. Bu cihetten tarihçiye bu gibi metinleri okuyup anlamak için aynı eserde bu ıstılâhların müteaddid yerlerde hangi münasebetle kullanıldığına, şayet o zamanın diğer eserlerinde kullanılmışlarsa, ne gibi mâna ifade etdiğine dikkat etmekten, bunları mukayese ederek cümle ve kelimelerin açıklanmasını kendi içtihadı ile yapmakdan başka çare yoktur. Bu gibi neticeleri bütün vasıtalara müracaat ederek tam açıklamanın küçük fakat güzel numuneleri sıfatı ile Prof. P. K a h l e'nin Mısır Fatimilerinin hazinesine ait haberlerin [1]), ve bir de islâm kaynaklarında Çin porselenlerine dair kayıtların [2]) tetkikine ait iki eseri gösterilebilir. Her iki eser tarihî kaynaklarda mevzuʿ bahis, fakat her parçası ayrı ihtısas istiyen meseleler hakkında mevcut ilmî edebiyattan maada bu mes'eleleri bilen mütehassısların yardımına müracaat ederek metin açıklama işi için de bir nümune teşkil eder.

79. Mukayese usulü (méthode comparative) kaynakların açıklanmasında da geniş mikyasta tatbik edilir. Meselâ eski zamanın ve bugünün ıptıdaî kavimleri mukayese edilir; fakat bu mukayeselerden netice çıkarmakta fazla ileri gidilmemelidir. Meselâ H. le M o r g a n 1877 de çıkan *Ancient Society* kitabında müşterek nikâhı umumiyetle insanların inkişaf safhalarında geçirmeleri mecburî olan muayyen kültür seviyesinin hususiyetlerinden biri olarak göstermişti. Bunu marksistler de almışlardı. Sonraki tetkiklerle anlaşıldı, ki bu öyle ta'mim ve teşmil edilecek bir keyfiyet değilmiş. Umumiyetle herhangi mukayesede görülen tetabuk ve tevafuklardan umumî kaide çıkarmakta aslâ acele edilmemelidir.

Z i y a G ö k a l p da D u r k h e i m ile M o o s'un *l'Année Sosiologique* mecmuasinda iptidaî kavimlerin teşkilâtına ait yazdıkları nazariyelerini Türk kavimlerinin içtimaî hayatını ve tarihini izah için tat-

---

[1]) P. K a h l e, *Die Schaetze der Fatimiden* d. *Zeitschrift der Deutschen Mórgenlaendischen Gesellschaft.* LXXXIX 1935. s. 329-362.

[2]) P. K a h l e, *Islamische Quellen zum chineeischen Porsellen*, aynı mecmua. c. LXXXLVIII. 1943. s. 1—45.

bik edivermişdir [1]. Halbuki burada görülen tevafukların bir çoğu sırf tesadüfî mahiyettedir. Herhalde mukayese usulü yorumlama (ınterprétation) işinde ancak büyük ihtiyatla tatbik edilmesi icabeden bir usuldür.

5

Terkip (Synthese)

A

Umumî Hükümler

80. İntikad yolile çalışarak tarihî hâdiselere ait elde edilen neticeler her vakit mühimdir. Birçok tarihçiler metinleri tenkidî usulde neşrederler, ve yahut kaldıkları usule göre sıralayıp tarih müzelerine korlar ve bununla ilme büyük hizmet etmiş olurlar. Fakat bu ancak tarihin «kara işi» dir. Tenkidî usulde neşrolunan vesikaların tarih müzelerinde tanzim edilen kaldıkların tâbiat müzelerinde usule göre sıralanmış maden ve nebatat kolleksiyonlarından farkı yoktur. Nasıl ki tâbiat ilmi mütehassısları maden yahut nebatlar ve diğer madenlerin biri diğerine olan münasebetlerini ve temaslarını öğrenmek neticesinde tâbiat kanunlarını keşfederler ve bununla bu ilmin sentezini yaparlar, bundan tabiatın esrarını aydınlatan keşifler yapılır, makineler icadedilir; beşeriyet tarihinin mütehassısı da yazma menbaların ve kaldıkların sıhhat ve mevsükiyet derecesini (autenticite), hâdiselerin mahiyetini belirtmekteki kudretini ve katiyetini (certitude) tayin ettikten sonra, bu yolda öğrenilen hâdiseleri bir araya getirerek, aralarında sebeb ve sebeblenme bağlılıklarını (Kausalzusammenhang) bulup bu sayede beşerin cemiyet hayatını idare eden, onun inkişafında müessir olan kanunları tesbit eder; hiç olmazsa beşeriyetin inkişafının büyük hatlarını öğrenebilir. Tabiî ilimlerin mevzuu olan hâdiseler ekseriyet itibariyle devamlı, tabi oldukları kanunlar da çoğunca muayyen olduğundan tetkikleri kavrayışı kolay muayyen yollardan yürür. İnsan hayatını tanzim eden, onun inkişafını temin eden kanunlar ve şartlar ise, maddî olduğu gibi ruhî de olduğundan dayanılacak vesikaların mevsükiyetini ve isbat kudretinin tesbit hususu da müşkül olduğundan tetkikleri ve tayin edilmeleri çok müşküldür. Tabiî ilimler arasında sentez yapanlar birçok faraziyeler kurmak mecburiyetinde kalıyorlarsa, beşer tarihi sahasında sentez yapanlar daha fazla faraziyeler kurmak mecburiyetinde kalıyorlar. Beşer hayatında da, meselâ Avrupa milletlerinin ya-

---

[1] *Mellî Tetebbüler* Mecmuası, 1, 1918. s. 385 v.d. *Türk medeniyeti tarihi*, İstanbul. 1341. s. 112 v.d.

kın zamanlardaki tarihi gibi, herşey muhtelif muvakkat ve gayri muvakkat matbuatta yazılıp tesbit edilmiş, karşılıklı kontrolü mümkün kılan vesikalar çoğalmış, iktisadî hayat için istatistik malûmatı toplanmış olan devri tetkik ederek, kat'î terkipler yapmak, bazı kaideler tesbit etmek mümkün olmaktadır. Nasıl ki incelemeler neticesinde içtimaî ve iktisadî hayat kanunları demek olan içtimaiyat ve iktisadî siyasî ilimleri vücuda getirmiştir. Fakat orta çağlar ve eski zamanlar için, vesikalar az, noksanlı, bazı devirler için mefkud olduğundan o zamanlardaki hayata, bilhassa iktisadî hayata ait yapılan terkipler çok meşkük ve müphem kalmaktadır. Gerçi tarihî tetkiklerin hepsinde sentez yoluna girilmez, tarihî incelemelerin çoğunda vakayiin doğru tesbiti gaye edinir; fakat her tarihçi herhangi bir hâdiseyi öğrenir ve tesbit ederken en müşkül meselelerin sentezini yapıyor gibi hareket etmek mecburiyetindedir.

Tarihçi beşeriyetin mâzisine ait terkibî mahiyette eser vücuda setirebilmek için 1) hâdiselerin sebeb ve müsebbib olmak itibariyle münasebetlerini tayin ederken beşer hayatı üzerinde müessir olan ruhî, 2) tabiî ve 3) medenî âmilleri kavrayabilmeli ; sonra 4) vesikaların tamiri kabil olan eksikliklerini, isterse, fakat usulü dairesinde, ikmal etmesini de bilmelidir. 5) Olayların tanzim, tasnif ve tenvirinde tarafsız olabilmeli. 6) Nihayet böyle bir eser vücuda getirmekte olan tarihçi vesikaların tetkikiyle elde edilen neticeleri, istediği takdirde ve usule göre hareket ederek, bazı ilmî kaideler şekline ifrağ etmeyi ve genelleştirmeyi de bilmelidir.

Biz bu hususları burada bir bir izah edeceğiz.

81. 1) Vakaların birbirine münasebetlerini biri sebeb diğeri sebeblenmiş olmak itibariyle tayin etmek ve onları bu cihetten kavrıyabilmek tarihçinin esas işidir. Tarihçi hâdiselerin zuhur ve inkişafında müessir olan âmillerden hangileri daha fazla müessir olmuştur, bunu tesbit etmeli. Geçmiş zamanlar da cereyan eden hâdiseleri bu hâdiselerde rol oynıyan şahısları ve camiaları anlayabilmek için umumiyetle insan ruhiyatını ve daha ziyade cemiyetlerin, milletlerin ruhiyatını, yani içtimaî ruhiyatı iyi bilmek lâzımdır. Dâhî tanınan tarihî şahsiyetlerin hayatını aydınlatmak maksadiyle kaleme alınan eserler, ancak bu gibi dâhileri doğuran ve ortaya atan muhitin tarihi olarak yazılırsa, zamanımızda ilmî sayılır. Meselâ biz Sezarı, Muhammed Peygamberi yahut Cengizi anlayabilmek için onları doğuran Roma, Arap, Türk ve Mogul camialarını, bu camialar efradının ruhiyatını, hayat bakışlarını, emellerini öğrenmeliyiz. Sezar, Muhammed, Cen-

giz, Fatih, Napolyon kendi «zamanlarının çocuğu», August Comte'un tabiriyle, kendi «milieu» lerinin yetiştirdiği şahsiyetler olarak öğrenilmelidirler.

Fakat ferdlerin ruhiyatı gibi milletlerin, camiaların ruhiyatı da biribirine uymaz ve bu ferdlerden herbirinin muhtelif zamanlardaki ruhiyatı da biribirine uymaz. Yukarıda «yorumlama» bahsinde de kaydettiğimiz gibi, biz bunları **ruhî âmiller** sıfatiyle öğrenmek mecburiyetindeyiz. Ayni kavimlerin ve camiaların psikolojisi muhtelif devirlerde türlü olduğu ve kıymetlerin daima değiştiği itibar nazarına alınmazsa, beşeriyetin tarihi anlaşılmaz. Misâl olarak bazı ahlâkî noktaları alalım: Bunlardan meselâ tekebbür zamanımızda makbul bir karakter değildir, fakat büyük bir kabahat ve bir suç da sayılmaz. Halbuki bir zamanlar bazı camialarda o en büyük suçlardan sayılıyordu. 11. inci asırda papa Yedinci Gregor kral Dördüncü Henri'yi sadece tekebbür yüzünden hal'etmişti. Bu o zaman bir hükümdarı hal'etmek için en mühim sebeb teşkil ediyordu. Çünkü tekebbür (superbia) mücessem bir mahluk gibi telâkki olunan Şeytan ile ittifak akdetmek sayılıyordu. Bu ise bir hükümdar için en büyük bir kabahatti. Keza meselâ zamanımızda erkekler için erkek sevgisi en menfur bir âdet telâkki olunur. Kimse şimdi erkeğin erkeğe karşı gayri tabiî sevgisini tebarüz ettiren *hat u gubâr*'dan bahseden gazeller yazıp bunları münevver insan kütleleri arasında okuyamaz, gazete ve mecmualarda yayınlıyamaz. Halbuki eski Yunanlılarda, 12-16 ıncı asır İran'da bu âdet yalnız meşru değil makbuldü. 14-19 uncu asır İran'da bütün edebiyat bu ruhta yazılmış, hattâ aklı başında iki emirin bir erkeği sevdikleri yüzünden harp yaptıkları vaki olmuştur. Bu kabilden hâdiseler ciddî âlimlerin, hükümdarların huzurunda, hattâ kibar kadınların ziyafetlerinde pek tabiî iş gibi konuşma mevzuu olurdu. Bu mealde söylenen şiirleri necib insanlar kendi meclislerinde okutarak bazan külliyetli «şıla» vererek mükâfatlandırırlardı. 7-12 inci asırlarda bir müslüman hükümdar zina ile itham edilirse halk nazarında itibarını kaybederdi. Zamanımızda ise Vabhâbi mezhebi gibi ortodoks bir mezhebin Mekke ve Medine de oturan şefleri için dahi alenen metres tutmanın ayıp sayılmadığını söylüyorlar.

Halk ve cemiyetler ruhiyatı, içtimaî ruhiyat zamanımızda tarih öğrenmesinde esas olan bilgilerden sayılmaktadır. Yalnız W. W u n d tarafından 1905 ten beri 10 büyük cild olarak çıkarılan *Völkerpsychologie* külliyatını, buna tahsis edilen cemiyetlerin ve ayrı mecmuaların bulunduğunu hatırlatmak kâfi gelir. Orta çağ Avrupa ruhiyatının si-

yasî hayattaki tesiri ve onların zamanımızın ruhiyatiyle mukayesesi için de ayrıca E. Bernheim, *Mittelalterliche Zeitanschaungen in ihrem Finfluss auf Politik und Geschichtsschreibung* 1918 e işaret edelim. Biz de ise talebeye tavsiye edilecek bir eser mevcut olmadığından bu hususta birkaç kelime söylemek mecburiyetindeyiz.

Bizde de tarih tetkikatında bu yola girmek artık bir zaruret haline gelmiştir. Türk tarihinde de bir şehrin, yahut bir uruğun tarihi bir muhitin tarihi olarak öğrenilmelidir. Biz bu muhitin ruhiyatını ve o ruhiyatın neler yarattığını öğrenmeliyiz. Yalnız iyi fikirleri değil, fikirlerin ve içtimaî zuhuratın fena taraflarını da öğrenmeliyiz. Âlimler mi var, medrese talebeleri mi, esnaf cemiyetleri mi var, meyhaneler mi, külhan beyler mi, hırsızlar mı, bunlarla mücadele eden polis teşkilâtını hepsini öğrenmeli ve bunların heyeti mecmuasının bir camia hayatını, onun münderecatını nasıl teşkil ettiği, bu muhitlerin ne gibi hâdiseler ve kahramanlar doğurduğu incelenmelidir. Padişahların, yüksek sosyetenin hayatını, umumî siyasî hayatı öğrenmek için vakanüvisler ne kadar mühim ise, mahkeme sicilleri, polis zabıt ceridelerí umumiyetle milletin içtimaî hayatını ve ahalinin aşağı tabakalarının hayatını tasvir eden yazılar, şiirler, edebî eserler aynı ehemmiyeti haizdirler. Tarihin ancak vakanüvislerden ve diğer yazılı vesikalardan tam olarak öğrenileceğini zannederek bütün himmeti o tarafa hasretmek büyük bir dalâlettir.

82. 2) Bir insanın hayatı üzerinde müessir olan tabiî, fizik âmillerden yukarıda (§ 7) bahsetmiştik. Bunda elbette insanın kendi yaradılışının ve yaradılış farklarının tesiri vardır. İnsanların biri kuvvetli, diğeri zayıf, diğer biri, kuvvetli olmazsa dahi, kuvvetiyle nisbeten daha mukavemetli olarak yaradılmış. Bazı camialar kabalıktan hoşlanır, diğerleri ise nâzik olup kabalıktan kaçar. Bozkır (step) kavimlerinin yaradılışındaki bazı hususiyetleri onları bazan ovalardakiler üzerinde hâkim kılmış, dağdakiler de bağdakilere hâkim olmuştur. Bunun bariz misalini biz Mâverâünnehir'de Sırderya ve Amuderya havzalarında ziraatle geçinen ahalinin her vakit ya bozkır yahut dağ kavimlerinin tecavüzüne maruz kalarak, onların idaresi altına girmiş olmasında görüyoruz. Irkların karakteri, bunların ırsî hususiyetlerindeki farklar da tarihte akseder. Bu meselelere ırk biolojisi ve siyasî entoloji meşgul olur. Bunun gibi tabiî hâdiseler insanların hayatına tesir ediyor. Bunun için de Amuderya nehrinin mecrasının değişmesini misal almıştık. Bunun değişmesi bütün oradaki hayat sahasının başka yere naklini, siyasî değişiklikleri mucib olmuştur. Bunun gibi büyük açlıklar, yahut

Çin'de daima tekerrür eden büyük feyezanlar, Japonya'daki zelzeleler bazı ülkelerde iklimin yavaşça değişmesi bütün hayatı altüst etmiştir. İnsanın en eski zamanlarda buz devirlerindeki hayatını biz ancak büyük tabiî değişmeler bakımından tetkik edebiliyoruz. Bu meseleler ile jeoloji ve beşerî coğrafya meşgul olur. Bu meseleler hakkında Fr. Ratzel'ın *Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte 1920.* nam eseri güzel malûmat vermektedir. Tarihçinin vazifesi hâdisatı sebeb ve müsebbeb olmak itibariyle tetkik ederken bu tabiî âmilleri de ayni ruhî âmiller kadar dikkatle öğrenmektir.

83. 3) İlim, san'at, din devlet ve onun idaré şekilleri, terbiye, spor, teknik, sanayi, kapitalizm, onun muhtelif tezahüratı, denizcilik, havacılık, bütün bunlar insanın tarihî hayatının mahsulleridir. Fakat onlar, yalnız haricî âmillerin mahsulü değildir, teessüs ve teşekkül ettikten sonra, kendileri da âmil oluyorlar. Yukarıda (§ 7) de işaret ettiğimiz bu hususlara biz **medenî âmiller** diyoruz. İnsanın tarihî hayatiyle onun bu hayatta tevlid edip vücuda getirdiği kültür arasında münasebet, sebep ve müsebbib olmak itibariyle, karşılıklıdır. Şöylece insan, ma'şerî bir varlık olmak sıfatiyle, devlet ve cemiyet içinde, ferdler, küçük ve büyük guruplar, milletler ve sınıflar olmak sıfatiyle bu ma'şerî hayata tesir ediyor, onu yaratıyor, siyaset yapıyor, kültür yaratıyor; halbuki insan diğer bakımdan tamamiyle kendi hayat mahsullerinin esiridir, onların tesirleri altında bocalıyor. bu münasebetler neticesinde o mes'uddur, yahut istiraplar çeken bir bedbahtır. 15 - 16. ıncı asırda, büyük denizyollarının keşfi insanın işidir. Bu da Avrupa'da büyük inkişaflara yol açtı. Fakat bu inkişaflar eski dünyanın bazı diğer kısımlarında felâketlerin mebdei oldu : Önasya'dan ve Doğu Avrupa'dan Hazer Denizinin güney ve kuzeyinden, Tiyanşan dağları üstünden Uzakdoğu'ya giden büyük kara ticaret yolu vardı : bu ticaret yolu üzerinde yüzlerde şehir ve kasabalar payidar olmuştu, bunlar o ticaret sayesinde yaşıyorlardı; Batı ile Doğunun ticareti karayollarından denizyollarına geçince, bütün bu ticaret yolu üzerinde yaşıyan insanların hayatı berbad şekil aldı; bu insanlar asırlarca süregelen fakr, sefalet ve cehalete yuvarlandılar.

Zamanımızdaki havacılıkta insan mesaisinin mahsulüdür. Bu bir merak işi gibi başladı. Şimdi o bütün dünya milletlerinin mukadderatını başka tarafa çeviren müdhiş bir harp silâhına dönmüştür; yüz milyonlarca insan onun önünde titriyor. Yarın o bütün dünya iktisadiyatında esas âmili olacaktır. Radyo da daha 25 sene önce ancak tak-

ma kulaklıklar vasıtasiyle şarkı dinleme âleti, âdeta oynncak gibi birşeydi; şimdi o kıtalardan kıtalara müdhiş infilâk âletleri yürüten bir kuvvet oldu. Medenî âmiller bugün bu kadar bariz misalleriyle insanın hayatındaki tesirini gösterir. Fakat insanın vücuda getirdiği diğer medenî mahsuller de eski zamanlarda insanın hayatı üzerinde o kadar müessir idi. Herhalde tarihî, iktisadî materiyalizm taraftarlarından birçoklarının yaptığı gibi, sırf istihsal münasebetleri ile izah etmek, yahut İngiliz Buckle'ın yaptığı gibi, herşeyde ilmin hâkim olduğunu ileri sürmek tek taraflı hükümlerdir. Tarihte âmil olmak sıfatiyle kültür ve beşer hayatı heyeti umumiyesiyle mütaleâ edilmelidir. Meseleyi bu şekilde mütaleâ eden âlim de Hermann Lotze'dir, ki bunları ileride bahsedeceğimiz *Mikrokosmus* adlı büyük eserinde tahlil etmiştir.

84. 4). Tarihçi, tarihe ait malzemeyi dış ve iç intikad kaideleri bakımından tetkik ettikten sonra, bunları daha kitap şekline sokmadan evvel, şimdi bahis mevzuu olan «münasebetler kavrayışı» bakımından inceler, onları az sonra anlatacağım zaman ve mekâna, mevzu ve sahalara ve diğer esaslara göre tasnif ve tertip eder. Fakat o bu işi yaparken çok vakit eksikliklerle kaşılaşır. Bu husus, sebeplerin neticesi olan olaylar elde olduğu halde, sebebini bulamamak, yahut ele geçen vesikaları birbirleriyle bağlanamıyan parçalar (fragments) halinde bulmak gibi hallerde görülür. Bu eksiklikleri doldurmak için tevessül edilecek bazı çareler de vardır. Bunlardan birine «uyduruş» (combination) diğerine «tamîr» (reproduction) ismi verdiğimiz iki ameliyeyi zikredelim.

a) Tarihî malûmatın eksik tarafını diğer delillere dayanarak burası şöyle olsa gerektir diye farazî birer parça uydurup doldurmak yolu vardır. Biz buna «uydurma» dan farklı olmak üzere «**uyduruş**» dedik, ki combination'un karşılığı olsun. Tarihçi boyle bir «uyduruş» yaparken şair ve edipler kadar serbest hareket edemez. Yani gelişi güzel fantazisini işletemez. Tarihçi ancak menbalardaki malûmata istinad eder ve onların arasındaki sebep ve sebeblenme münasebetlerini tayin eyler. Uyduruş yalnız şu kadar olabilir: Meselâ, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Çeçenler ülkesinden geçtiği vakit, ordu mensuplarından bir beğin, süratle iki günde Tiflisden geldiği ve haber getirdiği kaydedilmişse, bu beğin Şamahı-Derbend yoluyle değil, Daryal geçidi yoluyle gelmiş olduğunu ciddî olarak ileri sürmek ve bu geçid mıntakasının o zaman Osmanlılara tâbi olduğunu bile farzetmek yerinde olur. Yahut orta çağlarda Almanya'da bir hükümdarın 6 Şubatta

Wurzburg'da, 9 Şubetta Nürnberg'de bulunduğuna ait kayıt bulunursa hükümdarın bu iki şehir arasındaki mesafeyi en kısa bir yoldan ve acele olarak katettiğine hüküm etmek ve hükümdarın bu mesafeyi üç gün zarfında hangi yolu takibederek katetmiş olduğunu tahmin etmek mümkün oluyor. Karışık mu'dil meseleler daima hads (intuition) ile hükmetmeğe müsaiddir, yani onlarda faraziye (hypothese) lere yer vardır. Türk tarihi ile uğraşanlardan bilhassa J. Marquart'ta bunlar görülür. Onun bazı faraziyeleri sonradan tahakkuk etmiştir.

b) Bu nevi boşlukları bazan sadece **ta'mîr** (reproduction) lerle doldurmak mümkün oluyor. Yalnız eksik parçalardan öğrenilen bir hâdiseyi, yahut hal tercümesini tenvir ederken, o eksik malûmat, yahut meselâ menbada güveler tarafından yenmiş kelimelerin ne olabileceğini tasavvur ederek, elde delil varsa ona göre, tamir etmek mümkündür. Yıkılmış bir binanın enkazından onun tam şeklini reconstruction ile meydana koymak ne kadar kabilse, kenarları yırtılmış yahut yanmış bir vesikanın asıl şeklini sağlam kalan kısmına istinaden karine ile ikame etmek de, o kadar mümkündür. Yalnız aslın nereye kadar geldiğini ve tamirin nereden başladığını pek vazıh olarak göstermek icabeder. Bu nevi ta'mîr, bir cümle içindeki bir kelimelenin ta'mîri şeklinde olacağı gibi, büyük bir hâdisenin eksik parçalarını ta'mîr etmek şeklinde de olabilir. Meselâ İbn Fadlan seyahatnamesinde (s. 33) فقدفنى الى شجرة (سقطت عظامه) وراسه تحتها cümlesinde parantez içindeki سقطت عظامه nın yeri kitabın asıl yazma nüshasında bozulmuştur. Bu da tek nüsha olduğundan, bir başka nüshanın yardımına müracaat edilemiyor. Bu cümleyi biz, bu seyahatnâmeyi okuyup farsça bir eserinde ondan nakillerde bulunan Ahmed Ṭūsī 'nin زير درختى ويرا ذيدم افتاد cümlesi bulunduğundan ta'mîr ederek سقطت عظامه diye yazabiliyoruz. Ve bu ta'mîr keyfiyetini ben metine ve tercümeye yapılan haşiyelerimde kaydettim. Bu gibiler W. Bang ve A. M. Von Gabain tarafından neşredilen uygurca vesikalarda da yapılmıştır.

Ta'mîr'in bir hâdise parçasını yamamak şeklinde olanı için de yine İbn Fadlan'dan bir misal verebiliriz. Bu müellifin Bağdad'dan, Horasan, Buhara, Ḫorezm, Oğuz ve Başkurtlar memleketi üzerinden orta Edil'deki Bulgarlara geldiği eserinde mufassalen anlatılmıştır. Fakat sefaret heyetinin, işini bitirdikten sonra, Bağdad'a döndüğü bu seyahatnâmenin tam nüshasını görüp okumuş olan Yāqūt al-Ḥamavî ve Ahmed Ṭusī tarafından haber veriliyorsa da, bu eserin bize kadar gelmiş olan yegâne Meşhed nüshasında bu sefaretin Bulgar'dan Bag-

dada dönüşüne ait kısmı bulunmamakta ve seyahatnâme Hazarlar'a ait bu malûmatını Edil Bulgarlarına ait verdiği malûmat sırasında yazmış olduğundan, kendisinin ve sefaret heyetinin Hazarlar ülkesine gitmemiş olduğunu ve geldikleri yolla, yani Oğuzlar ülkesi ve Horezm yoluyle, dönmüş olduklarını farz ve tahmin edebiliyoruz. Çünkü Oğuzların ordu kumandanı (sübaşı) Bağdad halifesinin kendisine yazdığı mektuba cevabını sefaretin Bulgardan dönüşünde yazıp takdim edeceğini söylemişti. Diğer taraftan Bağdad halifesinin Hazar hakanına tabi olan Edil Bulgar kralına elçi göndermesi Hazar hakanına karşı düşmanca bir hareket olduğundan, sefaret heyeti Hazarların başkenti olan Etil ve Kafkasya yolundan dönemezdi. Hattâ Oğuzların «tarhan rütbesinde» bir beyi bu Araplara karşı plânlar kurduğu vakit kendilerini Hazar hakanına teslim etmeyi düşündüğünü de İbn Fadlan yazmıştır. Diğer bir delil Hazarlar hakkında yazılan parçanın bu ülkeyi bizzat görüp ziyaret eden birisinin yazısı olmayıp, Bulgara gelen Ruslara (Variaglara) ait haberler sırasında yazılmış olmasıdır. Daha başka bir delil de bu sefaret heyetinin Edil Bulgalarına gelirken kendi erkânından bazılarını Horezmde bırakmış olduğu, orada Artahuşmiten adlı yerde para muamelelerini tamamlaması icabettiği, ve Horezm vâlisinin kendilerine bu bozkırlarda seyahati temin eden bir muhafız kıt'a vermiş olduğudur. Bu muhafız kıt'anın yolda sefaret heyetini ve tüccarları Başkurtları taarruzundan koruduğu da kaydedildiğinden heyetin bu muhafız kıt'anın himayesinde Horezm yoluyle dönmüş olacağı kat'î olarak iddia edilebilir. Bu cihetten biz 921 - 922 senesinde Edil Bulgarlarını ziyaret eden Abbasî elçiliğinin Horezm ve Oğuzlar yoluyle geldiği gibi, aynı yoldan dönmüş olduğunu söyliyebiliriz. İşte bu da bir hâdiseye ait vesikanın eksik kısmını elde mevcut delillerin yardımıyle yamamanın bir misalidir.

Avrupada'da eski Yunan ve Lâtin kaynakları üzerinde çalışanlar bu gibi ta'mîrleri yapmışlardır. Fakat bu nevi uyduruş ve ta'mîrler ancak usulü dairesinde ve uyduruş-ta'mîr keyfiyetinin de tasrihi şartiyle yapılabilir.

85. 5) Bir tarihî eserin tasnif ve terkibinin ilmî olması ancak **tarafsızlık** ile temin edilebilir. Fakat bu da ancak müşkülâtla elde edilecek bir meziyettir. Tarihçi de insan cemiyetlerinden herhangi birine itiyaden merbuttur. Bazan kendisini bu bağlılıktan kurtarmak onun ihtiyarında değildir. Bu cihetten o, bilhassa hâdisatın kıymetini takdir ederken, hislerinin, itiyatlarının ve muhitinin esiridir. Üstelik o vekayiin kâffesini ihata etmek iktidarında değildir. O malzeme kala-

balığı içinden bir kısmını alıp bir eser yazarken hâdiselerin ancak «tipik» ve «en mühim» lerini ele alacak, diğerlerini ikinci ve üçüncü derecede mühin ve az «tipik» diye kenara atacaktır. İşte bu «tipik» ve «en mühim» leri ayırırken ekseriya hislerinin, itiyatlarının, bilgi ve ihata seviyesinin esiri olmaktadır. Bunu biz yukarıda (§ 12, 25) da zikretmiştik. Tarihin mevzuu tabiî ilimlerin mevzuları gibi otlar, ağaçlar, taşlar değildir: onun mevzuu canlı ve muhtelif temayüllere ve hislere malik insan kütleleridir. Türlü his ve temayüllere malik bir insan camiasına mensup olan tarihçi, ayni derecede türlü his ve temayüllere tâbi kalan diğer insan kütlelerinin, kendi camiasının dostu yahut düşmanı olan diğer camiaların kayatına ve fikirlerine ait hükümler verecektir; hâdiseleri sebeb ve müsebbeb olmak bakımından tetkik edecek ve müessir olan âmillerin ehemmiyetini tayin edecektir. Halbuki tarih, zamanımızda umumiyetle dünyadaki hayat mücadelelerine dair biribirine zıd görüşlerin mübareze sahası yapılmıştır. Tarihçi, ya bunlardan birine mensuptur, yahut mensup değilse bile, bu gibi muhtelif cereyanlara mensup olan diğer müelliflerin eserlerini, ayrı tarihî hâdiselere ait monografilerini gözönünde bulundurmak mecburiyetindedir. Böylece, kendi hesabına tarafsız olsa dahi, başkaları onu aldata ve yanlışlığa sevkedebilirler.

Bütün bunlar nazarı itibara alınırsa, insanların tarafsızlığının nisbî (relativ) olduğu meydana çıkar. Zaten insanın hâdiselere kıymet biçmek hususunda daima işine yarayacak sabit ve müstakar bir mi'yarı yoktur. «Ebebî hakikatler» denilen şeyler de her cemiyetin, her zamanın, hattâ bir cemiyet içindeki muhtelif gurupların ve şahısların telâkkilerine göre başka başka şekiller alıyor.

Milletlerin kültür seviyeleri, kültür ve mezhep hususiyetleri bazan onların bütün tarihî eserlerine koyu bir tarafgirlik şekli verir. Meselâ hristiyanlıktan önceki Cerman tarihine dair kaynaklar bütün sair milletleri değersiz telâkki eden dar bir millî mahdudiyet ruhunu taşımaktadır. Müslümanlıktan önceki Türk ve Moğol tarihine dair millî eserler de böyledir. Meselâ *Mangolun niuça Topça'an* Cengiz'in mensup olduğu ve ona tabi Moğol ve Türk zümrelerinden başka bütün kavimleri hiçe sayarak zikreder. Mahmud Kaşgarî'de «Tat ve Tavgaç» lara dair naklolunan ata sözleri ve şiir parçaları da bu ruhu taşır. İslâm mezhepleri arasında şî'a mezhebine mensup tarihçilerin islâm tarihine dair yazdıkları eserlerin hemen hepsi tarihi kendi mezheplerine uydurarak değiştiren bir koyu taassup ruhunu taşır (misal olarak Muhammed Taqi Xan Sipıhr'in 14 cildlik *Nāṣix ut-tavārīx* ki-

tabını, ki 1900 de basılmıştır, zikredebiliriz). Kavmî ve dinî taassuptan sıyrılarak usule uygun surette vücuda getirilen ilmî eserler de bazan uzun zamanlar hüküm süren ilmî dalâletlerin tesiri altında kalmaktadır. Meselâ 18-19. asırlarda eski Yunan tarihinin parlaklığı hep hümanistlik zaviyesinden tasvir edildiğinden, gerçek tarihte olduğundan çok mübalâğalı bir şekilde yazılırdı. Keza islâmiyetten önceki İran tarihi de İran milleti tarihinin en parlak bir altın devri olarak tasvir olunurdu. Bazan bu mevzu zamanımızda dahi bu şekilde yazılır. İslâmiyetten önceki İran ilim ve irfanına, tarihî eserleri ihtiva eden zengin kütüphanelere dair yazılanların bir efsaneden ibaret olduğu, eski İran medeniyeti orijinal bir medeniyet ise de, İran medenî ve edebî hayatının ancak islâm devrinde, parladığı ve memleketin iktisaden ve nüfusça inkişafının da islâmî devirlerde husule geldiği ancak son zamanlarda anlaşılmaya başlıyan hakikatlerdendir. Tarihte intikad ve usul hususunu ilerleten muasır büyük tarihcilerin eserleri dahi bazan garip şahsî his ve temayüller yüzünden aksamaktadır. Meselâ B. G. N i e b u h r 'un tarih telakkisi kartacalı Hanibal ile romalı Cicero'ya karşı derin sempati, fakat makedonyalı Büyük İskender'e karşı her yerde açıkça anlattığı derin antipati yüzünden tarafgirânedir. T h e d o r M o m m s e n ise Sezar'ı, kusurlarını değer gibi gösterecek derecede sevdiği için, bir hatip ve devlet adamı olmak itibariyle Cicero'yu çok acı ve sert tenkitlere maruz bırakmıştır. Fransız müverrihi H. T a i n e (öl. 1893) her yerde August Comte'un tarih görüşünün tahakkukunu görmek istediğinden ve J. G. D r o y s e n (öl. 1884), Prusyalıların inandığı gibi, devletlerin ancak büyük askerî kuvvete mâlik olmak, yahut böyle bir askerî kuvvete mâlik devletlere dayanmak şartiyle yaşadıklarına inandığından pek çok hükümlerinde tarafgirdirler.

Zamanımızda hâkim fikir cereyanlarının beslediği tarafgirlik te İslâm âleminde şî'î tarihçilerinkinden eksik değildir. Meselâ Almanyada hâkim olan ırk nazariyesi bazı Alman âlimlerini Şark ve Türk tarihine ait neşrettikleri eserlerde de kendisini göstermektedir. Bu fikirde olan âlimler «tebaa Skitler» den ayrı olan eski «hükümdar Skitler» i bunların sanatini ve antropolojisini sırf «aryanîcilik» bakımından muhakeme etmekte diğer Avrupa milletlerine mensup âlimlere nisbeten daha büyük ısrar göstermektedirler. Sefevîlerden Şah İsmail'in annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın nikâhında bulunan Trabzon İmparatoru kızından, yani bir Rum kızından doğmuş olduğundan, bütün Safevî sülalesi «damarlarında Aryanî kanı akan bir sülale» telâkki olduğu gibi, onların Osmanlılara karşı Batı devletleri ile birleşmek tec-

rübeleri bu noktadan izah olunur. Marksist tarihçilere gelince, bunlar tarihte «sınıf mücadelesi» ve «iktisadî tezad» eserlerini Şark ve Türk tarihine de tatbiken tesbit ederken, en garip uydurmalara tevessül etmekten çekinmezler. Rum Selçukluları tarihine dair 1941 de mühim bir eser neşreden marksist rus müsteşriki G o r d l e v s k i, bundan 8—9 asır önce Anadoluda olup biten hâdiseleri sınıf mücadeleleri bakımından öğrenirken, elinde kâfi miktarda vesika olmadığından, malûum hadiselere ait herkesin bildiği kayıtlara başka mana vermiş ve 13. asrın ilk yarısında vaki olan Hoca İshak Kefertûşî'nin isyanını bu zamanki hayatın merkezî hâdisesi olarak ele almış ve, yine Almanlar gibi, ırkçılık yoluna saparak, bu Hoca İshak'ı damarında eski Eflatun'un kanı akan bir Rum mühtedisi göstermiştir. Halbuki Hoca İshak ne komünistlik, ne de rumluk ile ilgisi olmıyan bir dervişti. Bunun gibi A. B e r n ş t a m m ismindeki diğer rus müsteşriki «Orhon Yenisey Türklerinin içtimaî ve iktisadî teşkilâtı» ismiyle 1946 da neşrettiği eserinde, bütün kitabeleri marksizm esaslarına uydurmak gayretiyle, 7.-9. asır Türk tarihini alt üst etmekte, sırf hayal mahsulü olan uydurmalara karışıp gitmiştir [1]).

Bir mezhebin son derecede mütaasıp inanıcısı, yahut bir milletin şoveni olduğu halde bunu ustalıkla gizliyen âlimler de her millette çoktur. Cezvit tarikatine, keza Ermeni milletine mensup müellifler arasında bunun misali çok görülmektedir. Viyanada Cezvitler tarafından neşrolunmakta olan büyük *Antropos* mecmuasında ilim kisvesine bürünerek çıkan, fakat koyu katolik taassubüyle yazılmış olan yazılar, keza J o s e p h S a n d a l g i a n isminde bir ermeni papasının 1917 de Roma'da neşrettiği «vesaika müstenid eski Ermenistan tarihi» (*Histoire documentaire de l'Armenie*. İki cildlidir) bu cümledendir.

86. 18. ve 19. uncu asır Avrupasında, tarih yazısında tarafgirlikten kurtulmak büyük bir mesele olmuştur. Milliyet, din ve mezhep taassubu bağlılıkları ile beraber bir tarihçi için ne derece bitaraf olmak mümkün olduğu tesbit edilmiş, fakat bunun tatbiki kolay olmamıştır. Meselâ 18. asırda yaşıyan bir alman protestan âlimi A r c h i b a l d B o w a r papalığın tarihi hakkında bitaraf bir eser yazmak gayretiyle «Papalığın bitaraf tarihi» adlı eserini yazmıştır. Elbette müellif bitaraf olmak niyetinde idi, fakat bu bitaraflık ancak kendi zamanına göre-

---

[1]) A. B e r n ş t a m m, *Sotsialno-ekonumiçeskiy Stroy orxono-yeniseyskix Tiurkov* (*Trudy Instituta vostokovedenya*, t. XLV.), Leningrad 1946, bilhassa s. 106-136, ve 130, 159-162 de sınıf mücadelelerinin şekilleri ve teşkilâtı bahisleri.

dir; yoksa bu eser o kadar taassupla yazılmıştır, ki «Papalığın bitaraf tarihi» ismi kendi kendisini alay etmek maksadiyle verilmiş gibi görünüyor. Büyük müverrih Leopold von Ranke'nin «Roma Papalığının 16 ncı ve 17 nci asırdaki tarihi» adiyle yazmış olduğu eseri ise hakikî bir tarafsız tarih nümunesi sayılabilir. Eseri yazan bu zat protestandır ve bir Almandır, fakat eser her okuyana müellifin protestan olmak ihtimalini tamamiyle unutturuyor. Bir Alman milliyetçisi olan protestan âlim papayı filvaki Aziz Petrus vasıtasiyle Hazreti İsa'ya yerdé halife olan bir şahsiyet diye tanımıyor, onu bilâkis milliyetçiliğin ve protestanlığın düşmanı biliyor; fakat Papalığın tarihini yazarken hem Petrus'un missionuna hem de Papalığın İsa'ya halife olduğuna inanmanın Avrupa'da ve Hıristiyanlık Âleminde ne gibi müsbet tesirleri olduğunu ve bu inancın birçok hareketleri yaratan âmil olduğunu, onun beynelmilel nüfuz ve kudretini itiraf ediyor ve bunları yazarken kendisinin Alman milliyetçiliğinden ve protestanlık gayretinden fedakârlık ediyor. Bu bitaraflık elbette nisbîdir. Fakat sırf şahsî subjektiv kanaatlere göre yazılan eserlerle bunun arasında fark yerle gök arası kadardır.

Filhakika tarihçi kendisini namuslu bir hâkim telâkki etmekte sebat gösterirse ve karşısına çıkan dâvacıların ve maznunların bir müslüman, bir hıristiyan, bir katolik yahut protestan, bir sünnî yahut şî'î, bir idealist felsefeci, bir materyalist ve saire gibi ve din fikir cereyanlarına mensup şahıslar olacağını göz önünde bulundurmak icabettiğini müdrik ise, onda sempati ve ruhî temayülleri epeyce dizginlemiş olur· Avrnpa için olduğu gibi Şark için de bu kaide kabili taibiktir.

16. ıncı asırda, İran'da Safevî şeyhlerinin gaytetile, şî'î mezhebi bu ülkenin devlet dini şeklini aldı. Bu yüzden Müslüman Türk Âlemi, Önasya, İran ve Ortaasya olmak üzere, üçe ayrıldı, arada uzun süren ve mezhep ihtilâfına dayanan savaşlar oldu. Eğer bir Türkiyeli tarihçi Safavilerin tarihini Osmanlı nokta-i nazarından, yahut bir türkistanlı Türk oradaki Özbek hükümdarlarının nokta-i nazarından yazacak olurlarsa, elbette tarafgirâne olur. Aynı şekilde bir şî'î İranlının yazdığı Safevî tarihi de tarafgiranedir. Fakat türkiyeli yahut bir türkistanlı Türk Safevîler tarihini yazarken kendisini o muhite mensup gibi telakki ederek, Şah İsmail Safevi'nin mezhep telkinatını bir şî'î gibi öğrenecekolursa, keza Şah Tahmasb'ın Osmanlılara karşı Avrupa'daki Osmanlı düşmanları ile ve Ruslarla birleşerek hareket etmesini dahi, Türkiye tarafından olduğu kadar, Safevi devletinin menafii bakımından da tetkik edebilirse, bitaraflık elde edilmiş demektir. Keza bir iranlı şî'î

Osmanlı tarihini o şekilde bitarafane öğrenebilir. Kendi milletini seven bir türk müverrihinin Şafevî tarihini, yahut Türk-Rus münasebatı tarihini tarafsızca öğrenmesi, ilim namına, kendi millî fikirlerine karşı fedakârlık etmesi demekfir. Elbette onun kalbinde yinede kendi ecdadının vatan ve onun müdafaası hakkındaki fikir ve işlerine sempatisi kalacaktır; fakat bir hâkim adâlet namına hareket ettiği gibi, bir müverrih de hakikat namına kendisini zaptedecek ve Osmanlı tarafından haksızlık varsa ve vesikalar onu vazihan gösteriyorsa, onları açıkca ortaya koymaktan çekinmiyecektir. Millî meselelerde olduğu gibi, dinî meselelerde de iş böyledir. İlk İslâm devrinde Peygamber evlâdı ve akrabası ile Emevîler ve sonra Emevîlerle Abbasîler arasındaki mücadeleler hakkında biz bugün Türkiyede tam bir bitaraflık yapabiliriz. Fakat bundan 13. asır önce cereyan eden hâdiselerin takdirinde din ve mezhep çerçevesinden çıkamayan bir sünnî müslüman, Emevîler ve Alevîler tarihini bîrtarafane yazmak isterse kendisini ilim ehli olmak sıfatiyle, kendi dar mezhebi düşüncelerinden uzakta tutacaktır. Bir milliyetçi Türkün, Safevîler tarihi hakkında, Abbasîler zamanından başlayıp şâyi olan mânasiyle bir sünnî müslümanın Alevîler ve Emevîler hakkında ilmî usullere göre eser yazarken akide ve sempatilerinde fedakârlıklarda bulunursa, «bitaraf» kelimesi herhalde nisbî olmakla beraber, yine tarafsızlığı ifade etmiş olur,

87. Burada ben bu meseleye dair kendi nokta-i nazarımı da anlatıp geçmeği lüzumlu buluyorum. Bence vekayii tarafsızca öğrenmek tarihçinin mukaddes vazifesidir. Ben Türk tarihi ile, milletler arası müsabakada geri kalan milletime millî bir ruh vererek onu sahili selâmete çıkarmak işinde yardım etmek gibi maksadlarla, yahut tarih ilmini sadece sevdiğimden değil; ancak mensup olduğum muhiti ve, vaktim müsait olduğu kadar, tekmil insaniyeti öğrenmek için meşgul oluyorum. Yani, bence tarih gaye değil, ancak mensup olduğum muhiti onunla temaslarda bulunarak birlikte yaşıyan muhitleri öğremek-için bir vasıtadır. O cihetten bu tarihi her hangi makaddes emellere hizmet fikriyle tahrif etmem kendimi aldatmak demek olacağı gibi, eserlerimi bana karşı bir güven duyarak okuyan insanları da aldatmak demek, olur. 1932 senesinde Ankarada toplanan İlk Türk Tarih Kongresinde müdafaa ettiğim tez bu idi. Bence hakikat ve hakikî tarih Türk milletinin de işine gelir, diğer milletlerin de işine gelir. Bu cihetten tarih tetkikinde kendilerini ancak, hakikî hâkim mevkiinde görecek, hislerini ve sempatilerini vazifelerine tâbi kılabilen insanlara karşı en samimî bağlılık duyarım. Tarihte namına **kosmopolitik** yolu-

na sapmağı ve millî bağları inkâr etmeyi tavsiye edenlerin çoğu gayri samimî insanlardır. Kendisini idare edebilen ilim ehilleri böyle yollara sapmanın lüzumu yoktur, çünkü bu gibi extrémitélerden dünyada çok vakit ilimde sun'îlik, yapmacılık ve samimiyetsizlik doğmaktadır.

Tarih tetkikinde tarafsızlık meselelerini en iyi izah eden eserler bence şunlardır :

A. Grotenfelt. *Geschichtliche Wertmasstabe in der Geschichtsphilosophie und im Volksbewusstsein*, 1905 ; E. Becher, *Geistswissenschaften und Naturwissenschaften*, 1921.

88. 6) Tarihî eserlerin tasnif ve terkibinde hâdiseleri sebeb ve sebeblenme silsileleri sıfatiyle tetkik ederken tarihçi usule göre incelediği teferruattan beşerin yahut ayrı beşer camialarının hayatı hakkında umumî kaideler elde ettiği kanaatine varıyor. Ve bu kanaat ona **genelleştirme** (generalisation) yapmak fırsatını veriyor. Bu kanaat bazan aldatıcı olduğu gibi, tarihçi bu genelleştirme işinde başka sebeplerden de yanlış yollara sapabilir. Meselâ umumî cihan tarihinde bilhassa ortaçağlarda feodal teşkilâtı mühim yer tutar. Féodalite, muhtelif memleketlerde ekseriya ayni olan içtimaî şartlar altında vücuda gelmiştir. Bu şartların birbirine benzeyenleri tesbit edilirse, içtimaiyata ait bir tetkik yapılmış olur; fakat şartların müşterek hususiyetlerini tesbit etmek tarihçinin vazifesi ve tarihin gayesi değildir. Evet tarihçi de bu mesele ile meşgul olur, fakat en çok bu feodalizmi yaşatan şartların, meselâ Bizans imparatorluğunda ve diğer Avrupa memleketlerinde, Hindistan'da, Çin'de ve Japonya'da ne gibi değişik şekillerde tecelli ettiği gibi hususları öğrenmek mecburiyetindedir. Tarihteki bu gibi içtimaî ve iktisadî hâdiseleri tetkik ederken yine mukayese usulüne müracaat etmek zarurîdir. Buna müracaat etmeden dünya feodalizm tarihi hususunda genelleştirmeler yapanlar daima yanılmışlardır. Çünkü birçok müşabehetler tesadüfîdir. Tarihçinin umumî kaideler çıkarmakta muvaffak olmak için evvelâ teferrüat üzerinde dikkatle çalışmış olması şarttır. Ciddî tahlile dayanmıyan genelleştirmeler daima esassızdır.

Maamafih usulünü bilerek yapılan, ihtiyat kaydiyle, hakikat ile faraziyenin nerede başlanıp nerede bittiğini kendisi bildiği gibi okuyucularına da bildiren büyük tarihçilerin genelleştirmeleri ilimde geniş görüş ufukları açılmasına sebeb oluyor. Avrupa ve cihan tarihi bakımından çok muvaffakiyetli genelleştirmeler yapan âlimlerden L. Von Ranke ile Edvard Meyer zikre değer. Avrupa âlimlerinin Şark

tarihiyle meşgul olanlarından bu gibi genelleştirmeleriyle tanınmış olanlar Baron Viktor Rosen, Karl Becker, W. Barthold idi. Bugün H. H. Schaeder ve Arn. Toynbee eserlerinde ve nutuklarında böyle genelleştirmeler yapmaktadırlar. Bir insanın bütün ef'alini tahlil etmeden o insanın karakteri hakkında hüküm vermek mümkün olduğu gibi, beşer hayatında da böyle hükümler vermek mümkündür. Elbette bunda yanlışlıklar olur, fakat intikad melekesine (esprit critique) malik olan ve teferruatını ciddiyetle öğrenen büyük dâhîlerin genelleştirmeleri, fizik ve tabiî ilimlerde olduğu gibi, tarihte de geniş tetkikata yol açmaktadır. Ancak bir ucu, bir kenarı ile bize malûm olan hâdiselerden meçhulleri istihraç (méthod déductive) tarihte büyük keşiflere sebebiyet vermiştir.

Türk tarihine ait tahlil ve terkip hususunda, muasır usullere dayanarak, yapılan bir tetkikte W. Barthod'un «Moğol istilâsı anında Türkistan» adlı klasik eseridir. Bu eserin tetkik ve terkipten ibaret olan ikinci cildinin (ki 1901 de rusça neşrolunan bu cild 1928 yılında ingilizce de çıkmıştır.) baş tarafında bu esere esas olan bütün menbalar gözden geçirilmiştir. 1900 yılında çıkan ilk cildinde ise o zaman daha neşredilmemiş yazmalardan alınmış kayıtlar tenkid-i mütün usulüyle bir araya getirilmiştir. Barthod'un bu eserini, gösterdiği kaynakları ile ve bu birinci cildde neşrettiği metinlerle karşılaştırarak okuyanlar sentez bahsinde görülen nazariyatın tatbikata nasıl geçirildiğini de göreceklerdir. Barthold bu eserde birçok genelleştirmeler de yapmıştır ve bu genelleştirmeler Barthold'da daima ihtiyatla ve usule uygun olarak yapılmıştır.

89. 7) Terkibin bahislerinden biri de intikad eleğinden geçirilmek suretiyle elde edilen malûmatı ve **materiyeli zamân ve mekân ve mevzulara göre tanzim** etmekdir. Yani tarihî menbalardan istihraç edebildiğimiz vukuatı zuhurlarının zaman (devir, asır ve senelerini) ve mekânını (memleket, ülke ve kıtaları) tesbit ederek ona göre tanzim etmek tarihinin esas işidir.

Eğer menbalarda hâdiseler sayılırken seneler gösterilmemişse, bunu açık olarak söylemeli ve müellifin yaşadığı zamanı tayin bahsinde (§ 64) kısmen zikredilen vasıtalarla tayine çalışılmalıdır. Hâdisenin ne zaman cereyan ettiğine dair sarih bir kayıt yoksa, onun en erken ve en geç hangi devirlerde cereyan ettiği tahmin olunur. Bazan tarihi kayıdlı olmıyan bir hâdisenin tarihi malûm olan diğer bir hâdiseye herhangi bir münasebeti istitradan zikredilmiş olur. Bu da öteki hâdi-

senin tarihini tayin etmekte işe yarar. Meselâ vesikalarda bu hâdisenin bir hükümdarın hükûmet sürdüğü zamanda cereyan ettiğini, yahut meşhur bir tarihî şahsiyetle ilgisi bulunduğunu gösteren bir ipucu bulunur. Seneleri tesbit olunan vekayie ait materyelin tertip ve tasnifinde de vakaların muhtelif zamanda aynı yerde ve aynı zamanda muhtelif yerlerde zuhur etmesi imkânı da nazarı itibara alınmalı ve bunlar s i n k r o n i k m u r a k a b e usulüne tâbi tutulmalıdır.

Meselâ Fatih Sultan Mehmed devrine ait muhtelif vesaik elinize geçti. Bunları tetkik ettiniz. Bu materyelin terkibini yapmak için evvelâ onları istifadesi kabil bir sıraya koyacaksınız. Böylece bu hükümdarın gençliği, veliahdlığı ve saltanatı zamanları demek olan 1432-1479 yılları arasında geçen zamana ve bir de İstanbul'un fethi, Sırbistanın fethi, Trabzon'un fethi, Karaman Beğlinin, Şarkî Anadolu'nun ve Kırım'ın ilhakı, yahut Fatih zamanında Batı Anadolu, o zamanda Orta Anadolu, Balkanlar, Kırım ve Şarkî Anadolu, Fatih zamanında İstanbul diye mekâna göre taksim edeceksiniz. Şayet elinize geçen ve incelenen, fakat daha tanzim olunmıyan malzeme bütün islâm ülkeleri ve kavimleri tarihinin muhtelif devirlerine ait ise, bunları da devirlere senelere, memleketlere ve sülâlelere göre taksim edip sıralamak icap edecektir.

Fakat geniş sahalara taalluk eden materyalin tasnifinde zaman ve mekân çerçevesi kâfi gelmez. Ayrı zaman ve mekânlarda zuhur eden hâdiseleri ihtisas mevzularına göre taksim etmek icabeder. Bu mevzular muhtelif tarihçilerin kendilerine göre tesbit ettikleri, muhtelif «mantıkî çerçeveler» şeklini arzeder. Meselâ Fatih zamanına ait materyalı, zaman ve mekân çerçevesine göre taksimden başka, ayrı devirlerde ayrı vilâyetlerde ki İstanbul, İzmir ve Konya gibi şehirlerdeki ve Kırım'daki iktisadî ve içtimaî hayata, kültür hayatına, edebiyat ve san'-ata göre taksim edilir. İleride «tasnif plânları» na tahsis edilen «Ek No. 4» te ben materyalı mevzulara göre taksimin nümunelerini de vereceğim.

B

Hâdiselerin Eser Şekline İfrağı (Tasvir)

90. İntikad usullerine göre incelenen tarihî malzemeye şimdi burada zikri geçen esaslarda, yani sebeb ve münasebetler tesbit edilmek üzere tarafsızca kıymet biçip onun zaman, mekân ve mevzulara göre tasnifi ve tarihçinin kafasında yahut kâğıt üzerinde sentez'i yapıldıktan sonra bu materyal ilmî eser şekline sokulur ve bununla **tasvir**

ameliyesile tamamlanır. Terkibi yapılan materyale eser şeklini vnrınek onu müellifin hitap ettiği muhitte anlaşılır bir şekle koymak hususu garplı metodcular tarafından uzun uzadıya izah edilmiştir. [1])

1) Tarihin birçok sahalarını öğrenen tarihçi, bildiği mevzulardan biri üzerinde bir eser vücuda getirmek isterken, evvelâ bu mevzua ait yazılmış olan esere muayyen bir isim verir, onun hacmini ve şekli ni tayin eder Eğer eser tekmil cihan tarihine yahut bir milletin, bir devletin tarihini bahis mevzu edecek ise, yine ona göre isim verir. Bu unvan kitabın mündereeatının umumî ismi şeklinde olmalıdır. Eser bir tercümesi (meselâ hindistanlı âlim Muhammed Nizameddinin yazdığı «Gazneli Sultan Mahmud» yahut Amerikalı Prof. Roger B. Merriman'ın yazdığı «Kanunî Süleyma»ın tercümei hali) ise, bunlara göre bir isim verir, ve eser mevzuun hangi bahislerini ihtiva edeceğini tasarlar.

91. 2) Bundan sonra tasnif olunacak eserin şekli ve mahiyeti gelir. İlmî eserler a) müstakıl ve dar mevzular üzerinde geniş ve etraflı tetkik mahiyetinde **monografi** (yahut almanca olarak Abhandlung) olur, ki üniversite mezunlarının doktora tezleri, doçent olacakların liyakat (habilitation) tezleri bu cümleye girer, Bu gibi eserlerde bütün bahisleri de menbalar gösterilerek müellifin her tesbiti ve her iddiası mehazlara müracaatla kontrol edilebilir şekle konulur. Monografiler ekseriya bir veya iki cild kadar olur[2]), b) Genişçe mevzuların bütün bahisleri hakında müracaat edilecek **el kitabı**(Handbuch, handbook) yahut **maktep ve üniversitelerde tedris kitabı:** olur, ki mehaz gösterilmemiş fakat bibliografi verilmiş olur. Böyle «el kitabı» da bir yahut iki cildi, aşmamak âdettir. Müteaddid cildli ve ansiklopedi mahiyetinde «el kitab» larına da tesadüf edilir. c) Geniş mevzulara **giriş** (methal, essai) mahiyetinde yazılan eserler, ki her mevzuun ancak başını ve mebdeini gösterir, teferruatını anlatmaz. Bunlar da ekseriya birer cildlik, bazan büyük, çok vakit küçük eserler olur. Benim *Umumi*

---

[1] Bk. Meselâ: Bernheim *Lehrbuch'* s. 145-157, 777-798: H, Tietze *Die Methode der Kunstgeschicte*, 1913. o. 460-480 Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*. I. (1927 basımı) Fonck, *Wissenschafliches Arbeiten, Beitraege zur Methodik und Praxis des akademischen Studiums*. 1916' s. 76-110; W' Bauer, *Einfürung*, s. 329-336. Sentez ve tasvirin nazarî ve amelî meseleleri için bir de H. Paul, *Gurundriss der hermanischen Philologie*. I (1906) s, 166-178. tavsiye edilecek kıymettedir.

[2]) Almanlar kendi ıstılahları olan «Abhandlung» ile «Monografia» yi ayırd ederek iki muhtelif ilmî eseri belirtmek için kullanılırlar (bk. W. Bauer, s. 315-57): fakat bizim için bu incelikler fuzulidir.

Türk tarihine Giriş kitabım gibi d) **konferanslar** tarzında yazılan ilmî eserler, ki konferans salonlarında dinleyicilere, talebelere hitap ederek yazılan eserlerdir. Bunlarda malûmat hitab ederken anlayışlı ve toplu olarak serdedilmiş ve bibliograflar derslerin sonuna ilâve edilmiş olabilir. B a r t h o l d'un *Ortrasya Türk tarihine ait konferanslar*'ı; I. G o l d z i h e r'in *İslama ait konferanslar*'ı bu cümledendir. e) Geniş mevzular üzerinde **büyük tetkikat**, J o s e p h v o n H a m m e r-P u r g t a h ı l'ın *Osmanlı Devleti Tarihi*, K a r a m a z i n'in *Rusya tarihi*, E. M e y e r'in *Eski çağlar tarihi* (Geschichte des Altertums) gibi, ki bütün menbalar gösterilerek yazılan ilmî tarihlerdir. f) Tahsil görmüş geniş münevver tabakası tarafından okunmak üzere yazılan ilmî **popüler eserler**, küçük büyük (bazan onlarca cild tutan) umumî tarih, yahut memleket vatan ve millet tarihi ve biografıleridir. Bunlarda fikir ve mütalealarin dayandığı menbalar gösterilmez, yalnız bahislerin, yahut cildlerin, yahut tekmil kitabın sonlarında (bazan başlarında) az yahut mufassal bibliografiler verilir. A. R a m b a u d e t E. L a v i s s e ve onlardan kısaltılmış tercüme olan A h m e d R e f i k *Tarih umumî*'leri gibi. g) Muhtelif mevzulara ait tetkiklerin **toplamaları** meselâ G u t s c h m i e d *K l e i n e S c h r i f t e n* ve h) İlmî eserlere ait **tenkıdî makaleler**, ve eserler. i) Mecmualarda neşrolunacak **ilmî makaleler**. İşte yapılacak eserin bu şekillerden hangisine uyacağı ve cesametini, cild, sahife adedi tesbit edilir.

92. 2) Eserin ismi ve şekli tesbit olunduktan sonra, onun **yapılış şekli** tasarlanır. Geniş ve muhtelif mevzuları ihtivaeden ve muhtelif devirlere ait olan bir eserin şekli, mahiyeti ve cesameti ne olursa olsun, onda münderiç malûmat muhakkak tenasüp (disposition) esasına göre tanzim edilmelidir. Dil ve uslubu da hitab ettiği muhit tarafından kolay anlaşılacak, hatta lezzetle okunacak bir şekilde olmalıdır. Bir tarihsanatkârane tasvirin peşinden koşamaz ve eserin kıymeti ilmiyesine ehemmiyet vermeyip sadece ifade san'at cihetine daha fazla ehemmiyet vererek yazılan tarihî eserler roman şeklini alır. Fakat ilmî esaslara dayanan bir tarîh eseri kolay okunur bir tarzda, hattâ bir şiir gibi yazan, yani üslubunu o şeklide işliyen dâhi müverrihler de vardır. Bilhassa Fransızlarda böyle alimler çıkmıştır. Bununla eserin ilmîliğine aslâ zarar gelmez. Hadiselerin tasvirinde gaye bütün vak'aları almak değil, ancak tipik ve mühim olanlarını alıp hâdiselerin mahiyetini ve gidişini anlamaktır. Monografi mahiyetinde yazılan ilmî eserler, materyalin taksimine ve görünüşlü olmasına, ehemmin mühimden ayrılmasına kitabın okunmasını ağırlaştıracak teferruattan kaçınılmasına ehemmi-

yet verilir. Bir ilmî eserin içindekiler itibariyle kıymet, teferruatı üzerindeki çalışmaların incelîğine olduğu kadar, dış yapılışının mükemmeliyetine ehemmiyet verilmiş olmasiyle de ölçülür· Bu cihetten ilmî eserlerinin «tasnif plânları», üzerinde ayrıca durulacak bir mevzudur, ve biz bunun için kitabın sonuna ayrı bir bahis ilâve ettik. Etud mahiyetinde olan eserler **metin**, ona taalluk eden notlar demek olan **haşiyeler** metin ve haşiyelerden çıkarılan uzun ilmî meseleler ve uzun ilmî izahları ihtiva eden **ekler** (excurse appendix, Anhang) gibi kısımlara ayrılır. Eserin asıl metni (text) **bölüm** (capitel), **bab** ve **fasıl'**ların, yahut ayrı bahislere taksim edilip kolay anlaşılacak bir hale getirilir. Metin kısmında ancak mevzuun kendisi yazılır. Bölüm, bab ve fasıllara taksimi gösteren **plân** ve **fihrist** kitabın asıl Metninde nelerin bahis mevzu olduğunu açık bir şekilde göstermelidir. Metinde işte bu plânda sayılan hususların dışına çıkan ve mevzu ile ilgisi uzak olan yahut bu ilgi teferruattan olan, yahut ona itnâb şeklini verecek şeyler okuyucuyu yoracak ve yanlışlıklara sevkedecek teferuat bulunmamalıdır. Münderecati zengin ve müteaddid ayrı bahisleri içine alan eserlerin metinleri bölüm, bab ve fasıllara taksimden başka bahislerin biri diğerine bağlılık nisbetini göstermek üzere, büyük ve küçük punto farklarından, ayrı puntoların büyük (majüskül) ve küçük (miniskül) şekillerinden, aynı puntonun, meselâ 10 numara ile belirten puntonun, kalın kalın ve ince, siyah yahut açık şekillerinden, onların büyük ve küçük harflerden istifade edilerek biri diğerinden şeklen ayrılan rakamlar yahut harflerle işaret edilen ayrı bahislere ayrılır. Münderacatı çok mütenevvi ve bahisleri müstakil olan bunların birinin diğerinden ayırdedilmesi faydalı görülen eserlerde ise (meselâ bu «Tarihte» Usul kitabımız gibi eserlerde) metinde sıra ile anlatılan bahisler § işareti ile, yahut sadece büyük puntolu rakamlarla **paragraflar'a** ayrılır.

Ümumiyetle ilmî eserlerin tasnifiyle meşgul olanlar yazdıkları **kitabın asıl metninde neler ve haşiyeleriude neler yazılması** icabettiğini ayırıp bilmelidirler. Haşiyeler metni, yahut metinde mezkûr isim, mevad ve hâdiseleri izahederler ve bunlar teferrüat, yahut mehaz göstererek dâvayı teşvik eden şehadetlerdan ibaret olur.

Mehazlardan meselâ Kur'an, Tevrat ve İncil, Herodot tarihi' Strabon ve Ptolemeus coğrafyaları, Xenophon ve Tacitus gibi klasik âlimlerin asırlardanberi fasıl ve paragrafları takarrür etmiş olan ve muhtelif tabılarında aynı fasıl ve paragraf (Kur'anda sure ve âyet) taksimatını muhafaza eden eserlerinden yapılan nakiller sādece parantez içinde (X, 15). (V. 7 Ş 4) gibi şekillerle metinde gösterilir; fakat diğer

mahazlar satır altı «aparat»larda gösterilir. Keza metnin okunmasına yahut izahına ait küçük haşiyeler de bu apparatlarda verilir. Meselâ bu eserde s. 45 ve 85 de gösterilen mahazlar s. 5-6, 8 ve 12 deki izahlar metne alınırsa fikirleri teferruata karıştıracak mahiyette olduğundan haşiyelere alınmıştır. Mamafih bazı âlimler eserlerindeki bütün reference'ları metinde yaparlar. İlmî kamuslar (meselâ Pauly Wissowa Kamusu ve İslâm Ansiklopedisi gibi) de haşiyeleri sadece metinde vermek âdeti cari olmuştur. Metnin altındâ verilmesi icabeden haşiyeler uzun olduğu ve bunların ayrı ek (appendix) şeklinde ayrılması da istenilmedtği takdirde bu nevi haşiyelerle kitabın umumi manzarasını bozmamak, okunuşunu ağırlaştirmamak için bütün sayfa aşağısı notlar kitabın sonuna nakledilir. Bunun için kitabın bölümlerine ayrı numaralar verilip bir bölüm içinde gelen haşiyeler bölüm sonuna kadar sıra numarası ile gösterilir ve kitabın sonundaki haşiyeler de bu bölümler ve sıra numaraları ile tertip edilir. Benim «Umumî Türk Tarihine Giriş» kitabımda böyle yapılmıştır. Bu nevi haşiyelerin istifadesi müşkül oluyorsa da, böyle eserlerin metinleri kolay okunur. Şayet kitabın metni **yabancı dildeki bir metnin edisyonu'**ndan ve **onun** tenkitli ve izahlı **tercümesi**nden ibaret ise, yabancı dildeki metne ait haşiyeler bu metnin: tercüme ve izaha ait haşiyeler de tercümenin altındaki appartlarda verilir: metnin tahlilinden çıkan bahisler de ek olmak itibariyle tercümenin sonuna alınır. Benim *İbni Fadlan* kitabım ve Marqurartın ermeni müellifi Musa Xorenakı'nin coğrafyasından İrana ait kısmını nakil ve tercüme ederek *İranşahr* ismiyle neşrettiği eserinde bu yol tutulmuştur. Şimdi bu «Tarihte Usul» kitabımızda da metne sokulması mevzuu dağıtacak ve karıştıracak olan uzun bahisler kitabın sonuna «Türk tarihine dair menbalar», Tarihi coğrafya ve seyahat kitapları», «Şarkıyata ait mecmua ve saireler» «Tasnif plânları», «Tarih ilminin ayrı şubelerinin metodları», «Kısatma ve işaretler» 1, 1, 3 ve ilah. rakamlarla işaret edilen «Ek» ler şeklinde sıralanmış olacaktır.

İlmî eserlerin «dış yapılış şekil»leri, tasnif şekillerinin türlülüğüne göre türlü oluyor· Şöyle ki bazı tasnif şekillerinde metin, haşiye ve ek farkları yapmıya hiç lüum olmıyor. İlmî eserlerin yapılış şekline ait bir mesele de kısaltmalar ve işaretler kullanmakta zabt-u rabtın temindir Bu mesele kitabın sonuna ayrı bir «ek» te anltılmıştır.

93. 4) Tarihi ilmî eserler **harita ve resimler**le istifadeye daha elverişli bir şekle konulur. Harita, muayyen coğrafi saha yahut sahalar bahis mevzuu olan tarihi eserler için muhakkak zarurîdir. Böyle

haritalar kitabın sonuna mufassal bir şekilde ilâve edildiği halde, kitabın metnine de küçük küçük, haritalar şeklinde sokulabilir. Türk tarihi ile ilgili eserlerden meselâ Amerikalı Owen Lattimore'ün 1940 da çıkan *İnner Asian Frontiers of China* kitabının muhtelif yerlerine konulan krokiler, nümune olmağa lâyıktır. Türk tarihine ait eserlerden meselâ Hunlar faslında Şimalî Çin ve Doğu Avrupa, Göktürkler kısmında Orhun sahası, Uygurlarda Doğu Tiyanşan, Çengiz'in tarihinde Şimalî Çin, Batı Türkistan ve güney Rusya, Temür'ün tarihinde Kıpçak, Hind ve Ankara seferleri, Fatih'te Mora ve Sırbistan ve Otlıkbeli, Yavuzda'da Çaldıran ve Mısır, Kanunî'de Trablusgarb hep sahife içinde 6X4 ve emsali büyüklüklerde küçük krokiler ilâve edilirse bu eser çok anlayışlı bir şekil alır. Resimler, daha ziyade ilmî seyahat raporlarına, san'at tarihi eserlerine muhakkak ilâve edilir. Keza resimli popüler umumî tarihlere ve vatan tarihlerine de konulur. Fakat birçok tetkik mevzuları resimle ifade edilemiyecek şeylerden ibarettir. Muayyen mevzular üzerinde tetkik mahiyetinde olup bahis mevzu olan maddeleri bu resimlerle göstermek zarureti olmıyan monografîlere de resimler konulmaz. Arkeoloji ve san'at meselelerini bahis mevzuu eden eserlerde bu resimler kitabın sonuna levhalar ve ekler şeklinde de ilâve edilir O vakit kitabın metninde bu resimlerin bulunduğu levhaların numaraları ve bu levhalardaki resim (figur) sıra numaraları ile gösterilir. Meselâ Rostovtsev'in «Bosforos'ta İranlılar ve Grekler» kitabının almanca tabı böyledir.

94. 5) Tarihi eserler. meselâ 100 sahifeyi geçerse, buna muhakkak **isimler fihristi** koymak lâzımdır. Bunda coğrafî isimler, şahıs isimleri, kavim ve kabile isimleri, mevad isimleri, garîb kelime ve istilâhla, hattâ eserde isimleri geçen müelliflerin isimleri için ayrı ayrı fihristler yapmak âdeti vardır. Fakat en iyisi bütün bunları bir arada toplamaktır. İngilizler çok zaman böyle yaparlar. (Fihristler sırf isimlerden ibaret olduğu gibi, tahlilî analitik de olur. Yani her şahsın yahtda maddenin ne münasebetle zikredildiği fihriste kısaca anlatılır. Böyle tahlilî fihristler bilhassa İngiltere'de dikkatle işlenir. Bunlardan bizim için nümune olabilacek olan birisi de Henry Jule'ün *The Book of Sir Marco* Polo'sının (üçüncü neşri 1929 da çıkmıştır) ikinci cildi sonundaki fihristir. Burada her isim, veya her maddenin ne münasebetle zikredilği kaydedilmiş olduğu gibi, her şahıstan veya hâdiseden de başlıca hangi sahifelerde bizzat hangilerinin de bilistidat anlatılmış olduğu kalın ve ince puntolu rakamlarla gösterilmiştir. Benim kitaplarımdan «Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi»nin 1947'de çıkan ikinci tab-

ının fihristi de kısmen böyledir. Tarihî eserler için **mevad fihristi** çok zarurîdir. Fakat bunu tedvin etmek meseleyi iyi kavrayabilmekle ilgilidir. Böyle madde fihristinin ayrı yapılması daha makbüldür. Fihristler her cild için değil, ayrı bir cilde yahut son cildin sonuna koymak daha iyidir. Muasır Mısırlılar fihristleri ayrı cildlere dağıtmakla bu fihristerden istifadeyi güçleştiriyorlar.

95.) Eserde istifade olunan me'hazlar ve diğer kitapları gösteren **bibliografi** veriliyorsa, bunun da usulleri vardır. Müteaddid yerlerde zikredilecek me'hazları her zikredildiği yerde tam ünvaniyle zikretmek kitapta fazla yer ve müellifin de fazla vaktini işgal edeceğinden, kısaltma işaretleriyle nakletmek âdet olmuştur. Böyle kısaltmalar unvanlardaki esas kelimelerin baş harflerinden ibaret olmak üzere araları noktalarla ayrılmayan büyük (majüskül) harflerle gösterilir. Meselâ *Journal de la Societè Fino- ougrienne* yerine *JSFOU; Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* yerine *WZKM*. Menbalar çok ve muhtelif dillerde ise, bunları arapça eserler, fransızca vesaire eserler diye lisanlara göre ayırarak gösterenler vardır. Bu lüzumsuzdur. Keza eserleri mensup oldukları hususî zümrelere göre āyırmak ta biblografiyi dağıtır, Meselâ A. S. Atiya *The crusade in the later Middle Ages*, 1938 de böyledir). Fakat eserler dillere ve ihtisaslara ayrılarak gösterilecek olursa dahi, bundan istifadeyi, kolaylaştırmanın yolları vardır.

Bu da zikri geçen bütün eserlere birer numara koymak ve bütün menbalar için işaretleri koymak ve kısaltmalar için ayrı bir index yapmaktır. İşte bu indexde gösterilen numaralara bakarak mufassal bibliografyadaki eserler bulunur. Bizim Türk tarihine ait eserlerden profesör B e r t h o l d S p u l e r'in *Moğollar devrinde İran* ile *Altın Orda* da Bibliografi böyle gösterilmiştir. Bunlar da kitapların ihtisaslara ayrılmış ve numaralanmış fihristi 40 ve 55 sahife, bunlardan islifadeyi kolaylaştıran kısaltmaların alfabe sırasiyle sayımı 9 ve 16 sahife tutar.

Bu usulü kabul eden eserlerde kitabın asil metninde ve haşiyelerinde mehazlar aslâ tam ünvaniyle naklolunmayıp ancak kısaltmalariyle gösterilir. Tasnifde çok mehaz kullanılan eserler için bu usul çok iyidir.

96 7) Sentez bahislerinin sonunda **tahlil ve terkipde sıra** meselesine de temas etmek yerinde olur. Metod bilgisini «kaynaklar bilgisi», «intikad» ve «terkib» diye üçe ayırarak bahis mevzuu ettik. Böyle bir sıralama, bu üç iş safhasının, tarihe ait eserler vücuda getirilirken biri diğerini takibetmek üzere tedricen geçirilmesi icabeden bir basamak intibaını verebilir. Yani 1) tarih tetkiki müm-

iin olduğu kadar zengin malzemeye dayandırılır, müverrih onları toplar, onların itimada şayan olup olmadığı cihetini, keza bir kaynağın diğeri üzerindeki tesirini tetkik eder ve bunları bir sisteme koymağa çalışır: 2) sonra haberlerden hâdiselere geçer, ve bunları da aynı şekil de tetkik ederek sîsteme koyar: 3) nihayet hâdiseleri zaman ve mekân çerçevesine ve mevzu ve ihtisasa göre sıralayıp aralarındaki sebeb ve sebeblendirme bağlılıklarını tesbit eder. Fakat bu nevi «tedricilik» (consequence) ancak bir eserin telifi işinin son neticelere geldiği zaman tatbik olunur; bu ise tahlil ile terkibin aynı zamanda yapılması demektir. Bazan bir hâdisenin kendisinden evvel ve sonra zuhur eden hâdiselerle sebeb ve müsebbeb olmak sıfatiyle bağlılığı, bu hâdisenin hakikaten vâki olmuş olduğunu işhat eyleyen bir vesika şeklini alır. Yani böylece «terkib» de yapılacak iş «tahlil»e tekaddüm etmiş, yahut her ikisi aynı zamanda husule gelmiş olur.

Çok zaman tarihci öteki üç «tedricî sıra»nın aksini yapıyor: 1) O tarihe ait müstakil bir ilmî eseri yazmaya başlamadan, önce, kendisinden evvelki âlimlerin eserlerine dayanarak, hâdiselerin zuhur ve teâkubu ile tedrici inkişafı hakkında bir fikir ediniyor ve tetkik mevzuu da çoğunca bu yolla taayyün etmiş bulunuyor. 2) Tarihçi bu işe giriştikten sonradır, ki aynı meseleleri ilk kaynaklardan öğrenirken, bazı farkların şayanı itimad olmadığı gözüne ilişiyor, ve dolayısiyle ancak şimdi bütün malzemeyi tenkidî surette tahlil ediyor. 3) Bu tetkikin tam mânasiyle esaslı olması ve neticelerin gerçekten esaslandırılmış olması için tarihçi elindeki kaynakların mümkün olduğu kadar çok ve etraflı olması için kaynakların içine dalıyor Bununla yukarıdaki taslağa göre herşeyden önce işlenmesi icabeden «kaynakları toplama» işi sonraya gelmiş oluyor. Zaten tarih metodolojisi kendisi de bu esas dahilinde vücuda gelmiş olup, terkib ile meşgul olurken tarihî intikad usulünü tesbit etmek ihtiyacı hâsıl olmuştur. Sonra arkoloji. meskûkât, antropoloji, etnografi, filoloji gibi ilimlere müracaatla kaynak sahasını genişletmek yoluna gidilmiştir·

Yani tarihçiden tarih metodolojisinde alınmış olan sıraya harfiyen ve sıra ile önce kaynakları toplaması, sonra tahlil, ve sonra terkib yapması talep olunmaz. ondan ancak bu üç safhada riayet edilmesi zarurî olan şeraite bihakkın riayet ederek eser vücuda getirmesi taleb olunur. Diğer taraftan onun bu eserini ne gibi takdim ve tehirle vücuda getirdiğinin ehemmiyeti yoktur. Bütün bu tahlil ve terkib şartlarını cibillî bir iş olarak benimsemesi, yani **intikad melekesi** (esprit critique) denilen hususiyete mâlik olmasıdır. Yoksa bir tarihçi, bir eser

vücuda getirirken, bu işim acaba dış veyahut iç intikadının falân veya filân kaidelerine uydumu, aceba ruhî, tabiî ve medenî âmillerin tesbiti hususuna bihakkın riayet ettim mi diye düşünüp başını yoracak olursa o tarihçi metod işini daha benimseyememiş demektir [1]). Şiir söylemek istidadı olmıyan birisi, aruzu nekadar dikkatle öğrenirse öğrensin şâir olamaz. Tarihî kavrayış istidadına mâlik olmıyanlar da ne kadar tarih metodiyle uğraşırlarsa uğraşsınlar ve ona harfiyen riayet etmeğe çalışsınlar, yine asla ilmî bir eser vücuda getiremezler. Bilâkis büyük bir şairin eseri aruz için nümune ve misal olduğu gibi, esprit critique'e mâlik olup tarih tetkiki işlerinde bilfiil çalışma ile meleke hâsıl eden ve bunda kendiliğinden kaideler çıkarıp metod sahasında yeni buluşlar yapan büyük âlimlerin eserleri, nümüne olmaktadır. Maamafih bütün bu dediklerimiz daha çalışma merhalesinde olan tarihçilerin tarih metodolojisinin gösterdiği yoldan bir dakika olsun ayrılmalarına iddiacılık yoluna girmelerine müsamaha nazariyle bakmak gibi telakki olunmalıdır.

97. 8) Terkib bahsinin sonunda ilmî bir mevzuu ele alırken, bunu işlemek için gereken hazırlık ve vesaitin mevcudiyetini nazarı itibara almanın lüzumuna işaret etmek isterim. Bunları göz önünde bulundurmadan başlanan işler akîm kalacak yahut yalan keşif davalariyle nihayete erecektir. **Hazırlık** derken, ihtisas sahasının üstadları önünde mektep görmüş, üstadlarla beraber çalışmış, metod görmüş olmak kastedilir. **vesaitin mevcudiyeti** derken de, mevzuların tetkiki için gereken ilmî neşriyatın, kaldıkların ve diğer malzeme ve vasıtaların mevcudiyetini kasdediyoruz. Çünkü bir ilmî eser ancak o mevzua ait yazılmış ve basılmış eserler varsa, onları dikkatle okuyup gözden geçirmek, eksikleri varsa ikmal etmek, şayet böyle eserler ortada yoksa bunu tesbit ederek, mevzuu ilk defa ve yahut yeni malzemelere göre tetkik etmekle vücuda gelir.

İyi fransızca, ingilizce ve arapça bilen ve tarihle meşgul olan bilgi sahibi bir subay mütekaidi bundan 9—10 yıl önce meşhur Arap coğrafyacısı İdrîsî (Şarîf al -İdrîsî)nin eserlerinin Köprülü Kütüphanesi nüshası üzerinde çalışarak, bu eserin Orta - ve Şimalî Asya'ya ait kısımlarıni tetkik etmiş ve Türklerin tarihine dair büyük keşifler yapmış olduğu iddiasında bulunmuştu. Hazırlıksız ve eksiz vesaitle girişirse mesâisinin beyhude olacağını söyleyerek kendısine bu gibi mesâide takibi

---

1) Bk. W. Barthold, *Istoriya izuçenya vosoka*, Leningrad, 1925, s. 20-21

zarurî olan usule dair fikirlerimi anlattığım zaman, müteessir oldu ve «alelâde bir müsteşrik Topkapı Sarayı'na gidiyor da Piri Reis'in haritasında Amerika keşfine dair kıymetli şeyler buluyor, benim yaptığım neden ilmî olmaz?» dedi Bu zat İdrısi'nin Köprülü Kütüphanesindeki aslını, bir de Orta - ve Şimali Asya'nın mufassal Rus erkânı harp haritasını, Anadolu için de K i e p e r t haritasını ele alarak işe başlamış ve gûya İdrisî'de zikrolunan bütün coğrafî isimleri bu haritalar üzerinde tesbit etmiş, İdrisî'de Oğuzlara, Başkurtlara, Karluk ve Kimâklara nisbet edilen şehir, nehir isimlerini, Türkistan'da olduğu gibi, Anadolu'da da tesbit etmeğe muvaffak olmuş olduğunu zannetmiştir.

Bizim vatandaş hazırlıksızdı. Çünkü bir tarih ve tarihî coğrafya mektebi görmüş ve bunların usullerini benimsemiş değildi. Arapça bir kitabı okuyup doğrudan doğruya Rus erkânı harp ve Alman Kiepert haritasına bakarak bir iş yapılmaz. Herşeyden evvel, coğrafî ve tarihî malûmata mâlik olmak ve bu sahada çalışma usullerini bilmek şarttır. İdrisî'nin eserindeki tûl ve arz derecelerinin şimdikilerine nisbeti, eski coğrafî eserlerde görülen coğrafî isimlerin arada geçen asırlar zarfında ayniyetini muhafaza ederek gelmiş olmaları; bu coğrafî isimlerin tarihî eserlerde izi olup olmaması; eski coğrafya kitaplarındaki marşrutların, eğer varsa, muahhar zamanlardaki marşrutlara tevakkufu tesbit edilir.

Bu nevi tetkikatta bulurken, hemen "vesait" meselesi ortaya çıkar. Çünkü bu hususta müracaat edilecek eserler, meselâ İdrisî'den evvelki ve sonraki İslâm coğrafya ve tarihî eserleri elde bulunmalıdır. Zira İdrîsî bu malûmatın çoğunu kendisinden evvelki eserlerden almıştır- Diğer taraftan İdrîsî, yukarıda (§ 73 de) kısa olarak izah ettiğim veçhile Ptolemeus'a ve onun arapça tercümelerine bağlıdır. Bu husus Ortaasya için de böyledir. Bu da İtalyan riyaziyecisi Nallino, alman müsteşriki J. M a r q u a r t ve H. M. M ž ı k gibi âlimler tarafından tesbit edilmiştir [1]; Vatandaşımız ise, bunlardan haberdar olmadığından, İdrîsî'nin aynen Ptolemeus'dan aldığı sabit olan اطراقا = Οττοροχορρα ve اسقاسقا = اسقا سيا = Σχνθια'yı Kazakistan'da ancak son Rus idaresi devrinde zuhur eden Tokraunsk ve Spassk isimleriyle birleştirmişti. 11. inci asırda yaşıyan İdrîsî Karluk, Kimâk, Oğuz ve Başkurtların ülkelerinde sa-

---

1)- Honigmann Buna ait edebiyat W. Hoenerbach, *Deutschland und seine Nachbarlaender İdrîsî*, Stuttgart 1939 s. 8 - 17 de kısmen gösterilmiştir. Bk. yine C. A. N a l l i n o, *Al-Kuwarizmi e il suo rifacimento della geographia di Tolomeo, Roma*, 1896. p. 43 - 44

nayi ve ticareti inkişaf etmiş zengin şehirlerden bahsediyorlarsa da, coğrafya tûl ve arzına bakılırsa, bunların bazıları tamamiyle şimdiki çöl mıntıkasına tesadüf etmektedir. Diğer taraftan sanayi ve ticaretin inkişafını ifade eden tabirler (بقعة ذات سور حصين واهالى وعمارات كثيرة yahut عامرة بالاسواق والتجار المياسير yahut عامرة بالاجناد والمال والتجار والصناع) İdrîsî'nin Almanya ve Skandinavya taraflarına dair verdiği malûmatta da tekrarlandığında klişe intıbaını vererek şüpheyi mucib olmuştur. Bu cihetten İdrîsî'nin Endülüs, Magrib, İtalya, Balkan, Baltık, Almanya ve Finlandiya ülkelerine ait kısımlarını neşir ve tahlil eden D e G o e j e D o z y, N ö l d e k e, S c h i a p p a r e l l i, T o m a s c h e k, T u u l i o ve Hoenerbach gibilerin neşriyatını gözden geçirmiş olmak lazımdır. Bizzat onun Oğuz ülkelerine ait malûmatı Barthold tarafından [1]) kısa olarak hülâsa edilmiştir. İdrîsî'nin haritaları Ptolemeus'un ve arap müelliflerinin haritalariyle karşılaştıran H. v. Mžık'ın ve Conrad Miller'-in neşriyatını elde bulundurmak lâzımdır. İdrîsî'nin menbalardan istifade de pervasızca hareket etmesi onun sözlerine bakarak hemen hüküm çıkarmanın doğru olmadığını meydana koymuştur. Edil (Volga) ve Tuna Bulgarları gibi, Ural Başkurtları ile Tuna Macarları Arap kaynaklarında birbiriyle karıştırıldığından bu kavimlere nisbet edilen şehirlerin hangi ülkelere ait olduğunu kabul etmekte de ihtiyat lâzım geliyor. Bütün bunları tesbite medar olacak eserler İstanbul kütüphanelerinde yoktur.

Bunun gibi Mısır'da A h m e t Z e k i P a ş a ve Tahran'da S a-ʿī d N a f î s î gibi alimlerin bir çok eserleri de hazırlıksız ve vesaitsiz yapılmıştır. Ahmet Zeki Paşa Arapların Amerika'yı Kolumbus'dan daha evvel keşfettiklerine dair yazılar neşretmiş, hatta müsteşrik kongrelerinden birinde bu mealde rapor okunmuş, fakat muvaffak olamamıştır. Filvaki aynı İdrîsî'nin 1041 (hicrî 433) yılında, 80 kişilik bir Arap heyetinin gemilere binerek Endülüsten Atlantik denizine açıldıklarına ve meçhul insanların yaşadığı adaları keşfettiklerine dair haberine ve aynı mealde diğer kaynaklardaki bazı kayıtlara dayanarak, Arapların Amerika'yı İspanyalılardan tam dört buçuk asır evvel keşfetliklerine dair mütalaalar son asrın diğer İslâm müellifleri, o cümleden (1883 de) kazanlı Şehabeddin Mercânî tarafından ileri sürülmüştür [2]).

---

1) *Festschaift für D. Chwolson*, Berlin 1899, s. 226 - 241.

2) Ş e h a b e d d i n M e r c â n î *Muqaddimat-u Vafiyat-ı al-aslāf*, Kazan, 1883. s. 337 - 338.

Fakat Endülüs'ten Lisbon (Uşbüne)'dan, böyle bir deniz seferi yahut seferleri yapılmışsa, o Kanarya adalarının ötesine gitmemişrir. Bu mevzuu İslâm Ansiklopedisinde bahis mevzuu eden H e n r i B a s s e t bu mevzuu sadece "expedition legendaire des aventuriers" diye vasıflandırmakla iktifa etmiştir [1]). Bizde, İslâm kaynaklarına müracaat ederek, yapılan bütün bu nevi «keşifler» hazırlıksızlığın ve vasıtasızlığın neticesidir. Sa'id Nasîfîde Narşaxī ve Rüdaki hakkında çok geniş tetkikatta bulunmuş, fakat hazırlıksız ve vesaitsiz yapılan iş Samanîler zamanındaki kültür hayatı tarihine hiç bir yenilik ilâve etmemiş, faraziyeleri akim kalmıştır. Kıymetli riyaziyecimiz Prof. F a t i n G ö k m e n de İkinci Tarih Kongresinde "Eski Türklerde heyet ve takvim" mevzuu üzerinde çok enteresan bir konferans vermiş, Türkler gibi Çinlilerde de kullanılan bir takvimin şimal garbî Çinde yaşıyan Türkler tarafından, bundan 20,000 yıl önce, işlenmiş olduğunu riyazî delillerle ısbata çalışmış, fakat bu meselede "tarih unsurunu asla itibar nazarına almadığını" fransızca olarak neşrolunan bu raporunda açıkça söylemiştir [2]). Ustad bu gibi takvimleri tetkikte medar olacak mühim menbaları İstanbul'da elinde bulundursa idi, böyle büyük tarihi dâvayı sırf riyazi hesaplara dayanarak ileri süremezdi. Çünkü çok muahhar zamanda yapılmış riyazı hesaplar doğruluğunu çok eski zamanlara aksettirecek inceliklerle yapılabilir.

98. Vesaiti, kütüphaneleri, müzeleri her ihtiyaca kâfi gelecek decede zengin olan mesûd şehirler Garpta da parmakla sayılacak kadar azdır. Bizde ise en büyük eksiğimiz Avrupa'da ilmin terakkiyatı yolunda önderlik eden ulûm akademilerinin ve diğer ilmî cemiyetlerin mevkut ve gayrı mevkut mecmua ve serilerinin, nesillerce intişar ederek muhtelif ilim sahalarında devirler açmış olan hususî ilmî mecmuaların ve külliyatın bulunmamasıdır. Bu gibi şeraıt içinde, vesaitsiz hir memleket yahut şehirde çalışanların eserleri Avrupa'da da muvaffakiyetsizliğe uğramağa mahkûmdur. Yani vesaitsiz çalışmanın akameti yalnız Şarka ait bir iş değildir. Meselâ bundan beş sene önce Almanya'da R. H e n n i g isminde bir müdekkik Doğu Avrupa ve Şımalî Asya'ya ait seyahatnameleri ve diğer tarihî vesikaları bir arada toplayıp *Terra Incognita* unvanı altında iki cildlik büyük bir eser neşretti. Hazırlıksız ve almanyanın küçük bir şehrinde vesait kifayetsizliği içinde çalışan bu

---

[1]) *Encylopédie de l'Islam*, III. 29 Bk. yine orada, II, 932 *Gazair al-khalidât* maddesine ek.

[2] P r o f. F a t i n G ö k m e n, *L'Asronomie et le Calendrier chez les anciens Turcs*, İstanbul 1937 p. 42-44.

zatın emekleri çoğunca fantazi mahsulü olduğu için tam bir akamete uğradı [1]).

Vesaiti tedarik etmek için Avrupa kütüphaneleri arasında gayet ucuz, fakat tam emniyet altında yapılan **kitap mübadelesi** usülü yerleşmiştir. Yalnız bir şehirden ikincisine değil, memleketler arasında da bu iare usulü tatbik edilmektedir. Bizim kütüphanelerimiz henüz beynelmilel itimadı kazanmamış olduğundan, bizde bu iş daha yapılamıyor. Maamafih harpten önce İstanbuldaki Alman ve Fransız Arkeoloji Ensititüleri Avrupanın müteaddit kitap haznelerinden kitap getirmekte bize vasıta oluyorlardı. Bundan başka Garp kütüphane ve müzelerinden ucuz fiatla fotokopiler getirtmek te mümkündür. Bundan başka İstanbul ve Ankara'da mu'di lilmî mevzular üzerinde çalışan profesörler için, kışın eksikleri not ederek yazın Avrupa kütüphanelerine gidip o eksikleri telâfi etmek usulü de vardır. Meselâ ben Türkiye'de yazdığım bir çok eserlerimi böyle yazmışımdır. Yani eser kışın İstanbul'da yazılmış, eksik kalmış, sonra yazın Avrupa'da ikmal edilmiştir.

Fakat zikri geçen İdrîsî meselesi gibi mu'dil mevzular üzerindeki çalışmalar çok vakit bu usullerle de halledilemiyor; böyle mesâi **muhtelif ilim ehillerinin yardımını temin etmeyi** icap ettiriyor. BilhassaŞarkta meselâ A l-K i n d ī, El-Bîrûnî Ab-uʿl-Barakāt al-Bağdādī gibi eserleri muhtelif ilim sahalarında dal budak salan âlimlerin eserleri üzerindeki çalışmalar böyle mütehassısların yardımını kaçınmaz kılmaktadır. Şimdi burada zikri geçen P i r i R e i s'in hatırasının keşfi ve bunun ilim alemine tanıtılması da buna bir misal teşkil eder.

Bu haritayı keşfederek ilim alemine tanıtan Prof. P. K a h l e, 1929 Ekim ayında Topkapı Sarayında, kendisine bu harita gösterildiği vakit, önünde ne gibi bir eserin bulunduğunu farkedecek kadar hazırlığı vardı. O bunda Kolumbusun 1498 senesinde tertip ettiği haritanın bir kısmının bulunduğunu hemen anladı. Sonra o haritanın fotograf nüshalarını Bonn Üniversitesine getirtip çalışırken, ora üniversite kütüphanelerinde Yeni Dünya keşfi tarihine ve o zamanki haritalara ait İtalyan alimi C e s a r de L o l l i s'in Romada basılan büyük eserini, İspanyalı L a s C a s a s'ın İspanya tarihine dair vesikalar külliyatının 62 - 66 ncı cildini teşkil eden ve Madrid'de intişar eden eserini, fransız V i g n a n d'ın Toscanelli ve Kolumbus haritasına ait eserlerini, ingiliz alimi H. M a j o r'un Kolumbusun mektuplarına dair eserlerini hemen buldu. Fakat mesele bu

---

[1]) Bu zatın aynı tipteki diğer yazısı da *Der Islam* mecmuasında çıkmıştır. (c. XXII. s. 239 - 265).

kadar bol vesaitle de halledilemedi. Prof. Kahle dünyanın dört bucağında muhtelif ilim merkezlerinde Amerika keşfi ve Kolumbus mevzuları üzerinde çalışan büyük otoriklerin yardımına müracaat etti. Bunlar da Viyana'da Prof. E. Oberhummer, Berlin Üniversitesinde Amerika keşfi tarihi ile meşgul Prof. K. Kretschmer, Amerikada aynı mevzuun mütehassısı Berkley profesörü G. Nunn, Pariste Amerika ve Afrika keşfiyat tarihi mütehassısı Prof. De La Roncière gibi güzide âlimlerle muhabereye girişerek meseleyi tam olarak aydınlatabildi. Bu tetebbular neticesinde anlaşıldı, ki Piri Reis haritasında Orta Amerikada Kuba ve Küçük Antil adalariyle Venezuella sahilinde küçük Tirinidad adası yanında karaya indiğini gösteren parça muhafaza olunmuştur. Kolumbus buralara geldiği vakit Marco Polo'da okuduğu Japonya ile Katay'ı, yani Çini bulduğunu zannetmişti. Şimdiki Haiti adasını o, Marco Polo'daki Zipango, yani Japonya zannetmişti. İşte Kolumbus'un üçüncü seferinden sonra 1498 de tertip edilen haritasının Avrupada mevcut nüshalarında Kolumbusun fikrini aksettiren bu mühim parça bulunmuyordu. Meseleyi muhtelif alim ve mütehassısların yardımı ile tesbit ve hallettikten sonra, P. Kahle, bu mevzu üzerinde Leyden'de Müsteşrikler Kongresinde, Prof. E. Oberhummer de Viyana Ulûm Akademisinde bu harita hakkında maruzatta bulundular ve P. Kahle bu tetkikat neticesini 1933 te almanca ve 1935 te ingilice yayınlayıp [1]) Topkapı Sarayında yapılan keşfi ilim âlemine tanıttı. Elbette P. Kahle, kendisine bu işte yardım eden âlimlerin haklarını da, eserinde şükranla yad ederek,ödedi.

Şarklılarda ilim işi bir sır, başkalarına müracat edip yardım istemek te kendi cehaletini ifşa etmek gibi telâkki edildiğinden bizde herkes kendi başına çalışıp hemen bır keşif yapmak iddiasına düşer. Bizde İdrîsî'nin coğrafyası ve haritaları, Piri Reis'in haritası gibi ilk görünüşte, basit gerçekte mu'dil mevzular üzerinde meşgul olup, vesaiti de bulup, dünyanın dört köşesindeki âlimlerin samimî ve kalpten yardımlarını da temin ederek eserler yazabilecek 5-10 âlim yetişirse o vakit ilim sahasında artık ayağa kalktık, ilim yapan diğer milletlerin seviyesine yükseldik demek olacaktır.

99. Acaba vesaitimiz eksiktir diye mu'dil tarihî mevzular üzerinde çalışmıyacakmıyız? Elbette şimdi burada anlattığım usul dahilinde çalışmalıyız. Fakat bunlardan evvel hazırlığımız ve vesaitimizin müsâit

---

[1]) P. Kahle, *Die verschollene Columbus-Karte von 1498*, Berlin 1933; aynı müellif, *The lost Columbus Map of 1498 discovired in a Turkish Map of the World of 1512* d. *Aligarh Muslem University Journal*, vol. III. N2. 1935.

olduğu mevzuları tercihan ele alabiliriz. Meselâ tarihimizde Osmanlı devrinin bütün safahatı ve Ortasya Türk tarihinin tekmil islâmî devirleri İstanbul'da pek mükemmel olarak işlenebilir. Hattâ bir çok mevzular ancak ve yahut en iyi bir surette burada yapılabilir. Arap ve İran edebiyatına, İslâm tarihine, fıkh ve hâdis tarihine âit en mühim mevzular da memleketimizdeki kütüphanelerde muaffakiyetle işlenebilir. Birçok islâm âlimlerinin eserlerinin, bizzat müellifleri tarafından yazılan yazma nüshaları, hatta bazı alimlerin tekmil eserlerinin külliyatı toplu olarak ancak bizde bulunmaktadır. Böyle mevzular ancak bizde yapılır. Muahhar devirlerinin tarihine dair Hazine-i Evrak (Arşiv) vesikaları üzerinde çalışmalar da böyledir. Ben 1939 yılı umumî Türk tarihi derslerine başlama derslerimde bunların Türkiye dışı Türk tarihine ait mevzulardan 260 kadarını doktora ve mezuniyet tezleri olarak ele alınacak ve İstanbulda işlenebilecek mevzular olmak üzere saymış listesini vermiştim. Osmanlı tarihi ve İslâm tarihi için ise, bu mevzular saymakla tükenmez.

III
TARİH FELSEFESİ

100. Tarihi tabiînin gayesi nasıl arzın ve onu teşkil eden her şeyin maddî hayatını öğrenmek ise, beşerî tarihin gayesi de, beşeriyetin maddî ve manevî hayatını öğrenmektir. Kendi hayatımızı ve bugünkü vaziyeti muhakemede bile fikirler muhteliftir. O halde tarih için de öyle olmak icap eder. İşte bu sebeple çeşit çeşit **tarih felsefesi** doğmuştur.

Kendi hayatımızı tetkik ederken görüyoruz, ki mukadderatımız üzerinde esâs itibariyle, iki şey müessir olmaktadır. Bir taraftan ihtiyacımıza tetabuk eden ve yahut bilâkis onlara aykırı gelen haricî ahval ve şerait, diğer taraftan da şahsî ve maşerî seciyemiz. Camialarda da bu hal vakidir. Umumî şerait, meselâ zelzeleler, feyezanlar, harpler ve vebâlar, iklim değişmesi gibi tabiî hâdiseler ile beraber ferdî yahut maşeri seciye, insaniyetin iç müessir kuvvetleri insanların mukadderatında kat'î olarak müessir olmuştur.

Maruf erlerin (kahramanların) ve dehâların da tesiri vardır. Fakat hayat onlara bağlı değildir. Bu gibi erler olmasa dahi tarihin gidişi bazı, a'râz farklarıyle, yine ayni istikamette başkaları tarafından idame ettirilmiş bulunacaktı. Tarih beşeriyetin bir tercümeihali ve ruhiyatı gibidir. İnsan bizzarure kendisinin sebeb-i vücudunu düşünür. Bunlar tarih

öğrenmesinde de in'ikâs eder. Onun için de tarih muhtelif feylosofların nazariyatı tatbikte esas ittihaz edilmiş ve edilmektedir.

Muhtelif tarih felsefesi nazariyelerini Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 1946 yılında çıkan *Metodoloji* ve 1947 de çıkan *İçtimaiyat* ve Hilmi Ziya Ülken *İçtimaî doktrinler* nam kitaplarında toplanmış bulunmaktadırlar.

Biz burada da Tarih felsefesi nazariyelerinden ancak maruf olan bir kaçını alıyoruz. Onlar 1) teokratik ve dualist tarih telâkkisi, 2) materyalist telâkki, 3) positivist tarih telâkkisi, 4) idealist tarih telâkkisi, 5) ekspressionist ve 6) nihayet hümaniteci tarih telâkkisi.

1

TEOKRATİK TARİH TELÂKKİSİ

101. Bunlara göre insaniyetin tarihî hayatının münderecatı ve kıymeti hayatın bir ilâhî hükümranlığın esas kanunlarına tevafuk edip etmemesine göre taayyün eder. İslâmcı mütefekkire göre ancak islâm dininin mukarreratına tevafuk eden, bir hıristiyan mütefekkire göre de hıristiyan dininin mukarreratına uygun bir ilâhî hayat bahis mevzuu olabilir. Diğer dinlere mensup olanların hayatı ise şeytan tarafından idare olunur, ve bu da bir şeytanî hükümranlığa tâbi olur. Bir memleket ehalisi, ancak din ehillerinin emrine tâbi olarak hareket eden mütedeyyin devlet adamları tarafından idare olunursa, mesut olur. İste bütün insaniyetin tarihi ancak bu bakımdan tetkik edilir. Devlet ya Allahın, yahut da şeytanın idaresini icra ve tatbik eden bir teşkilât ve vasıta telâkki olunduğundan bu nevi tarih telâkkisi **teokratik ve dualist** tesmiye edilir. Birçok katolik ve cezvit âlimleri, esasen bu fikri taşıdıkları halde, bunu üstüörtülü surette anlatırlar. Meselâ Viyanalı Prof. Pater W. Schmidt "Allah fikrinin menşei,, tarihini kalın bir cild olarak yazmıştır. Kitabın ismine bakılırsa, eser bir sosyalist tarafından yazılmış telâkki edilebilir; fakat bunu cezvit papaslarının postnişini sırf katolik hrisitiyanlığını muasır bir kıyafete bürünerek, telkin etmek maksadiyle yazmıştır. Büyük bir âlim olan bu zatın bütün tarihî tetkikleri bu ruhtadır. Maamafih fikirlerini açık söyliyen ve bütün beşeriyet tarihini ilahî ve şeytanî idelerin mücadelesi tarzında tasvir eden hıristiyan müverrihler de çoktur. Tarih metoduna ait faydalı eseri dolayısiyle bu derslerde ismi çok geçen Profesör Alfred Feder bunların mutedilidir. Bizim İslâm tarih edebiyatında da din hâkim mevkii işgal eder; fakat Ortaçağ hristiyan âleminde olduğu gibi, hayatta şeytana o kadar

mühim mevki ayrılmıyor. Bu yüzden dualizm islâm müverrihleri için varid değildir. İslam müverrihleri için, din bir mi'yar, muayyen tarih felsefesinin temeli şeklini almamıştır. Yalnız bütün hâdiseleri sırf dinî esaslarla izah etmek umumîdir. Maamafih Al-Biruni İ b n M i s k a v a y h Şems İci ve İbn Haldûn gibi âlimler için din asla esas faktör âmil değildir. Onlar için din, daha ziyade, maneviyattan ibarettir. Bütün İslâm tarihi edebiyatını teokratik esasda yazılmış gibi telâkki etmek yanlış, dualist tabirini onlara teşmil etmek büsbütün yanlıştır. Teokratik felsefe en çok Avrupalıların bilhassa katoliklerin tuttuğu bir felsefedir.

2

MATERİYALİST TARİH TELÂKKİSİ

102. Bu nazariyenin taraftarlarına göre, dünyayı idare eden kuvvet ilâhî ve tabiat üstü değildir. Bilâkis cihan mihanikî bir surette cereyan eden maddî tabiat kanunlarına tâbidir; tarih ilmi, ancak bu maddi tabiat kanunların insan cemiyetinin tekâmülünde müessir olmaları keyfiyetini doğru öğrenebilirse ilmî olabilir.

Bu telâkkinin mümessilleri, ya D a r v i n'in hayvanların ve insanların menşei ve hayat için mücadeleleri nazariyesini esas edinerek, cemiyetler ve devletler tarihinde tabiî biolojik âmillerin tesirlerini tesbit etmek isterler; ve yahut K a r l M a r x'ın ileri sürdüğü iktisadî âmillerin tesirini tesbit ederler. Materiyalizm derken zamanımızda bilhassa bu son nazariye, yani **tarihî materiyalizm** anlaşılır. Buna göre İnsaniyetin tekmil hayatında iktisadî istihsal münasebetleri esas âmildir. Fikrî ve içtimaî hayattaki tekâmüllerde ancak bu müessirdir. L e n i n'e göre, yalnız ayrı camialar ve azaları arasında değil, muhtelif camialar da sınıf mücadeleleri vardır. Tarihteki her türlü fütûhat ve beynelmilel münasebetler bununla izah edilir. İnsanlar kendi tasarruflarında bulunan tabiat mahsullerini teknik vesaitin yardımı ile nasıl ve ne derecede kıymetlendirebiliyorlar, onların hayat ihtiyacları nasıl vucuda geliyor? Tabiat mahsulleri nasıl oluyorda bir gün hususî mülk maddesi oluyor? İnsanlar mesaî mahsullerini nasıl taksim ederler? İşte bu esaslar üzerinde insanlar arasında doğan münaseebtlere istihsal münasebetleri (relations de la production) denir. Bunlara göre istihsal münasebetleri yalnız insaniyetin ve milletlerin iktisadî hayatı nıtayin etmekle kalmayıp, kendilerine has tefekkü rve i'tikad şekillerini, hukuk, siyaset ve içtimaî sınıfları, medeniyetleri ve onlar arasında, keza sınıflar arasındaki medenî, fikrî, ve dinî mücadeleleri doğuruyor. İşte insanın tarihî hayatı da bu istihsal müna-

sebetleri neticesinde husule gelen içtimaî bünyeler ve sınıflar arasındaki mücadelelerin tarihi demektir. Onlara göre, Hz. Peygamber ile Çengiz Han ancak burjuva aristokrat tabakasının, onların muhalifleri olan Müseyleme ile Camuka Çeçen fukara sınıfının menfaatlerini temsil etmişler. islâm dini ile İslâm Devleti de Mogol İmparatorluğu da sırf sınıflar arasındaki mücadele neticesinde, bir istihsal münasebetleri neticesi olarak, zuhur etmişlerdir. Materyalistlere göre tarihteki büyük şahsiyetler ve ideler istihsal münasebetlerinin mucidi değil, onun mahsülüdür.

İktisâdi materiyalistler, tarih tetkiklerinde, bazan yalnız iktisadi değil, tabiî ve içtimaî şerait altında husule gelen hâdiseleri dahi ancak iktisadî esaslara göre izah etmeğe çalışırlar. İnsanlar arasındaki muhtelif mücadele ve münakaşaları ancak sınıf mücadele ve münakaşaları şeklinde anlarlar.

Matariyalist telâkkinin büyük üstadları bütün hadisatı istihsal münasebetleri ile izah etmekle beraber, başka âmilleri de büsbütün inkâr etmezler. Bunu Marx istihsal münasebetlerini bir *üs* (bazis) olarak tanıyor, fakat idenin de, bir ‚üst' yapı sıfatiyle tesirini inkâr etmiyor. Daha Fr. E n g e l s «genç» (yani kendilerine nisbetle genç) marksistlerin bu hususta mübalâğa ettiklerini kaydetmiş ve «bunda ben ve kısmen de Marx mes'ulüz, çünkü iktisadî esasları inkâr edenlere karşı cevaplarımız gûya istihsal münasebetleri dışında başka hiçbir âmil olmadığını iddia ve bu nevi âmillerin tesirini inkâr ediyormuşuz gibi intiba bırakmıştır. Yoksa siyasî, hukukî, felsefî ve edebî inkişaflar iktisadî âmillere dayanıyorsa da birer üst yapı olmak sıfatiyle kendileri de o iktisadî bazis (temel) üzerine tesir icra ediyorlar ve bu tesirler karşılıklıdır» demiştir. [1]) Fakat iktisadî âmiller ve istihsal münasebetleri bazis (temel) tanındığı için marksistler tarafıdan yazılan tarihî eserler de diğer âmiller tamamen gölgede kalmaktadır.

Marksist materiyalistler, tarihî meteryalizmi marksist sosyalizmin esası diye tanıdıklarından, diğer taraftan tarihi kendi nazariyelerini îlmen esaslandırmak ve onun ilmî propagandasını yapmak için en müsait ve en mühim saha olarak bildiklerinden, kendi tarih telâkkilerini yaymak hususuna diğer doktorinlerin mümmesillerine nisbeten daha çok ehemmiyet verirler. Bu sahada en mühim eser. K. K a u t s k y'nin *Materialistische Auffassung der Geschichte* si dir, ki iki büyük cildden iba-

[1]) Bak. A. M. B o l ş a k o v, *Vvedenye e iznçenye istoriyi*, Moskova. 1923. 75 v. d. ve B u x a r i n, *Materyalistiçeskoye ponimanye istoriyi* Moskova 1929. s. 250-258.

rettir. Ve ehemmiyeti itibariyle Marx'ın *Das Capital* kitabı ile bir seviyede gelir. Rus komunistlerinin ideologlarından Buxarin bu eseri hulâsa ve Rus tecrübelerine ait mütalealari ilâve ederek *Materiyalistiçeskoye ponimaniye İstoriyi* (Tarihin meteryalist telâkkisi) adlı eserini yazmıştır, ki mükerreren neşredilmiş ve Kazan türkçesine ve bazı diğer şivelere de tam yahut hülâsaten tercüme edilerek yayınlanmıştır. Buxarin, üst yapı bahsinde (1929 senesi neşri s. 162-231), diğer nazariyelerin taraftarları ile kendi aralarında Şark milletleri tarihine de temas etmiştir.

3
POZİTİVİST TARİH TELÂKKİSİ

103. Tarihte pozitivizm, tarih tetkikinde içtimâî ve tabiî ilimler yolunu takip etmekten doğmuştur, Bu telâkki August Comte'ın 1839 yılında çıkan *Cours de philosophie positive* adlı eserinden mülhem olarak inkişaf ettirilmiştir. Bu nazariye de tarihte tabiat üstü (metafizik) amillerin tesirini tanımıyor, fakat onun meteryalizm ile alakası yoktur.

Buna göre :

1) Herhangi bir insan kütlesinin, bir ülke sekenesinin medeniyet tarihinde geçirdiği devirler, umumiyetle insan medeniyetindeki tekâmül safhaları sosyal psikolojik şeraite göre taayyün eder.

2) Herhangi bir insan kütlesinin, yahut bir ülke sekenesinin medeniyet tarihinde geçirdiği devirlerin mahiyeti (almanca Kulturzeitalter), diğer insan kütlelerinin ve milletlerin geçirdiği medenî hayatın ancak inkişaf şeraiti ile umumî ve geniş mikyasta, mukayese edilmek (Massenbeobachtung) yoluyla tayin edilebilir.

3) Ferdlerin faaliyeti, umumî vaziyetlere ve umumî şeraite bağlıdır ve onlardan doğar. Şahsiyetlere fazla rol atfederek yazılan tarihler ilmî olmayıp san'at eserleri, romanlar cümlesinden sayılmak icabeder.

4) Tarih, ancak vekayiinin zuhurunun sebeplerini ve âmillerini tetkik ederek, onları kesim olarak anlamak (Kausalerkenntnis) sayesinde «ilim» olabilir.

Auguste Comte insanların fikri tekâmülünde gördüğü üç tedricî tabaka esasını tarih telâkkisinde de tatbik ediyor:

1) İnsanlar tarihi hayatların tezahürlerini tabiat üstü hâkim ruhî kuvvetler ile izah ediyorlar. 2) Bundan sonraki tekâmül safhalarında hayat tezahürlerini metafizik şerait, idelerin ve substansların te-

siriyle izah ediyorlar. 3) Nihayet insânlar hâdiselerin tabiî sebeblerini, onların sosyal psikolojik şartlarını tesbit ederek ve aralarındaki münasebetleri, geniş mukayese usulü ile, tayin etmek yoluna girdiler. 1839 yılında August Comte'un kitabı çıktığı zaman, böyle düşünülüyordu. Sonra bu fikri İngiliz mütefekkirleri Buckle *İngiliz medeniyeti tarihi* kitabında August Comte'den alarak ve Almanlardan Karl Lamprecht 1891 yılında çıkardığı eserinde müstakilen (yani August Comte'dan almış olmıyarak) inkişaf ettirdiler. Herhalde bu yol Avrupanın bilhassa liberal burjuva muhitinde makbul en ilmî yollardan biridir. Bu nazariye bilhassa P. Barth'ın *Die Philosophie der Geschicte als Sozialogie* 1915, inde mufassalan izah edilmiştir.

4
İDEALİST TARİH TELAKKİSİ

104. İdealizm nazariyesi Kant'ın 1784 yılında çıkan *İdeen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Hinsicht* nam makalesiyle başlanmış, sonra Fichte ve şair Schiller tarafından ileri sürülmüş bir nazariye ve telâkkidir.

Buna göre, insanlar, hürriyetlerini temin edebilmek için, kendi şahsi hürriyetlerininin mühim kısmını devlete verir, yani kendi şahsi hürriyetini kendi istekleriyle tahdid ederler. Bu bir idedir. İşte beşer hayatını idare eden esas âmiller de bu gibi idelerdir. İde ilâhî ruhun mahsulüdür. Bu ide hürriyetten mahrum olan iptidai hayatın kendiliğinden tekâmül etmesi (Selbstentwicklung) yoluyle husule gelir. Şark kavîmleri hürriyetin kıymetini anlamıyorlar. Bunu eski yunanlılar ve Romalılar kısmen anlamışlar; fakat onu ancak hıristiyan Avrupalılar, bilhassa Cermenler, ilk defa olmak üzere, hakikaten idrâk etmişlerdir. Bu telakkiye göre, insaniyetin tarihi, ancak ide esasında tekâmül eden milletlerin tarihinden ibarettir. Afrika ve eski Amerika'daki insanlar ise, Hegel'in fikrince, tarihî hayat hareketleri haricinde kalan kütlelerden ibarettir. Umumîyetle madde ruhun elinde kullanılan bir aletten ibarettir; daimî olarak yaşıyan hareket ise, ideden ibarettir. Bu ide ya sübjektif olur, ki bunu Eflatun, Kant ve Fichte izah etmişler; yahut objektiv olur, ki Aristo, Schilling, Hegel ve Schopenhauer'ın felsefeleri bu nevidendir. Objektivlere göre madde (materyal), ancak ide vasıtasiyle hakikat olabilir. Bu telâkki materyalizmin tam zıddıdır. Bu cihetten marksist tarih felsefesinin en çok mücadele ettiği felsefe de bu idealist tarih telâkkisi olmuştur. Za-

manımızda da meteryalizm Rusya'nın ve idealizm de Almanya'nın devletçebenimsemiş oldukları felsefe olmuştur.

5

EKSPRESSİONİST TARİH TELÂKKİSİ

105. Bu fikir Leo Frobenius ve Oswald Spengler tarafından ileri sürülmüştür. Esasen modern sanattaki ekspressionizmden mülhem olarak, ona dayanılarak, inkişaf ettirilen bu fikir sistemine göre, tarih, insan hayatının cereyan halini idrâk eylemek için bir vasıtadır. Onun için de o, vakanüvislerden öğrenilmekten ziyade, intutionla hads'le sezilir ve ciddî tarih kitaplarından ziyade destanlardan anlaşılır. Tarihin mevzuu, artık katî bir şekil almış olan tâbiiyattan ayrıdır. Artık vücut bulan ve kat'î şeklini almış olan «tabiat», ilmî esaslara göre tetkik edilmeli; ancak henüz vücut bulmak üzere olup hâlâ cereyan ve inkişaf halinde bulunan, yaşıyan fakat kat'î şeklini alamıyan insan hayatı demek olan «tarih» hakkında ise, şiir söylemek icabeder. İnsanın hayatı sıçrayışlardan ve tesadüflerden ibarettir. Medeniyetler yekdiğeri arasında ancak tesadüfen rabıta bularak, ansızın meydana çıkıyor, ihtiyarlıyor ve ölüyorlar, onların yerine yenileri doğuyor. Bir asır sonra garb medeniyeti de batacaktır. Daha inkişaf devrini yaşayıp bitmiyen ve hakikî siması henüz açıkca bilinmiyen medeniyetler (meselâ şimdiki Avrupa medeniyeti) hakkında, onun takâmül sür'ati, onun münderecati, mânası ve neticeleri hakkında ancak takriben bazı fikirler ve mütalealar söylemek mümkündür. Tarihin karanlığında kaybolup giden meçhul medeniyet devirlerini anlamak için ise, ancak muhayyeleye göre tamir (reconstruction) usulleri tatbik edilebilir. Bu nazariyenin taraftarları, insaniyet tarihinde rol oynıyan ayrı insan kütleleri ve camialar hakkında da vesikalardan ziyade kendiintibalarına dayanarak hüküm veriyorlar. Meselâ tarihte oynadıkları rollar itibariyle Şarklı ile Garplinin duyuş farkları hakkında garip mütalealar dermeyan ediyorlar. Frobenius'a göre, Şarklı, bir minare şeklin detasavvur edilir ki darlaşmakta olan gök kubbesi altında, mahdut sahada, muhitle temasdan korkmuş bir halde yukarıya doğru sivrilmiştir; Garpli ise, cihanın vüs'atını ve hudutsuzluğunu duyarak bu hudutsuz sahayı dolduramamak hasreti içinde yanıyor. Şarklıdaki "minare duygusu" ile Garplıdaki "cihan duygusu" biri diğerine mukabil olarak tarihte görünüyorlar. Leo Frobenius'un fikirleri *Paideuma. Umrisse einer Kultur-und Seelenlehre* 1911; Oswald Spengler'in

fikirleri de 1918--1922 de çıkan iki cildlik *Der Untergang des Abendlandes, Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte* adlı eserinde izah edilmiştir. Aynı nazariyelerin bir benzerini derin inançlı bir hıristiyan sıfatiyle ileri süren ingiliz âlimi A r n o l d T o y n b e e'nin fikirleri ise ismi yukarda (s. 4) de geçen *A Study of History*'sinde (1932—1946) uzun uzadıya anlatılmıştır. O. Spengler gibi A. Toynbee daha olgun olmadığını zannettiği tarihin alıştığı tertip şekillerini tanımamakta; arap İbn Haldûn'un düşündüğü gibi, medeniyetlerin yükseliş ve çöküşünde bir devridaim hâdisesi görmekte, fertle cemiyetin biolojik bünye birliğine inanmakta; fakat büyük medeniyetlerin kuruluşunda nomadlara teşkilâtçı ve itici rol atfettiği gibi, tek bir kül olarak aldığı beşer tarihî mukayeselerine Sark kavimleri tarihini geniş mikyâsta celbetmekte ve beşer medeniyetinin, doğuş ve çöküş devridaîmisinin iztirapları şeraitinde dahî, deruni ve ruhî amillerin tesiriyle ilerlemekte olduğuna inanmaktadır.

6

HÜMANİTECİ TARİH TELÂKKİSİ.

106. Bu telâkki Kant ile aynı zamanda yaşamış olan L e o H e r d e r'in *İdeen zur Philosophie der Geschichte der Menschen*, unvaniyle 1788 yılında çıkardığı eserinde ileri sürülmüş sonra ayni fikri H e r m a n n L o t z e 1856 yılında çıkan *Mikrokosmuş, İdeen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit* ismindeki eserinde daha etraflıca izah etmiştir. Bu iki hümanitecinin görüşleri, arada az çok fark olmak üzere, hülaseten şudur: İnsan tabîat üzerinde hâkim olmak için yaratılmıştır; ferdler, milletler ve ırkların üzerinde hâkim olan bir insaniyet vardır; tabiat ile karşı karşıya bulunan da kül halinde olan bu insaniyettir. Kültürler, ne kadar muhtelif olursa olsun, bunlar üzerinde şuurlu tek bir fail hakim bulunmaktadır: insan. Binaenaleyh beşeriyetin hayatı, ayrı ülkelerin tarihi, ayrı kavim ve devletlerin tarihi olarak öğrenildiği halde, bunlar ancak tek insanın harekâtı, efkârı, fiilleri telakki olunmalı ve onlarda tek bir insan medeniyeti, idesi aranmalıdır. Fertlerin, milletlerin, ayrı camiaların isteklerinin çok mütenevvi olması ancak bu idenin büyüklüğünü, azametini gösterir ve, o nisbette, o müşterek büyük ide bütün diğer idelere üstün olur. Herder ve Lotze, buna tarih ilminde, edebiyatta ve sanatta bir metod şeklini verebilmişlerdir.

Lotze bu nazariyeyi sade bir hümanite nazariyesi olmaktan çıkararak, tarih felsefesi nazariyelerinin fevkinde bir nazariye haline getir-

miştir. O diyor ki, kavimler hâyatının mütenevvi olan tezahürlerinde bilumum insanların bir umumî ideale doğru yürümekte olduğu görülüyor Hümanitecilik" Rönesansın umdesi olan "hümanizm", yahut beşeriyete aşılanmak istenen cihanşumul ahlâk ve fikir sistemi olan "hümanizm" demek değildir. "Tarihte hümanitecilik" insanın temayülleri, biri diğerine mütemadiyen değişen karşılıklı tesirlerde bulunurken, yalnız kendisini ihata eden tabiatla değil, yine her vakit mevcud bulunan medenî munasebetlerle birlikte inkişaf ettiğini ileri süren nazariyedir. Tabiatın ve medeniyeti yaşatan cemiyetin hariçten yaptığı tesirler gibi, **insanın içinden gelen saikler** de, tarihî vak'alar üzerinde içten ve müstakillen müessirdirler. Bu fikri taşıyan hümaniteci tarihçi tek taraflı olan idealist yahut materyalist tarihçilerden daha geniş fikir ve esaslara dayanmaktadır. Buna göre, tabiat kanunlarının makanizması, varlıkların iç müessir kuvvetleri (innerliche Wirkungsimpulse der Wesen)nin fizikî, kimyevî ve biyolojik nevilerden çeşitli ve devamlı aksülamellerle yaşattıkları karşılıklı muazzam tesirler sisteminin husule gelme şeklinden ibarettir. Beşer tarihinde. iktisadî âmillerle izah olunamıyan pek çok hâdiseler, umumî **insaniyetin** tabiî ve medenî âmillere müvazi tesir eden **iç müessir kuvvetleri**'nin tesiriyle izah ediliyor. Burada, bu meselenin teferruatına girerek, onu misallerle anlatmak yersiz olacaktır; fakat kesin nazariyelerin ve sivrilmiş felsefe sistemlerinin hiçbirisinin tesirinde kalmayıp hâdisat karşısında bitaraf kalmak isteyen tarihçiler için kabule şayan olan geniş ve ihatalı tarih telâkkisi budur. Bu fikir tarih metodolojisi mutahassıslarının en büyüklerinin benimsediği bir fikirdir [1])

107. Tarihin heyeti umumiyesini bir takım umumî düsturlar içine almak tecrübeleri ekseriya tarihî hakikatleri izaha mani olmuştur. Maamafih tarih felsefesi tetkikatı sayesinde, beşeriyetin hayatında, hangi unsurların daha ziyade devamlı tesir icra eylemekte olduğu, kısmen bile olsa tesbit edilebilir:

1) Evvelâ iktisadın, tarihteki rolünü tesbiti nisbeten kolay en büyük âmil olduğu muhakkaktır. Muayyen ticaret usullerinin de büyük rolleri görülüyor. Meselâ 17. inci asırda ticareti devletleştirmek ve hazineleri çoğaltmak, ihracatı artırıp ithalatı azaltmak, memlekete altın ve gümüş getirmek, fakat harice çıkarmamak şeklinde görülen merkan-

---

1) Prof. Bernheim 1880 de neşrettiği *Geschichtsforschung Geschichtspilosophie* nam eserinde Lotze'nin fikirlerini tahlil etmekte ve onları heyeti umumiyesi itibariyle kabûl etmektedir.

tilizmin, yalnız İngiltere'de değil, tekmil Avrupa'da tesiri malûmdur. Aynı merkantilizmin 10-11. inci asırda Buhara ve Hive'nin, daha doğrusu eski Soğdların ve Horezmlilerin ticaretinde, esas olmuş olduğu ve oranın hayatı üzerinde büyük bir tesir icra etmiş bulunduğu görülüyor [1]. Bunun gibi, 16. ıncı asrın başında deniz ticaretinin inkişafı ve bunun efkâr ve zihinler üzerindeki tesiri bir çok kavimlerin tarihinde mühim değişiklikler yaratmıştır; kara ticaretine bağlı bulunan İslâm memlekelerinin medeniyetçe sukutunun, hattâ İranda sünnîliğin yerine şi'îliğin hâkim vaziyete geçmesinin bunun tesiri ile husûle geldiği malûmdur [2].

2) Diğer taraftan kültür sahasında elde edilen bazı kaideler de şimdi beşeriyet tarihine ait tetkiklerde umde olabiliyor. Bu mesele, yukarıda (§ 81-83) münasebetler kavrayışı ve kültür âmilleri bahsinde de izah edilebilirdi. Biz de buna burada temas edelim. İçtimaî hayat ve kültür muhakkak ki, yalnız müessir âmillerin mahsulü değil, aynı zamanda kendisi de müessir olan bir âmildir. Meselâ insan hayatında avcı hayatı, yahut göçebe hayatı, yahut şehir hayatı ne gibi tesirler yapmıştı, bu malûmdur. Keza meselâ devlet teşkilâtında bir kaç usulün bulunduğu de bunların medenî tekâmül üzerinde tesirleri de malûmdur. Meselâ monarşizm, feodalite, cumhuriyet, aristokratik cumhuriyet ve demokratik cumhuriyet, federasyon, konfederasyon gibi usulleri tanırız. Keza esaret, kölelik ve hürriyet nevilerinin beşer hayatına tesir şekilleri sabit olduğundan, bunlar da birer kaide şeklini almışlardır. Zamanımızda endüstri, makine ve teknik, asrî vesaiti nakliye, matbuat sinema ve radyoların, havacılığın ve propagandanın beşer hayatı üzerindeki tesirleri muhakkaktır.

Mamafih hayat üzerine müessir olmak manasiyle bu gibi âmiller beşer hayatının tenevvüü karşısında pek mahdut kalıyor. Zamanımızda mücadele halinde bulunan ideolojiler, beşeriyetin hayatını alt üst etmektedir. Bunlardan her birinin arkasında (yukarıda § 104 de işaret ettiğimiz) siyasî ve iktisadî menfaatler gizlenmektedir. Toplu olarak bakılırsa iktisadiyata ide karışıyor. İdeler de iktisadî menfaatleri, ihtirasları gizliyen bir maske rolünü oynuyorlar. Tarihte müessir olan büyük âmiller nedir? Bu sualin cevabını, bilhassa son iki cihan harbinden öğrenmek mümkündür.

Umumiyetle vekayii öğrenirken zikri geçen mekteplerden hiç biri-

---

1) Bk. türkçe *İslâm Ansiklopedisi*, V. («Harizm» maddesi) 256.

2) Z. V. Togan *Bugünkü Türkistan ve Yakın tarihi* ikinci tabı s. 121.

ne kapılmamalı; her devir ve her ayrı vaka hakkında bunlardan bir veya bir kaçının müessir âmiller sıfatiyle gösterdiği hususiyetleri düşünerek çalışılmalıdır. Şahsen ben tarihî hâdiselerde en çok tabiî ve iktisadî âmillerin ve bizzat beşer hayatının kendisinin müessir olduğuna kanî bulunuyorum ve bununla beraber ruhî âmilleri de müstakil müessir âmil olarak tanıyorum. Tarih tetkikinde en iyi yol, bu hususlarda tam bir şekilde bitaraf, bulunarak hâdiselerin hangilerinde ne gibi âmillerin müessir bulunduğunu hiç bir kablî fikire tâbi kalmayıp tesbit etmeğe çalışmakdır.

7

İSLÂM ŞARKINDA TARİH TELÂKKİLERİ.

108. Garpta tarih telakkisinin ve metod bilgisinin mükemmel tarihleri olduğu [1]) gibi, şarkta tarih telakkisinin de tarihi vardır. Yunanlılardan T h u k y d i d e s ile P o l y b i o s tarihte felsefî bir yol tesbit eden ilk âlimlerdir. Bunların yolu, yukarıda anlattığımız gibi Pragmatik tarih usûlü idi. Bu usûl kendilerinden sonra da yaşatılmıştır. Romalılar devrinde tarih, edebî zevklere tâbî tutulmuş, ona sanat nazariyle bakılmış ilmî tarih sistemini işlemek hususuna ehemmiyet verilmemiş, yalnız T a c i t u s öteki Thukydides'ın yolunu, bazı hususlarda, takip etmiştir. Hıristiyanlık ve İslâm devirlerinde ise, tarih sahasında tam bir irtica hüküm sürmüş, dinî teokratik nazarlar galib gelmîştir. Bizansta da tarih ilminde teoloji hâkim olmuştur. Bunlara nazaran tarihî vekayiin sebebi malûmdur: Allah ve kader.

Mamafih islâm teolojisi hıristiyan teolojisinden biraz farklı idi. O da Allahı "istediğini yapan" (fa^{cc}āl-un li-mā yaşa') bir padişah (melik) olarak tanıyor ve kadere inanıyorsa da, Allahın iradesi hususunu tarihe "sebep ve sebeplenme" bağlılıkları kanunu ile barıştıran bir formül bulmuştur. Çünkü islâmiyetin hâkim mezheplerine göre, her şey Allahın iradesiyle vücuda gcliyorsa da, Allah her şeyi muayyen bir kanuna göre yapmak âdetini icad etmiştir. Bu, onun kendi iradesinin neti cesi ise de, Allah o âdeti kolay kolay terk etmiyor. Kur'an'ın kendi-

---

[1]) Garpta metod bilgisinin eski çağlarda zamanımıza kadarki tarihinin güzel bir hulasası Geschichte der historischen Methodenlehre unvaniyle A. F e d e r tarafından yazılıp *Lehrbuch der Geschictlichen Methode*'sinde s. 65-85 de dercedilmiştip.

sinde (XLVIII, 23) "Bu Allahın yoludur; sizden önce de böyle olmuştur ve Allahın yolu hiç değişmez" deniliyor. Bu gibi âyetlerden dolayı bâzı islâm mezhepleri Allaha kendi vazettiği kanuna bağlı, hatta onun esiri nazariyle bakmışlardır. Bazı İslâm mütefekkirleri de, Allahın böyle kendi iradesini meşrutiyetçi bir hükümdar gibi, kanuna tabi kılmasını idealist Alman filosofu H e g e l'in insan cemiyetinin kendi hürriyetini tahdit ederek refah temin ettiğine dair felsefesine benzer bir şekilde izah etmişlerdir. İslâmiyetin bu talimi, tabiatçılara olduğu gibi, tarihçilere de "Allahın sünneti" ni, yani sebeb ve müsebbep bağlılığı kanunlarını ara mak hususunda geniş imkânlar açmıştır. Buna rağmen, İslamlar, diğer bir çok ilimde, bilhassa tıp· felsefe, riyaziyat, coğrafya ve hey'etde yunanca eserleri tercüme ederek onlara Hindlilerden ve saireden öğrendiklerini eklemişler ve kendi tecrübelerine dayanarak bu ilimlerde terakkiler elde etmişlerdir. Fakat tarih sahasında tarih felsefesini aksettiren eski Yunan ve Roma eserlerinden hiç birisi arapçaya tercüme edilmemiş, meselâ Thukydides, Polybios ve Tacitus'un eserleri İslâmlarca tamamiyle meçhnl kalmıştır. Islâmlar, Makedonyalı Filip'den sonraki Yunan ve Roma tarihi için Ptolemeus'un kronolojisinden Bizanslardan ve Süryanîlerden bazı malûmatlar elde etmişler, ihtimal tarihî eserlerin dış şekli hususuna da antik tarihçilerin yarattıkları ananenin (Süryanîler ve Bizanslılar vasıtasiyle) zaifde olsa tesiri olmuştur. Fakat bu da isbat edilmiş değildir. Yunan edebiyatiyle daha yakından tanışmış olan Süryanî âlimlerinden bazıları, eserlerini Arap dilinde yazmıslar ve müslüman Araplar da bunları okumuşlardır; fakat Müslümanların tarih telâkkisi, herhalde İslâmiyetten önceki Arap ve Fars rivayetleri tesiri altında tekemmül etmiştir. Bunlar ise, tarih değil, rivayet ve epos idi. Az sonra, Araplar fütuhatlar vasıtasiyle, muhtelif "futûh" kitapları telifine, yani vakanüvişliğe başladılar. Yani rivayetçi tarih tasnifi yoluna girdiler. ilmin bir şubesi olan tarih felsefesiyle alâkadar olmadılar. Yalnız Peygamberden rivayet edilen hâdislerin mevsukiyetini tesbit maksadiyle "uşūl-i ḥadīs„ ilmi vücuda getirilmiş ve bu sayede Araplarda rivayetleri tenkid ananesi yerleşmiştir, [1]) Hâdis rivâyeti tenkidinde kabul olunan usul T a b a r î gibi âlimlerin tarih rivayet sistemi üzerinde müessir olmuştur. Gerçi İslâmlarda bizzat tarih yazmakta muayyen sistem takip eden âlimler de zuhur etmiştir; fakat onlar da bu nazariyelerini işlememişler ve Osmanlılar devrinde İbn Haldun'un

---

[1]) Bk. I. F ü c k, *Zur Überlieferungsgechichte von Buchari's Traditionssammlung.* d. *Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.* XCII 1938) s. 60—87.

tesiri müstesna, bir anane ve bir mektep vücuda getirmemişlerdir.

109. Bu gibi münferit tezahürlerden biri de **Ebü-Reyhân El-Bîrûnî**'dir (Ölüm. 1050 lerde). Bu zat tarihî meseleleri aydınlatmak yolunda arkeoloji, hattâ jeoloji ve iktisadiyata ehemmiyet vermiştir. Keza tarihe hurâfî fikirlerin karışmasına karşı şiddetli sözler yazmıştır. Gerçi kendisi "din ile devleti ikiz telâkki etmiştir [1]); fakat tarihî meseleleri ancak dinî ve kavmî hislerin tesirinden azade ve bitaraf olarak yazmanın lüzumundan bahsetmiş ve Hind medeniyeti tarihini bu esas dahilinde yazmıştır. El-Bîrûnî tarih felsefesine dair fikirlerini müstakil bir eser şeklinde toplamamış, her halde böyle bir eseri bize kadar gelmemiştir. Onun tarih talâkkisini ve felsefesini belirten yazıları Hind medeniyeti tarifine dair yazdığı *Kitāb mā li 'l-hind* kitabında, *Al-Āṣār al-bāqiya*'sinde; mineralojiye ait *Al-Camāhir fi 'l-cevāhir*, eczacılığa ait *Al-Şaydana* ve coğrafî tetkikler metoduna ait yazdığı *Tahdīd nihāyāt al-amākin* nam üç eserinin mukaddimelerinde istitraden söylenmiş şeylerdir. El-Bîrûnî'ye göre tarihî hadiseler muhtelif dinlere mensup eşhasın bakışlarının fevkine çıkabilen muhakeme usulüyle yapılabilir. Ona göre, "Muhtelif ilimler insanın hayatî ihtiyaçlarından doğmuştur. İnsanın iktisadî hayatı «tabiî muamele» usulünden sonra «vaz'î muamele» usulünü doğurmuştur. İktisadî meseler riyazî ve tabiî ilimlere dayanır. İnsanların diğer ihtiyaçları tıp, musiki, mantık, lisaniyat ilimlerini, şiir ve edebiyatı vücuda getirmiştir. Umumiyetle ilimler yekdiğerine sıkı bir şekilde merbuttur ve bu ilimler karşısında muhtelif milletlerin vaziyeti de aynıdır. Fakat İslâm âlimleri yabancı milletlerin, meselâ Yunanlıların, âdât ve dillerine taassupla bakarlar, bu cihetten insanın hayatında en zarurî ve en tabiî olan ilimler coğrafya, etnoğrafya (Maʿrifat al-umam), tarih ve heyet ilimleri olduğu halde, bunlara itiraz ederler„ [2]). El-Bîrûnî'ye göre, arzın hayatı gibi, beşeriyetin de mebdei takdir edilmeyen tarih öncesi hayatı vardır. Arzın hayatı Kütübü Mukad-

---

1) *Şaydana* 7a دیننا ولدولة توأمان يرفرف على احدهما القوة الالهية وعلى الآخر اليدالسماوية .

2) *Taḥlīd*, vr. 3a: ثم لما كان الانسان المتمدن مقتنيا بحرصه مازنله من القناطيرالمقنطره والخيل المسومه والانعام والحرث احتاج فى نقلها ونقل ابعاضها المتفاضلة من ملك غيره الى ملكه وقسمتها على اصحابه ... الى حساب ومساحة . وهما اصول فهذه العلوم قد انتجها حوائج .Vr. 6a العلوم المسمات رياضيات و تعاليم و تحقيقها علم الهندسة الانسان الضرورية فى معاشة و تسلسلت بحسبها و حصول الحاجات بماهو منافعها لاالاجين و النضار يوجدان بهما Diğer ilimlerin zuhu-

dese ile değil, arz tabakalarında husule gelen değişiklikleri tetkikle öğrenilir. Biz bu tabakaları taşların ve toprakların şeklindeki farkları tetkik ederken, ilk önce bunların eritilmiş bir maden halinde, hararet tesiriyle muhtelif şekiller almış olduklarını, sonra soğumuş bulundukları tesbit ederek toprak üzerindeki hayatın değişiklikleri yarlarda ve uçurumlarda müşahede ettiğimiz fosilleri öğrenerek; insanın kültür hayatındaki inkilâpları da, eski mamurelerin harabelerini tetkik ederek tesbit ediyoruz[1]). El-Bîrûnî Horezm'in eski kültür tarihine de, Amuderya nehri mecrasında vaki olan tabiî değişikliklerin arz tabakalarında hasıl olduğunu, bu nehrin eski mecrasında müşahede ettiği eserler ve nehrin doğusundaki eski Horezm (Sağ Horezm) harabelerinden istidlâl ederek anlatmıştır [2]). Yani El-Bîrûnî jeoloji ile arkeolojiden tarih hadiselerini izah etmek için istifade etmiştir. Ona göre, arz üzerindeki tabiî tahavvüller neticesinde sıcak yerler soğuk olmuş, yahut bilâkis soğuk yerler sıcak olmuş, insanlar da buna göre yerlerini değiştirmişler ve muhaceretler meydana gelmiştir[3]). El-Bîrûnî'ye göre, Müslüman avamın inandığı Kaf Dağı hurafesi Hindlilerin ve Soğdluların semada asılı olduğuna inandıkları efsanevî dağ kıssasından mülhem olarak yerleşmiştir[4]).

O, *Al-Cavāhir* ile *Tahdīd*'in mukaddimelerinde, medeniyet, sanat ve hirfetlerin, insanlar arasındaki içtimî bağlılıkların nasıl husule geldiğini anlatıyor. İnsan tab'en anarşıya mütemail ise de, tabiata hâkim olmak ve kendi hayatını korumak zarureti yüzünden içtimaî ve iktisadî kanunlar vazederek kendisini bunların çerçevesine sokmak ve bu kanunlara tâbi kalarak seadetinin temini için uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Her iki kitaptaki uzun mütaleâlarının özü şudur: "İnsan birbirlerine aykırı unsurların halitası olduğu için ancak bir kaahir kuvvet karşısında topluluğunu muhafaza edebilir. O yine dağılmak için çırpınır, fakat kendisini çeviren düşmanlarının çokluğu, daima maruz kaldı-

---

ruuu sebeplerini de böyle izah etmiştir. Bu mukaddime 1928 de tabına başlanan *El Bîrunî'nin Åsārı* nam eserimde s. 29—43 de intişar etmişti, harf inkılâbı zamanında bu formalar Devlet Matbaasında imha edildi.

1) *Taḥdīd*, vr. 11b — 16b.

2) Aynı eser, vr. 14a — 14b.

2) Aynı eser, vr. 13a —13b.

4) *Al-Cevâhir*, nşr. Krenkow, 167 ve *Kilāb mā li 'l-Hind*. arabî metni, s. 124.

فاما (جبل) قاف الذى يسميه عوامنا فانه عند الهند لوكالوك يزعمون ان الشمس تدورمنه نحوجبل ميرو ... والى مثله ذهب بجرس السقد .

ğı belâlar karşısında tek başına müdafaa edememesi onu diğer hemcinsleri ile birlikte medenî olarak yaşamağa mecbur etmiştir. Allah onu şehir ve köylerde de muhtelif parti ve hiziplerin karşısına çıkarmıştır. O diğerleri tarafından ezilmemek için başkaları ile birlikte hirfet ve sanayi'i inkişaf ettirmeye başlamıştır. Fakat istihsal maddelerini kendi aralarında müsâvi surette taksim etmekle mesele halledilmemiştir. Çünkü iş karşılığı olarak aldığı mübadele maddesi onun ihtiyaçlarını tatmin etmemiştir. Amel müsâvi olmadığı gibi, ihtiyaç saatleri de uymamış. Hirfetkarların mahsulleri her istenilen zaman mûbadele edilemeyip boş kaldığı için kendi aralarında her vakit kıymeti haiz olan bir mübadele vasıtası icad etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da görünüşte parlak, nâdir bulunan, paslanmadan şeklini muhafaza eden **gümüş** ve **altın** olmuştur. İşte bunları yerin göbeğine ezelden beri gömülü kaldıkları yerlerden çıkararak muameleye koydular. Hayat bununla tanzim edildi. Fakat her haklının hakkı karşısına haksızlık tarafının batıl işleri dikilir. Para sistemine geçmekte de böyle oldu: İnsanlar arasında derecesi yüksek ve aşağı ve zayıf zümreler zuhur etti. İnsanların başında olanlar siyaset şartlarını buna uydurmak bu zümreler arasında bir tesviye çaresi bularak Allahın kendilerine tevdi ettiği vazifeyi ifa etmek mecburiyetinde kaldılar.

Allah sarı ve beyaz madenler vasıtasiyle hayat işlerini tanzim edince insanlar arasında para toplamak hırsı arttı. Paranın kıymeti ancak sun'î bir şeydir. Çünkü altın ve gümüş insanın karnını doyurmadığı gibi, onun başına gelecek belâyı defetmek, başkasının zararından korumak işinde de faydasızdır. Deniz ticareti ile meşgul olanların gemisini rüzgâr deniz ticaret yollarından uzak bir adaya götürmüş, bunlar da yerlilere eşya karşılığı olarak dinâr vermişler. Onlar da bunu ellerine alarak tadını ve kokusunu tecrübe etmişler, fakat bunda işlerine yarayacak bir hususiyet görmediklerinden altın dinârları tüccarlara iade etmişlerdir. İşte hayatımla kasem ederim: Medenî insanları birbirine yardıma sevkeden hakiki hayat nizamının esası bu **tabiî muamele**'dir.. Madenî paralar esasına göre kurulan hayat ise **vaz'î muamele** hayatıdır. Bu vaz'î muamele hayatı insanlar arasında kadına, evlâda, lükse, para ihtikarına düşkünlük ve kazanç hırsı doğurmuştur. Bu da bir taraftan fakirlik ve rehinle geçinmek, diğer taraftan saltanat ve dehqanat (yani derebeylik) doğurmuştur. Fakat Allah altın ve gümüşün define sıfatiyle gizlenmesini takbih etmiş, bunları insanlar arasında tedâvülden, muameleden alıkoyanları azâbı elîm ile tehdit etmiştir. Zaten böyle define (kenz) yapmak doğmuş çocuğu geri ana rahmine koy-

mak gibi gayri tabiî bir iştir. Altın ve gümüş, maden ocaklarından çıktıktan sonra biçilmiş ekin ve kesilmiş hayvan gibidir, ki onları yemekten başka çare yoktur. Altın ve gümüş te muhakkak ticaret, hak ve hukukları tesviye işlerinde kullanılarak tedavülde bulunmalıdır.,, [1])

---

[1]) *Al-Cevāhir*, nşr. K r e n k o w, s. 9-10 : الانسان فى جبلته مركب البدن من امشاج متضادة لا تجتمع الا بقهر قاهر . . . ومعلوم ان المقهور على اجتماع دائم النزاع الى ازالة القهر عنه . . . ثم ان الانسان لعرائه فى ذاته ومسكنته بعدم آلاته مقصود بالبلايا من غيره دائم الحاجة الى مايقيه . . ولهذا احتاج التمدن وقد خالف الله عز اسمه من اجل التخيير والتحزب - وهذا الاجتماع فى القرى بين الاهواء والهمم كيلا يطبقوا على اختيار واحد هو الافضل فيضيع مادونه ويؤدى تساويهم الى هلاك جملتهم. فلما اختلفت المقاصد والارادات افتنت الحرف والصناعات واتخذ بعضهم بعضاً سخريا يعمل له بالعدل دائماً فى التعاوض فالتسخير بالجور والاستيجار لايدوم ولا يستقيم الا ان كثرة الآراب وتباين اوقاتها واستغناء الواحد احياناً عما عند الآخر ألجأهم الى طلب أثمان عامة بدل الاعواض الخاصه فاختاروالها ماراق نظره ورواؤه وعز وجوده وطال بقاؤه . . . ثم قدر فى الفضة والذهب جميع ما صالح الناس عليه حتى يحكى أثمان المطلوبات وهداهم اليها فاستخرجوها من معادنهما التى عديا فيها دهوراً . . . فما من محق مع محق الا بازائه باطل مع مبطل . . . وهذا وامثاله هو المحوج أولى الرياسة الى مراعاة شروط السياسة ايستحقوا اسم الخلافة فى الخلق وسمة الظل فى الارض عند التمثل بافعاله سبحانه فى التعديل بين الرفيع والوضيع والتسوية بين الشريف والضعيف من خلائقه .

لما سهل الله على الناس تكاليف الحياة وتصاريف المعاش بالصفراً والبيضاء انطوت الافئدة على حبها ومالت القلوب اليهما كيلها فى ايديهم من واحدة الى اخرى واشتد الحرص على ادخارها وجل محلهما من الشرف والابهة وضعاً لاطبعاً لانهما حجران لا يشبعان بذاتهما من جوع ولايدفعان بأساً ولايقيان من أذى . فقد اخبر بعض من سافر فى البحر ان الريح افضت بمركبهم الى جزيرة عادلة عن الجادة فارفئوا عندها وانه خرج من الخارجين اليها ودفع الى من رأى حاجته معه ديناراً فاخذه وقلبه وشمه وذاقه فاما لم يؤثر منه فى هذه الحواس أثر نفع ولذة رده عليه اذلم يستجز دفع ما ينتفع به بما لانفع له فيه وهذا لعمرى هو المعاملة الطبيعية التى بها حقيقة نظام المعاش فى المتمدنين للتعاون واما المعاملة الوضعية فعلى الاعم هى بالفلزات التى ازدانت فى اعين الناس وشغف بها قلوبهم لصرف الله بلطفه اياها اليها اصلاحاً بينهم لا لأنفسها . وابان سبحانه (فى القرآن) عن صلاح المعيشة بالنساء وقرة العين بالبنين وقوة القلب بالاحتكار وادخار الاموال وانها لا تقنطر الا بالصملكة والسلطنة اوالرهن والدهقنة وانكر ذلك من الكانزين فقال والذين يكنزون الذهب والفضة ولاينفقونها فى سبيل الله فبشرهم

Tabiî ve iktisadî âmillere bu kadar yer ayıran El-Bîrûnî muasır pozitivist ve materyalistlerin mübeşşiri sayılabilir. Fakat o medeniyetlerin inkişafında bizzat insanın kendisinin ve onun tarafından yaradılan hayatın da âmil olduğuna inandığından muasır hümanitecilere; büyük bir idealist olması itibarile de muasır idealistlere takaddüm eden bir mütefekkirdir. El-Bîrûnî medeniyetin mütemadi bir surette durmadan inkişafına inanmış ve kendisinden evvel yaşıyan coğrafyacı C e y h ā n ī'-nin zamanında ilmin Yunanlı P t o l e m e ü s zamanına nisbeten ilerlemiş olduğunu bildîğini gibi, kendi zamanında ilm-ü-irfanın Ceyhanî zamanındakine nisbeten bir daha ilerlemiş olduğuna kani olmuştur. O kendi mesaisiyle önce Ptolemeüs devrinde «dağınık olan fikirlerin toplu bir sistem haline getirildiğini, muğlak mevzuların anlaşılır bir şekil aldığını kendi keşifleri sayesinde ilmin tekâmül ettiğini» söylemiştir. 2)

بعذاب اليم وسبيل الله فيما خلقهما له من انتفاع الناس بترددهما فى ايديهم أثمانا لمصالحم فهما كنزا انطع الانتفاع للخلق بهما وخوالف امر الله تعالى ومشيته فنهما وغمطت منته بردهما الى مثل حالهما الاولى فى بطن الارض كرد الاجنة من المشيم الى الرحم للأم فان الذهب والفضة اذا اخرجا من معادنهما صارا كالزروع المحصودة والانعام المذبوحة لا يسوغ غير اكلها و انفاقها وكذلك هذا المال ليس له بعد الاشتباه غير الطبع عينا و ورقا . وترديده فى الايدى على حسبة تجارة او ابناء حقوقه .

El-B î r û n î *Taḥlīd* kitabında da vr. 3a-3b aynı fikirleri başka ibarelerle anlatmıştır : فاما العلوم بعد ان كان الانسان مطبوعا قبولها فقد اضطره اليها كونه فى العالم مدة تصرفه فيه على قضايا التكليف لانه لكثرة حاجاته وقلة قناعته و تعريه عن آلات الدفاع مع وفور اعاديه لم يجد بدا من التمدن مع اهل جنسه قصدا للترافد واشتغال كل واحد منهم بشغل يكفيه ويكفى غيره واحتاج الكل منهم الى شيء يتجزا بالقسمة ويجتمع بالتضعيف فيقوم بازآ الاعمال والحوايج على نسبها اذ كانت بانفسها غير متعادلة ولا اوقات حاجاتهم اليها متساوية فاصطلحوا على الاعواض والأثمان التى منها الفلزات الذايبة مما عز وجوده وطال بقاؤه وراق منظره فوضعوها على القسمة العادلة التى لا يستغنى عنهما اللصوص والجابرون فيما بينهم .

Al-*Cavahir*'in mukaddimesini almancaya tercüme ederek neşreden T a q i a d-d i n a l-H i l ā l ī (*Die Einleitung zu al-Bīrūnī's Steinbuch*, Grafenhaninchen, 1944, s. 6-7) kitabın metninin bu parçasını *Taḥlīd*'den nakleltiğimiz parça ile karşılaştırmadığı için cümnin para sistemi yerleşmeden önceki hirfet ehli hayatına ait olduğunu iyice tebarüz ettirememiştir.

2) *Taḥlīd*, vr. 21b : جمعاً للمفترق وسهلاً للمنغلق و اكمالا للفن .

El-Bîrûnî gerçekten büyük bir idealisttir. O beşer hayatında ahlâkî vazı'ların tesirine inanıyor. Onca insan tab'an anarşıya fesada ve pisliğe mütemayildir; o kendi kendini sıkıya almak, fedakârlık, mürüvvet, iç ve dış temizliği, müşküllere şuurla katlanmak suretile saadete ermektedir. Eyi ahlâkın başında mürüvvet ve fütüvvet (yiğitlik) gelmektedir. İnsan kendisi için beğenmediği birşeyi başkaları için de beğenmemelidir [1]). Akil ve mütekâmil bir insan ancak ebedî kıymetlerden ve maneviyattan haz duyar, gabîler ise şehvetlerinin ve hislerinin esiridir [2]). Medeniyet işte insanın bu gibi zayıflara karşı kendini koruması, iradesini tahdid etmesi ile kaimdir.

Tenkid usulünde, El-Bîrûnî, herşeyden önce mukayeseyi ele alıyor. Ona göre muhtelif menbalardan alınan malûmatın doğrusunu yalanından ayırdetmekte en iyi yol herhangi malûmata hemen inanmayıp onları ihtiyat kaydile karşılamak ve ifadeler arasındaki tezadlardan istifade ederek, birini diğeri aleyhinde şahid yapmaktadır [3]). El-Bîrûni'in siyasî düşünceleri A r i s t o'nunki ile bir gibi görünüyor. Onca muhtelif kabilelerden ibaret olan insanları arada imtiyaz eden bir kabile, bu kabilenin de mümtaz şahsiyetleri idare eder. Bunlar da sülâle teşkil ederler. Kabile ve zümrelerin başında bulunarak hükümdarlığa yükselen şahsiyetler kendilerini asîl bir menşe'den gelmiş göstermek için tarihleri kendi isteklerine göre uydurur ve uydurturlar [4]). El-Bîrûnî bu gibi iddiaları tenkid süzgecinden geçirmektedir. Hakikatlar üzerine din ve mezhep taassubu neticesinde çöken karanlıkları aydınlatma yollarını *Kitāb mā l'il-Hind*'inde göstermiştir.

---

1) *Al Çavāhir*, nşr. K r e n k o w. s. 17 : ان المحامد قطبها المروة ومدار المروة على الطهارة والنظافة والمقتدر عليها باختيار هوالممكن من الوفر والخارج عنها هوالمفتقر الظاهر بالفقر وفيما بينهما المكتفى فى عيشه المدام بمادة تدر عليه ولا ينقطع عنه وسعادته فى صديق مخلص ... ينفر كل واحد منهما عما لايرضاه لصاحبه ويحب لصاحبه مايرضاه لنفسه .

2) Bk. yine orada s. 12 : العاقل لا يلتذ الا بالامور النفسانية الباقية والنبي عن حقايق احوال المحسوسات وايذانها بالذات يجمل عينه على مازين من الارض بصنوف الزينة ... انما يلذ العاقل لذة نفسانية اذالاحظها بعين البصيرة والاعتبار كما يلذ الغافل لذة جسمانية فى الاصطباح والاعتباق والتقلب بين الخمر الخمار .

3) *Tahdīd*, vr. 11 b : سماعاً عمن سلكها والتقاطاً من فى من شاهدها بعدالاستيثاق والاحتياط باشتهاد بعض على بعض .

4) *Al-Cavāhīr*, s. 24-25

El-Bîrûnî, *Al-Aṣār al-bāqiya*' sinde (s. 13-41) tarihî hayatın mebdei hakkında muhtelif milletlerin dinî rivayetlerini ve kronolojilerin başlangıcı meselelerini incelerken, Tevrat ve İncil'in ibrânî, yunanî ve süryânî metin farklarını, massora'ları : Zülkarneyn meselesinde bunun Makedonyalı Filip'in oğlu İskender olduğu gizlenemiyecek kadar vazıh (aẓhar min an tuxā) oldugunu; Ye'cûc u Me'cûc rivayetlerinin bir efsane olduğunu, Kur'anın bir coğrafî mevki'e bağlamadığını: Kâfkasya Derbendinin bununla ilgisi olmadığı bunun şimalinde yaşayan Bulgar ve Suvar Türklerinin o taraflarda böyle bir kavim ve sed'den eser bulunmadığına dair şehadetleriyle sabit olduğunu bir hakiki rasyonalist sıfatiyle anlatmıştır. El-Bîrûnî diyor, ki «Tarihte de hakikati meydana çıkarmanın yolu akılla istidlâl (al-istidlâl bi 'l-maʿqūlāt) ve görüp hissedilen şeylerle mukayesedir. Fakat tarihin ilk devirlerine ait malûmat çok vakit milletlerin dinî rivayetlerinden başka bir şeye dayanmayınca iş çatallaşıyor. Bu gibi karışık hallerde rivayetleri ve fikirleri mukayese etmek, ve bu işde gözleri hakikati görmekten meneden ihtiyatlardan, ta'assup, şovenlik, hisse kapılmak, egoizm gibi körletici şeylerden kendini temizlemek (korumak) ilk şarttır. Gerçi bu yol ağır bir yoldur, çünkü haberler ve rivayetler uydurma (abāṭil) ile karışık olduğu gibi, bunların bir çoğu tabiî ahvale uygun ve imkân dahilinde görüldüğünden bunlar arasından gerçeği yalandan ayırabilmek müşkül oluyor. Mamafih hakikate ermek için yegâne yol benim gösterdiğim yol (yani akıl, mukayese ve tarafsız tenkid yolu) dur. Bu yüzden ve bir insanın ömrü tekmil milletlerin değil, tek bir milletin tarihini dahi (bu şekilde tenkidi usulle) tahkika ve ihataya kâfi gelmediği için biz ancak hadiselerin kendimize en yakın ve belli olanlarını ele almamız ve bunları da (selâhiyet sahibi ve itimada lâyık) erbâbından sorup kontrol etmemiz, bundan geri kalanını yüzüstü yatmış halde bırakmamız icabetmektedir» [1]). El-Bîrûnî'nin aynı hâdise hakkında söylenen rivayet-

1) *Al-Āṣār al-bāqiya ʿan al-qurūn al xāliya* E. Sachau tabı, s. 4—5:

... قياس اقاويلهم وآرائهم فى اثبات ذلك بعضها ببعض بعد تنزيه النفس عن العوارض المردئة لاكثر الخلق والاسباب المعمية لصاحبها عن الحق وهى كالعادة المألوفة والتعصب والتظافر واتباع الهوى والتغالب بالرياسة واشباه ذلك ... والطريق الذى مهدته ليس بقريب المأخذ ، بل كانه من بعده وصعوبته يشبه ان يكون غير موصول اليه لكثرة الاباطيل التى تدخل جمل الاخبار والاحاديث وليست كلها داخلة فى حد الامتناع فتميز وتهذب لكن ما كان منها فى حد الامكان جرى مجرى الخبر الحق اذا لم يشاهد ببطلانه شواهد آخر بل قد يشاهد وشوهد من الاحوال الطبيعية ما لو حكى مثلها عن زمان بعيد عهدنا به لاثبتنا الحكم عن امتناعها وعمر

yetlere karışan uydurma ve tahriflerin zuhur sebeplerini anlatırken bunun ruhî taraflarını göstermesi de o zaman için çok dikkate şayan bir keyfiyettir.

110. Meselenin nazariyatı hakkında ayrı bir eser bırakmadığı halde yazdığı eserlerini tertipte sıkı ve şuurlu bir metoda tâbi kalmış olduğunu gördüğümüz alimlerden biri de El-Bîrûnî'nin muasırı olup epey bir zaman Horezmde kalarak bu zatla, İbn Sînâ, Abū-Naşr bn İraq ve saire ile ilim arkadaşlığı eden **Abu ᶜAlı Aḥmad İbn Miskavayh** (öl. 1029) dir. Aslen Reyli bir İranlı olan İbn Miskeveyh 906 — 979 (hicrî 295—369) seneleri tarihine ait yazdığı büyük eserini kendisinin tarihe bakışını aksettiren «Milletlerin tecrübeleri ve himmetlerin biri diğerini takip etmesi» (*Tacarib al-umam va taᶜāqub al-himam*) ismini vermiş ve kitabında rasyonalist tenkid fikrini hâkim kılmıştır. Koyu İran milliyetçisi olduğu için Âli Buveyhin tarihteki rolünü büyütmüş ise de, esatır ve hurafelerin düşmanı olduğundan (ona göre Peygamberlerin sözlerinin çoğu remzdir yahut sadece hayal mahsulüdür) hadiselerin izahında dinî hislerin tesirinde kalmamış, tecrübe ve mukayeseye müstenid tenkidî usulü tutmuştur. İslâm aleminin büyük âlim ve mütefekkirlerinden İbn al-ᶜAmīd'in talebesi, aynı zamanda edip, filosof riyaziyeci ve maliyeci olan İbn Miskeveyh eserlerinde devlet idaresi, asrın ruhiyatı, milletlerin inkişaf ve inkırazlarının sebepleri gibi meselelere içten gelen bir ilgi ile temas etmiş, sırası gelince bunları aydınlatmağa çalışmıştır. Eğer İbn Miskeveyh tarihte usul meselesine dair bir eser yazmış olsaydı El-Bîrûnî'nin ve kendinin devrinde hâkim olan fikirleri büyük bir selâhiyetle aksettirmiş olacaktı. Maalesef böyle bir eser yazmamış, yahut yazsa da bize kadar gelmemiştir. Fikirleri hakkında, tarihinin naşiri olan İngiliz müsteşki Prof. D. S. Margoliouth'un [1]), İ. Kraçkovski'nin [2]) Araplarda Zaki Mubarak'in [3]) ve

---

الانسان لايفى بعلم اخبارامة واحدة من الامم الكثيرة علما ثاقباً فكيف يفى بعلم اخبار جميعها هذا غير ممكن . واذا كان الامر جاريا على هذا السبيل فالواجب علينا ان نأخذ الاقرب من ذلك فالاقرب والاشهر فالاشهر ونحصلها من اربابها ونصلح منها ما يمكننا اصلاحه ونترك سائرها على وجهها ليكون تاملها من ذلك معينا لطالب الحق .

1) *The Eclips of the Abbasid Caliphate*, vol. VII, Oxford, 1920 mukaddimesi, *İslâm Ansiklopedisi*'nde «İbn Miskawaih» maddesini yazan zat da bu Prof. D. S. Margoliouth olsa gerektir.

2) *Bulletin de l'Academie des Sciences de Petersburg*, 1916, s. 539—546.

3) Zaki Mubarak, *al-Nasr al-fannī*, II, 145—158.

bizde İzmirli İsmail Hakkı merhumun [1]) yazılarından başka, bunları tarih usulü bakımından da tahlil eden etraflı bir tetkik daha çıkmamıştır [2]).

111. Tarih telâkkilerini nazariyata istinat ettiren islâm âlimleririnin başında İbn Haldun gelmektedir. Ondan evvel veyahut az sonra geldiği halde ondan müstakil kalan ve müstakil fikirler söyleyen tarihçiler Endülüslü İbn Saʿīd Al-Mağribī, Reşîdeddin Tabīb,, Tāc al-dīn al-Subkī ve Heratlı Mīrxond'dur. 1274 yılında vefat eden **İbni Saʿīd al-Mağribī** al-Andalusī yorulmaz bir seyyah ve araştırıcı bir âlim idi. O Hülâgü Hanı da ziyaret etmişti. Coğrafyaya ait eserini okumuşumdur; eserlerinde kendisinin tarih telâkkisine ait bazı fikirlerini tebârüz ettirmiş olduğunu İngiliz müsteşriki H. A. R. Gibb zikretmektedir. [3]) İlhanlı Gazan ve Olcaytu Hanların veziri olan **Reşîded-dîn Tabib** (öl. 1318) tarih yazarken muayyen bir sistem kullanmıştır. Bu sistem Uzak Doğu'dan gelen Çin, Moğol ve Uygur tarih yazma an'aneleri esas olmuştur. Reşîdeddin, tarihi ilk kaynaklardan alarak, yazmayı kendisi için bir şeref saymış ve İlhanlı devletinin evrak hazinesinden istifade etmesine müsaade edildiğinden dolayı iftihar etmiştir. O, Gazan Hanın tarihinde görüldüğü gibi, İlhanlılar memleketinin iktisadî, idare ve kültür meselelerine ait bol malûmat vermiş, posta teşkilâtı, ordu, feodal teşkilâtı, ziraat hayatı, vergiler, ölçüler, malî teşkilât meselelerini, resmî vesikalardan nakiller yaparak gözönünde canlandırmıştır. Reşīdeddin zamanının ziraat, imar ve iskân hayatına ait olmak üzere *Āṣār u iḥyā* isminde ayrı bir büyük eser yazmış ise de, bize bunun yalnız fihristi vasıl olmuştur. Fakat bize vasıl olan *Münşeāt*'ında, iktisadî hayat ile imar siyaseti meselelerini aydınlatan vesikaları kalmıştır. Kendisine tarih felsefe ve lisaniyat bahislerinde İlhanlı sarayında ki Çinli âlimlerinin müessir olduğunu, tıbba ait çinceden tercüme edilen ve yegâne nüshası Ayasofya kütüphanesinde bulunan *Tānsuq nâme* adlı eserinin Garp ve Şark kültür münasebetlerine ait yazdığı uzun mukaddimesinde anlaşılmaktadır. Reşīdeddin'e göre, cihan tarihine istikamet veren âmiller Cengiz ve Gazan Han gibi yüksek şahsiyetler ile iktisaddır. Cihan tarihi yazmakta ve hükümdarların sülâle

---

[1]) *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*. 1929, sayı 10, s. 17—33; sayı 11, s. 59—80 İbn Miskavayh'in dine nazarları, burada, s. 78.

[2]) İbn Maskavayh'e ait edebiyat için bk. C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Supplementband, I, 582—84.

[3]) *Encyclopédie de l'islâm*. Supplem. vol. p. 257-8

şecerelerini tertip etmekte kendisine has usuller icad etmiştir [1]).

Şafiî fakihlerinden **Tac al-dīn Abū Nāşr ᶜAbd al-Vahhāb ibn Taqī al-dīn al-Subkī** (öl. 1370), şafiî fakihlerinin hal tercümelerine ait yazdığı eserlerine "tarihçiler için kaide,, diye bir fasıl yazmıştır. Büyük âlim olan babası Taqi al-din al-Subkī'nin de fikri olduğunu tasrih ettiği bu mütalealarına göre, tarihçilerden bir çoğunun bazı insanları medh, diğerlerini zem ederek, taassup ile, aynı zamanda, doğru ve yalanını farketmeden hertürlü rivaye inanarak, yazdıkları eserler kıymetten mahrumdur. Tarihçi,

1) Bitaraf ve sözünde sadık olmalıdır.

2) Başkalarından sözler naklederken harfiyen nakletmeli, rivayetyetlerin ancak mânasını alıp bunları kendi beğendiği ibarelerle yazmamalıdır.

3) Başkasından rivayetler naklederken bunun doğru ve yalanlığını müzakere ederek (yani intikada tâbi tutarak) almalıdır.

4) Haber ve rivayeti kimden naklederse o râvînin ismini muhakkak zikretmelidir.

Müverrihin "medlûlât-ı elfaz mârifet,, i olmalı, (yani müverrih bizim "yorumlama,, (interpretation) dediğimiz hususu iyi bilmeli) dir. Tarihî hâdiseleri vazih anlamak "hüsnü tasavvur,, (yani bunların zuhurunda âmil olan sebepleri vazıh kavramak) ve ilimden başka bir de «istihzar» (ihata ve terkib) kudretine mâlik olmalıdır. Çünkü bazı müellifler, kendilerinde hâdiseleri esbabına bilerek kavramak istidadı ve ilim mevcut olduğu halde, bildiği şeyleri tasnif ettiği vakit istihzar kudreti gösteremezler. Nakillerin sahibi şayanı itimad adamı olup muayene ve müşahede ettiği hâdiseleri, tahkik ve tetkik ettiği vak'aları mazbut bir şekilde rivayet etmiş olmalıdır. [2]) Sübkî'nin «medlûlât-ı elfaz'ı mᶜarifet» hususuna itina gösterdiği eserinin başka yerlerinde de tebarüz ettirilmiştir. Müneccimbaşı *Câmiᶜ-üd-ᵓdüvel* kitabının mukaddimesine, Sübkî'nin sözlerini kendisi için umde olarak almış ve bu «Medlûlât-i elfazın ma'rifeti» mefhumu üzerinde durmuştur. [3])

Son temürlüler devrinin büyük müverrihi olan **Mirxond** (öl. 1498)

---

1) Resideddin'in tarih yazma sistemi benim daha basılmamış olan *Reşideddin, hayatı ve eserleri* adli eserimde tafsilat ile anlatılmıştır.

2) *Ṭabaqāt al-Şāfi'ya tu' al-Kubrā*, cild 1. Mısır; Subkî'nin diğer eserlerinden daha geniş nakiller S. Saxāvī, *Ilān al-tavbīx*, 73-75 de bulunyor.

3) Bk. N e d i m tercümesi *Sahâyif ül ahbar*. 1. 33.

da, *Ravżat uş-şafa*'sının mukaddimesinde, tarih görüşlerini 10 maddede hülâseten anlatmıştır, ki bunun hülâsası da şudur:

Bir insan sırf kendi müşahedelerine dayanarak tarih yazamaz. Tarihî eser bizzarure başkalarının rivayetlerine dayanacaktır. Bir eser yazarken rivayetlerin doğrusu ile yalanını ayırdetmek şarttır.

Tarihin faydası, nev'i beşerin başından geçen halleri toptan müşahede ederek, hayat için yol bulmaktır. Nasıl ki *Kur'an* «onları Allah doğru yola sevk etmişti, sen de onların doğru yoluna uymalısın» (اولئك الذين هداهم الله فبهداهم اقتده) ve hadiste de «Dünyada mesut insan başkalarının başından geçen işlerden ibret alan kimsedir» السعيد من اتعظ بغيره denilmiştir. Tarihe bilhassa devlet adamları muhtaçtır». Mirxond, bu hususu üç madde ile anlattıktan sonra, tarihi yanlış bir şekilde yazmak vatana ve devlete ihanet etmek olacaktır, nasıl ki Kur'ân da böyle tahrifkâr insanlar hakkında «sözleri yerinden değiştirerek tahrif ederler» يحرفون الكلم عن مواضعه demiş ve onları bu suretle kötülemiştir.

Tarihin tedvin ve tasnifinde beş şart vardır: Herşeyi olduğu gibi yazmak, herşeyin fazilet, hayrât, adil ve ihsan tarafı olduğu gibi çirkin (kabîh), rezîl tarafları da vardır. Bunlar aslâ gizlenmemelidir.

Müverrih medh ve zeme girişmemeli ve hüküm vermekte çok ihtiyatlı olmalı; bir mesele hakkında muhakkak hüküm vermek lâzım geliyorsa itidali muhafaza etmelidir. Tarihçinin ibaare ve üslûbu sâde ve anlaşılması kolay olmalı, Tekellüfattan kaçınmalı, ki eserini havas gibi avam da anlayıp istifade etsin.

Müverrih sözünde doğru (şädiq al-qavl) olmalıdır. dịni dünyaya değiştirmeven, salâbet sahibi olmalı, tâ ki onun kitabını okuyacak nesiller vebâle uğramasın. Bu itibarla tarih yazmak son derecede mes'uliyetli bir işür. Müverrih, bunu bilerek, hareket etmeli, tağyir ve tebdilden kat'î olarak sakınmalıdır. Böyle yaparsa müverrihin eseri, kıyamet gününe kadar, ellerde kalır ve herkes ondan istifade eder.„

112. Tarih felsefesini ve usulünü mustakil bir mevzu olarak ele alıp inceleyen yegâne islâm âlimi **Abd al-raḥmān Muḥammad İbn Xaldūn** (İbn Haldûn) dır, ki 1332 de Tunus'ta doğmuş Endülüs'te Gırnata'da büyük devlet memuriyetlerinde bulunmuş, bir müddet Kastelya kralı Pedro'nun nezdinde Beni Merrin tarafından sefirlik etmiştir. Bir müddet Mısırda kadılık etmiş ve 1406 da Kahire'de vefat etmiştir. Dağdağalı hayatı ona milletlerin mukadderatını geniş mikyasta öğrenmek imkânını vermiştir. O ilk kaynaklardan alarak ve şahsî müşahede-

lerini esas edinerek, bir mufassal Şimalî Afrika, bilhassa Berber'ler tarihî yazmış, sonra onu tevsi ederek ona bir büyük ve umumî islâm tarihi şeklini vermiştir. *Al-ʿİbar* yahut *ʿUnvān alʿibar* ismindeki yedi cilt tutan bu eserine yazdığı bir cildlik mukaddimesinde İbn Haldûn tarih felsefesiyle ve içtimaiyat meseleleriyle meşgul olmuş ve bu eser diğer islâm ülkelerinde fazla bir akis uyandırmadığı halde, 16. ıncı asırdan başlayıp Türkiye'de büyük bir rağbet görmüş ve 19. uncu asırda bura yoluyla Edil ve Türkistan Türkleri üzerinde de tesir icra etmiştir. Bu eseri ilkönce Taşköprüzade, sonra Kâtip Çelebi, daha sonra Naima kullanmışlar. Bu son müverrih, İbn Haldûn'u kendisi için tarih teiâkkisinde bir pir ve şeyh bilmiştir. Sonra, 18. inci asırda Şeyhülislâm Pirizade Muhammed Sahib Efendi (öl. 1749), ondan kalan bir kısmını da 19. uncu asır ortasında Cevdet Paşa (öl. 1895) türkçeye tercüme etmiş ve bu eserin fransızcaya tercümesinden az evvel, 1858-1862 seneleri arasında, üç cild olarak neşredilmiştir. (Eserin fransızca tsrcümesi 1862-68 yılları arasında intişar etmiştir.)

İbn Haldûn, asıl eserinde bir rivayetçi olmaktan ayrılmamışsa da, mukaddimesinde serdettiği felsefi ve içtimai bahislerde vekayiin sebeb ve müsebbib sıfatiyie bağlılıklarını arayan ve tarihte intikad yolunu takibeden bir âlimdir. Tarih yazısında intikada dayanan pragmatik bir yol tutmuş olan İbn Halnûn, bu fikirleri eski Yunanlılardan almış değildir. Fikirleri kendi içtihad ve müşahedelerinin mahsülüdür. Ona göre «tarih ilmi milletlerin ve kavimlerin, üzerinde çalışarak, inkişafında rekabet ettikleri bir sahadır. Çünkü tarih, zâhiri görünüşünde, eski zamanlara ve devletlere ait haberlerin naklinde ibaret gibi isede, hakikî, batinî cephesiyle, o insan için tefekkür ve tahkik meydanı olmuştur. O kâinattakî hâdiselerin zuhurunun illet ve mebde'leıini inceler, hâdiselerin vuku kefiyetinin sebeblerini derinliklerde arar; bu yüzden tarih, felsefenin temelidir» [1]). İbn Haldûn'un tarih felselesinin temelini anlatan bu cümleler, muahharren onun fikirlerini benimseyip eserlerinde tarih felsefesine ait mütelealar yazan Osmanlı müellifi Nai-

---

1) *ʿUnvān al-ʿibar fī dīvān al-mubtadā va 'lxabar* cild, 1, s. 3-4 :

ان فن التاريخ من الفنون التى تتداوله الامم والاجيال وتشد اليه الركائب والرحال وتسمو الى معرفته السوقة والاغفال وتتنافس فيه الملوك والاقيال . اذ هو فى ظاهره لايزيد على اخبار عن الايام والدول والسوابق من القرون الاول .. وفى باطنه نظر وتحقيق وتعليل للكائنات ومباديها دقيق و علم بكيفيات الوقايع واسبابها عميق. فهو لذلك أصيل فى الحكمة عريق وجدير بان يعد من علومها وخليق .

m a (öl. 1716) ile Kazanlı âlimi Ş i h a b - e d d i n M e r c â n î (öl.1892) tarafından iktibas edilmiştir. Naima, kendi tarihinde bunları kısaltarak almış. [1]) Şehabeddin Mercânî ise *Vafiyāt al-aslāf ve taḥiyāt al-axlāf* adlı arapça eserinin büyük bir cild halinde basılan mukaddimesinde [2]) ve *Mustafād al-axbār* adlı eserinde ilk cildinde [3]) kendisinin tarih telakkisini tebarüz ıttiren sözlerinde İbn Haldûn'un sözlerini, bunları biraz daha aydınlatan ibareler ilâve ederek, almıştır. J. v. H a m m e r "arap Montesquieu'su„ tesmiye ettiği İbn Haldûn'un mukaddimesi hakkında Pirizadenin türkçe tercümesine dayanarak 1822 yılında *Journal Asiatique* mecmuasında yazdığı 12 sayfalık küçük makalesinde Ibn Haldûn mukaddimesinin o zamanki Osmanlı ilim ve devlet adamları arasında ideoloji yaratan bir eser sıfatiyle çok okunduğunu zikretmiştir. [4]) 18-19. asır Türkiye'sinde, Cevdet Paşa (öl. 1895) da kendisinin fikri inkişafında Fransız müverrihleri Michelet ve Taine ile Araplardan İbn Teymiye ile İbn Haldûn'un müessir oluğu yazmıştır [5]). Sâtiᶜ Bey müverrih Abdurrahman Şeref'in «Ankara vakası» nı (Temür-Bayazīt savaşını) bile, İbn Haldûn'un nazariyelerini teyid eden bir hâdise olarak, mütalea ettiğini kaydetmiştir. Bilhassa Devlet nazariyeleri bakımından bir otorite sayılan İbn Haldûn tarihinde usul meselesinde bilhassa şu iki esası kaydetmiştir :

1) T a m ḫ ı ş a l - a x b ā r, yani kaynakların tenkidi ki bu yolla hak bâtıldan ve doğru da yalandan ayırdedilmiş ve haberlerin hakikate uygunluğu tesbit ve te'kid edilmiş olsun.

---

1) Naima'nın sözlerinin İbn Haldûn'un ibareleriyle mukayesi için bk. Z i y a e d d i n F a h r i, *İbn Haldûn* 1940. s. 30.

2) Bk. Ş i h a b e d d i n M e r c â n î, *Muqaddimat Vafiyāt al-aslāf*, Kazan 1883, s. 265 : أذ هو (علم التاريخ) فى ظاهره لايزيد على الاخبار عن الايام والدول... وفى باطنه نظر وتحقيق واصيل فى الحكمة عريق اذ هو كشف عن كيفيات الوقايع واسبابها العميقه وتعليل الكائنات و مباديها الدقيقه ولهذا اطلق عليه اسم المدرسة الكاية بل ام العلوم والمعارف فى الحقيقه .

3) Şihabeddin Mercânî, *Müstefâd ül-ahbār fi ahvali Kazan ve Bulgar*, I, Kazan. 1881. s. 50 : «Bu fenn-i tarix cemī ümem ve qabâil ahvalini şâmil * ve efnân-ī ulûm ve ebḫas-i funûn ve maṭârif emsali mütenâvil * gerçi biḫaseb-i ẓâhir şebîh-i efsâne ve qıssaxân-î der naẓari qâsir * lâkin der ḫaqîqat her lâfẓında mündemic bir nükte-i bâhir * ẓahiri axbâr-i ayyâm ve düvel * va batını taḫqîq ve tedqīq-i aᶜmâl ve aḫvâl-i üvel ⁑ O'ilel-i ka'inât ve mebadi daqîqından muxbir * ve keyfiyât-i vaqâyi' ve esbâb-i amîqını muẓhir ⁑ Bal huva asīl-un fi'l-ḫikmat-i ġarīq va cadır-un bi an yu'adda min umm-i 'l'utum-i va xaliq.

4) *Journal Asistique*, 1822, s. 279.

5) Z i y a e d d i n F a h r i, *İbn Haldûn*, s. 40.

2) Ta^clīl al-vaqāyi^c, yani hâdiseler arasında illî (sebeb ve müsebbeb bakımından) münasebetlerin tesbiti, ki bu yolla bu hâdiselerin zuhur keyfiyeti, olayların biri diğerini ta^ckîb ederek kovalamaları tebarüz ettirilmiş olsun [1]). Bu iki hususta ihmal gösterenler, İbn Haldûn'a göre, müverrih sayılmaz. İhn.Haldûn bu iki mevzudan birincisini 14. üncü asır âlemi için hayrete şayan bir dikkat ve itina ile izah etmiştir. Tarihte yalan ve tahriflerin, sahtekârlıkların, neden zuhur etiğini misallerle gösterdiği gibi, rivayetlerin doğruluğuııu tesbit etmenin yollarını ve bizzat kendisinin vaz'ettiği «beşeri içtima^c» yahut «ilm al^cumrān» ın yardımiyle intikad mevzuu olan hâdiseleriu geçmiş zamanlar için mümkün olup olmadığını akılla tayin etme usulünü anlamış, bu hususta akıl ile şeriatin çarpıştığı noktalara da temas etmiştir; fakat akıl mizanının meriyetini mahdud bulan İbn Haldûn [2]) ta^clīl al-vaqāyi^c hususunu mufassalolarak işlememiştir ve malesef izahetmemiştir [3])

İbn Haldûn'un tarih felsefesi, zamanına göre, çok geniş alınmıştır. Akdenizin bütün sahillerinin tarihî mukadderatını müşahede altına alabilmesi, hattâ İran ve Türk ülkelerinin ṃazisini öğrenmesi [4]) ona eski Yunanlılara nisbeten daha geniş içtimaî nazariyeler kurmak imkânını vermiştir. O dünyada medeniyetlerin ve devletlerin zuhur, yaşama ve zavalinin değişmez bir "tarihî kanun,,a tâbi olduğunu ve bu işlerde başlıca coğrafî ve iktisadî âmillerin ve hayat tarzının müessir olduğunu uzun uzadıya anlatmıştır. Ona göre, büyük devletler, medeniyetle teması az olduğu için safiyetlerini, cevvaliyet ve aktivitélerini, muhafaza eden göçebeler tarafından kuruluyor. Devletler kuran milletlerin enerji kaynağı, kavimlerin bünyesinde mündemiç "dinamik kuvvet,, tir ki İbn Haldûn bunu "asabiyet,, kelimesi ile ifade eder. Ona göre bu "^caşabiyet,, kendisini en çok kavmî tesanûd, aynı zamanda ideoloji ve din tesânüdü şeklinde gösterir. ^cAsabiyet, İslâm devrinde Araplar da olduğu gibi, daha evvel ve sonra da müteaddīd gayri müslim kavimlere de i^ctilâ ve hâkimiyet elde etmeyi temin etmiştir [5]). Fakat devlet, 1) bir merkezden

---

1. Sâṭi^c Bey 1, 95.: تعليل الوقايع لمرفة كيفية حدوثها واسباب تزاحمها وتناقبها

2) İbn Haldûn'un bu hususlara ait fikirlerini bu âlime ait en mufassal ve en güzel bir eser vermiş olan Sāṭi^c Bey al-Ḥaṣrī toplamıştır. Bk. *Al-Dirāsat ^can Muqaddīmat-i Ibn Xa al-dūn*, I, Beyrut 1943. s, 158. v. d.

3) Ayni eser 1. 222-236. Mamafih Sāṭi^c Bey *al-^cIbar*'ın muhtelif yerlerinden bu ta'lil'e ait misaller nakletmiştri.

4) Bk. Sāṭi^c Bey 11. 65-72.

5) Fransız ve Alman müşteriklerinin *esprit de corps* ve *Gemeinsinn* diya eksik tercüme ettikleri bu kelimeyi Saṭi^c Bey التكاتف الاجتماعى ve *solidarité sociale* diye anlatmak

idaresi müşkül bir şekilde genişlemesi ve 2) cengâverlik ruhu ile fatih kavimlerin temas ettiği medeniyet arasındaki tezad neticesinde zayıflıyor. Ve 3) feodal teşkilâtın memleketi tedricen parçalaması, 4) hâkim sülâlenin kendi kavminden yüz çevirerek devşirme asker teşkiline ve ona dayanmağa başlaması, 5) hâkim zümrenin medeniyete kapılması neticesinde askerî ruhun sönmesi, nihayet 6) hâkim zümrenin israfa alışıp daha fazla vergi tarh ederek tebaayı ayaklandırması gibi haller neticesinde zevale uğrayor. Devletin zuhuru, yaşaması ve zevali "ṭavr" (aṭvār) tabiri ile ifâde ettiği bir merhalede husule gelir, ki 1) ilk zafer devri, 2) onu tâkip eden istipdat; 3) onu takip eden huzur, asayiş, sükûnet ve imâr devirleri, 4) medenî teba'anın ahlâk ve seciyesine uyarak sulh ve müsalemet yoluna girmek ve gevşemek devri, 5) nihayet israf merhalesidir. İbn Haldûn'a göre, devletlerin türeyip batması bir bioloji hâdisesidir. Fertler gibi cemiyetler de muhakkak ölecektir. Bu proses hiçbir kuvvetle değiştirilmez[1]).

İbn Haldûn'un eserlerinden habersiz oldukları halde, 18. inci asırda başlıyarak Aurupa'da İbn Haldûn'ünküne benzer nazariyeler doğmuştur. 18. inci asrın sonunda D' Herbelot ve 19 un başında S. De Sacy İbn Haldûn'un mukaddimesini öğrenmişlerse de ancak bu mütefekkirin fikirlerini Piriazde tercümesi vasıtasiyle yakından öğrenen J. von Hammer zikri geçen makalesini 1822 de neşrinden ve nihayet mukaddimenin Fransız müsteşriklerinden Quatremére tarafından metninin, De Slane tarafından (1862-68 de) fransızca tercümesinin yayınlanmasından sonra tanınmış; eserlerinin, bilhassa zamanımızda, ilerliyen tetkiki [2]) ise, İbn Haldûn'un Avrupa'da zuhur eden birçok felsefî ve içtimaî fikir ve nazariyelerin mübeşşiri olduğunu meydana çıkarmıştır. İbn Haldûn, tarihî tekâmül nazariyesi esasında tarih felsefesi kurmuş, cemiyetlerin

---

istemiş ve nihayet Taine'in «moment» nazariycsiyle birleştirmiştir (1. 285-306). Fakat İbn Haldûn harplarda «ᶜasabiyetleri müteaddit olanlar»a «tek ᶜasabiyet'e mâlik olanlar»ın galip geldiğini (*Muqaddima*, Beyrut tabî, 193, 203) söylediğinden ve saire yerlerinden onun «ᶜasabiyet»ini yine en çok kavmî ve millî birlik hissi (almanca: Gemeingeist eines Volkes), aynı zamanda hamillerine heyecan vermek manasiyle müsbet ideolojilerle beslenen kütlelerin dinamik kuvveti diye anlamak gerekir.

1) ان الدولة لها اعما اعمار طبيعية كالاشخاص (*Muqadqima*: s. 176); وللدولة طبيعة الهرم يستولى عليها المرض الزمن الذى لاتكاد تخلص منه ولايكون لها منه برء الى ان تنقرض yine orada, s. 176.

2) İbn Haldûn'a ait başlıca Avrupa tetkikleri G. Brockelmann, *Geschicte der arabischen Literatur*, II. 242-245, Suplementband II, 342-4 da sayılmıştır. En mühimleri

muayyeniyeti, ferdlerin uzviyeti ile cemiyet ve devletlerin uzviyet birliğini ve medeniyetlerin zuhur, neş'et ve zevallerinde değişmez cycle'lerin biri diğerini takip eylemesi hakkındaki nazariyesini ortaya koymuştur. Bu hususta o İtalyan feylosofu Vico (1667-1744) ve muasır Alman feylosofu expressionist Oswald Spengler ve İngiliz Arnold Toynbee'lerin mübeşşiri olmuştur [1]) İbn Haldûn cemiyetlerin inkişafında iktisadî âmillerin başlıca müessir olduğunu ileri sürmekle muasır materyalist nazariyelerin de bazı hususlarda mübeşşiri olmuştur. İbn Haldûn milletlerin hayatında coğrafî âmillerin tesirini de uzun uzadıya anlatmıştır, bu hususta 18. inci asrın Fransız müfekkiri Montesquieu'nun selefi [2]); sosyoloji ilmini kurmuş, bu hususta August Comte'un (1798-1857) selefi olmuştur [3]). İbn Haldûn devletlerin teşekkülündeki dinamik kuvveti ve çelik iradeyi başlıca âmil sayması itibariyle italyan Machiavelli'den evvel bu hususları düşünmüş bir içtimaiyatçıdır. İbn Haldûn eserlerinde milletlerin ruh ve seciye meselesine de çok yer ayırmıştır. İbn Haldûn'un devlet ve siyasete ve milletlerin mukadderatına ait fikirleri, çözülme devrindeki Osmanlı ricalinin efkârı üzerinde büyük tesir icra etmiş ve fert ile devleti aynı derecede fâni tanıyan ve bunu «kaçınılmaz ve mukadder» gösteren nazariyeleri bizde bedbinliğin yerleşmesine sebep olmuştur. Tarihçi Naimâ da İbn Haldûn'un «atvar» nazariyesi ile muayyen bir biyoloji kanununun cemiyet ve devletler bünyesinde hâkim olduğunu ileri sürmesinin mânasını lâyıkiyle anlayamayıp bu nazariyeyi bir hakikat gibi ele almış, ona inanmış ve ihtiyar Osmanlı devletinin bazı sun'î ameliyat sayesinde bir müddet yaşatıla-

---

şunlardır : A. Von Kremer, *İbn Khaldun und Seine Kulturgeschicte der islamischen Reiche* d. *Sitzungsber. d. Wiener Akademie der Wissenchaften*, Philos-hist. Classe. XCII (1877), 581-640. Prof. Taha Hüseyin, *La philosophie sociale d'Ibn Khaldun*, Paris 1918; arapça neşri *Falsāfat Ibn Xaldûn al içtimaʿiya*, Kahire 1926; Dr. M. Kâmil Ayad, *Die Geschichts - Und Gesellschaftsphilesokphie Ibn Chalduns*, Stuttgart 1930 - 1932 senesinde velâdettinin 600 üncü seneyi devriyesi dolayısiyle Boudhould, *La philosophie Sociale d'Ibn Khaldoun*, Paris 1932 ve ʿAbdullah ʿAnnān *Falsafat Ibn Xaldūn va tarāşuhu al-fikrī* 1933 nam eserler çıkmıştır. Bizde en iyi eserler : Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, *İbn Haldûn felsefesi*, İstanbul (İş Mecmuası, 14-19, 21, 22 : 1938 - 1940) ; fakat bu makalelerin mehaz gösteren kısmı daha çıkmamıştır) ; ayni Fındıkoğlu Z. F. ve Hilmi Ziya Ülken, *İbn Haldun* İstanbul, 1940. Fındıkoğlu *İş* mecmuası 1940, sayı No. 21 de *İbn Haldûn'un hukuk felsefesi*'ne dair bir makale neşretmiştir. İbn Haldûn'a ait en mufassal tetkikat Sāṭiʿ Bey al-Ḥaṣrī'nin 1943-44 senelerinde iki cild olarak Beyrutta neşrettiği ve zikri geçen *A'-Darāsa ʿan Mukqaddimat-i Ibn Xaldūn* nam eseridir.

1) Sāṭiʿ Bey 1. 148—170.

2) Aynı eser I. 171—192.

3) Aynı eser I. 193—205.

bileceğini ileri sürmüştür. [1]).

Son 4-5.inci asır Avrupa tarihinde devletlerin ve medeniyetin mütemadî inkişafı İbn Haldûn'un devlet uzviyeti nazariyesinin yanlışlığını açıkça göstermiş ve, son Cihan harplerini müteakib Almanya'da Oswald Spengler ve İngilterede Arnold Toynbee gibi medeniyet cycle'leri nazariyesini kuvvetle ileri sürenlerin türemesine rağmen, Garb ve Şarkta medenî yükselişlerin temâdî edeceği kanaati sarsılmamıştır. Keza İbn Haldûn'un nazariyelerinin İslâm çerçevesi içinde kaldığına dair İngiliz müsteşrıkı H. A. R. Gibb tarafından yapılan son neşriyatı [2]) da büyük mütefekkirin fikir ve nazariyelerinin orijinalliği hakkında varılan fikirleri değiştirmemiştir.

113. İbn Haldûn'un nazariyatının burada ehemmiyetle üzerinde durmak istediğim orijinal tarafı: 1) tarihte intikad ve ᶜilliyet yolunu tutmuş ve bunda iktisadî ve coğrafî âmillere yer ayırmış olması, insanı «bittabıᶜ medenî» ve «içtimaî hayatı zarurî» gördüğü halde, devletin dinle kaim olmadığı fikrini ileri sürerek, devlet idaresinde teokratizmi reddetmiş olması, 2) enerji kaynakları tabiî halinde bulunan unsur sıfatıyla göçebe unsura devletlerin ve medeniyetlerin teşekkülünde mühim rol atfetmesidir. İbn Haldûn dindar bir müslüman olduğu halde, dünyayı dinden ayırmayı bilmiş ve böyle düşünen bir müverrih « yüksek iman» ının en iyi tarifini yapmış [3]), hayatı içtimaiye dinle kaimdir ve şeriatsız siyaset olmaz» fikrinde olanların fikirlerini reddetmiş [4]) ve ayrı iki müessese sıfatiyle, «saltanat» ile «hilâfet» in vazifelerini anlatmıştır [5]).

---

[1]) *Tarihi Naimâ.* 1. 41 Naima'nın yanılmasını Ziyeddin Fahri, *İçtimaiyat*, İstanbul 1947, s. 101—102 de anlatmıştır.

[2]) H. A. R. Gibb, *The islamic background of İbn Khalduns philospphical theory*, d. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, VII, 23-31.

[3]) *Maqaddima*, s. 461 : الايمان الذى هو اصل التكاليف وينبوعها هو التصديق القلبي الموافق للسان ..... وهذا ارفع مراتب الايمان : bk. Sāṭiᶜ Bey, II. 170.

[4]) Bk. *Maqaddima*, s. 121 : يكفى فى رفع التنازع معرفة كل واحد بتحريم الظلم عليه بحكم العقل، فادعاؤهم ان ارتفاع التنازع انما يكون بوجود الشرع هناك. ونصب الامام غير صحيح. بل كما يكون بنصب الامام يكون بوجود الرؤساء واهل الشوكة أو بامتناع الناس عن التنازع و التظالم .

[5]) *Muqaddima*, s. 190, 192 «ان تنظيم الحياة الاجتماعية وتصريف امور الملك يتطلب الرجوع الى قوانين سياسية مفروضة يسلمها الكافة وينقادون الى احكامها وهذه القوانين قد تكون مفروضة من العقلاء و اكابر الدولة وبصرائها وقد تكون مفروضة من الله بشارع

İbn Haldûn'un bu fikirlerini ben 1914 de *Bilgi Mecmuası*'nda «İbn Haldûn'un nazarında İslâm hükûmetlerinin istikbali» ünvaniyle neşrettiğim makalede izahetmiş ve Türkler için hilâfet ve teokratizm fikrinden ayrılarak, devlet işlerinde İbn Haldûn gibi. düşünmenin daha hayırlı olacağını kaydedip islâmiyeti teokratizm esasında islâh ve tamir etmek isteyen Musa Carullah ve Müftü Muhammed Abdu gibilerin mütalealarını tenkid etmiştim[1]). O zaman daha «hilâfet» ve saltanat» aynı şahsiyet elinde toplamış olduğundan, bu makale Türkiyenin bazı islâmcı münevverleri arasında kötü akisler uyandırmış ve aleyhimde bazı neşriyat yapılmış [2]) ise de, Avrupa fikrini gerçekten benimsemiş olan diğer bir kısım münevverlerin bunu iyi karşılamış olduğunu da 1931 senesi kışında Atatürkten, Siirt Meb'usu Mahmuddan ve Dr. Tevfik Rüştü Arastan öğrendim. Prof. Dr. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri'nin de "Naima Cevdet Paşa ve saire İbn Haldûn'un nazariyelerini münevver şarklılar sıfatiyle ele almışlarsa da, Zeki Velidi bunu Garbin felsefesî ve içtimaî cereyanlariyle yakından tanışmak neticesinde şayanı dikkat bir surette izah etmiştir,, diye karşılamış olduğunu onun İbn Haldûn'a ait 1922 de yazıp 1940 da intişar eden eserinden öğrendim [3]). Şimdi biz de İbn Haldûn'un fikirlerini Garb kavrayışiyle inceleyenlerin başında yine mumaileyh Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gelmektedir. [4])

İbn Haldûn cihan tarihinde, büyük devletlerin ve medeniyetlerin teşekküllerinde, göçebe unsura yer verip, bunların medenî tebaalar ara-

---

يقررها ويشرعها» .. «ان الملك السياسى هو حمل الكافة على مقتضى النظر العقلى فى جلب المصالح الدنيويه ودفع المضار». «والخلافة هى حمل الكافة على مقتضى النظر الشرعى فى مصالحهم الاخروية والدنيوية الراجعة اليها ان الاول " انما يكون بشرع من الله يسلم له الكافة تسليم ايمان واعتقاد،، لايستند الى اساس صحيح لان الوازع قد يكون بسطوة الملك وقهر اهل الشوكة ولو لم يكن بشرع» .

İbn Haldûn الوازع الدينى ile الوازع السلطانى و العصبانى yi sarih olarak ayırmaktadır (s. *Muqaddima*. s. 221). İbn Haldûn'un din ve dünya, imâmet ve saltanat nazariyeleri için bk. S ä ṭ ı ᶜ B e v c. I, s. 164, 242, II, s. 254 - 256.

1) *Bilgi Mecmuası*, 1914, N. 7, s. 733 - 743.

2) Bk. M u a l l i m M. C e v d e t, *Şimal müverrihi Zeki Velidi ve İbn Haldûn*, d. *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 1920, sayı 53 - 55.

3) Z i y a e d d i n F a h r i, *İbn Haldûn*, 1940. s. 48-51.

4) Z i y a e d d i n F a h r i 'nin yukarda s' 161, haşiye 2 de zikredilen eserlerinden başka onun 1948 de Amsterdam'da inikad eden Beynelmilel Felsefe kongresine okuduğu küçük bir raporu da vardır (*Les theories de la connaissance et de l'histooire chez İbn Khaldoun* d. *Procedings of the Xth International Congres of Philosophy*, Amsterdam,

sında yaşayıp milliyetlerini kaybettikleri hakkındaki fikirleri de zamanımızda aynı göçebeleri medeniyetler kuran, milletleri birbirine katan ve sonunda medenî tebaalar arasında eriyip kaybolan faal unsur diye tanıyan W. Schmidt, O. Mengen, W. Koppers [1]) ve *Arnold Toynbee*'lerin ileri sürmekte oldukları fikirlerin aynıdır. Toynbee zaten İbn Haldûn'u yakından öğrenmiş, onun birçok esas fikirlerini benimsemiş bir âlimdir [2]). İbn Haldûn'un, nüshaları Ayasofya ve Esad Efendi kütüphanelerinde bulunan seyahatnamesinde, Şam'da Temür'le görüştüğünü anlatırken, dünyada hakimiyetin göçebe Araplardan sonra göçebe Türklere geçmiş olduğunu kaydetmiş ve demiştir: Dünyada iki millet hâkim olmak üzere yaradılmıştır: biri Araplar, diğeri Türkler. Bu iki milletin biri Maᶜmûrenin güneyinde, diğeri kuzeyinde bulunarak komşu kavimler üzerine bilmünavebe tegallüp etmişlerdir. Hicri 4. üncü asrın sonuna kadar Araplar hâkim idi. Sonra hâkimiyet yavaş yavaş Türklere geçti. Şimdi bu hâkimiyetin böyle Türklere geçiş prosesi Temür'ün devrinde en yüksek kemâl noktasını bulmuştur. İbn Haldûn'a göre «Temür devri beşer tarihinin inkişafının en yüksek noktasıdır. Dünya yaradılalıdanberi böyle bir devlet kurulmamıştır. Babil ve İran hükümdarları, ve İskender bu büyük Türk cihangirine nisbetle gölgede kalır. Zira devlet, ᶜaşabiye ruhu üzerine kurulur ve onun ehemmiyeti de bu millî ᶜaşabiyetin kuvveti nisbetinde olur [3]); ᶜasabiyet hususunda ise, dünyada hiçbir millet Türklere müsavi gelmemektedir [4]). Araplar ᶜaşabiyetten ziyade dinî fikir etrafında toplanmışlardı, ve bu dinin etrafında toplanabildikleri müddetçe dünyada hâkim kaldılar. Türklerde ᶜaşabiyet ruhu ise daha Afrasyab ile Kisrā'nın muhaberelerine dair rivayetlerde bile görülmektedir. Fakat herşer zevâle mahkûmdur. Bir gün gelecek, bu faikiyet Türklerin elinden de kaçacaktır.

114. İbn Haldûn'un *Muqaddima*'sini Magrib ülkesinden **Şeyh Ahmed al-Mağribī al-Maqqarī** (öl. 1631) nin şerhetmiş olduğunu Kâtib Çelebi zikretmişse de [5]) bu eserin bize kadar gelip gelmediği ben-

---

l, p. 769-771) Hilmi Ziya Ülken de Fındıkoğlu ile birlikte İbn Haldûn'un hayatına ve fikirlerine ait bir eser neşretmiş, diğer eserlerinde de (*İslâm düşünceleri*. 336-343) bu mütefekkire dair mütalealarını yazmıştır.

1) Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 384

9) A. Toynbee, *A. Study of History*, III. 7-22. 395-154

3) انالملك انما يكون بالعصبية وعلى كثرتها يكون قدرالملك .

4) واماالترك لايساويهم فى عصبيتهم احد من ملوكالارض .

5) *Kaşf-u'l-ü-Zunûn*, yeni Maarif Vekâleti tabı 1. 282, II 1124.

ce malûm değildir. Mısır'da İbn Haldun'un nazariyesini Maqrizî'nin şerh etmiş ve ilerletmiş olduğuna dair söylenen bazı fikirler [1]) bu âlimin al-Maqqarī yazılan ismini Maqrizî'nin ismiyle karıştırmaktan ileri gelmiş olsa gerektir. Yoksa İbd Haldun'un muhlis talebesi olan Maqrizī'nin kültür tarihine ehemmiyet verdiği malûm ise de, Muqaddimeye şerh yazdığından haberim yoktur.

Araplar İbn Haldun'u pek geç takdir etmişlerdir. Hattâ evvelce bir Osmanlı sıfatiyle İstanbulda Darülmuallimin müdürü olan muasır arap mütefekkiri Sāṭıᶜ Bey, İbn Haldûn'un Arap âleminde ihmal edildiği keyfiyetini kıymettar eserinin mukaddimesinde yana yakıla anlatmış, «Muqaddime» nin 1858 de basılan Bulak tabında ayni senede Paris'te Quatremère tarafından neşrolunan nüshasında münderiç 11 faslın (cem'an 60 sahifesinin) eksik olduğunu ve bu eksiklik bu eserin müteakip tabılarında tekrarlandığını ve bütün bu tabıların İbn Haldun'un fikirlerinin katiyen anlaşılmadığını gösteren hatalarla dolu olduğunu, bu eserin türkçe tercümesi ise tam olduğu gibi, Ahmet Cevdet Raşa'nın kıymettar not ve ilâveleriyle birlikte basıldıgını kaydetmiştir. Her halde İbn Haldûn son 4 asır zarfında en çok Türkler arasında takdir görmüş olan bir mütefekkirdir. Osmanlı mütercimlerimden ve şarihlerinden (Ahmet Cevdet Paşa'dan) ve zikri geçen Kazanlı Şahabeddin Mercanî'den başka Buhara'da 19. uncu asrın başında yaşıyan Hüseyin Al-Sāᶜātī isminde bir zat da İbn Haldûn'u tanımış ve fikirlerini *Marṣad-u'l-taṣānīf ilā maᶜrifat-i'l al-t'ālif* adlı eserınde aksettirmiştir.

115. Tarih ilmi ve onun ehemmiyeti hakkında yukarıda Mirxond'dan naklettiklerimize benzer mütalealar bir çok büyük islâm müelliflerinin tarihe ait eserlerinin mukaddimelerinde görülmektedir. Bunlardan meselâ Masᶜūdī, İbn al-Asir, İbn al-Cavzī, ᶜİmād İşfahanī, Ali bn. Ẓāfir al-Azdī, Ẕahabī, Sibṭ İbn al-Cazvī ve Maqrizi gibilerinin bu mealdeki sözlerini **Şams al-dīn Muḫammad al-Saxāvī** (öl. 1499) tarih ilmini inkâr edenlere cevap olarak yazdığı *Al-İᶜlān bi 'l-tavbīx liman ẕamma 'l-tārīx* nam eserinde (1344 Mısır tabı, s. 11-43) toplamıştır. Ayni Saxāvi kendisinin *Al-Tibru'l u'l-masbūk* kitabının mukaddimesinde ve bu *Al-ᶜİlān* risalesinde tarihten siyaset, tedbir al-manzil, içtimaiyat ve ahlâk ilimleri doğduğunu (ihtimal İbn Haldunun tesiriyle), tarihin harp ve fütuhat kıssalarına munhasır kalmayıp insan camialarının fikir hayatı tarihini (şarḥ maẕāhib al-nās) şamil olması gerektiğini anlatmış ve tarihte intikad meselesini izah etmek üzere bazı mi-

---

[1]) Ziyaeddin Fahri, *İbn Haldûn. 26*

saller getirmiştir. Ezcümle (*Al-Iʿlān*, s. 10—11) Halife Al-Qā'im bi-amr-i 'llah zamanında, 1055 tarihinde Bağdadda Yahudilerin başvezir Abū al-Qāsim ʿAlī'ye maruzatta bulunarak Hazreti Muhammedin Hayber harbi günlerinde cizyeyi kendilerinden iskat eyleyip bir berat verdiğini anlattıklarını ve bunu teyid etmek üzere bir çok sahabe tarafından imzalanıp tasdik edilen bir şahadetname arzettiklerini, meselede mütehassıs sıfatiyle müracaat edilen büyük tarihçi Xaṭīb al-Bağdādī tarafından, imzalar arasında daha Hayber vakasında müslüman olmıyan Muaviye'nin ve bu vak'adan önce vefat etmiş bulunan Sa'd bn Maʿāẕ'in bulunduğu gösterilerek, şehadetnamenin sahte olduğunun ispat edilmiş olduğunu zikretmiştir. Diğer bir misal olarak ta Mūʿammar bn Şabīb isminde birisinin İmam Şafi'înin Halife Memun'un yanında şarap içtiğine dair rivavetinin de, bu imamın daha Memun Horasanda yaşadığı senelerde vefat etmiş ve aralarında görüşme vaki olmamış olduğunu ispat eden vesikalara aykırı olduğu için, yalan olduğu sabit olduğunu anlatmıştır.

Umumiyetle 15. inci asrın Mısır ve Suriyesi Maqrīzī, ʿAyni, İbn Hacar, Suyūṭī ve Şaxāvī gibi büyük tarihçiler vermiş, bu devirde bir çok büyük tarihî eserler meydana gelmiş, kültür, fikir ve iktisad tarihi gibi mevzulara ait eserler ve İbn Haldun mukaddimesi gibi bir eser meydana gelerek tarihin tenevvuu anlaşılmış olduğundan bunun bir ilim olduğuna ve usulünün işlenmesi icap ettiğine dair fikirler doğmuştur. Bunlardan Suyuṭî'nin üstazi olan Bergamalı **Muḥyeddin Muḥammad al-Kāfiyecī** 1463 te Memluklardan Barsbay için telif ettiği *Al-Muxtaṣar al-mufīd fī ʿilm-i'l'tārīx* nam risalesinde tam manasiyle «tarihte usul ilmini tedvin etmek meselesini ortaya koymuştur. Nüshaları Ayasofyada ve Mısırda bulunan ve Saxāvī'nin *Al-Iʿlān*'ında (s. 36) da kendisinden nakiller yapılan bu eserinde (Ayasofya nüshası No. 3402, vr. 13a—14b) [1]) Kafiyeci tarihte usulün tedvini lüzumundan şu şekilde bahsetmektedir. "Tarih bir ilimdir. Bunun usulünü tedvin etmek icabeder. Bizden evvelkilerin bu ilmi tedvin etmemiş olmaları bir misal teşkil etmez. Onların zamanında bu ilim, zamanımızda da olduğu kadar bol ve zengin havadis ve vekayile karşılaşmamış ve bu kadar mudil bir şekil almamıştı. Hakkı batıldan ayırmayı güçleştiren uydurmacılık ve sahtekârlık ta o zamanlarda bu kadar ilerlemiş değildi. Tarih

---

[1]) Sāxavī ile Kafiyeci'nin bu iki risalesi C. Brockelmann'da *Geschichte der arabischen Literatur*, II, 115, Supplemandband, II, 32, 140 - 1) zikredilmiştir. Her iki esere dikkatimi çektiği için Prof. Mükrimin Halil Yınanca müteşekkirim. Brockelmann Kafiyeci'nin eserinin Ayasofya nüshalarından başka bir de Kahire nüshasını zikretmiştir.

ilminin ehemmiyeti tarife muhtaç değildir. Böyle şerif bir ilim üzerinde çalışırken gelişi güzel iş kılmak, geceleyin yaş ve kurusunu ayırmadan odun toplıyan adam gibi yalan yanlış haberleri toplamak bu ilme yakışmaz. Doğruyu yalandan ayıran bir mizan, bir kıstas lâzımdır. İşte ben mizan ve miᶜyar işini görecek usulleri bu eserde tesbit edeceğim. Fıkıh, usulü fıkh, nahiv ve beyān için böyle usuller ve kaideler tesbit edilmiş ise tarih için de böyle kaide ve usul tesbit edilmelidir,, [1]). Fakat bu lûgat âlimi olan Muhyeddin Kafiyeci bu işin ehemmiyet ve lüzumunu anlamışsa da, asıl tedvin işinde muvaffak olmamış, tarihi, temayile teokratik bir zihniyetle öğrendiği islâmiyetin, bilhassa hadis rivayetlerinin esaslarına bağlamış ve "müverrih için muvaffakiyet yolu,, olarak "hadîs rivayetlerinde olduğu gibi 1) akıl, 2) ẓabıṭ, 3) müslümanlık, 4) adalet umdelerine riayet şarttır,, kaidesini koymuştur. Ve şe'nî tarih ile meşgul olacak yerde Kaf dağı, Hayat Çeşmesi ᶜŪc bn ᶜUnk, Zulkarneyn meseleleri gibi islâm apokrifleri içine dalarak kaybolmuştur. En çok bir muhaddis olan Şams ad-dîn Muhammad Saxāvî de zikri geçen risalesinde şimdi naklettiğim güzel fikirleri söylemiş ise de, tarih intikadının yine hādîs intikadından, "carḥ ve taᶜdīl,, den ilerletmemiş, işi tamamiyle şeriate bağlamış, bazı sivil aşhasın "şeriat,, dışında bir "siyaset,, umdesi çıkarmalarına karşı isyan etmiş (s. 48) ve üstazı İbn Hacar gibi o da İbu Haldun'u şeriatçilik ve sünnîlik bakımından cerh etmeğe ve küçültmeğe kalkışmıştır. Hulasa gerek Kafiyeci, gerekse Saxāvi tarih ilmi için bir usul tedvin etmenin luzumunu duymuş, fakat bu hususta hadîs tenkidi usulünü tarihe tatbik edebilen en iyi müslümanın en iyi bir tarihçi olacağını söylemekten ileri gidememişlerdir. Ve ihata kudreti itibariyle de İbn Haldûn'un çok gerisinde kalmışlardır.

---

1) واما الحوادث والوقايع فقد كثرت جداً فى هذا الزمان فمست الحاجة الى ضبطها على وجه كلى معتبر فيه وايضاحها انها على وجه معتبر هو علم التاريخ " وهو انما يتم ويدوم بالتدوين فوجب التدوين كما وجب تدوين كل علم لمثل هذا المعنى ومعلوم عندك ان الاحكام تدرر مع المصالح وجوداً وعدماً وجميع الفقه مبنى على هذا الاصول والقانون ... ولولا لكان الخايض فيها يتكلم فيها كيف ما اتفق بلا تمييز بين صحيح وفاسد ويخبط فيها خبط عشوا فيكون كخاطب الليل، فيكون هذا العلم قانونا لها وميزاناً وعياراً و مكيالا لها فاذا اتزنت هذا الميزان تكون صحيحة العيار معتبرة لدى أولى الابصار والافكار، وكل واحد من العلوم المدونة كالفقه والاصول والنحو والبيان الى غير ذلك يمثل هذه المثابة الذى ذكرتها اذليس واحد منها يقيد جزئيا او احداً بخصوصه .

116. Avrupa manâsiyle tarihte usulü ve tarih felsefesini aksettiren eserler sıfatiyle bazılarını yukarıda (s. 1-2) zikrettiğimiz tercümeler (Bernheim, Monod, Seignobos, Gustave le Bon'dan tercümeler) den başka bazı orijinal eserler de yayınlanmıştır.

İlk meşrutiyet hareketleri ile bağlı olarak tarih tenkidi fikirlerinin yayılması **Ahmet Vefik Paşa**'nın 17 Şubat 1863 [1]) Darülfunun açıldığı vakit tarih felsefesine dair verdiği 44 sayfa olarak aynı sene *Hikmet-i tarih* ismiyle neşrolunan dersinde ve Sultan Hamidin kâtibi **Gelenbevizade Ahmet Tevfik** Beyin bu sultan namına tarihte usul mevzuu üzerine *Hamidet-ü'l-usul* namiyle 1878 de yayınladığı 43 sayfalık küçük bir risalesinde kendisini gösterdi. Arapça gibi fransızcayı da iyi bilen bu iki zat eserlerinde İbn Haldûn'dan başka Fransızların tarih felsefesine ve usulüne dair neşrettikleri eserlerden de istifade etmişlerdir. Her iki müellif yazma menbalardan başka bir de "ʿantika, yani eşyâ-i ʿatika,, dedikleri arkeoloji'yi ve gazeteleri tarih menbaı olarak kaydetmişlerdir. Ahmet Vefik Paşa tarih öncesi için arz üzerinde vaki inkılâplardan istidlâl edileceğini anlatmıştır. Ona göre (s. 26-29) "Tarih ilmi, geçmiş hadiselerin sebep ve hikmeti zuhurunu, milletlerin yükselişinin, inişinin ve inkırazının sebeplerini aydınlatarak istikbali düşünmeye yol açtığından bütün ilimlerin en büyüğü ve en faydalısıdır. Hikmeti tarihten haberdar olanlar akıl mizanına müracaat ettiklerinden efsane ve safsataya aldanmaktan kurtulurlar ve her devrin fikir cereyanlarında tenkidî nazarla nüfuz edebilirler. Bunu bilenler, Tevrat'taki ʿAmâlika ile Amerikayı, sihır ve simya hezeyanlarile Eflatun ve İbni Sina felsefesini karıştırmazlar; geçmiş hadiselerin neden ve nasıl zuhuru meseleleri üzerinde durarak kıyas ve tatbikla muhakeme ederler. Zamanımızda elde edilen bu muvaffakiyetler ihmal edilmeğe gelmez. Cihanın bir köşesinde zuhur eden ve fikir hayatında çığır açan büyük şahsiyetler dünyanın diğer kısımlarında akisler uyandırır, yahut aynı fikirler ve cereyanlar onun tesirinden başka müvazi olarak zuhur eder. Dinî kitaplardan öğrenilen Süleyman Peygamberin İstanbulu üçüncü banisi Yangu İbn Madyan'ın [2]) muasırı olduğunu; Zülkarneyn, büyük İskender ise, onun Peygamber olmayıp üluhiyet dâvasına kalkışan birisi olduğunu tesbit etmek; kırık küp içinde Konyada felsefe tedris ettiğine dair efsanelerin mevzuu olan Eflatunun hakiki mahiyetini eserlerin-

---

[1]) 27 Şaban, 1279, bk. *Türk yılı*, 1928, s. 103 yine bk: Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, İstanbul. 1940, s. 458.

[2]) İstanbulun eski tarihine ait rivayetlerde gelen bu ismin tarihi aslı bence meçhuldür.

den öğrenmek ne mutlu. Tarih siyasî vukuat ve esâmi zaptına münhasır değildir, o milletlerin kaynaşmalarını, vukuati azimenin hakikî ince manâlarını meydana vuran ve akıl ayarına dayanan bir fendir„. Ahmet Vefik Paşa kendi zamanında makbul olan rasyonalist tarih telâkkisini benimsememiş görünüyor [1])

Gelenbevizade üzerinde islâmî an'anelerin tesiri kuvvetlidir. «firenk üleması» onunca başka bir âlemdir, o bunların Mısır hiyerogliflerini okuyabildiklerine inanmıyor. Zülkarneyn'in Himyerli Şaʿb olması muhtemel değildir, çünkü Himyerîlerin bu kralı Arabistan dışarısına çıkmamıştır. «Zülkarneyn» (iki boynuzlu) tabiri Makedonyalı İskenderin resimlerinde ve sikkelerinde görülen iki boynuzlu şapkanın hâmili olan zattan başka bir şey olmamalıdır. Fakat Gelenbevînin müslümanlığı bu hakikati kabul etmeye müsaid değildir. O İbn Haldûn'un «aṭvār» ve «göçebelerin ʿasabiyeti» nazariyesini kabul ettiği gibi tarihî kaynakların tenkidinde esas olarak ta bu mütefekkirin «istidlâl nazariyesini» genişletmekte iktifa etmiştir. Maamafih o Amerika keşfinin, «kuvve'i buhariye ve seyyâle-i barkiye» keşiflerinin ehemmiyetlerini tebarüz ettiriyor, bu sayede dünya artık tek bir mahalle şeklini almıştır. O yunanlı Tukydides, Polybios ve Tacitus ve fransız Voltaire, Montesquieu, ve Gibbons gibilerden haberdardır. Eski insanların boylarının uzunluğu, ʿÛc bn ʿUnk kıssaları yalandan, cefr ve melhamede hurafattan ibarettir. Her hâdisenin sebebi tesbit edilmeli. Ona göre «Usulü tarihte hezâkat müsabbebat ile esbabı olduğu gibi irfan ve idrak demektir, ve medâri fen dahi budur», bu yüzden «Usulü tarihin bir ilim olarak talim ve tedrisi muktazı» dır.

Herhalde Osmanlı ilim adamları 19. asrın üçüncü çeyreğinde tarihte usul hakkında düşünmüşlerdir. **Müşir Süleyman Paşa**'da (1836 - 1892) [2]) 1871 de Harbiye Mektebi talebeleri için ders kitabı olarak neşrettiği *Mebânii-inşâ* kitabında (cild. 1. s. 133-188) fransızca eserlerden ve bunların başında ismini burada tasrih etmediği, fakat «Tarihî Âlem» inde mehazlar listesinin başında zikrettiği Claude François Dannon'un *Cours d'études historiques*'inin ilk cildinden (1842) istifade istifade ettiği gibi, kendi içtihadlariyle de bulduğu bazı fikirleri 6 sahifede hülâsa etmiştir. Ona göre tarih 1) siyasî ve medenî tarih, 2) ulum ve edebiyat tarihi, 3) tarihi tabiʿî olmak üzere üçe taksim olu-

---

[1]) Ahmet Vefik Paşanın fikir sistemi için bk. Osmanlı (=A. D. Mordmann), *Stanbul und das moderne Turkentum*, 1877, s. 167.

[2]) Tercümeihal için bk. *Türk yılı*, İstanbul 1928. s. 319 — 322; *Belleten* XII (Ankara 1948), 207—221.

nur. Siyasî tarih de 1) cihan tarihi 2) ayrı devletlerin ve milletlerin tarihi ve 3) hususi tarih olmak üzere tekrar üçe ayrılır. Son çağın da, İkinci Mahmud'un tanzimatından sonraki devri asrı hazır tarihi olarak dördüncü bir kısım sayılır.

Bir Cihan tarihi yazan tarihçi, eline kalemini almadan önce, devletlerin vekayiini ve bu hadiselerin doğurduğu neticeleri ve eserleri tesbit ve cem' edip onları hakikat-i maddiyelerine ittıla' kesbederek, güvenilir bir hale koyacak, bunları hakikî vaziyetiyle karşılaştıracak kadar iyi bilmek ve öğrenmek mecburiyetindedir.

Ayrı devletlerin ve milletlerin tarihi Araplar'da İbn al-Asīr tarihi, Türkiye'de Hayrullah Efendi tarihi, Romalılar'da Titus Livius ve Tacitus, İngiltere'de Lingar'ın tarihi gibi eserlerdir. Böyle eserleri yazarken müverrih bu milletlerin mebdei zuhurundan başlayıp terakki etmelerini ve büyümelerini, onların ahlâk ve kaidelerini (yani devletlerin iktisadî vaziyetini) devletlerde ve milletlerde husule gelen büyük inkılâpları, inkiraz etmişlerse yahut büyümüşlerse, bütün bunların hakikî sebeplerini tahkik ederek hâdiseleri adım adım takip etmesi lâzımdır.

Hususî tarih ise, Haçlı seferleri, Fransa büyük ihtilâli Sultan Selim'in yahut Kanunî Süleyman'ın hayatı, Afganistan'ın tarihi, Katarina'nın ve Napolyon'un tarihi gibi mevzulara ait eserlerdir. Müverrih ihtilâl ve inkilâpları bahis mevzuu ederken bunun esbabı zuhurunu, ve ona taalluku olan diğer meselelerle birlikte, izah etmelidir.

Süleyman Paşa tercümei hallerin nasıl yazılacağını, ilmî bir "tercümei hal„ ile "sergüzeşt„ i birbirinden ayırmak icab ettiğini anlatmıştır. Ona göre, bu gibi hususî tarihlerin menbaları kütükler ve tezkerelerdir. Bunları yazanlardan fazla tetkik ve taharriyat beklenmemelidir. Onların fuzuli taraflarını müverrih kendisi tesbit edecektir.

İlim ve edebiyat tarihi, muhtelif ilimlerin ve sanatın, keza güzel yazıların zuhur ve inkişaflarından, keza tedenni ve inhitatından, tereddüd ve tevessülünden, onların muhtelif çağlarda yaptıkları tesirlerden bahseder. Ulûm ve edebiyat tarihçisi her bir müellifin mümarese-i ilmiyesini temyiz ve onları diğer âlimlerin eserleriyle mukayese ve muhakeme edecek ve onların iktidar derecelerini ve ilim tarihindeki mevkiini tayin edecektir. Diğerlerinin ilmî eserlerini ve edebiyatı tenkid edebilmek için zekâ ve vüsat-i fikir sahibi ve rastgû olmak şarttır. İlmî eserler bitarafâne tetkik edilerek onların yazıldığı devirler, o devirlerde o memleketlerdeki ahlâk, din ve fikir cereyanları tebaruz ettirilecek ve fikir hayatındaki inkişaflar neticesinde kıymetini kaybeden

eserlerden de bahsedilecektir. Nasıl İslâm âleminde Kadı Mîr (yani Aşir al-din Abharî'nin *Kitab al-hikma*'sine şarh yazan Qadı Mîr al-Maybadî) gibilerin felsefeye ait eserleri bir asır evveline kadar muteber iken şimdi felsefe sahasındaki terakki ve inkişaflar neticesinde Kadı Mîr'in eseri nazar ve itibardan düşmüştür.

Tarihi tabiî ecram-i semaviye, kürrei arzin neşvü nüması, jeoloji, hayvanat, maâdin ve saireden bahis eder. Tarih ilminin bu kısmında müverrih daha fazla dehâ ve iktidar sahibi olmak, tabiî hâdiselerin derinliklerine inecek kudrette bulunmak lâzımdır.

117. Süleyman Paşanın 6 sayfalık olmakla beraber meseleyi tam olarak kavradığını gösteren mûciz yazısının neşrinden tam 42 yıl geçtikten sonra, 1913 de **Köprülüzade Fuad** İstanbul'da münteşir "Bilgi mecmuası,, nın ilk sayısında *Türk edebiyatı tarihinde usul* isminde 52 sahifelik bir eser neşretti. Köprülü bu eserini yalnız edebiyat tarihi değil, umumiyetle tarih tetkikine dair fransızca intişar eden ve isimlerini makalesinde (s. 51-52) saydığı eserleri, bilhassa Langloîs ve Seignobos başta olmek üzere, H. Bourdeau, H. Berr ve Monod'un ve sairenin eser ve makalelerini okuyarak kaleme almıştır. Fakat, Vico'dan "İlk felsefe tarihi âlimi,, sıfatiyle bahis ederken, bu fikrin Şarktaki mübeşşiri sıfatiyle İbn Haldûn'dan bahis etmemiş ve umumiyetle eserinde İbn Haldûn'un ismini hiç zikretmemiştir. Köprülü Fuat Alişir Nevayi'nin tam külliyatının İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğunu o zaman daha öğrenmemiş, Kadı Burhaneddin'i İslâm Ansiklopedisinde müsteşriklerin makalelerinden öğrenmiş olmakla beraber, Türk Edebiyatı tarihine ait başlıca kaynakları saymış ve bunların intikad yoluyle tetkik edilmesi icap ettiğini de söylemiştir.

Ziya Gökalp'ın *Tarih ve İçtimaiyat* unvaniyle *Yeni Mecmua*'da (1918 N. 52), Emin Ali Beyin de onu mütemmimen *Tarihte usul* unvaniyle aynı mecmuada neşrettikleri makaleleri, Köprülü Fuad ile, benim usul gösteren bazı tenkidî makalelerimiz, merhum Ahmet Refik Bey'in "Tarih ve Müverrihler,, ünvaniyle "Hayat,, mecmuasında (1928, sayı 60-63, 68, 69, 71, 73) ve Ali Canib Bey'in "Türk Tarihi için çalışmalar,, ünvanıyla aynı mecmuada (1928, No. 80) çıkan makaleleri, Dr. Şükrü Akkaya'nın tarihte usulün ayrı meselelerine dair çıkan yazıları (*Tarih ilminin tarihi*, 2 cüz, Ankara 1938) Türk basınında tarihte usûle ait ayrı çalışmalar serisini teşkil eder.

Rusya Türkleri arasındaki yayınlardan **Akçuraoğlu Yusuf**'un Langlois ve Seignobos'un "Tarih tetkikine methal,, inden mülhem olarak

1906 da Kazan'da verdiği bir konferans mühimdir. Ayni senede *Ulûm ve tarih* ismiyle 16 sahifelik bir risale şeklinde neşrolunan bu eser Seignobos'un fikirlerini kendi tarihimize tatbik tecrübesi olmak bakımından mühimdir. Akçoraoğlu bu makalesinde Léon Cahun'un, "Asya tarihine methal„ inin Necip Asım Bey tarafından tercüme ve ikmal edilerek "Türk Tarihi„ ismiyle neşrolunan Çengiz'e kadarki kısmını ilmî usule uygun olarak yazılan bir eser sıfatiyle ele almak yanlışlığında bulunmuştur.

Akçoraoğlu'ndan sonra Sovyetler devrinde tarihî materyalizme dair rusçadan yapılan tercümeler (o cümleden Buxarin'in "Tarihî Materyalizm„ inin B a y ı m b e t o v tarafından yapılan ve 1924 de Kazan'da basılan tatarca tercümesi) den maada edebiyat ve etnoğrafya sahasında tetkikat için usul göstermek maksadiyle Özbek, Kazak ve Başkurt şivelerinde müteaddit makaleler ve broşürler intişar etmiştir.

Arap âleminde Ṭaha Hüseyn, Abdullah, ʿAnnan. Kâmil Ayyad ve Saṭiʿ Bey gibilerin İbn Haldûn'un tarih felsefesine dair eserlerinde bu felsefedeki muasır cereyanlar bahis mevzuu olmuşsa da modern tarihte usul mevzuu üzerinde kitap yahut risale şeklinde müstakil bir yayın yapılmamıştır. Kahire Üniversitesi Profesörü Hamza Tahir Bey'in verdiği malûmat budur. Fakat Avrupa terbiyesi gören muasır Arap ulemasından, bilhassa bugün Ḳahire Camiasında çalışanlar arasında Garp metodunu lâyıkiyle kavrıyanlar bulunduğunu eserlerinden öğreniyoruz. Bunlardan **Prof. Taha Huseyn** bir müslüman Arap olduğu halde islâmiyetten önceki Arap fikir ve içtimaî hayatını öğrenmek yolunda Kur'anı zamanının mahsulü olan bir tarihî vesika sıfatiyle ele almış ve mehaz olarak kullanırken bir garpli âlim gibi davranmıştır. Arap ilmî mecmualarında da muasir tarih kavrayışını gösteren ilmî tenkidlere tesadüf edilmektedir.

Îran'da, tarihte usul tamamiyle ihmal edilmiş iken, bu defa Tahran Üniversite Profesörü Doktor **Reşîd Yâsimî** tarafından *Âyīn-i nigâriş-i tarix* isimli (1316 h. ş.) bir eser neşredilmiştir. Aynı zat, 1318 h. ş. de neşrettiği *Divān-i Masʿūd Saʿd Selmān*'a yazdığı mukaddimesinde, bu divanda hicrî 480-510 seneleri arasında Afganistan'da cereyan eden hâdiselerin tarihine dair malûmat istihraç etmekle, edebî eserlerden tarih için nasıl istifade edileceğini de göstermiştir [1]). 144 sayfa tutan Ā y ī n-i

---

[1]) Muasır İranın ileri gelen ediplerinden olan Reşîd Yasimî edebiyatta da eski İran edebî ananelerini garp sistemi ile ve bir metod esasında telif etmek yolunda eserler neşretmiştir. Bunlardan Serbedarlar devrinin filosof edibi İbn Yemîn Faryûmadî'nin hayat ve eserlerine ait tetkikatı mühimdir. Bk. E. B e r t e l s, *Oçerk istoriyi persidskoy literatur*, Leningard, 1938, s. 167-8.

n i g ā r i ş - i t ā r ī x' inde ise tarihte usulün nazariyat ve felsefesini, mantıkla karışık olarak, İran tarihinden bazı misallerle, fakat en çok Bergson'a dayanarak, izah etmekle iktifa etmişti ve meselenin amelî cihetine yanaşmamıştır. Bundan başka ilmî usulleri tam olarak kavrıyan ve Avrupa dillerinde ilmî neşriyatta bulunan İranlılardan S e y y i d H a s a n T a q i z a d e ile Prof. A b b a s İ q b a l A'ş t i y a n î de yazılarında irşâd meâlinde usule dair mutalealar serdetmişlerdir. (meselâ Taqizadenin 1918-20 de Berlinde neşrettiği *Kâva* mecmuasında «İran destanı tarihi»ne dair makaleleri ve Abbas İqbal'in Tahranda neşretmekte olduğu *Yādigār* mecmuasındaki tenkidî makaleleri bilhassa sene IV. sayı 3 te *Nuvişfan-i tārix-i muʿāṣir*, sene V, sayı 1-2 de *mavzu-ʿi ilm-i tārīx* unvaniyle neşrettiği makaleleri bu cümledendir.)

EKLER

EK No. 1

Türk Tarihine Ait Kaynaklar

1

KAYNAKLARI GÖSTEREN ESERLER

Burada Türk tarihine dair tetkikler değil, ancak ilk kaynakların başlıcaları sayılacaktır. Buna giriş sıfatiyle de 1) diğer İslâm milletleri tarihine ve Türk tarihine ait islâmî yazma menbaların dünya kütüphanelerinde bulunanların fihristlerini sayalım. İlmî esasta yazılan bu fihristlerde kitaplar yalnız sayılmış ve kütüphanelerdeki sıra numaraları gösterilmiş değil, ayrı eserler hakkında (bilhassa İngiliz kütüphanelerinin fihristlerinde) içindekiler sayılarak dünyanın başka yerlerinde nüshaları varsa, onlar eser hakkında tetkikat yapılmışsa onlar gösterilerek mufassal malûmat verilmiştir.

Bunlardan sonra sıra ile 2) Umumî Türk tarihine dair kaynaklar, 3) Batı Türk tarihine, 4) Doğu Türk tarihine, 5) Hindistan Türkleri tarihine ait kaynaklar, 6) Haltercümesi kitapları, 7) Tarihî coğrafyaya ait kitaplar ve Seyahatnameler ve 8) Müracaat kitapları sayılacaktır. Şimdi de fihristlere gaçelim:

İNGİLTEREDEKİ YAZMALAR için: *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britanico asservantur*, London, 1846, arabî yazmaların fihristidir, 452 folio sahife. Charles Rieu, *Supplement to the Catalogue of Arabic mansuscriptes in the British Museum*, London, 1869, p. 936. Ch. Rieu, *Catalogue of Persian Mss. in the British Museum*, vol. I, 1879, vol. II, 1881, vol. III, 1883; İran edebiyatı eserlerine ait en güzel ve çok büyük dikkatle tertip edilen bir eserdir. Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London, 1895. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London, 1888. Otto Loth, *Catalogue of Arabic Mss. in the library of İndian Office*. London, 1877. Herman Ethe, *Catalogue of Persian Mss. in the Library of Indian*

Office, I, Oxford, 1903, 1632 sahife; vol. II, Oxford, 1937, 1374 sahife. Herman Ethe and Edward Sachau, *Catalogue of Persian, Turkish, Industani and Pushtu Mss. in the Bodlean Library*, vol. I, Oxford, 1889, 1150 sahife, bu da çok mükemmel bir eserdir. E. Browne, *A Catalogue of the Persian Mss. in the library of the University of Cambridge*, Cambridge, 1896. E. Browne, *The Persian Mss. of the late of Sir Albert Houtum-Schindler (Journal of the Royal Asiatic Society*, octob. 1917). R. Nicholson, *A discriptive catalogue of the oriental Mss. belonging to the late E. Browne*, Cambridge, 1932. A. Mingane, *Catalogue of the Arabic Mss. in the John Rylands library at Manchester*, Manchester, 1934. 1182 sahife.

Fransa için: De Slane, *Catalogue des Manuscrits arabes de la Bibliotheque Nationale*, Paris, 1883—1898. (820 sahife). E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits persans de la Bibliotheque Nationale*, t. I, Paris 1905, (412 sahife), t. II, Paris, 1912, (334 sahife).

Almanya için: Ahlward, *Verzeichnisse der arabischen Hss. der königlichen preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*, 10 büyük cild; c. I, (1887). 414 s.; c. II. (1889). 686 s.; c. III. (1891). 628 s., c. IV (1892). 562 s.; c. V. (1893), 646 s.; c. VI. (1895). 628 s.; c. VII. (1895). 808 s.; c. VIII. (1896). 462 s.; c. IX. (1897), 618 s.; c. X. (1899), 596 s.; W. Pertsch, *Verzeichnis der persischen Hss. der kön. preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*, Berlin 188. (.... s). W. Pertsch, *Verzeichniss der türkischen Hss. der königlichen preussischen Staatsbibliothek zu Berlin* 1899 (584 sayfa). Pertsch, *Die arabischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 5 cild, 1878-92. Pertsch, *Die persischen und türkischen Hss. der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, 1859. J. Aumer, *Die arabischcn Hss. der Hof-und Staatsbibliothek in München*, München, 1866. Ayni müellif, *Die persischen Hss. et. c. in München*, 1866. Yine, *Verzeichniss der orientalischen Hss. der Hof-und Staatsbibliothek in München* (arabi, farisi ve türki yazmalar beraber), München, 1875. Avusturya için G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Hss. der Hofbibliothek in Wien*, 3 cild: I, 1865 (734 s.); II, 1865 (614 s.); III, 1867 (654 s.) Alb. Kraft, *Die arabischen, persischen und türkischen Hss. der königlichen Orientalischen Akademie zu Wien* (şimdiki Konsularakademie mektebinin yazmaları), Wien. 1842.

Hollandadaki yazmalar için: Dozy-Yong-De Goeje-Houtsma, *Gatologue codicum orientalium Bibliotlicae Academiae Lugdino Batavae*. 1851-1877 seneleri arasında altı cild olarak basılmıştır.

Bunlardan maada Almanyada Leipzig ve Hamburg, İtalyada Roma ve Vatikan İspanyada Eskoryal kütüphanelerinin, keza K. Zetterstéen tarafından tertip edilen Uppsala kütüphanesindeki arabî, farisî ve türkî yazmaların güzel tavsifları vardır.

Rusya'ya gelince burasının şark yazmaları itibariyle en zengin hazinesi olan Petersburg Musea Asiatique kütüphanesi için muntazam bir şark yazmaları tavsifi neşredilmiştir; yalnız Dorn ve Salemann'lar tarafından Rus Ulum Akademisinin «Bulletin» lerinde (1888e kadar *Melanges Asiatiques* ayrı basımlarında) ayrı makaleler halinde fihristleri verilmiştir. Diğer Rus kütüphanelerinin şark yazmaları için: B. Dorn *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliotheque İmperiale Publique de St. Petersburg*, 1852, Baron V. Rosen, *Les manuscrits arabes de l'Institue des Langes Oriantales du Ministere des Affaires Etrangeres*, Petersburg, 1877; Baron V. Rösen, *Les manuscrits persans de l'İnstitut des Langes Orientales*, Petersburg, 1886 (370 sahife). Şark memleketlerinden ancak Hindistanda Bankipor kütüphanesinin yazmaları için çok mükemmel ve mufassal tavsif katalogları basılmıştır: E. Denison Ross and Mavlavi Abdulmuqtadir, *Catalogue of Arabik and Persian manuscripts in the Oriental Public Library at Bankıpore*, ilk cildi 1908. 1939 senesine kadar 23 cild çıkmıştır. İstanbul kütüphanelerinin, Tahranda Meclis, Meşhedde Ravda kütüphanelerinin ancak kitap müelliflerinin isimlerini muhtevi sade fihristleri tab edilmiştir; mamafih Kahire Hidiv Kütüphanesinin fihristinde bazan faydalı malûmat ta ilave edilmiş bulunuyor. İstanbul kütüphanesindeki yazmalar içinde T. Horn. H. Ritter, Max Krause, O. Spies, ve saire alman müsteşriklerinin ayrı makaleleri olduğu gibi, Maarif Vekaleti tarafından tesis edilen tasnifi kütüp komisyonuna mesaisi de yavaş yavaş çıkmağa başlamıştır. 1962 yılına kadar, «İstanbul Kütüphaneleri tarih coğrafya yazmaları katalogları» unvanı altında 11 fasikül çıkmış bulunmaktadır.

Avrupada ve şarkta basılan şark eserlerinin fihristini Zenker 1846-61 senelerinde *Bibliotheca Orientalis* ismiyla iki cild olarak neşretmiş; sonra Halil Serkis *al-Kutub al-Maṭbuᶜa al-ᶜArabiya* ismiyle Mısırda iki büyük cildde matbu arabî eserlerin fihristini neşretmiştir. Matbu fârisî eserler için bunların British Museum'da mevcud bulunanlarının Edward Edwards tarafından bastırılmış olan fihristleri *Catalogue of the Persian printed Books in the British Museum*, London, 1922, 968 sahife teşkil eden büyükçe eserdir) tavsiye edilebilir. Türkçe matbu eserler için: *Millî Kütüphânede mevcud arap harfli Türkçe kitapların muvakkot katoloğu* 2 cild, 1735 sahife, 1964—1968 Ankara.

Arapça kaynaklar için başlıca rehber: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, ilk tabı (Grundausgabe, kısaltma ile *GALG*), 2 cild, Weimar, 1898, 1902: ilâveleri (Supplementbände, kısaltma ile: *GALS*) 3 cild, Leyden, 1937—1939.

Farsça kaynaklar için baş rehber: C. A. Storey, *Persian Literature*, a bio-bibliographical survey, iki cild London, 1927 — 1958 London. (kısaltma ile: PL).

2

16. ASIRDAN ÖNCEKİ UMUMÎ TÜRK TARİHİNE AİT KAYNAKLAR

(İslâmî kitapların hangi dilde olduğu parantez içinde *A*=arapça; *F*=farsça; *T*=türkçe diye gösterilmiştir.)

1) Eski Türk tarihine dair **Çin kaynakları**'nın umumî bibliografisi için W. Eberhard, *Çinin Şimal komşuları*, Ankara, 1942.

2) Çin kaynaklarının en eski zamanlardan 12 asra kadarkilerin toplu hulâsası Hyacinth (Yakinf)-Biçurin, *Sobranye svedenyi o narodax obitavşix v Sredney Aziyi v devneyşiye vremena*, Petersburg, 1850—1851, 4 cild. Bu eser, transkripsiyon ve isim kıraeti hatalarına rağmen, en zengin bir toplamadır.

3) J. Deguignes, *Histoire Génerale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756—58. 5 cild. Hüseyin Cahid Bey tarafından türkçeye çevrilmiş. Türklere ait Çin kaynakları bu eserde de toplanmış ise de artık eskimiştir; fakat Hyacinth'de Rus harflerile yazılan isimlerin okunmasında Deguignes'den istifade edilir.

4) F. Hirth, *The Story of Chang-Kién, China's piooner in Wesrern Asia (Journal of the American Oriental Society*, XXXVII, 1917).

5) De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921.

6). Wylie, *Notes on the Western Region*, Appendix to *The Juornal of Anthropological Institut* vol. X, XI, London, 1881—2.

7a) E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Petersburg, 1903.

7b) Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, II cild, 1958 Wiesbaden.

8) Ortaçağlar için Dr. E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1888, iki cild.

Ayrı devir ve sülâlelerin tarihine dair Çin kaynaklarından umumî Türk ve Moğol tarihi için mehaz olmak üzere şu eserler başta gelmektedir:

9—10) En eski devirlere ait kısmen tarihî ve kısmen destanî mahiyette olan *Şu king* ve *Şe king* M. Ö. 9—6 asırlarda tertip edilmiştir, Legge (1865—1871) Couvreur (1896—1897) tarafından tercüme ve neşredilmiştir.

11) *Tso-çuan*, Çin'in M. ö. 722 — 450 seneleri arasındaki tarihine dair eser ayni Legge (1872) ve Couvreur (1914) tarafından tercüme ve neşredilmiştir.

12) *Şe-ki* "Tarihî hatıralar„ Çinin mebdeinden M. ö. 1. asra kadarki tarihine dair, Sse-ma Ts'ien tarafından M. ö. 80 senelerinde telif ve tertib edilmiştir. Bu büyük eserin bir kısmı E. Chavannes tarafından tercüme edilerek *Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien* ismi altında 5 cild olarak 1895 — 1905 te neşredilmiştir.

13) *Ts'ien-Han şu* "İlk Han sülâlesi tarihi„ Pan-ku (öl. miladî 92. de) tarafından telif ve Pan Çao (öl. m. 102) tarafından ikmâl edilmiş; ingilizcesi H. H. Dubs, *The history of the Formere Han Dynasty*, Baltimore, 1938.

14) *Heou-Han şu* "İkinci Han sülalesi tarihi„ Fan Ye (öl. m. 445); garb dillerine tercüme edilmemiş, yalnız E. Chavannes, *Les pays d'Occident d'après le Heou-Han chou* (*T'oung pao* 1907) de bazı parçalarını neşretmiştir.

15) *San-kuo çe*, "Üç sülâlenin tarihi„ Ç'en Şeou (öl. 297) telifi; hâla tercüme edilmemiştir.

16) *Tsin çu*, "Tsin sülâlesi tarihi„ (milâdî 3-4. asır) Fang Hiuan-ling idaresinde m. 645 te telif edilmiş; hâla tercüme edilmemiştir.

17) *Song şu* "İlk Song sülalesi (420- 478) tarihi„ Şen-Yao tarafından 488 de telif edilmiştir; hâla tercüme edilmemiştir.

18) *Nan-Ts'i şu*, "orta Ts'i sülâlesi (475-502) tarihi„ Siao Tseu-hien'un telifidir; tercüme edilmiştir.

19) *Leang şu*, "Leang sülalesi (512-556) tarihi„ Yao Kien tarafından telif ve 633 te ikmal edilmiş; tercüme edilmemiştir.

20) *Ç'en şu*, "Ç'en sülâlesi (557-588) tarihi„ tercme edilmemiştir.

21) *Çe-lieou kuo kiang yu çe*, Çinde Türkler tarafından kurulan altı sülalenin tarihi, Hong Leang şe tarafından muhtelif kaynaklar-

dan alınarak yazılmış, Des Michels tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir. (*Historie géographique de seize royaumes fondés en China par les Tartares*, Paris, 1890.

22) *Wey şu*, "Şimalî Wey (yahut T'opa = Tafgaç) sülalesi (386-550) tarihi„ Wey Şeou tarafından 551-4 te telif olunmuş.

23) *Pey-Ts'i şu*, "Şimalî Ts'i sülâlesi (550-577) tarihi„ 620-36 arasında Li Pay-Yao tarafından kaleme alınmıştır; tercüme edilmemiştir.

24) *Suey şu*, "Suey sülâlesi (589-618) tarihi„ Wey-Çeng idaresinde 629 da tertip edilmiş ve parçaları E. Chavannes,ın garbî Göktürklere ait eserinde neşredilmiştir, tam tercümesi yoktur.

25) *Kieu T'ang şu*, "Tang sülâlesi (618-907) nin eski tarihi„ 945 te Lieu Hiu tarafından ikmal edilmiştir.

26) *Sin T'ang şu* "Tang sülâlesinin yeni tarihi„ Ngeu-Yang Sieu ve Song K'i tarafından yazılmış ve 1060 da ikmal edilmiştir. Çin annallerinin en mükemmeli olan bu iki eser Chavannes, Parker ve Hyacinth-Biçurin gibilerin eserlerinde istifade edilmiş, tam tercümesi halâ yapılmamıştır.

27) *T'ang huey yao*, Tang sülâlesi devrinin idare işlerine dair vesika külliyatı, 950 de Wang P'u tarafından telif olunmuştur, tercümesi yoktur.

28) *Kieu Wu-tay şe*, "Beş sülâle (907-960) nin eski tarihi„ 973 te Siue Kiu Çeng tarafından telif edilmiştir.

29) *Sin Wurtay şe*, "Beş sülâlenin yeni tarihi„ 1072 de Negu Yang Sieu tarafından telif edilmiştir. Hâla tercüme edilmemiş olan bu iki eserden Chavannes *T'oung Pao*, 1916 da istihraclar yapmıştır.

30) *Ts'eu-çe t'ong-kien*, eski sülâlelerin umumî tarihi. Bu eser Song sülalesi zamanında 1084 te Sseu-ma Kuang tarafından tertip ve 1169 da filosof Çu-Hi tarafından tevsi edilmiş geniş bir umumî tarihtir ki, fransız alimi Mailla'nın 1777-85 neşrettiği 7 cildlik umumi Çin tarihi (*Histoire gènérale de la Chine*) ne esas olmuştur.

31) *Song şe*, "Song sülalesi tarihi„ ki Moğol prensi T'o-t'o idaresinde 1343-45 seneleri arasında tertip edilmiştir; tercüme edilmemiştir.

32) *K'i-an kuo çe*, "kıtay (Leao) sülâlesi (916 — 1115) nin tarihi„. 1250 de Ye Long-Li tarafından tertip edilmiştir.

33) *Leao şe,* ayni sülâlenin zikri geçen Moğol prensi T'o-t'o idaresinde toplanan bir komisyon tarafından 1343-45 arasında tertip edilen mufassal tarihidir. Her iki eser daha tercüme edilmemiştir.

34) *Kin şe,* "Kin (yahut Cürçit) sülâlesi (115-1234) tarihi ,, ayni Moğol prensinin idaresinde ayni senelerde vücuda getirilmiştir. Tercümeleri daha yoktur. Yalnız Mançu dilinde yazılan Kin sülâlesi tarihlerinden biri H. A. von Gabelenz tarafından 1877 de Petersburgda almanca *(Geschichte der grossen Liao),* diğeri G. De Harlez tarafından 1887 de fransızca olarak *(Histoire de l'empire Kin)* neşredilmiştir.

35) *Yunan şe,* "Yunan (yani Çengiz oğulları, Moğol hânedanının Çinde hâkimiyeti devri (1234-1369) tarihi,,, Song Lien idaresinde bir komisyon tarabından 1369 da yazılmıştır. Bu eserin Çengiz ve onun dört halefi, dört kaana ait kısımları Hyacinth-Biçurin tarafından hulâsaten rusçaya, Çengiz Hana ait kısmı F. E. A. Krause tarafından almancaya tercüme edilerek neşredilmiştir.

36) *Yuan şe ki şe pen mo,* bir diğer Yuan tarihi, Ming sülâlesi Ç'en Pang-Şan tarafından tertip edilmiştir. Daha tercüme edilmemiştir.

Bu Çin kaynakları çince olarak matbudurlar ve Avrupa kütüphanelerinde bulunurlar. E. Chavannes, Otto Franke, F. Frizth gibi sinoloğlar Çin tarihine ait eserlerini bunlardan istifade ederek yazmışlardır; fakat İstanbul kütüphanelerinde bu ana kaynaklar kısmen bulunuyorsa da türk tarihine dair ihtiva ettikleri zengin mâlumat da dilimize hiç çevrilmemiştir.

37-38) Çin kaynakları hakkında umumî mâlumat veren eserler sıfatiyle de E. Hauer, *Die 24 Reichsannalen der Chinesen (Mitteilungen des Seminars für orient. Sprachen,* t. 27-27, 1924) ve E. Haenisch, *Chinesische Geschichtsliteratur (Ostasiatische Zeitschrift,* 10, 1922) zikredilmelidir.

Eskî Türk kaynakları ndan en mühimi **kitabeler ve sanat eserleri** dir. Kitabelerin başında Orhon ve Uygur yazıtları gelmektedir. Bunlar:

39) Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* İstanbul, 1936-41. 4 cild.

40) W. Radloff ve Malov *Uigurische Sprachdenkmäler,* Leningrad 1928.

41) F. W. K. Müller, *Uygurica,* 4. cild. Berlin, 1908, 1910, 1920, 1931.

42) Bang-Rachmati-Gabain, *Türkische Turfan Texte*, 5 cüz. Berlin, 1929—1934.

Sanat eserleri için:

43) A. v. Le Coq, *Chotscho*. Berlin 1913. *Buddhistische Spätantik in Mittelasien*, cild. I — III, Berlin, 1924; c. IV, 1925; c. V, 1926. c. VI, 1928.

44) A. Stein, *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.

45) A. Stein, *Serendia*, 5 cild Oxford, 1921.

46) A. Stein, *İnnermost Asia*, 4 cild Oxford 1928.

Eski Türk, İskit ve sair kavimlere ait eski **Yunan ve Lâtin kaynakları** nın kayıtları

47) E. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913 de gösterilmiştir.

Bizans kaynakları ndaki kayıtlar için:

48) K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde* (5-15 Jh.), Leipzig, 1912, 2 cild.

49) G. Moravcsik, *Byzantino-turcica*, Berlin 1958, 2 cild.

Eski Türk destanları'ndan:

50) *Han nâme* (F), 17 asırda Buharada İmamî isminde bir Özbek tarafından farsça olarak yazılan bu eski Türk destanının yazması Prof. Mükrimin Halil Yınaç'in kütüphanesinde. (HAN NÂME)

51) *Oğuz Nâme* (F), İlhanîler zamanında tesbit edilen eski Oğuz destanları, Reşideddin, *Câmi'üt-tevârih*'ının ikinci cildinde (OĞUZNAME REŞİDEDDİN)

52) Oğuz Nâme'nin uygurcası, 13 asırdan W. Bang-R. Rachmati, *Oğuz Han Destanı* İstanbul, 1940 (Oğuz Name uygur).

53) Göktürk - Hazar rivâyetlerinin bibliografisi için bk. Z. V. Togan. *İbn Fadlans Reisebericht*, s. 381. 313.

54) Eski Türk *Cāmiʿi Aʿẓam rivâyetleri* d. Şaraf-eddin Yazdî, *Ẓafer- nāme, mukaddime*, İstanbul, Umumî Kütüphane nüshası. N. 4975, vr. 15 v. d. ve Xondemir *Habîb-ü 's-siyer*, Bombay tabı, III, s. 2.

55) Diğer eski Türk rivâyetleri ve lisanî kayıtlar için Mahmud Kaşgarî, *Divân-ü lugât-i 't-türk*, arapçası, 1918, 3 cild; türkçe Besim Atalay tercümesi ve faksimile 1940-44, 5 cild.

İslâmî kaynaklar:

Türk tarihi için istifade edilecek umumî islâm tarihi vakanuvisleri:

56) Aḥmad bn Yahyā al-Balāẕirī, (öl. 897) *Futūḥ al-buldān* (A) *Liber expugnationes regionum*, ed. M. De Goeje, Leiden, 1866 (BALAZURİ, LEİDEN) Bu basımdan yapılan Mısır basımı da var, fakat De Goeje'nin haşiyeleri tayyedilmiştir.

57) Aḥmad bn Abi-Ya‘qūb bn al-Vāżiḥ al-Yaqūbī (öl. 897), *Tārīx Ibn-i' l-Vāżḥ* (A) *İbn Wadhih Historiae*, ed. Houtsma, Leiden 1883, 2 cild (YA‘QŪBĪ, TĀRĪX).

58) İbn A‘sam al-Kūfī (öl. 920), *Kitāb al-Futūh* (A), arapça aslının ilk cildi Yezid bn Muaviye'ye kadar Gotha kütüphanesinde N. 1592, 2 ve 3. ciltlerinin yegane nushası Topkapı sarayında N. 2956, de bulunmaktadır, 2 cild. Eksik olan baştarafı Muhammad bn Ahmad al-Haravī tarafından yapılan ve Hüseynin şehadetine kadar gelen farsçaya tercümesinde 1303 te Bombay'de basılmıştır.

59) Muḥammad bn Carīr al-Ṭabarī (öl. 932) *Tārīx-u'lumam va ‘l-mulūk* (A) *Tabari's Annales*, ed. M. De Goeje Leiden, 1879-1901, 3 seride neşredilmiş, "serie I„ 3131 sayfa; "Serie II„ 2017 sayfa; "Serie III„ 2561 sayfa. (TABARİ, LEİDEN) Bu eser hicrî 302 ye kadarki vakayii ihtiva eder; hicrî 291-320 seneleri ‘Arīb bn Sa‘d al-Qurṭubī tarafından *Ṣila* ismiyle zeyl edilmiş ki Leiden basımına eklidir. 302-360 seneleri S̱ābit bn Sinān, tarafından; 360-448 Hilāl al-Ṣābi' tarafından; 448—478 seneleri bunun oğlu Muhammed bn Hilāl Ġarṣ al-Ni‘ma tarafından *‘Uyūn-u'l-tavārīx* ismiye bir kitap şeklinde zeyledilmiştir. Tabarî Leiden tabı aynen Mısırda 12 cild olarak basılmış, fakat De Goeje'nin haşiye ve ilâveleri tayyedilmiştir. İsimler fihristi de yoktur.

60) Abū-‘Alī Muhammad al-Bal‘amī (öl. 996) *Tarcuma-i Ṭabarī* (F), Taberînin farsça tercümesi. Kütüphanelerimizde çok eski yazma nüshaları (ezcümle Edirnede Selimiye Camii kütüphanesinde N. 1570) vardır. (TABARÎ-BAL‘AMİ); fransızca tercümesi, *Chronique de Tabari traduit sur la version persane de Bal'ami par* M. H. Zotenberg, Paris, 1874 (TABARİ-ZOTENBERG) en iyi nüshalara dayanmaktadır.

61) ‘Ali bn Ḥusayn al-Mas‘ûdî (öl. 957), *Murūc-u '-ẕahab va ma‘ādin-u 'l-cavāhir* (A). Zamanında buyük seyahatler yapmış Arabistan, İran ve Horasandan başka Mısırda ve Hindistanda bulunmuş, hıristiyan ve yahudi âlimleriyle bizzat temasta bulunup beşer tarihine

ve coğrafyaya dair çoğu bize kadar gelmiyen sistemi eksik bir çok eserler yazmış olan Mas^cüdî'nin bu eseri Pavet-de-Courteille ve Barbier de Meynard tarafından 1861-77 de 9 cild olarak arabî metin ve fransızca tercümesi birlikte neşredilmiş *Les prairies d'or*, Paris 1861-1877) ayrı cild halinde ve İbn-u 'l-Asir'in hamişinda Mısırda da basılmıştır.

62) Abū-^cAlī Aḥmad İbn-u Miskivayh (öl. 1029) *Tacā-rib-u'l-umam va ta^cāqub-ü'l-himam*, (A). Hicretin başından 369 a kadarki havâdisi ihtiva eder. 6 cilddir. Baştaraflarını da ihtiva eden tam yazma nüshası Ayasofya, N. 3116-3121; Bunun başından, c. I. (h. sene 37 ye kadar), c. IV (h. 284-326), c. V. (h. 326-369) Ayasofya nüshasında faksimle olarak Caetani tarafından Gibb Memorial old series de; 295 senesinden sonraki kısım, c. V (295-329 seneler), VI (329-369) 1914-1915 te Mısırda basılmıştır. Buna Abü-Şucä^c Muḥammad al-Ruzrāvî' nin h. 369-388 seneleri havadisini ihtiva eden zeyli ile Hilāl al-Şābi'nin 393 e kadar oian zeyli 1916 da Amedroz ve Margoliuoth'un ingilizce tercümeleri ile birlikte *The Eclipse of the Abbasid Caliphate* unvaniyle, son cildi fihrist ve ilaveler olmak üzere 7 cild olarak neşredilmiştir. V ve VI cildlerin faksimilesi de 1909-1917 de Gibb Memorial Series, VII olarak neşredilmiştir.

63) Muṭahhar bn Ṭāhir al-Muqaddasî, *Kitāb-u 'l-bad'-i va'l-tārīx* (A). 966 senesinde Samanîler devrinde Büst'de yazmış, tarihî kısmı 350 h. (961 m.) hâdiseleri ile bitiyor. Medeniyet tarihine, Türklerin akidelerine, örf ve âdetlerine dair verdiği malûmat bakımından mühimdir. Arabî metni ve fransızca tercümesi Clement Huart tarafından 5 cild olarak neşredilmiştir (*Le Livre de la création et de l'histoire*, Paris, 1899-1916).

64) ^cİzz-u al-dīn İbn-u 'l-Asīr (öl. 1231), *Al-Tārīx-u 'l-kāmil* (A). H. 628 senesi sonuna kadar gelen ve h. 302 ye kadarki kısmı Tabarī'den hulâsa olmak üzere yazılmış bulunan bu vakâyiname C. Tornberg tarafından 1851-76 senelerinde Upsala ve Leyden'de, son cildi isim fihristleri olmak üzere, *İbn al-Athīri Chronicon quod Perfectissimum inscribitur* unvaniyle 13 cild olarak neşredilmiş, bu tabı üzerinden 1301 (1883) ten itibaren Mısırda da bir kaç defa basılmıştır.

65) Camāl-u'l-dīn Abū-'l-Farac al-Cavzî (öl. 1200), *Kitāb-u l-Munṭazam va multaqaṭ-u 'l-multazam*, (A) H. 585 m. 1156 e kadarki havadisi ihtiva eder (kıymeti için bk. C. Brockelmann, *Gal.* Suppl. I, 915). Tabarī'nin devamı olan kısmı 10 cild olarak 1354=1935 te Haydarabadda neşredilmiştir.

66) Şams-u'l-dīn Yüsuf bn Qızoğli, Sıbṭ-u İbn-i 'l-Cavzî (öl. 1267) *Mir'āt-u 'l-zamān fī tarix-i 'l-aʿyān* (A). (Bk. C. Brockelmann, *GAL*, I. S. 589) Türk tarihine dair çok kıymetli malûmatı ihtiva eden bu eserin yazma nüshaları Esad Efendi, N. 2141, Ayasofya N. 3410—3412, Topkapı Sarayında ve Evkaf Müzesinde (N. 2136) vardır. Bu eserin bir muhtasar redaksiyonunun h. 499-654 senelerine ait kısımları faksimile olarak J. R. Jewett tarafından Şikago'da 1907 de neşredilmiştir. Buna zeyl olarak Quṭb-u 'l-dīn Müsā al-Yūnīnī (öl. h. 726/m. 1326) nin nüshaları: Feyzullah Efendi, N. 282, Evkaf Müz. 2135, tam nüshası Topkapı sarayındadır). Ve Şams-u 'l-dīn Muḥammad bn İbrāhim al-Cazarî'nin (*Cavāhir-u 'l-sulūk*, 689 — 699 seneleri vakayini ihtiva eder, Paris, N. 6739 da 726 — 38 seneleri vakayii Köprülü kütüphanesinde N. 1307 de. Topkapı sarayında tam nüshası vardır) eserleri vardır. Sibṭ-u İbn-i 'l-Cavzî'nin eserinden h. 400—521 senelerine ait kısmı daha önce *Recueil des historiens des Croisades*, t. III de neşredilmişti.

67) Şams-u 'l-dīn Muḥammad bn ʿUs̱mān bn Qaymāz al-Ẕahabî al-Turkmāni (öl. 1348). *Tarīx-i duval-i 'l-Islam* (A), 21 büyük cild, h. 700 senesine kadar gelir. Kendi el yazmalarından c. 2, 5—8, 11, 12, 18—21 Ayasofya, N. 3005—3016; Paris N. 2072. Topkapı, N. 2910; Köprülü, N. 1079.

1948 de Mısırda basılmaya başlandı, Keza bu müellifin, ayrıca Kitab-u l bar fi axbar-ı man abar nam eseri vardır (Bayezid Umumi, 5015), h. 740 senesine kadar gelir. Buna yazılan zeyillerden Şams-u 'l-dīn Muḥammad al-Sahāvî (öl. 1500) nin *Vacīz-u'l-kalām fi 'l-zayl-i ʿalā duval-i 'l-islām*, h. 745—900 seneleri havadisini ihtiva eder, nüshası Köprülü, N. 1045. Hulâsası, yine bazı ilâvelerle *Al-ʿİbar fī axbar-i manʿabar*, Veliyeddin Ef. N. 2449; Köprülü, N. 1048. Zehebinin eserleri için bk. C. Brockelmann, *GAL*, II. G. 147, S, 45—6. ve J. de Somogyi, d. *JRAS*, 1932, s. 825—55.

68) İsmāʿīl İbn-u'l-Kas̱īr al-Dimaşqî (öl. 1372), *Al-Bidāya va 'l-nihāya*, (A) h. 737/m 1337 ye kadarki vakayii ve vefiatı ihtiva eder, 14 cild, 1338/1939 da Mısırda basıldı. Eser için bk. C. Brockelman, *GAL*. II, G. 49, S. 48.

69) Muḥammad bn Şākir Şalāḥ-u'l-dīn al-Kutbī (öl. 1363), *ʿUyūn-u 'l-tavārīx* (A), h. 760/m. 1359 senesine kadarki İslâm tarihi vakayiini ihtiva eder, en çok İbn Kas̱īr'den almış, 6 cild; bazı nüshaları 21 cilde ayrılmış. Yazmaları: Topkapı Sarayı, N. 2922;

Feyzullah Ef. N. 1485—95; Fatih N. 4441, Amuca Hüseyin, N. 363; Köprülü, N. 1121. Müellif ve eserleri için bk. C. Brockelmann *GAL.* II, G. 48, S. 48.

70) ʿAlī bn Ancab Tāc-u'l-dīn İbn-u'l-Sāʿī al-Xāzin (öl. 1275), *Al-Cāmiʿ-u'l-muxtaṣar fī unvan-ı 'l-tārīx va ʿuyūn-i 'l-tārīx va ʿuyūn-i 'l-baṣar* (A); h. 656, m. 1258 e kadarki vakayiin tarihi; 10 cild. Bunun m. 595—606 senelerine ait 9. cildi 1934 de Bağdadda Süryanî Katolik matbaasında basılmıştır.

71) Abü-'l-Farac Grigoris İbn-u'l-ʿİbrī=Gregorius Bar Hebraeus (öl. 1286 Maragada), Malatyalı yahudi tabibi, sonra hıristiyan ve Ya'kubilerin metropoliti olmuş, 22 sene Hülagünün yanında Meragada bulunmuş (Brockelmann, *GAL.* I, G. 349, S. 591). 1292 senesine kadar gelen bir süryani kroniki yazmış, *Makte banut zabne=Chronicon Syriacun*, Paul Bedjan neşri, Paris, 1890. Şimdi Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.

72) Aynı müellifin diğer eseri *Tārīx-u muxtaṣar-i 'l-duval* (A), öteki süryani eserlerinin bazı ilâvelerle arapça hulâsasıdır. 1663 te Oxfordda lâtince tercümesiyle birlikte E. Pococke tarafından neşredilmistir. *(Historia orientalis autore Abul-Pharagion)*; 1890 da Beyrutte de neşredilmiş, Türklere ait kısmının Şerefeddin Yaltkaya tarafından yapılan türkçe tercümesi 1941 de Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.

73) Malik-u'l-Muayyad ʿİmād-u'l-dīn İsmaʿīl Ab-ü'l-Fidā (öl. 1331, Hama hükümdarı, bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, S. 44—45), *Kitāb-u 'l-muxtaṣar fī axbār-i 'l-baṣar* (A). İbn al-Asirin hulâsası gibidir, fakat müteaakib seneler için orijinal ve mühimdir. Kitabın ilk kısmı Fleischer tarafından arapça metni ve lâtince tercümesi ile 1831 de Leipzig'de *(Abulfedae Historia anti-islamici)*; ikinci kısım J. Reiske ve J. Adler tarafından arabî metni ve lâtince tercümesi 5 cild olarak 1789—1794 Copenhag'da *(Abulfedae Annales Muslimici arabi)* neşredilmiştir. Yalnız arapçası 1286 (1869—70) de İstanbulda, sonra defaetle Mısırda basılmıştır. Arapça aslının müellife yakın zamanda yapılan çok güzel ve tam nüshası Fahri Bilge Beyin hususî kütüphanesinde bulunmakta idi.

Ayrı sülâlelerin ve devirlerin tarihlerinden

74) Abü Saʿīd ʿAbd-u'l-Ḥay bn Żaḥḥāk al-Gardīzī, *Zayn-u 'l-axbār* (F). h. 440/m. 1040 de yazılmış, 1040 e kadar

Halifelerin, bilhassa Horasanın tarihi. H. 903/m. 1500 de yazılan nüshası Cambridgede (King College library, N. 213); h. 1296/m. 1782 de yazılan diğer nüshası Oxford'da (Bodlean, Cod. Ouseley, 240) bulunmaktadır. 418 sayfa tutan bu eserin Türklere ait kısmı V. B a r t h o l d tarafından 1897 de (*Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu, d. Mémoires de l'Académie des Sciences de Petersburg*, VIIIe série, clm. hist.—phil. vol. 1. N. 4, s. 78—126), Horasan vakayiine ait kısmı M i r z ā M u ḥ a m m a d X a n Q a z v ī n ī tarafından 1315/1937 de Tahranda neşredilmiştir.

75) *M u c m a l - u ' t - t a v ā r ī x v a ' l - q i ṣ a ṣ* (F), h. 520/m. 1126 da Selçuklu Sencer namına aslı Hemedan Esedabad'ından olup İsfahanda Selçuklular hizmetinde bulunduğu anlaşılan ismi meçhul bir zat tarafından yazılmıştır. Selçuklu ve sair Türk hânedanları tarihinden başka eski İran ve eski Türk tarihi bakımımdan fevkalâde bir emniyeti haiz eserdir. (bk. Z. V. T o g a n, *İbn Fadlans Reisebericht*, 312—6); h. 813 te yazılan Paris nüshası üzerinden Melik-ü 'ş-şuarâ Bahar tarafından 1940 ta Tahranda neşredilmiştir. Eserin h. 751 de yazılmış diğer bir nüshası merhum Fuad Köprülü'nün hususi kütüphanesinde bulunmaktadır.

76) A b ū N a ṣ r M ü ḥ a m m a d b n A b d - i 'l - C a b b ā r a l ʿU t b ī (öl. 1036), *Tārīx-u 'l-yamīnī* (A); Gazneli Mahmud'un tarihi, 409 a kadarki vakayii ihtiva eder. Nāṣiḥ al-Carbādiqāni tarafından yapılan kısaltılmış farsça tercümesi ve onun üzerinden R e y n o l d e s tarafından yapılan ingilizce tercümesi (Londra, 1858) daha önce neşredilmiş ve 1286 (m. 1865) te Aḥnad al-Manīnī'nin şarhi ile birlikte arabî aslı Kahirede iki cild olarak basılmıştır.

77) A b ū 'l - F a ż l M u ḥ a m m a d b n Ḥ u s a y n a l - B a y h a q ī (öl. 1077), *Tārīx-i bayhaqī* (F), Gazneli Mahmudun oğlu Sultan Meṣʿüd'un tarihi, 1862 de Calcutta'da W. M. M o r l e y tarafından neşredilmiştir *Tarikh-i Bayhaki, the life of Mesud*) Saīd Nafīsī tarafından iki cild olarak 1945 te haşiye ve fihristlerle birlikte Tahranda yeniden neşredilmiştir.

Selçuklular için:

78) ʿİ m ā d - u 'l - d ī n K ā t i b a l - İ s f a h ā n ī (öl. 1201). *Nuṣrat-u 'l-fitra va ʿuṣrat-u 'l-fiṭra fī axb r-i 'ldavlat-i 'l-salcuqiya* (A) 1180 senesine kadarki vakayii ihtiva eden bu Selçuklular tarihi Sultan Börkyarıq zamanında yazılmış; nüshası: Paris, Supplement Arab. N. 772. 1226 da F a t ḥ b n a l - B u n d ā r ī tarafından yazılan *Zubdat-u*

'l-nuṣra va nuxbat-u 'l-ᶜuṣra (A), nam hulâşası H o u t s m a tarafından *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjukides*, t. II olarak 1899 da neşredilmiştir. Ayni Kâtib İsfahani'nin Salaheddin Eyyübi zamanına ait *Al-Fatḥ-u 'l-qussī fī fatḥ-i 'l-qudsī* nam eseri de Selçuklular tarihine dair çok malûmatı ihtiva etmektedir, L a n b e r g tarafından 1888 de Leyden'de neşredilmiştir.

79) M u ḥ a m m a d b n İ b r a h i m, *Tārīx-i salāciqa-i kirmān* (F), Kerman Selçuklularının tarih, H o u t s m a tarafından mezkûr *Recueil des Seldjukides*'in ilk cildi olarak 1886 da neşredilmiştir.

80) A b ū B a k r M u ḥ a m m a d b n ᶜ A l ī A l - R ā v a n d ī, *Rāḥāt-u 'ṣ-ṣudūr va āyat-u 's-surūr*, 1202 de Giyaseddin Keyxusrev bn Kılıç Arslan namına yazılan Büyük Selçuklular tarihi. M u ḥ a m m a d İ q b ā l tarafından 1921 de Gibb Memorial new Series vol. II olarak neşredilmiştir. Prof. A. Ateş'in türkçe tercümesi TTK' u tarafından neşredildi.

81) N ā ṣ i r - u 'd - d ī n M u n ş ī, *Simṭ-u l-ᶜulā li- 'l-ḥażrat-i 'l-ᶜulyā* (F). Kerman Selçuklularının ve 705 tarihine kadar hükümranlk eden Kerman Karahıtaylarının tarihinden bahseder, yazma nüshası British Museum Or. N. 749 da bulunmaktadır; şimdi Mirza Muhammad Han Qazvînî tarafından Tahranda (1328—1949) neşredilmiştir.

82) ᶜA l ī b n N ā ş i r a l - Ḥ u s a y n ī, *Axbār-u 'l-davlat-i 'l-salcūqiya* (A), h. 590/m. 1194 te yazılmış. British Müseum'deki yegâne nushası üzerinden Muhammad İpbal tarafından 1933 te Lahur'da neşredilmiş ve Necati Lugal tarafından yapılan türkçe tercümesi 1943 de Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

83) A f ż a l - u 'd - d ī n A ḥ m a d b n Ḥ ā m i d a l - K i r m ā n î, *İqd-u ʾl-ᶜulā li ʾl-mavqif-i ʾl-aᶜlā* (F), h. 584/m. 1188 de telif olunmuş küçük bir eser. ᶜAlī Muhammad Āmirī Naᶜīnī tarafından 1311/1932 da Tahranda neşredilmiştir.

84) Anonim *Tārīx-i āl-i salcūq* (F) Paris, Collection Schefer, Pers. 1553 te bulunmaktadır. Ch. 765 te Ertene Oğulları yanında bulunan bir Selçuklu prensi namına yazılmıştır; Prof. F e r i d u n N a f i z U z l u k tarafından fotoğrafı ve tercümesi neşredildi.

85) A b ū - Ḥ ā m i d b n İ b r ā h ī m, *Zeyl-i selçūqnāme*, (F) Ẓahīr-u 'd-dīn al-Nişābūrī'nin nushası daha bulunmıyan Selçuknamesine zeyldir. Bu eser hususunda ancak *Mecelle-i Mihr*, Tahran, II, sayı 3 te mâlumat bulunuyor.

86) Ḥusayn bn Muḥammad al-Caʿfarī al-Munşı, İbn Bībī, *Al-Avāmir-u 'l-ʿalāiya fī umūr-i 'l-ʿalā'iya*, (F) h. h. 588-679 senelerine Rum Relçuklarının tarihi. Ayasofya N. 2985 yazmasının (744 sayfa) faksimilesi Türk Tarih Kurumu tarafından 1949 bastırılmıştır. Bu eserin müellifinin biraderi Yaḥya bn Muḥammad tarafından yapılan bir muhtasar şekli Houtsma tarafından 1902 de *Recueil des Seldjukides*, IV olarak meşredilmiş ve türkçeye çevrilen bir şekli de Prof. Feridun Nafiz Uzluk tarafından *Anadolu Selçukî devleti tarihi* ismi altında 1942 de neşredilmiştir.

87) Karīm-u 'd-dīn Maḥmud Aqsarayî, (Aksarayî) *Müsāmarat-ul ʾl-aḥbār va musāyarat-u 'l-axyār* (F), h. 723/1323 te telif olunan Rum Selçukları tarihi, Osman Turan'ın sâyile Tarih Kurumu tarafından 1944 te neşrolundu. Fikret Işıltan bu eserin almanca hülasasını ve tahlilini neşretmişti. (Die Seltschukanschichte der Aksarayi, Leipzig, 1941).

88) Yazıcıoğlu ʿAlī, *Selçuknâme*, (T) türkçe, mufassal yazması Topkapı Saray, N. 1391 ve 1392; bunun muhtasır şekli Houtsma *Recueil II* olarak neşredilmiştir, başlıca Rāvandī ile İbn Bībī'yi esas edinmiştir.

89) *Tārīx-i āl-i salçūq* (F) Gotha farsî yaymalarından N. 31, farsça anonim bir eser, 569-619 hâdiselerini ihtiva eder, ekseri İbn Bibi'den alınmıştır.

90) Abu 'l-Qāsim ʿAbd-u 'llah bn ʿAlī bn Muḥammad al-Qāşānî (Reşideddin'in mesâi arkadaşı), *Zubdad-u 't-tavārix* (yahut *Tārix-i Kaşī*), Mirxond ve Kâtib Çelebi tarafından zikredilen ve İslâm sülâleleri tarihine ait bu eserin ancak hicrî 63/m 682 senesine kadarki kısmı Berlin, N. 368 yazmasından malûm idise de (bk. C. A. Storey, *Persiau Literature*, II. 79) diğer kısımları kaybolmuş sayılıyordu. Şimdi ise Tahranda bulunmuştur. Bundan Tahranda Muhammad Han Qazvinî ve Abbas İqbal istifade etmektedirler. Bu iki zatın beyanına göre bu eser Selçuklular tarihine dair mühim malûmatı ihtiva etmektedir. Bu eserde Kerman Selçuklularına ve Kara Hitaylara ait malûmatın da mühim olduğu Mirza Muhammed Han Qazvini'nin nakillerinden (*Simṭ-u 'l-ʿulā* Tahran tabı, 119, 130 v. s.) anlaşılmaktadır.

91) Muḥammad bn Muhammad ibn al-Niẓām al-Yazdî (öl. 1342), *Al-ʿUraża fīʿl-ḥikāyat-i 'l-salcūqiya* (F) Karl Süssheim tarafında neşredilmiştir (*Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte*,

Leiden, 1909), türkçe olarak 1918 de *Millî Tetebbuler* mecmuasında basılmaya başlamıştı, eksik kaldı.

92) Niğdeli Kadı Ahmed, *Al-Valad-u 'ş-şafīq*, (F) yazması, Fatih, N. 4519. Bu eser için bk. Köprülü Fuad, *Belleten*, VII (1943), s. 391.

98) **Horezmşahlar tarihi** için Reşideddin Ṭabīb'in *Cami- 'ü't-tavārīx* (F) ının ve Hāfiẓ Abrū *Mecmua* (F) sının (meselâ Damad İbrahim Paşa, 919, vr. 247-250 b) Horezmşahlara ait faslı, ve ʿAṭā Malik Cuvaynī' *Cihanguşa*'sının Horezmşahlara ait kısımları başlıca kaynaktır.

94) Şehāb-u 'l-dīn Muḥammad bn Aḥmad al-Nasavî, *Sīrat-ü 's-sulṭān calāl-i 'l-dīn mangubarti* (yâni Mengubarsi) (A). 1241 de ikmal edilmiş ve 1231 de son horezmşah Calalüddin'in ölümüne kadarki vakayii anlatır. O. Houdas tarafından arabî metin ve fransızca tercümesi iki cild olarak 1891 de neşredilmiştir. Bu eserin bir farsça tercümesi Mükrimin Halil Yinanç'ın hususi kütüphanesinde bulunuyor. Necib Asım Bey bu eseri fransızcadan türkçeye çevirmiştir; (*Celâlüttin Harezmşah*, İstanbul, 1934). Yanlışlarla dolu ve eksiktir.

95) Nūr-u 'l-din Muḥammad Munşī Zindarî, *Nafṣatu 'l-maṣdūr*, (F) Celâleddin Horezmşahın mühtasar bir tarihidir, 1305/1928 de Tahranda taşbasma olarak neşredilmiştir. Horezmşah Celâleddin'in Nureddin Muhammad Munşi isminde bir kâtibi olduğu malum ise de, Mirza Muhammad Qazvini bu Nafṣat-u a'l-maşdür'un da Şehab-u 'd-dīn Muḥammad Nasavī'nin ö-eki Sireat'den bir kaç sene önce farsça olarak kaleme aldığı muhtasar bir eseri olduğunu iddia etmekte (*Dar bāb-i nafṣat-i 'l-maṣdūr*, Tahran 1308/1929) ıse de İbn Bībī faksimile tabı, s. 368) Şihab-u 'd-dīn al-Kusavī (yani Nasavī) ile Şihab-u 'd-dın al-Rindarī (Zindarî) nin iki ayrı şahıs olduğu mahsus tasrih edilmiş olduğundan bu iki zatın iki ayrı müellif ve eserlerin de iki ayrī zata ait olduğu şüpheden âri kalmaktadır.

Moğollardan önceki müslüman Türklerin tarihi için kaynak olacak **şehirler ve vilâyetler tarihi, vezirler tarihi, içtimaî hayata ait ve hikâye tarzı eserler**den şunlar zikre şayandır:

96) Abu-bakr Aḥmad bn ʿAli al-Xaṭīb āl-Bağdādī, (öl. 1071), *Tārīx-u bağdād*, (A) Bagdad şehrinde yaşıyan âlimlerin ve meşahirin tarihî (bk. C. Brockelmann, *GAL*, I, G. 329, S. 562-

64). Köprülü Kütüphanesinde N. 1022 de bulunan yazması yüzünden 14 cild olarak 1349/1931 de Mısırda basıldı.

97) Abū 'l-Qāsim ᶜAlī bn al Ḥasan İbn-ᶜAsākir (öl, 1176), *Tārīx-u madīnāt-i dimaşq*, (A) Dimaşk şehir ulemasının tarihi (bk. C. Brockelmann, I, G. 331, S. 566-67). 7 cild olarak 1329-51/1911-1932 de Şam'da basıldı, Abdullah bn Sayyar ismiyle bitiyor.

98) Abü-Bakr Muḥammad bn Caᶜfar al-Narşaxî (öl. 659 m.) *Tārīx-i buxara* (F), Samanî Nuh bn Nasr namına yazılmış, bize ancak 13. asrın ilk yarısında kısaltılan farsça şekli gelmiştir, ki Pariste neşredilmiştir: *Description topographique et historique de Bukhara*, ed. par Ch. Schefer, Paris, 1892 Bağdadlı Vehbi, N. 1130 da daha bir yazma nüshası vardır. Eser Buharada taşbaşma olarak basılmıştır.

99) Muḥammad bn ᶜAbd-i'l-Calīl al-Samarqandī, *Muntaxab al-qand fī tārīx-i samarqand* (A), h. 537/1142—3 te telif olunan bu eser bu müellifin ayni senede vefat eden üstadı Abu Ḥafş Nacm-u'l-dīn ᶜUmar bn Muḥammad al-Nasafī' nin telifi olan *Kitāb-u 'l-qand fī tārīx-i samarqand* nam eserinin ḫulâsasıdır. Bu eserin eksik (75 varak). fakat çok eski bir nüshası Paris Arab, N. 6284 te bulunmaktadır. Asıl Abü Ḥafş'ın eserinin farsça nüshasından parçalar Petersburg Asya Müzesinde N. Aa 574 ag, Abb 574 ag ve Petersburg üniversite kütüphanesinde N. 859 (C) de bulunmaktadır, ki bazı parçalarını Barthold, *Turkestan v epoxu mongol. naşestviya*, I, 48—51 de neşredilmiştir.

100) Al-Ḥākim Abū-ᶜAbd-uī'llah al Nisābūrī, *Tārīx-i nīsābur* (F), m. 998 de telif olunan bu eserin h. 808 sırasında yapılan, muhtasar (74 varak) fakat bazı ilâveleri muhtevi farsça tercümesi Bursada İnebey (Hüseyin Çelebi) tarih kısmı, N. 18 de *Terācüm-i aḥvāl-i maşāyih* ismi altında bulunmaktadır.

101) ᶜAbd-u'l-Gāfir bn İsmāᶜīl bn Muḥammad al-Fārisī al-Ḥafiz, *Muntaxab al-siyaq fī tārīx-i nīsābūr* (A). Yazması, Köprülü, N. 1152 de mahfuz bulunan bu eser ᶜAdullah bn Muḥammad bn Ḥamdün, İbn-u'l-Bayyiᵓ al-Nisābürī (öl. h. 455/m. 1014) nin *Al-Siyāq* nam eserinin m. 1213 te yapılan bir muhtasarıdır (bk. W. Barthold, *Turkestan*, 17). Bu kitaba meçhul birisi tarafından yapılan *Zayl-u tārīx-i nīsābūr* nam bir

eserin Ḥ harfiyle başlanan isimler alfabe sırasiyle tertip edilen mühim bir zeyil İsmail Saib Beyin Ankarada Türk Tarih Kurumu elindeki kitapları meyanında bulunmaktadır.

102) A b ū 'l - Ḥ a s a n ʿ A l ī b n Z a y d a l - B a y h a q ī İ b n F ı n d ı q (öl. 1169), *Tārīx-i bayhaq* (F), 1938 de Tahranda Ahmad Behmanyar tarafından neşredilmiştir.

103) İlk defa h. 445 te telif, sonra h. 725 te ikmal olunan *Tārix-i siyistān* (F), 1935 de Tahranda Malik-u 'ş-Şuʿarā Bahār tarafından neşredilmiştir.

104) A ḥ m a d b n Y ū s u f b n ʿ A l ī b n a l - A z'r a q a l - F ā r i q ī (h. 572/m. 1176), *Tārīx-i mayyāfāriqīn* (A), h. 572/m. 1176 da yazılmış, nüshası British Museum, Or. 5803 ve Or. 6310 da bulunmaktadır (bk. M i n o r s k y'in *Bulletin of the Scholl of Orientel Studies*, XIII, 1949, p. 27—35).

105) K a m ā l - u 'l - d ī n İ b n - u 'l - ʿ A d ī m (ol. m. 1262), *Buġyat-u 'l-ṭalab fī tārīx-i ḥalab* (A). Türk tarihine dair geniş malûmatı muhtevi 10 cildden ibarettir. Yazmaları: Topkapı Saray 2925; Ayasofya, 3036 (üellif yazması); Paris, arab. 2138; London Britisḥ Meseum Or. 1290 (bk. C· Brockelman, *GAL*, I, G. 332, S. 568-9). Buna yapılan zeyillerden Qāżı ibn Ş i ḥ n a'nin *Al-Durr-u 'lmuntaxab fī tārīx-i mamālik-i ḥalab* (A) 1909 da Beyrutta J. E. S a r k i s tarafından neşredilmiştir.

106) H i l ā l a l - Ş ā b i' (öl, m. 1050), *Tārīx-u 'l-vuzarā* (A) H. A m e d r o z tarafından 1904 te Leyden'de neşredilmiştir (B r o c k e l m a n n, *GAL*, *S.* I, 556)

107) A b u - A b d u l l a h M u ḥ a m m a d b n ʿA b d ü s a l-C a h ş i y ā r î (öl. m. 942), *Kitāb-u 'l-vuzarā ve 'l-kuttāb* (A) Viyana kütüphanesindeki yegâne nüshası 1926 da H. v. M ż i k tarafından faksimile olarak neşredilmişken 1938 de Mısırda hurufatla yeniden yayınlanmıştır.

108) N i ẓ ā m - u 'l - m u l k (öl. m. 1092), *Siyāsat-nāme* (F) Gh. S c h e f e r tarafından 1893 te neşredilmiştir. (bk. B a r t h o l d. *Turkesten*, 25). H. 1330 da Bombayda basılan taşbasması da vardır; 1310/1931 de A b d u r r a ḥ î m X a l x a l i tarafından Tahranda musahhah bir şekilde yeniden neşredilmiştir.

109) M u ḥ a m m a d ʿA v f î, *Cavāmi-ʿu'l-ḥikāyāt va lavāmiʿ-u 'r-rivāyāt* (F) m. 1228 de yazılmış anekdot mecmuası (bk. yukarıda s. 50 ve B a r t h o l d, *Turkestan*, 36).

110) Ş a r a f - u 'l - z a m ā n a l-M a r v a z ī, *Tabāyiʿ-u 'l-ḥayavān*(A), Sultan Sencer zamanında 1120 lerde yazılan bu eserin Çin, Türk ve Hinde ait kısımlarının arabî metni ve ingilizce tercümesi V. M i n o r s k y tarafından neşredilmiştir. (*Sharaf al-zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and india*, London 1941) bk. *Doğū* mecmuası, Zonguldak, 1944 N. 11

111) ʿA m r bn B a ḥ r a l-C ā ḥ i ẓ (öl, 869), *Risāla fī manāqib-i'l-turk* (A), G. v a n V l o t e n, tarafından 1903 te Leyden'de neşredilmiştir, (*Tria apuscula auctore* s. 1-56), ingilizce olarak: C. T. H a r l e y W a l k e r, *Johiz on the exploits of the Turks, de Journal Royal Asiatic Society*, 1915, s. 86-516 O. Rescher da almanca neşretmiştir: *Orientalische Miszellen* İstanbul, 1935. Türkçe tercümesi R. Seşen, *Hilâfet ordusunun menkibeleri ve Türklerin fâzîletleri* 1967 Ankara.

112) A b ū 'l-ʿA l ā İ b n Ḥ a s s ü l (Tugrul Bey'in veziri) *Risāla fī tafżī-l-i ʿl'- atrāk ʿalā sā'ir-i l'- acnād* (A) Şerefeddin Yaltkaya tarafından, 1940, *Belleten* IV, te arabî metni ve türkçe kısa tercümesi ile neşredilmiştir (*İbn Hassul'ün Türkler hakkında bir eseri.*)

113) F a x r - u 'd - d ī n m u b ā r e k ş ā h G ü r ī, T ā r ī x (F). m. 1206 da yazılan bu eser 1927 de S i r D e n i s o n R o s s tarafından neşredilmiştir (bk. Z. V. T o g a n, *On Mubarakshah Ghuri*, d. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, VI, 1932, p. 847—858).

Moğollar devri'ne ait eserler :

114) ʿA l ā - u 'd ī n A ṭ ā M a l i k C u v a y n ī (öl. 1283). *Tārīx-i Cihānguşā* (F), Mirza Muhammad Xan Qazvīnī tarafından *Gibb Memorial Old series*, XVI de, 1912, 1915, 1937 de üç cild olarak neşredilmiştir. Babası Bahaʾ-üd-din Ilhanlıların veziri olup 1235/6 da Moğolistanda bulunduğu gibi yine vezir ve Hülagunun 24 senelik Bağdad valisi olan Aṭā Malik de 6 defa Moğolistanda bulunmuş ve en büyük tarihî hâdiseleri görmüş yahut görenlerden öğrenerek yazmıştır.

115) M i n h ā c C u z e c ā n î, *Tabaqāt Nāṣirî* (F), Gurîler memleketinde bulunarak Cengizin ve oğullarının fütühatını müşahede eden bu müellif eserini 1260 da Hindistanda yazmış, Horezmşahlar ve Hindistan Türk sülâleleri tarihini de mufassalen tavsif etmiştir. Eserin farsca aslı islâm tarihine ait kısımları tayyedilerek W. N a s s á u L e e s tarafından 1864 de Calcutta'da neşredilmiş, tekmil eserin Major R a v e r t y tarafından yapılan ingilizce tercümesi 1881 de Londrada yayınlanmıştır. Eserin mufassal nüshaları için bk. S t o r e y. *PL. II.* 115.

116) Reşīd-u'd-ddịn Fażl-u- 'llah bn Ab-ī 'l-xayr aṭ-Ṭabib (öl. m. 1318), *Cāmiᶜ-u 't-tavārīx* (F). iki büyük cīldden ibaret olup, ilk cildinde (en eski nüshası Topkapı N. 1518) Türk ve Moğolların tarihi, Ulcaytu'nun cülüsüne (1307 ye) kadar. İkinci cildinde (en eski resimli nushası Topkapı, N. 2475) eski İran, Hazreti Muhammed ve Halifeler, Gazneliler, Selçuklular, Horezmşahlar, Salgurlar, İsmailîler, Oğuzlar, Çin, İsraililer, Frenk ve Hind kavimleri tarihi. Birinci cildin baştarafı, Cengizin ölümüne kadar I. Berezin tarafından 1855-1888 de farsça metin ve rusça tercümeleri ile dört cild olarak *Sbornik Letopisey Reşideddina* ismi altında (*Trudy vostoçnago otdelenya Russgako Arxeologiçeskago Obşçestva*, t. V. VII, XII ve XV) Petersburgda; Çengizden sonra dört Kaan ve ahfadı ile Çindeki Büyük Kaanların tarihine ait kısımları yalnız farsça metin olarak E. Blochet tarafından *Histoire des Mongols, successurs de Tchinkkiz Khaghan* unvaniyle *Gịbb Memorial old Series* XVIII olarak 1912 de Leydende; İlhanlara ait kısmının Hulagu hana ait Quatremère tarafından farsça metni ve fransızca tercümesi ile birlikte *Histoire des Mongols de la Perse* unvaniyle 1936 da Parisde (bundan alınarak 'Seyyid Celâl-ü '-din Tahranî tarafından *4 Gāhnāme 1313* s. ye ek olarak 1945 te Tahranda); İlhanların Abaka'-dan Gazana kadarki tarihi Dr. K. Jahn tarafından yalnız farsçası olmak üzere (*Geschichte der İlhane, Abaga bis Gayhatu 1265-95)* 1941 de Prag'da; Gazan Han kısmının farsça metni yine K. Jahn tarafından *History of Ghazan Khan* unvaniyle *Gibb Momiral new series XIV* olmak üzere 1940 Londrada neşredilmiş; İlhanîler tarihi kısmı kâmilen rusça olarak A. K. Arend tarafından *Reşideddin, Sbornik Lẹtopisey t. III* unvaniyle 1946 de Leningradda yayınlanmıştır.

117) Ayni Reşideddin, *Şuᶜb-i pencgāne* (F), yegâne nüshası Topkapı Sarayı, N. 2937. İslâm, Yahudi, Firenk ve Çin hükümdarlarının Moğolhanlarının şeceresi, farsça, arada uygur harfleri ile moğolca izahları havidir. Bu eserin Temür oğulları, Şahruh ve Hüseyin Baykara zamanında ilâveler yapılan diğer bir şekli *Mu 'iz-u 'l-ansāb* ismiyle marufdur, nushası, Paris, cod. Persane, ancien fonds, N. 67. Eserin Topkapı nushası için bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk tarihine Giriş*, 270-71, 381.

118) Abū 'l-Qāsim ᶜAbd-u 'llah Muḥammad bn ᶜAlī al-Qāşānī, *Tārīx-i Ulcaytu*, yazması: Ayasofya N. 3019 h. 718 e kadarki vakayii ihtiva eder.

119) Luṭf-u'llah Hāfīẓ Abrū (öl. 1430), *Ẓeyl-i Cāmiᶜ-u 't-tavārīx* (F), Xanbaba Beyanî tarafından 1317/1938 de Tahranda neşre-

redilmiştir ; ayni zat bu eseri fransızcaya tercüme ederek neşretmişti. (*Hafiz-i Abru, Chronique des rois mongol en İran* Paris, 1936). Zeyl-i Cāmiᶜ-u 't- tavārīx'in biraz başka bir şekilde, galiba yine ayni Ḥāfiż Abrü tarafından tertip olunan şekli Nuruosmaniye, 3271 de bulunmaktadır.

120) ᶜAbdu-u'llah bn Fażl-u 'llah al- Şīrāzī Vaşşaf-u 'l-ḥażra (öl. 1328 sırasında) *Tacziyat-u 'l-amṣār va tazciyat-u'l-aᶜṣar=* Tārīxi Vaṣṣāf (F), m. 1257-1337 senelerinde İlhanlı tarihi, Cuveyni'nin Cihanguşa'sına zeyl gibidir. 5 cild, 1853 te Bombay'de taşbasma olarak neşredilmiştir.

121) Faxr-u 'd-dīn Abū-Sulayman Davūd bn Muḥammad al-Banākitī (Faxr Banākitī, öl. 1330), *Ravżāt-u ūl-i l'-albāb fī tavārīx-i l'-akābir va l'-ansāb* (F), Reşideddin tarihinin her iki cildini bir cildde hulâsa etmiş, fakat bazı ilâveler de yapmıştır. Nüshaları Ayasofya N. 3026 ; Aşir Efendi, 254; diğerleri için bk. Storiey. *II*, 122 Şair olan Benākiti Gazan Ḥanın "Melik uş-şuara" sı olmuştur. Benākiti Sırderya havzasında Taşkendin cenubunda Temür devriden sonra Şahruhiye ismiyle maruf kasabadan neşet etmiştir.

122) Muḥammad bin ᶜAlī- al Şabangāra-ī, *Mecma-ᶜu ʾl-ansāb*, (F); yazması Leningrad, Asya müzesi N. d. 566 İstanbul Yeni Cami. N. 909 Reşideddin'in aleyhtarı olmakla beraber ismini zikretmeden eserinden istifade etmiş ve eserini Reşideddin'in oğlu Giyaseddin Muhammede ithaf etmiştir, bk. Storey. II. 123. Prof. M. Halil bu eserin İlhanlılardan sonra İran'da zuhur eden mulūk-i tavaife ait 760'a getirilen kısmının başka birisi tarafından zeyl-edilmiş olacağını zannediyor.

123) Safī āl-din Muḥammad bn ᶜAli bn Ṭabātabā İbn Ṭıqṭaqā, *Tārīx ʾl-faxrī* (A) 1301 de yazılmış. Ahlward ve Derenburg tarafından h. 1317 de Mısırda neşredilmiştir; İbn Tıqṭāqa devlet idaresi, halifeler ve Moğollar hakkıdda orijinal fikirler söylemiş bir müverrihtir. Tahranda basılan farsçası. (*Tecāri-bu 'salaf* için bk. Storey. . 124.

124 Maḥmud Kütbî (önce "Gitî okunan bu ismin doğru şekli *Yādigār*, V. Tahran, 1949 s. 135-40 da aydınlatılmıştır.) *Tārīx-i Mażaffariya*, (F) Âli Muzafferin 1393te inkirazına kadarki tarihi, *Gibb. Memorial old series, XIV*, 1 (1910) de (s. 613-755) de Hamdullah Qazvini'nin Tarix -i Guzide'sine ek olarak basılmış fakat eksiktir.

125) Mu'īn-u 'd-dīn Yazdî (öl. h, 789 m. 1387), *Mavāhib-i ilāhiya* (F) Âli yazmaları: Ayasofya, N. 3087, 3088, Esad Efendi 2082.

126) K a m ā l- u 'l - d ī n ʿA b d a l a l - r a z z ā q b n a l - F u v- v a ṭ î a l - B a ğ d a d ī, *Al-Ḥavādis-u'l-camiʾa va ʿl-tacārib al-nāfiʾa* (A). İlhanlılar zamanının tarihi, Bağdadda 1351/m 1932 de neşredildi. Bilhassa iktisadî tarih bakımından mühimdir.

127 Ḥ a m:d - u ' l l a h a l - M u s t a f î a l Q a z v ī n î (öl. 1350) *Zafernâme* (F), İslam tarihi ve Moğol tarihi, manzum, 75000 beyit (bk. *İslâm Ansiklopodisi* V, 187). Nushaları British Meseum, Or. 2833, İstanbul Evkaf Müzesi, N. 2041 (838 de Şahruh nushası) ve N. 2042 (808 dan Safaviler nushası),

128 Ayni müellif, *Tārīx Guzīde* (F) İslâm ve Türk tarihi. E· B r o- w n e tarafından *Gibb Memarial old serios*'te faksimile olarak (vol XIV) 1910 da neşredilmiş, ayrı bir cild halinde de indeksleri ve ingilizce hulâcası neşredilmiştir. Bu nusha harekeli olmasına rağmen çok hatalı ve eksiktir; İstanbulda eyi nushaları vardır. (Fatih, 4459, 4460; Esat Efendi, N. 2169; Köprülü N. 1054; Topkapı Sarayı, Mehmed Reşad kısmı, 175).

129) Cemāl-u 'l-dīn Abū- 'l-Fażl bn Muḥammad al -Qarşi, *Mulhaqāt-u 'l-ṣurāḥ* (A). Müellifin 1282 de Kaşgarda telif ettiği *Ṣuraḥ-uʾl-luġa* kitabına ek olarak 1300 lerde yazdığı bir eser. Ortaasya da Karahanlar, Selçuklular, Çagatay hanları ve ulema tarihi. Yazması Leningrad Asya Müzesi N. 430 a. mühim kısımları B a r t h o l d *Turkestan epoxu mongol, naşestviya* I, s. 128-152 de neşretmiştir. Bu eser için bk. B a r t h o l d, *Turkestan*, ingilizcesi 51-52 Bu eserin diğer bir nushası tarafımdan 1913 te Fergenede Yeni Margilan şehrinde bulunmuştur.

130) M u ḥ a m m a d b n H i n d u ş ā h a l - N a x ç i v ā n ī *Dustur-u l-katib fī ta'yin-i 'l-meratib*, İlhanilerin devlet teşkilâtını gösterir inşa numuneleri mecmuası, nuhaları Paris, Suppl, Pers. 463; Viyana A. F. 185; İstanbulda Ayasofya, 3869, 3870; Fatih, 3762, 3763 Aşir Efendi 792.

131 S a m s - u 'd - d i n M u ḥ a m m a d K ā ş ā n î, *Şehname-i Çengīzī* (F) Moğol hükümdarla.ının manzum tarihi, Şehname tazında. Yazması: Lâla İsmail kütüphanesi N. 354

Temür ve oğulları devri'ne ait eserler:

132) Nīzām-u 'd - d i n Ş a m î, *Żafernāme* (F) Temürün seferlerinin tarihi. F. Tauer tarafından Prag'da 1932 de Necati Lugal tarafından yapılan türkçe tercümesi de 1949 de (Türk Tarih Kurumu tarafından)

neşredildi. Buna Hafız Abru tarafından yazılan "zeyl"in bazı kısımları mezkûr F. T a u e r tarafından *Archiv orientalni* IV (Prag 1932). s· 250-59 da neşredilmiştir.

133) Ş a r a f - u 'd - d ī n ʿA l i Y e z d î (öl. 1454), *Zafernāme* (F) Temürün tarihi Mevlevī Muḥammed İlāhdāt ve Asiatic Society of Bengal tarafından iki cild olarak 1887-8de Calcutta'da neşredilmiştir. Pétis de le Croix tarrfından 1720 de neşredilen çok eksik fransızca tercümesi de *(Histoire de Timur Bec)* vardır. Kitabın İstanbuldaki yazmaları için bk. yukarıda, s. 100-101. Zafernâmenin Çağatay hanaları ve ve ilk Türk tarihine dair çok kıymettar malûmatı ihtiva eden bi. cidlik "Mukaddime" kısmı vardır, ki neşredilmemiştir. İstanbulda nüshaları Fatih N. 4425 ve Bayezid Umumî N. 4977 de dir.

134) ʿA b d - u 'l - l a h b n L u ṯ l - u 'l l a h a l - X a v ā f i Ḥ a f ī z A b r ü (öl. 1430) *Mecmū'd-i Ḥāfiẓ-i Abrū* (F). Baş tarafında Tabarī'nin Bal'amī tercümesi, sonrakilerinde Reşideddin tarihi esas olmak üzere vücuda getirilen cihan tarihidir. Temür ve Şahruhun tarihi Nizameddin Şamī'ye zeyl olmak üzere 820 (1416) senesine kadar getirilmiştir. İslâm halifelerinden sonraki sülâleler şu şekilde sıralanmıştır: Moğol hanları Gazneliler, Selçuklnlar, Ḫorezmşahlar, Salguriler, Isma'ilīler. Oğuz Han destanı, Çin, Beni İsrail, Firenkler ve Hindistan tarihi, bütün bunlar Reşiddedin'den alınmıştır. Sonra müellifin kendi eserleri olmak üzere Kert sülâlesi tarihi, Togay Temürün, Emir Velinin ve Serbedārların târihi ve Reşideddinin Cāmiʾ-u't-tavārix'ine zeyl, Muzafferiler tarihi geliyor. Son kısmı Nizameddin Şami'nin Zafername'si ve ona Hafiz Abrūn'ün kendi ilâveleri (bk. yukarıda N. 132) ile bitiyor Mecmüʿa-i Ḥāfiẓ-i Abrü'nun İstanbuldaki nüshaları: Damad İbrahim Paşa N. 919 ve Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü, N. 282 (aynı elle yazılmış nüshaları).

135 Ayni müellif, *Zubdat-u 'tavārīx-i bāysungurî* (F. bazı yazmalarlardaki ismiyle: *Mecma'-u 'tavārīx-i)* 4 "rnb"den ibaret cihan tarihidir Bu eserde Hafiz Abrū Reşideddinden almakla beraber çok yerini müstakil yazmıştır. İlk rub: Enbiya ve eski (Sasani) İran tarihi: İkinci rub: Peygamber ve Mütasim zamanına kadar Halifeler tarihi. Üçüncü rub'. İslâm ve Türk sülâleleri (Şaffari Deylemi, Gazneliler, Selçuklular, Karahataylar. Horezmşahlar, Moğol hanedanı, h. 736 da İlhan Ebu Sad'in vefatına kadar). Bunun yazması Murad Molla, N. 1441 de vardır. Dördüncü rub': Temür ve oğulları h. 830/m. 1427 senesine kadar. Bunlardan 4. rub Fatih N- 4431 de bulunuvor. Zubde'nin tekmil dört rub'unun bir arada, evrakı karışık bir halde, fakat Fatih. N. 4431 deki dördüncü rub'un nüshası kenarında tashihler yapan zatın (ihtimal

müellifin) eliyle yazılan kenar ve satır arası tashihleriyle Topkapı Sarayı N. 1659 da 1. 2 ve 3. rub'ların mükemmel minyatürlü nüshası da Topkapı Sarayı Hazine kısmı, N. 1653 te bulunduğu ilkin 1931 de tarafımdan görülmüştür. Bu son nüsha 1653 Reşideddin'in Cāmiᶜ-u 't-vārīx'inin 14. asır başında Reşideddin için yazılan minyatürlü fakat Hāfiż Abru'nun mukaddime ve ekleri ile Hafız Abru eseri olmak üzere cīdlenmiş nüshasından ibarettir.

Eserin bu üçüncü rub'unun Şahruhun kendi kütüphanesine ait nüshası da yakında Tahranda buiunmuştur (*Yadiğar*, IV, sayı, 9-10, s. 171-76) Hafiz Ebru'uun eserferi için bk. W. B a r t h o l d, *İranı* Taşkent, 1926, s. 82-83 ve Xanbābä Beyānī *Zeyl-u Cvmiᶜ-ut-tavārīx'in* Tahran tabı mukaddimesinde s. 1-34 ve Storey, II. 86-89.

136) G i y a s̱ - u ' d - d ī n ᶜA l ī b n Cemāl-u 'l - İ s l ä m, *Ruznā-ġazāvāt-i Hindistān* (F) Petersburg, 1915. Eserin Taşkent kütüphanesindeki yegâne nushası üzerinden L. Zimin tarafından neşredilmiştir.

137) Şihāb-u 'd-dīn M u ḥ a m m a d M ü n ş ī, (Zikri geçen Gıyaseddin ᶜAli'nin oğlu) *Fetḥ-i vilāyāt-i şāmu arūm*, (F) Temürün Önasya seferlerinin tarihi, "Zafername-i Muḥammed Munşi ismini" de taşıyan bu eser tarafımdan 1917 de Margilan şehrinde buluumuştur; 1913 senesinde ise ancak bu eserin Margilanlı tarihçi Molla Aziz tarafından okunduğu tesbit edilmistir. (bk. Z. V e l i d i d. *Zapiski vostoçn. Otdelenya'* XXII. 310 ve W. B a r t h o l d, *Ruznāme-i gazavāti Hindistān*, a mukaddîmesin, s. XXXIII).

138) M u ḥ a m m a d b n Amīr F a ż l - u 'l l a h al M ū s a v î, *Tarīx-i'l-xayrāt* (F), m. 1428 de telif edilmiş, yazmaları: Oxford, Bodlean-Eliot 2 (1440 nushası, *Aşaḥaḥu't-tavārīx* diye kaydedilmiş); Britsh Museum, Or. 4694 (Tarīx-i 'lxayrāt ismiyle) İstanbulda Hatiçe Turhan. N. 224 (Aşaḥḥ-u 't-tavärīx ismizle).

139) T a c S a l m ā n ī, *Tarīx-i temūrī* (F), önce "Anonymus Şahrux" ismile tanınan bu eserin yazma nüshaları Lâla İsmail Efendi N. 304; Ayasofya, N. 3028, 3029; Fatih, N. 4305 de qulunuyor.

140) Ahmed bn Muḥammad Faşīḥ al-Xavāfī, *Mucmal-i faşīḥī* (F) Şahruh zamanında h. 833/m. 1430 da yazılmış bir umumî İslâm tarihi kendi zamanına kadar getirilmiş, nushası Leningrad Asya Müzesi, N. 581 a.; diğer nüshaları için bk. S t o r e y. II. 90—91. Kısa olmakla beraber hükümdar emriyle değil müstakilen yazılan bir eser olduğundan mühimdir.

141) M u ᶜī n - u 'd - d ī n N a ṭ a n z ī *Tārīx-i mu'ini* (F), 1412-1414 arasında yazılmış, Paris, Suplément Persan, No. 1651 nüshası Şahruh namına yazılan ilk şekli; British Museum Or. 1566 ve Leningrad Asya müzesi, 566 bc. nüshaları Temürün torunu İskender Mirza namına yazılan son şekli olduğu görülmektedir. Barthold bu eseri 1927'ye kadar "Anonymus İskender" ismi altında zikretmiştir. Bu eserin Paris nüshası "Muntaxab al-tavārīx-i Mu-īnī" ismini taşımaktadır. Ortaasya Türk tarihinde bilhassa yerli halk rivâyetlerini aksettirmiş olmak itibariyle büyük bir kıymeti haizdir.

142) C a f e r bn M u ḥ a m m a d a l - Ḥ ü s e y n î, *Tārīx-i ca'-farî* (F) 1433 te yazılmış, Baysungur Mirzanın vefatına kadarki vakayii muhtevi yegâne nüshası Leningrad Umumî Kütüphanesinde, Pers. nov. series, N. 201 de bulunmaktadır; diğer nüshası için bk. S t o r e y II. 86

143) A ḥ m a d b n X ā v a n d ş ā h a l- Ḥ u s e y n î *Zafernâme* (F), Bedi ᶜuzzaman Mirza namına yazılmış Temürün vefatına kadarki vakayii ihtiva eder, yegâne nüshası: Faṭih, N. 4429.

144) Ḥ a s a n b n Ş i h a b - i 'd - d i n b n Ḥ u s e y n b n T ā c- i'd-d i n a l-Y a z d î, *Cāmī'-u'ttavārix-i ḥasanī* (F) 1452 de Muhammed sultan Mirza bn Baysungur Mirza namına yazılmış, yegâne nüshası Fatih N. 4307

145) Uluğbek, *Tarīx-i arbaᶜ-i ūlūş, (=Şacarat-u 'l-atrāk),* nüshaları British Museum. Add 26190; Or. 8106 (bu nüshadan M i l e s' i n, *The Shajarat ul-Atrak,* London 1838 tercümesi yapılmıştır, tam değildir.; bk. B a r t h o l d *Turkestan,* 56-7

146) A ḥ m a d b n M u ḥ a m m a d bn ᶜA r a b ş ā h a l - D i maş-q i *ᶜAca'īb-u 'P-maqdūr fī axbār-i temūr* (A) h. 840/m. 1436 da yazılmıştır. dili mükellef arapçadır. Latince, ingilizce *(Tamerlane or Timür the Great Amir.* transl by I. H. S a n d ı r s. L o n d o n 1936) ve N a z m i z a d e tarafından yapılan türkçe tercümeleri matbudur. Arapçaşı h. 1306/m. 1887 ve saire senelerde Mısırda basılmıştır. Keza bk. B r o c k e l m a n n, *GAL,* II G. 28-30; S. 2425).

147) Kamāl-u 'd-din ᶜA b d - u ᶜr - z z ā q a s -S a m a r q a n d î, *Matlaᶜ-u 's-saᶜdayn va macmaᶜ-u 'l-bahrayn* (F). 1304 te İlhanlı Ebu Said Han'in doğumundan başlayıp Hüseyin Baykara zamanında 1471 e kadarki vakayii ihtiva eder Yazmaları İstanbulda; 1. cildi, Esad Efendi, N. 2125; 2 cildi, Fatih, N. 431; en mükemmeli Edirnede Sultan Selim çamiinde, N. 1492 de bulunan ve h. 881/m. 1477 de müellifin kendi eliyle yazılan nüshadır. Bu eserin h. 802-833 senelerine ait kısmı

Dr. Muhammad Ş a f ī tarafından 1360/1941 de Lahurda taşbasma olarak yayınlanmıştır.

148) M i r x o n d, (öl. 1498) *Ravżat- u'ş-şafā* (F). Alişir Nevayi namına yazılmış bir umumî thrih 1475 senesine kadarki havadisi ihtiva eder. Bundan sonraki kısmı torunu Hondemir tarafindan ilâve edilerek 1506 ya kadar getirilmiştir, 7 cilddir. 1804 te Bombey'de taşbasma olarak yayınlanmıştır. Bazı parçaları lâtinceye, fransızcaya ve ingilizceye tercüme edilerek neşredilmiştir; bk. S t o r e y. II. 92 — 101.

149) G i y a s - u 'd d i n X o n d e m i r (öl. 1535. *Ḥabīb-u s-siyar fi axbār-i afrād-i 'l-başar* (F), anne tarafından büyük babası olan Mirhond'un eserinkine benzer bir plânla kaleme alınmış İslâm tarihidir. 1527 senesine kadarki vakayii ihtiva eder, Beheri 4 cüzden cild teşkil eden bu eser 1857 de Bombay'de iki cild olarak taşbasma ile yayınmıştır. Bunun da Çağatay hanlarına ait kısmı Fransızca olarak neşredilmiştir. (M. C. D e f r é m e r y, *Histoire des Ḳhan Monogls du Turkistan, extraité du Habib essier*, Paris, 1852). Diğer iktibas ve tercümeler için bk. *Storey*. II. 101—109.

Moğollar devrinde şehirler tarihine dair yazılan eserler;

150) Mu'in-u 'd-dīn M u ḥ a m m a d a l - İ s f i z ä r ı a l Z a m c ī *Ravzāt-u 'l-cannāt fī avsāf-i madinat-i Herāt* (F), 1492 de telif olunmuştur. Yazmaları: İstanbul Üniversite Kütüphanesi farsça, eserler N. 698; Paris, Supll. Persan N. 14 44 Leningrad, Asya Müzesi N. 574 agh.; bir kısmı B a r b i e r de M e y n a r d tarafından Journal Asiatique'de 1860-61 (t. XV, XVI) de fransızca olarak neşredilmiştir.

151) Ḥ u s e y n bn M u ḥ a m m a d Ā v ī, *Tarcuma-i māhāsin-i işfahān* (F), Selçuklu Melikşah zamanında yazılan Maḥāsin-i Isfahan'ın h. 729/m 1329 de İlhanlılar zamanındaki vaziyete dair ilâvelerle yapılan tercümesidir. 1949 da Tahranda Abbas İqbal tarafından neşredilmiştir.

152 S a yfi b n M u ḥ a m m a d bn Ya'qūb al Haravi, *Tārix Nāme-i Herāt* (F), h. 717/m 1317 sırasında yazılmış M u ḥ a m m a d Z u b a y r a l-S i d d i q i tarafından 1944 te Calcutta da neşredilmiştir. 786 sayfa tutan bu eser de İlhanlılar devrinde Heratın tarihi tasvir edilmiştir.

İlhanlı ve Temürlüler devrinde iktisadi hayat'a ait eserler:

153 Ḥ a m d-u'l l a h M u s t a v f i Q a z v ī n ī, *Nuzhat-u'l-qulūb* (F), unde münderec malûmat (bk. *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, 1, 21-27: *İslâm Ansiklopedisi*, II, 108-109),

154 ʿA l ā' T a b r i z ī *Sa'ādetnâme* (F), Konya Yusuf Aga. N. 1756 (bk.) *Türk hukuk ve iktisad tarihi mecmuası*, I, 3 v.d.

155) ʿA l ā-u 'd - d ī n M u ḥ a m m a d b n G i y a ve F a l a k - u 'l-M a' āl ī, *Risāla-i Fālakiya* (F) Ayasofya N. 2756 bk. W. Hinz d. *Der Islam* XXIX Berlin 1949 s. 1 v.d. 113 v.d.

156) ʿİ m a d-i S a r ā v î *Cāmi-u 'l-hisab*, Konya Yusuf Aga N. 5038 ve 5927 h. 738 senelerinin bütçe hasaplarını ihtiva eder.

157) 'A l ī M u ḫ a m m a d a l Q u m ī *Ṣ a m s - u ʿs-siyāq*, Şahruhun emriyle h, 831/m. 1428telif olunmuş ve h. 842/1438 defternameçe' sini de ihtiva etmektedir Nushası Ayasofya, 3986. Bk. W. H i n z, *Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15 Jahrhundert Die Welt des Orients*, III (1949) s. 313-340.

3

BATI TÜRKLERİ TARİHİNİN KAYNAKLARI

Mısır ve Suriye Türkleri'ne daîr olanlar:

158) Ş i h ā b - 'l - ī d n A b ū - Ş ā m a h (öl. m. 1268), *Kitāb-u 'P-ravżatayn fi axbār-i l-davlatayn* (A). Nureddin Zengī ile Salâheddin Eyyubī zamanının tarihi Mısırda basılmış fransızcası: B a r b i e r de M e y n a r d, *Abou Chamah,|Le livre des deux jardins*, Paris, 1891-1901 Bu kitaba müellifin kendisi tarafından yapılan "zeyil" de Mısırda basılmıştır.

159) M u ḫ a m m e d bn İ b r a h i m bn ʿA l ī b n a l - Ş a d d ā d (öl. 1285), *Al'-Aʿlāq al-ḫażīra fi zikr-i umarāʿi 'l-şām va 'l-cezīra* (A) Haleb ve Suriye taraflarının tarihi coğrafyası ve eşhasa göre tarihi. Yazmaları: British Museum, Arab 281 (cüz. 3) Ayasofya, 3084 (cüz 1), Revan köşkü, N 1564 (cüz 2), Bk. C. Brockelmann, *GAL*. I, G. 482, S. 883 ve *Al maşriq*, 1935 cüz 2, s. 161-273.

160) Q a r a ṭ ā y a l - ʿİ z z ī a l - X a z ī n a d a r ī, *Mecmū-u'l-navādir mîmmā carā li'l-avā'il vä 'l-avāxir*, (A) bk. C. Broc kelman, II, G. 54, S. 53), İlk İlhanîler ve Ehlisalip meselelerine dair çok kıymettar hatıraları muhtevi bir eser Yazmaları Gotha, arab. 1655 (h. 616-681 seneleri vekayiini muhtevi 8. cüz), Hindistanda, Rampur, I. 632.

161) Amir Baybars al-Manşur al-Davadār (öl. 1325), *Al-Zubdat-u ʾl-fikra fi tārix-i ʾl-hicra* (A). 10 cild, (Saxavī *Al-iʿlām*, s. 150 ye göre 25 cild), umumî islâm tarihi. Yazmaları: 4 cild Upsala, 231; 5 cild Paris 1572; 6.9 cildleri Oxford Bodlean, 1, 711, 704, 701; 10. cildi British Meseum, 1233 (bk. Brockelmann, *GAL, II, G. 44, S. 43* Tiesenhausen-İzmirli İsmail Hakkı, *Altın Ordu*, I, 158.)

162) Ayni müellif, *Al-Tuḥfat-u 'l-mulūkiya fi ʾlldavlat-i 'l-turkiya*, m. 1249-1321 arası Memluklar tarihi, yazması Viyana, N. 804.

163) Muḥyı 'l-dīn Abā 'l-fażl ʿAbd-u 'lakbn Abd-i 'l-Żāhir al-Saʿdī (öl. 1293), *Sirat-u malik-i 'l-ẓāhir bāybars* (A). Baybars (1260-77) ın tarihi. Kütüphanelerde de en çok müellifin oğlu Fatiḥ-u 'd-dīn Muḥammad ve İbn Şafī tarafından yapılan muhtasar şekilleri bulunmaktadır; bk. Brockelman, *GAL*, I. S. 550-51.

164) Abu-Bakr bn ʿA bd-u'llah bu Aybekal-Davadarī (öl. 1331 *Durar-u ʿl-ticān ve gurar-u tevārix-i 'l-azman*, 9 cild Qılavun tarihi (1279-1290). Yazmaları: Damad İbrahim Paşa, N. 913.

165) Ayni müellif, *Kanz-u 'l-durar va camiʿ-u 'l-ġurar*, 9 cild. Yazmaları: (müellifin yazısı), Ayasofya N. 3073-3077 (1, 2, 4, 5. cildleri); Topkapı Sarayı, N. 2932 (3, 6, 8, 9. cildler). Her iki eser umumî İslâm ve Memlûkler tarihinden maadâ bir milliyetçi Türk tarafından kaleme alınmış olmakla Türk ve Moğolların ananelerine ve rivâyetlerine de ehemmiyet vererek yazılmıştır. (bk. *Türk Yurdu*, c. III, 1925, sayı 14, s. 135-141; yine C. Brockelmann, *GAL*, Ii, S. s. 44).

166) Abū 'l-Qāsim al-Birzālî (öl. 1339). *Tārix-u miṣr va dimaşq* (A), Abū 'l-Sāma'nın kitabına zeyl. 1338 e kadarki hadiseleri ihtiva eder. Yazması Köprülü, N. 1047 (bk. Brockelmann *GAL*, II. G. s. 36, S. s. 33-50; Tieeenhausen-İzmirli İsmail Hakkı, I, 314 - 319.

167) Şihāb-u 'l-dịn Aḥmád al-Nuvayrī (öl. 1332) *Nihâyêt al-arab fi funūn-i 'l-adab* (A), ansiklopedik mahiyette bir eser. 30 cild (bk. C. Brockelman, *GAL*, II. G. 149-140, S. 173-4) Yazmaları Ayasofya, N. 3511-3527, yâni ceman 17 cildi var, çoğu müellifin el yazısı: Köprülü-Fazıl Ahmet, N. 221-224; Paris N. 1573-1579, 5050 Mısırda 1930'dan beri basılıyor.

168) Şihāb-u 'i-dīn İbn Faẓīl-i 'Hah al-Umarı (öl. 1349), *Masālik-u 'l-abṣār va mamālik-u 'l-amṣār* (A). 24 cild. Yazmaları

Ayasofya, N. 3415-3439; Topkapı Sarayı, N. 2797. Mısırda neşrine 1924 te başlanmış ise de şimdiye kadar *ancak ilk cildi çikmıştır.* Eserin Türk tarihi bakımından en mühim olan kısımları 1-3 cildlerdeki coğrafî tarihî ve iktisadî malûmattır. Anadolu beyliklerine ait olan kısmı Fr. Taeschner tarafından 1929 da neşredilmiştir. Avruada diğer istinbatlar da yapılmıştır; bk. C. Brockelmann, *GAL*, II. G. 141, S. 175-6 ve Tiesenhausen-İsmail Hakkı, *Altın Oryu* I, 361-414.

169) Amīr Badr-u 'l-dīn Bektāş al-Faxirī (öl. 1349) *Tārīx salāṭin-i mişr va 'l-şām va'l-ḥalab* (A) 7 cilddir, h. 691-709/m. 1292-1309 senelerinin vakayiini ihtiva eden 7 cîldini Münich, N. 406 yazmasından alarak K. Zetterseen, *Betröge zur Geschichte der Mamluken-Sultane,* Leiden 1913 neşretmiştir (bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, S. 34).

170) Mufażżal bn Abī 'l-Fażā'il (öl. 1350 lerde), *Al-Nahc-u 'l-sadīd va'-durr-u 'l-farīd fi mā bac d-a tārīx-i ibn-i 'l-camid* (A), m. 1260-1348 seneleri vakayiini ihtiva eder. Yazması: Paris, N. 4525 Arabî metnî ile fransızca tercümesi neşredilmiştir: E Blochet, *Histoire des Sultan Mamluks,* d. *Patrologia Orientalis,* t. XII, XIV, XX. Mufazzal Mısırlı bir hıristiyandır, diğer bir Mısırlı hıristiyan Circıs ibn-u 'l Amīd'in eserine "Zeyl" olarak kaleme almıştır; bk. C. Brockelmann, *GAL*, I, G. 348, S. 590 ve Tiesenhausen-İzmirli İsmail Hakkı, *Altın Ordu* I, 320-349.

171) Badr-u 'l-dīn bn Ḥabīb al-Ḥalabī (öl. 1375), *Durrat-u 'l aslāk fi davlat-i 'l-atrāk* (A). 1250-1375 seneleri vakayiini ihtiva eder. Kusurlu bir eserdir. Yazmaları: Yeni Cami, N. 849; Damad İbrahim, N. 911-912 (müellifin el yazısı); Topkapı Sarayı, 3011; Hatice Sultan, 233 ve Paris, arab. N. 4680. H. F. Veijers ve A. Meursinge tarafından 1840 da neşredilmiştir (C. Brockelmann II, G. 37, S. 35).

172) Nāṣir-u 'l-dīn bn Muḥammad İbn-u 'l-Furat (öl. 1405) *Tārīxu- 'l-duval va 'l-mulāk* (A). İslâm tarihi, 9 cild. 1107-1395 Seneleri vukuatını ihtiva eder. Yazmaları (müellif yazısı) Viyana N. 814. 8-9. cildleri Costi Zurayk tarafından Beyrut'ta 1938-39 senelerinde basıldı. Bk. C. Brockel, mann II, G. 50, S. 49

173) Ṣārim-u 'l-dīn İbrāhīm bn Muḥammad ibn-u Doqmāq (öl. 1407), *Nûzhat-u 'l-anām fi tārīx-i 'l-islām* (A). 1382 de tamam olmuş islâm tarihi, 12 cild. Yazmaları: Paris, N. 1597, Gotha, arab, N. 1570; Köprülü, N. 1052.

174) Ayni müellif, *Al-Cavhar al-ṣamin fī siyar-i 'lxlafā va 'l-salāṭīn* (A). h. 818/m. 1414 e kadarki vakayii ihtiva eder. Yazmaları: Ayasofya N. 3172; Fatih, N. 4313.; Esad Efendi, N. 2243 İbn Doqmaq ve eserleri için bk. C. Brockelmann, *GAL*, II. G. 50, S. 49-50

175) ʿAbd-u 'l-raḥmān İbn Xaldān (öl. 1406), *Unvān-u '-ʿibar va divān-u 'l-mubtadā va 'l-xabar* (A), 7 cild. 1284/1867 de Mısırda neşredilmiştir; simdi yeniden basılıyor.

176) Taqi-'l-dīn Aḥmad al-Maqrīzî (öl. 1442), *Al-Sulūk fi ma'rifat-i 'l-duval-i va 'l-mulūk* (A). h. 831/1427/28 senesine kadarki vakayii ihtiva eder. Bu eseri Quatremére, fransızca olarak iki cilde hulâsa etmişti (*Histoire des Mamluks*, Paris. 1842); 1934 den başlıyarak Mısırda tam olarak neşredilmektedir, şimdiye kadar h. 791 senesine kadarki vakayii ihtiva eden cildleri intişar etmiştır. Bk. C. Brockelmann, *GAL* II. G. 39 - 40, S. 36 - 38.

177) Badr-u 'l-dīn Muḥammad bn Aḥmad al-ʾAynī (öl. 1451), *'İqd-u'l-cumān fī tārix-i ahl-i 'l-zaman* (A) 1446 ya kadarki İslâm tarihini 24 cilde toplamıştır. Yazmaları. Veliyeddin Efendi, N. 2374-2396 (müellifin el yazısı); Topkapı Sarayı, 2911, 2912 Topkapı Bağdad Köşkü, N. 278 Süleymaniye, 830-935; Esad Efendi 2317, 2321, 2346, Âşir Efendi, N. 678. Maqrīzī veʾ Aynī Kahire belediye ve zabıta reisi olduklarından eserlerinde «dünyevî» meselelere çok yer ayırmış, kültür hayatına ve iktisadiyata ait mühim malûmat vermişlerdir. ʿAynī için bk. C. Brockelmann, *GAL*. II. G. 52-53 S. 51.

178) Aḥmad bn ʿAlī bn Muḥammad İbn Ḥacar (öl. 1449), *İnbāʾu ʾl-ġumr bī abnā-i 'lʾumr* (A), H. 773-850/m. 1371-1446 seneleri vakayiini ihtiva eder. Yazmaları Yeni Cami, N. 814; Köprülü N. 1005-1009 (5 cild); Nuruosmaniye, N. 3056; Ayasofya N. 2974 Paris arab N. 1602-1804. Bunlar yukarıda, N. 68 de zikri geçen İbn. al-Kassīre zeyil gibidir. İbn Ḥacer için bk. Brockelmann, *GAL*, II, G. 67-60, S. 72-76.

179) Abū 'l-Maḥāsin Yūsuf bn Tagriberdī (öl. 1469) *Al-Nucūm-u 'l-ẓāhira fi mulūk-i miṣr va 'l-qāhira* (A), Misırın İslâm-anlaşması devrinden başlayıp m. 1468 synesine kadarki mufassal tarihi 7 cilddir 1-2 cildleri 1851, 1855 te Juynboll tarafından Leyden'de cild 2 nin son kısmı ile, cild 3-7 William Popper tarafından California'da Berkley'de 1909-1920 seneleri arasında (*Abu 'l-Mahāsin*

bn Taghribardī, Annals ismi altında) neşredilmiştir. 1929-1941 seneleri arasında 9 cildi Mısırda yeniden basıldı ve daha tamam olmadı. Aynı müellifin h. 845 -864 seneleri vekayiine ait ve Maqrizi'nin «Sulûk»'une zeyl olarak yazdığı *Havādis̱-u 'l-duhūr fī mażā 'l-ayyām-i va ˛l-şuhūr* nam eseri ayni W. Popper tarafından 1932 de neşredilmiştir. İstanbulda Al-Nucūm al-ẓāhira'nın yazmaları; Köprülü N. 1181; Ağa, N. 856; Ayasofya, N. 3494-3499 da bulunmaktadır. İbn Tagriberdi'nin diğer eserleri için bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, G. 41, S. 39.

180 Calâl-u 'l-dīn al-Suyūṯī (öl. 1505), *Husn-u 'l-muḥażara fi axbār-i mis̱ri va 'l-qāhira* (A) Mısırın 1497 senesine kadarki tarihi. İstanbulda Yazmaları; Ayasofya, N. 3178; Veliyeddin Efendi, 2416; Yeni Cami, N. 844-846; Süleymaniye. N. 825; Kılıç Ali, 351; Hamidiye N. 340; Paris N. 1796-1810 Suyuṯi'nin diger tarihi eserleri için bk. C. Brockelmann, *GAL,* II, G. 156-158, S. 195-198

181) Abu 'l-Valīd Muḥammad bn Muḥammad İbn-u 'l-Şiḥna (öl. 1412), *Ravż-u 'l-maānẓır fi axbār-i 'l-avāi'l va 'l-avāxir* (A), Abu 'l-Fida'yi hülâsa etmiş ve ona ilâveler yazmıştır. İbn al-Aşīr tarihinin 1303 deki Mısır tabının 11. ve 12 cildlerinin hamişinde basılmıstır; bk. Brockelmann *GAL*, II, G. 141-2.

182) Abu Bakr bn Aḥmad bn Qāżi Şuhba al-Dimaşqî (öl.1448), *Al-i ʿlām bi-tārıx-i ahl- 'l-islām*, Zahabiye zeylidir Yazmaları: Feyzullah Efendi, N. 1403 (müellifin el yazısı); Köprülü, 1027; Paris, N. 1598 — 1600. H. 780 tarihine kadarki vakayii ihtiva eder.

183) Abū ʾl-Barakat Muḥammad bn Aḥmad İbn Ayās (öl. 1524), *Badāyiʿ-u 'l-zuhūr fi vaqāyiʿ-i duhūr* (A), İlk 3 cildi h. 1311 — 22 de Mısırda basılmış (c. I, h. 810 a kadar; c. II, 811 — 906 c. III. 922 — 928; 3 — 5 cildleri P. Kahle ve M. Mustafa tarafından İstanbulda basılmıştır; (c. III, 872 — 905 yıllar; c. IV, 906 — 921 yıllar; c. V, 922 — 928 yıllar) bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, S. 405

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi'ne dair kaynaklardan başlıcaları şunlardır:

184) Şams-u'd-din Muḥammad al-Cezari (öl. 1425), *Ẕāt-u 'l-şifā fi sira-i 'l-muluk va 'lxulafā* (A), kısa umumî tarih olmakla beraber Osmanlı tarihine dair kayıtları da havidir. Yazmaları: British Museum, arab. 616; Berlin, N. 9692. Bk. C. Brockelmann, *GAL* II, G. 203, S. 277.

185) *Tafṣil-u'l-aqālim-i 'l-sabʿa* (A), İkinci Murad zamanında yazılmış küçük parça risale, ilk Osmanlılar tarihine, umumî coğrafya ve Anadolu coğrafyasına dair mühim malûmatı ihtiva eder. Mükrimin Halil Yinanç'ın milkidir.

186) Abdurrahman bn Muhammad al-Bistāmī (öl. h. 845/m. 1441) *Nažm al-sulūk fi musamarat-i 'lmulūk* (A). Ayasofya N. 3503; yine *Durrat-u tāc-i 'l-rasā'il* Nuruosmaniye, N. 4905: *Al Fava'iḥ-u '-misklya*, Atif Efendi, N. 1474; Pertevpaşa N. 499 ve Manisa, Muradi-N. 1470 nam eserleri vardır. Muhtelif risaleler birliği olan bu son eserde 80 risale olarak *Al-Tibr-u 'l-masbūk fi tavārıx-i 'l-mulūk* nam eseri bulunmaktadır. Benim gördüğüm Manisa Atıf Efendi ve Pertev Paşa nushaları ancak 30 risaleyi ihtiva eder. Al-Tibr-u 'l-masbuk bundan sonraki kısımda geldiğinden bu nushalarda bulunmuyor. Bu zatın muhtelif mevzulara ait diğer eserlerinde de dağınık olarak bazı tarihi mâlumat bulunmaktadır.

187) Şair Ahmedî'nin (vef. 1412) kendi *İskendername*'sine (T) yaptığı ilâveler ki, Osmanlılara ait kısmı Nîhad Sami Banarlı tarafından *Türkiyat Mecmuası* VI da neşredilmiştir. İlhanlılara ait kısmı daha neşredilmemiştir.

188) Âşıkpaşazâde, *Tevarih-i Al-i ʿOsman* (T), 1477 e kadar, mufassal, 1502 ye kadar da kayıtları var. İstanbulda 1332 (1916) ve Leipzig'de 1922 de neşredilmiştir.

189) Şukrullah, *Behcet-ü '-tevarih* (F), umumî tarih, Osmanlı tari-1488 e kadar geliyor; türkçeleştirilerek Nihal Atsız tarafından 1939 da *Dokuz boy Türkler ve Osmanlı sultnaları tarihi* ismi altında neşredilmiştir.

190) Uruc bn ʿÂdil, *Tevarih-i Al-i ʿOsman* (T), 1967 ye kadar, 1925 Hannover'de neşredilmiştir. *Ebülfeth Sultan Mahmud Han* (T) 1484 e kadar, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın 26—38 sayılarına ilâve edilerek neşredilmiştir.

191) Tursun Bey, *Tarih-i.*

192) Nuhammad Neşrî, *Kitatab-ı Cihânnumâ* (T), umumî tarih 6 ıncı cilt Osmanlı tarihi, 1492 de telif olunmuştur, ilk cildi 1949 da Türk Tarih Durumu tarafından neşredilmiştir.

193) *Anonim Tarih-i Âl-i ʿOsman*, Fr. Gise neşri (T) 1922 1555 e kadar gelir.

194) Sinan Çelebi Bihişti *Tarih*, 1481 e kadar Nushası Brit. Museum. Add, 7869 ve Add. 24, 955. Bk. *Der İslâm*, XII, 106 v. p.

195) İdris Bitlisî *Heşt-i Bihişt* (F), 1506 ya kadar. Farsça olup daha neşredilmemiş, fakat ediliyor; İsatnbulda nushası Nuruosmaniye, N. 3078.

196) Ḥadīdî, *Tarih-i Âl-i ʾOsman* (T) 1522 ye kadar, yazması Es'ad efendi N. 2081 bk. GOG I, 220 v. d.

197 Kemal Paşazade, *Tevarihi Âl-i ʿOsman* 10 cild. Nüshaları Ali Emiri Efendi, Tarih Kısmı. No. 28-31. cild *Mahaçnâme* (T), Yazmaları İstanbul; Fatih N. 4221, Es'ad Efendi. N. 2087.

198 Sadrıazam Lutfi Paşa, *Tavarih-i Âlʾ Osman* (T) 1553 e kadar, 1341 (1925) te İstanbulda basılmıştır.

199 Muhyiddin Cemalî Zenbilizade (öl. 1550), *Tarih-i Âl-i Osman* [T] 1549 e kadar Yazmaları: Berlin 207, Viyana N. 1000. Bk. Babinger GOG, s. 72—74.

200) Musliheddin Lârî, *Mir'āt-ü'l-edvār va mirkat-ü'l-ahbār* (F), 1566 ya kâdar Yazma: Ayasofya, N. 2085; Hüsrev Paşa, N, 345

201) Mustafa Çelebi Koca Nişancı *Tabakât-ü'l memâlik ve derecât-ü'l- mesâlik* (T), 1555 e kadar. Yazmaları: Ayasofya, N. 3296, Es'ad Efendi N. 3215.

202) Küçük Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih-i Nişancı* (T) 1561 e kadar 1279 da İstanbulda basılmıştır.

203 Şemsi Ahmet Paşa (öl. 1580). *Şehname-i Sultan Murad* (T) 1579 kadar gelen manzum Osmanlı Tarihi. Yazmaları: Viyana, N. 1025; Paris, Schefer N. 1149. Babinger s. 105.

204) Mustafa 'l-Cennâbî, (öl. 1590). *Al-aylam-u 'l-zāḥir fi axbār-i 'l-avā'il va 'lavāxir* (A) 1588 e kadar. Nushası Nuruosmaniye 3008, türkçe tercümesi yine orada N. 3099—3102.

205) Mehmed Paşa Asefî, *Şecaatnâme* (T. manzum) Özdemiroğlu Osman Paşanın şarktaki faaliyeti, Azerbaycan vakaları, 1586 ya kadar. Yıldız kütüphanesi yazması : N. 304. 86 kadar minyaturle.

206) Şeyhulislâm Hoca Sâdeddin Efendi, *Tac-ü'l-tevarih* (T), 1521 e kadar. İki cild, İstanbul, 1280 (1864) te matbu.

207) Solakzade Mehmed Hemdemî Efendi, *Solakzade Tarihi* (T), başlangıçtan 1053 e kadar. 1297 (1881) de başılmış, bir cild. Hoca Sâdeddin tarihinin sadeleştirilerek bazı ilâveler yapılmasın-

dan ibarettir. 1521 den sonraki kısımları kendi eseridir. Prof. Cavid Baysun'un tetkikatına göre bu kısmın Kanuni'den sonraki zamana ait fasılları Hasan Beyzade tarihinden alınmıştır.

208) Âli Efendi, *Künhü'l-ahbâr ve lakh-ü'l-efkâr* (T), 1597 ye kadar. Umumî tarih, 4. ncü cildi Osmanlı tarihi; Fatih devrine kadar kısmı, diğer islâm sülâleleri tarihi ile beraber 5 cild olarak 1277—1285 te basılmıştır. Basılmıyan kısımlarını muhtevi yazmaları Nuruosmaniye 3400—3409; Es'ad Efendi, N. 2161.

209) Mustafa Selânikî, *Tarihi Selânikî* (T), Süleyman Kanunînin başlangıcından 1599 a kadar, bir cild, İstanbul 1281 de basılmıştır. Selanikî'nin h. 1001-1008 senelerine ait gayrı matbu kısmı Veliyeddin Efendi N. 2368, Esad Efendi, 2259 da bulunmaktadır.

210) İbn Yusuf el-Vaᶜiz, *Al-Futūhāt-u 'l-murādiye* (A). Üçüncü Murad zamanının mufassal tarihi, Atıf Efendi kütüphanesi, N. 1912.

211) Ahmed bn Yusuf el-Karamânî, *Axbār-u 'l-duval va āṣār-ü 'l-uvāl* (A), 1599 a kadar. Mısırda İbn'l-Asîr tarihinin Bulak tabının 11-12 nci cildlerinin kenarında basılmıştır.

212) Mehmed Nişancızade, *Mirât-ü 'l-kâinât* (T), 1566 ya kadar, 1257 de Bulak'ta ve 1290 da İstanbulda iki cild olarak iki defa basılmıştır.

213) İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi* (T), 1520—1639 (927—1094 hc.) senelerin tarihi, iki cild 1283 te İstanbulda basılmıştır.

214) Kâtip Çelebi, *Fezlike* (T), 1591—1654 (1000—1065 hc.) seneleri tarihi, iki cild, 1286—87 de basılmıştır.

215) Aynı müellif, *Takvim-ü 't-tevârih* (T), (h. 1058/m. 1648) e kadar kısa hülâsa, 1733 te İbrahim Müteferrika tarafından neşredilmiştir.

216) Şeyhulislâm Abdülaziz Karaçelebizade, *Ravżat-ül-ebrär* (T) Matbu kısmı 1645 (1055 hc.) e kadar, 1284 de Bulakta basılmıştır. 1646 — 1657 (1056 1068 hc.) e kadarki kısmı neşredilmemiştir. Yazması: Ayasofya, 3047 Nuruosmaniye, N. 3149 — 3151.

217) Hazarfen Hüseyin Efendi, *Tenkih-i tevarih-i mülük* (T), umumî tarih ve 1672 ye kadar getirilen Osmanlı tarihi. Bu eserde Roma ve Bizans tarihleri İslâm âleminde ilk defa olmak üzere Lâtin ve Bizans kaynaklarından vasıtasız istifade olunarak yazılmıştır. Eser daha neşredilmemiştir. Yazmaları: Ayasofya N. 3166; Es'ad Efen-

di N. 2236; bk. *Zeitschr d. Deutsch. morgeul Ges.* XXX, 468 ve Babinger GOG, 228 — 231.

218) Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga, *Sîlâhdar Tarihi* (T), Kâtip Çelebinin Fezlekesine zeyl olarak kaleme alınmıştı, 1654 — 1694 senelerine ait iki cildi basılmış, 1694 — 1720 senelerine ait olup "Nusrctname" ismini taşıyan üçüncü cildi dahi intişar etmiştir. Yazması Veliyeddin Efendi, N. 2369.

219) Ahmet bn Lütfullah Müneccimbaşı, *Camiᶜ -ü-düvel* (yahut *Sahaif-ü 'l-ahbar*) (T). Umumî İslâm tarihi, Osmanlı tarihi ise 1672 ye kadar getirilmiştir. Kitabın şair Nedim tarafından yapılan türkçesi 1295 te İstanbulda 3 cild olarak basılmıstır; kitabın daha çok mufasal olan arapça aslı *(Ṣaḥā'if-u ᶜl-axbār fi vaqāyīᶜ-i 'laᶜṣār)* gayrimatbudur. Yazmaları: Beyazıt umumî kütüphanesinde N. 5019 — 5020; Hamidiye N. 915; Esad Ef. 2101 — 2103

220) Mustafa Na'îmâ Efendi, *Tarih-i Na'îmā (Revżat-ü 'l-hüseyn fi hulasat-i ahbâr-i 'l-hafikayn)* (T), 1591 — 1659 (1000 – 1070 hc.) seneleri vakayiini havidir, 6 cild olarak iki defa basılmıştı. Osmanlı "vakanuvis" lerinin piri sayılır.

221) Râşid Efendi, *Tarih-i Râşid* (T), 1660 – 1721 (1071—1134 hc,) senelerinin tarihi ve Na'îmânın devamıdır, son cildi Çelebizadenin eseri olmak üzere 3 ve 5 cild olarak 1740 ve 1865 senelerinde iki defa basılmıştır.

222) Esirî Hasan bn Şeyh Hüseyn (öl. 1727) *Miᶜyâr-ü 'd-düvel ve misbâr-ü 'l-milel* (T). Macaristanda bulunmuş olan bu müellif eserine haritalar da eklemiştir. İki cilddir. Yazmaları: Esad Efendi, 2109, 2110; Hekimoğlu Ali Paşa, N. 803.

223) İsmail Asım Efendi Küçükçelebizade, *Tarih-i vakayiᶜ* (T), 1722 — 1728 (1135 — 1141 h.) seneleri vakiatının tarihi, İstanbulda 1741 de basılmıştır.

224) Mustafa Sami, Hüseyin Şakir ve Mehmed Suphi. *Tarih* (T) leri 1730 — 1743 (1143—1156 h.) senelerinin vakayii. 1198 de iki kısımdan mürekkep bir cild olarak basılmıştır.

225) Süleyman 'İzzî, *Tarih-i vakayiᶜ*, (T) 1744—1752 (1157-1165 h.) senelerinin vakayii; 1199 da iki kısımdan mürekkep bir cild olarak basılmıştır.

226) Mustafa Vâsıf Efendi, *Mahasin-ü 'l-asâr ve haka'i-*

kü'l-ehbâr (T), 1752 — 1774 (1166—1188 h.) senelerinin tarihi. 1219 da İstanbul da ve iki cild olarak 1246 da Bulak'ta basılmıştır.

227) Mehmed Asım Ayıntabî, *Asım tarihi* (T), 1787—1808 (1202—1223 h.) senelerinin tarihi iki cild olarak basılmıştır.

228) Ataullah Şânizade, *Şanizade Tarihi* (T), 1808—1820 (1223—1236 he.) senelerinin tarihi, 4 cild olarak İstanbulda matbu

229) Sahhaflar Şeyhizade Es'ad Efendi, *Tarih* (T), (1729 1141 h.) senesinin tarihi. Yazması Es'ad Efendi. N. 2083—2084 de bulunuyor. OTEM, nin 1 ci cildine bakılsın. Ayni müeliifin Şānizâdeye zeyli, Viyana N. 11494 ve *Üssi zafer* kitabı, ki iki defa basılmıştır.

230) Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, (Vakâyi-ᶜi Devlet-i ᶜaliye-i ᶜOsmaniye)* (T), 1774—1830 (1188 1241 h) Mustafa Vâsıf Efendi tarihini devam ettirmek üzere kaleme alınmış, 12 cild olarak üç defa basılmıştır; Osmanlı vakayinamelerinin en mufassalıdır. Cevdet Paşa'nın ilk cildinde saydığı kaynaklara bakılsın.

231) Lutfi Efendi, *Lutfi Tarihi* (T), 1825—1849 (1241-1266 hc) senelerine ait olan kısmı 8 cild olarak basılmış, kalan 7 cildi yazma halinde olup 1876 (1293 h) ye kadar gelmektedir.

232) Hayrullah Efendi, *Tarih-i Devlet-i ᶜaliye-i ᶜOsmaniye* (T), başlangıçtan 1648 (1058 senesine kadar olan vakayiin tarihi 18 cüz 2 cild hallnde 1292 de basılmıştır.

233 a) Tayyarzade Ata Bey, *Tarih-i ᶜAṭa* enderun tarihidir, 5 cild ve matbudur.

233 b) Seyyid Mustafa Nuri Paşa, Netâyic-ü'lvukûᶜāt (T) Osmanlı tarihinin tenkidî tasviri ve itimada en şayan olanlarından biridir. 1294, 1327 senelerinde 4 cild olarak iki defa basılmıştır.

234) Diğer İslâm memleketlerinde Türkiyeye ait yazılmış tarihi eserlerden en şayanı istifade olanı sıfatiyle ᶜAbdal-ᶜAbbās Aḥmad bn Muḥammad al-Maqqārî'nin Endülüs tarihine dâir eseri *Nabḥ-u 'l-ṭib min ġusn-i 'l andalus al-raṭîb* (A), 4 cild, Mısır-Bulak, 1302 (bk. C. Brockelmann, *GAL*, II, G. 296—9 7; S. 408) ve Abbas al-ᶜAzzāvî, *Tarıx-u l- ᶜiraāq* (A), Bağdad 1928—9 (3 cild) zikredilmelidir.

235) Sultan Abdülaziz ve Abdülhamit II devirleri tarihi yazılmamış yahut işlenmemiş ise de (bk. *İslâm Anşiklopedisi*, I, s. 60, 80 A. H. Ongunsu, Abdülaziz ve Abdülhamid II maddeleri) Tanzimat için Engelhardt tercümesi (İsianbul, 1328), Maarif Vekâletinin 1940 ta neşrettiği "*Tanzimat, yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle*"; Mahmud

Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i hakikat*, İstanbul, 1326; İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı devrinde son sadriazamlar*, 1934, 1949, 10 cüz; Ahmed Sâib *Vakāyi-i Sultān Abdülaziz'* Mısır, 1326, *Tarih-i Sultan Murad-i hâmis*, Mısır, 1326; *Abdülhamidin evâ'il-i saltanatı*, Mısır. 1326; Osman Nuri, *Abdulhamid-i Sami'nin devri saltanatı*, 1927; Saᶜid ve Kâmil Paşa'ların hatıratı, İstanbul 1328; Hakkı Târık Us, *Meclis-i Mebusa'nın ilk devre müzakere zabıtları*, 1940; Osman Ergin, *Maarif tarihi* (5 cild, 1939—45, Süleymanpaşazade Sâmi. *Süleyman Paşanın muhakemesi*, 1328. bu devrin tarihine dair başlıca eserlerdir. Bu devirler için "*Takvim-i Vakayi*„ gazetesi mühimdir.

236) Cumhuriyet devri için, *İslâm Ansiklopedisi*, I, 719—807 " Atatürk" maddesi; Mustafa Kemal, *Nutuk*, 1934 (3 cild); Hikmet Bayur, *Türk İnkilâp tarihi*, 1940 (2 cild). Diğer kaynaklar *İslâm Ansiklopedisi*, I, 801— 804. Bir de *Ayın Tarihi* mecmuası ve *Resmî Gazete* mühimdir.

Azerbaycan, Şirvan ve Doğu Anadolu tarihi'ine ait kaynaklar.

237) Masᶜūd bn Nāmdār (12. asır), *Munşa'āt-u arrān* (A), Paris kütüphanesi, arab N. 4433 bk. V. Minorsky et C. Cahen, *Le Recueil Transcaucasien de Masᶜūd b. Nāmdār* d. *Journal Asiatique* t. CCXXXVII, Paris, 1949, p. 93-142.

238) A. Kazem Beg, *Derbend-Name, the History of Derbend*, translated from Turkısh version by. K. B. Petersburg, 1851. Arapça aslının kaybolduğu zannolunan (bk. C. A. Storey. *PL*. II. 422—25) bu eserin yazması daha 18. asırda İstanbulda bulunduğu Müneccimbaşı'nın *Ṣāhāᶜif-u 'l-axbār*'inde *Tārīx-u 'l-bāb va 'l-abvāb*'dan naklettiği parçalardan anlaşılmıştır (Bayezit Umumî Kütüphanesi nüshası, N. 5019, s. 1111—1130; N. 5020, s. 719—842). bu nakillere nazaran bu kitapta Dağıstan ve Azerbaycan tarihine ait malûmat h. 468 senesine kadar gelmiştir. Bu eser tarafımdan taba hazırlanmıştır.

239) Aziz bn Ardaşīr Astarabādī, *Bazm u razm* (F), h. 800/m. 1398 de telif olunmuştur. İstanbul, 1928.

240) Qażi Abu Bakr al-Ṭ'ahrānī al-Işfahanī, *Kitāb-u 'd-diyāribekriya* (F). Akkoyunlular'ın mufassal tarihidir, h. 875 de telif olunmuştur. Bk. Abbās ᶜAzzāvī, *Tārīx-u 'l-irāq* Bağdad, 1932, s. 217. Ankarada Türk Tarih Kurumunda N. Lugal ve F. Sümer tarafından neşredildi.

241) F a ż l - u ' l l a h b n R u z b a h ā n İ ş f a h ā n ī *Tārīx-i amīnī* (F), Akkoyunluların tarihi, yeğâne nüshası: Fatih N. 4431.

242a) Ş a r a f X a n b n Ş a m s - u ' d - d ī n Bitlisî *Şarafnāme* (F), Kürdlerin ve bilistitrad Şarkî Anadolu ile Azerbaycanın tarihi. 1596 da telif olunmuştur. Matbudur: *Scheref-Nameh*, publiée par V e l i a m i n o f - Z e r n o f, farsça metni: t. I. Petersburg, 1860, 459 sayfa; t. II (1862), 308+79 sayfa. F. C h a r m o y tarafından yapılan fransızca tercümesi ve hâşiyeleri: t. I, part 1 (Petersburg, 1868), 852 sayfa; t. I, part 2 (1870), 502 sayfa; t. II, part 1 (1873), 706 sayfa; t. II, part 2 (1875), 712 sayfa. Bu hâşiyelerde başka bir çok eserlerden de geniş nakiller bulunmaktadır.

242b) Ḥ u s a y n a l - Ḥ ā f i z a l - K e r b e l ā ' ī, *Ravżāt-u 'l-cannāt* (F) Tebriz şehri ve civarı meşayih ve mezarları. İlk Safeviler devrinde yazılmış. Yazması: Es^cad Ef. N. 2273.

243a) M i r z a V a ḥ ī d, *Münşa'āt* (*Tārīx-i tabriz*) (F) Şah Abbas Sânî'nin 1053/1642 de cülûsünde başlayıp Azerbaycan vakayii. Yazması: Ragıp Paşa N. 1211,

243b) B. D o r n, *Geschcihte Schirwans von 1538—1820*, d. *Mémoirs de l'Académie des sciences de Petersburg*. 1841. 6. serie. vol. V. Muhtelif İran kaynaklarında Şirvan tarihine ait malûmat toplanmıştır.

244) Z e y n - u 'l - ^cā b i d ī n Ş i r v ā n î, *Ḥadiqat-u's-siyāḥat*, Paris sup. pers. 1305.

245) Ayni müellif, *Bustān-v s-siyahat*, h. 1247/m. 1832 de yazılmıştır. Tahran, 1315/1897. Zeyn-u 'l-ābidīn Şirvānî ve eserleri için bk. A. Sani^c-u 'd-davla, *Nāme-i dānişvarān*. Y. 80—88.

246) A b b a s k u l i X a n B a k i x a n o v (öl. 1846), *Gülistān-i irem*. Rusça tercümesi 1926 da Baku'da neşredilmiştir. Bu müellif ve hayati için bk. *Journal Asiatique*, 1925, t. CCVII. p. 149—157.

247) M i r z a C e m a l Q a r a b a ğ ī (son Karabağ hanı veziri). *Qarabāğ nāme*, Azerbaycan, Şirvan ve Erran'ın tarihidir. Yazması Bakude veresesi elindedir. 400 sayfalık bir eseridir.

Son zaman Azerbaycan tarihi M e h m e d E m i n R e s u l z a d e' nin *İslâm-Türk Muhitülmaarifi*, cild I. N. 45 de neşrettiği *Azerbaycan* maddesinde hulâsa edilmiş ve bu devre ait bibliografî malûmat da (s. 712) orada verilmiştir.

İranda yaşayan Türklerin Tarihi'ne dair kaynaklar:

Safeviler devri için:

248) Ş a y x Ḥ u s a y n b n Ş a y x - A b d ā l - Z ā h i d ī. *Şilsilat u 'n-nasab-i 'ş-şafaviya* (F). Berlin 1924 de neşredilmiştir. Bk. S t o r e y, *PL*. II. 318.

249) H a c i B a z z ā z T a v a k k u l î, *Al-Mavahib-u 's-saniya fi 'l-manāqib-i 'ş-şafaviya* (F), Şeyh Safyeddin Erdebili'nin manakibidir. Yazmaları: Ayasofya N. 2123, 3099.

250) Ḥasan Bek Rumlu, *Aḥsan*-u *'t-tavārix* (F), 12 cildlik cihan tarihidir, elde 10 cildi var (Bk. C. A. S t o r e y *PL*. II. 306—8). 9—10 (11—12) cildlerinin yazması Nuriosmaniyede N. 3317. Safevilerin 1495—1577 senelerine ait kısmı 10 (12) cildi basılmıştır. *A. Chronic of the early Şafawis*. vol. I. pers. text. ed. by C. N. S e d d o n, Baroda, 1931.

251) Q ā ż i A ḥ m a d b n M u ḥ a m m a d a l - Ġ a f f ā r ī, *Nusax-i cihān ārā* (F), 1577 senesine kadarki havadis. Yazması: Viyana, Pers. N. 837.

252) A m ī r Y a ḥ y ā b n ʿ A b d - u 'l - l a ṭ ī f a l - Q a z v ī n ī (öl. 960/1553), *Lubb-u 't-tavārīx* (F), Bahram Mirza namına yazılmış, 1541 e kadarki vakayii ihtiva eder. Yazmaları: Veliyeddin Efendi, N. 2444; Esad Efendi, N. 2394. Almanca hulâsası: *Busching Magazin*, XVII, Halle, 1783, s, 5—186. Bk. S t o r e y *PL*. II. 111—113.

253) M i r z ā Ḥ a s a n C a n ā b i d i, *Ravżat-u 'ş-şafaviya*. Yazması, Lâla İsmail Efendi, N. 346.

254) Meçhul müellif, *Tārīx-i şāh ismāil* (F), Esad Efendi, 2370, 2157.

255) Q ā ż i A ḥ m e d b n M ī r M u n ş ī İ b r ā h i m Ḥ u s a y n ī a l- Q u m ī, *Gulistān-i tavārix* (F), 1593 e kadarki havadisin tarihi. Yazması: Prusya devlet kütüphanesi, 2202 (bk. *Zeitschrift d. Deutschen Morhenl. Ges.* 1935, s. 315—328).

256) B u d a q M u n ş ī a l - Q a z v ī n ī, *Cavāhir-u'l-axbār* (F), 1577 ye kadarki havadisin tarihi. Yazması: Petersburg Umumî Kütüphanesi, pers. N. 288. bk. S t o r e y. *PL*. II, 118.

257) C a l ā l -u 'd - d ī n M u ḥ a m m e d M u n ş ī Y a z d ī, *Tārīx-i ʿabbāsī* (F), Oxford. Bodlean Library, Elliot, 367. 1661 senesine kadarki vakayii ihtiva eder.

258) H̤ a y d a r b n ʿA l i H̤ u s a y n ī a l - R ā z î, *Tārīx-i ḥaydarī* (F), 2 cild, Prusya Devlet Kütüphanesi yazması, N. Ms. or. Fol. 18b, N. 418. 1619 senesi vekayiile bitiyor. Bk. S t o r e y, *PL.* II. 124.

259) İ s k e n d e r M u n ş i T ü r k m e n (öl. 1043/1633), *Tārīx-i ʿālam ārā-i ʿabbāsī*, Safevilerin mebdeinden 1629 a kadarki mufassal tarihi, Tahran, 1313/1895. Buna zeyil: Y u s u f M u v a r r i x *Zeyl-i tārix-i ālam ārā-i ʿabbāsi*, Tahran 1317/1938. 1050/1640—41 senesine kadarki vakayii ihtiva eder. Bu eser Ali Akber Genceli tarafından türkçeye çevrilmiş olup Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilecektir. Bu eser ve zeyli için bk. S t o r e y . II, 310—313.

260) M a ḥ m ū d b n H i d a y a t - u ' l l a h N a ṭ a n z i , *Naqā-vat-u 'l-āṣār fi zikr-i 'l-āṣā*r (F), Şah Ṭahmaspın vefatından h. 1007/m. 1599 senesine kadarki vakayiin tarihi. Yeğâne yazma nüshası Tahranda "Yadigâr,, mecmuası kütüphanesinde bulunmaktadır. 2 cilddir. bk. *Yadigâr* V, 62—78.

261) *Tazkirat-u 'l-mulūk* (F), Safeviler devrinin malî idare meselelerine ait eser. 1725 sırasında yazılmıştır. İngilizce tercümesi metni ile birlikte neşredilmiştir: *Tadhkirat al-mulûk. A manuel of Ṣafavid Administration*, edit. by V. M i n o r s k y , London, 1943.

Safeviler tarihine dair diğer eserler için bk. C. A. S t o r e y , *PL*, II, 301—322.

Nadirşah Afşar'ın tarihine'ne dair eserler:

262) M u n ş i M u ḥ a m m a d K â ẑ ı m M a r v a z ī, *Kitâb-i nādirī* (F). Nadirşah'ın tarihine ait bu büyük eserin 2. ve 3. cildleri Leningrad Akademisi'nin Şarkiyat Enstütüsünde bulunmaktadır, bk. B a r t h o l d, *Bulletin de l'Academie des Sciences* de *Leningrad*, 1919, s. 927—930 ve L. L o c k h a r t, *Nadir Ṣhah*, London, 1939, p. VII, 163--274.

263) M i r z a M a h d i X ā n A s t e r ā b ā d i. *Tārīx-i nādirī* (F), Tebriz, 1260/1844, diğer neşirleri, yazmaları, ingilizce ve almanca tercümeléri için bk. C. A. S t o r e y, *PL*, II, 322—24.

264) Aynı müellif, *Durra-i nādiri* (F), Bombay, 1271/1854. Yazmaları için bk. C. A. S t o r e y, II, 324—5.

265) M u ḥ a m m e d H̤ a s a n X ā n Ş a n ī ʿ - u ' d - d a v l a (öl. 1896), *Matlaʿu 'ş-şams* (F), 3 cild, Tahran, 1886—86. Horasanın topografisine ait olmakla beraber Nadir Şah zamanına ve icraatına ait mühim malûmatı ihtiva eder.

266) *Aḥvâl-i Nâdir Şah* (T), Esad Efendi, N. 2178.

267) *Vakâyi name-i nâdirî* (T). bir Türkün hâtıratıdır; Esad efendi. 2436.

268) *Maktubāt-i nādirî* (F), Nadir Şahın mektupları, *Armagan* mecmuası, Tahran, 1929; Ekim ayı nüshası. Bu nevi mektuplar türkçe münşeat kitaplarında da vardır.

269) Muḥammad ᶜAlī Xāzin, *Vāqiᶜāt-i irān u hind*, Londra, İndian Office kütüphanesi, N. 1714. Nadirin Ḫind seferine aittir.

270) Xoca ᶜAbdu-u'l-karīm Kaşmirī, *Bayān-i vaqāyi'i* (*Tārīx-i nādirī=Nādirnāme*) (F), Nadirin Hind seferini, son hayatını, müellifin o zamanki İran ve İraktaki müşahedelerini ihtiva eder; nüshaları ve tercümeleri bk. C. A. Storey, *PL*, II, 326. Nadir Şah devri tarihine diğer eserler için bk. Storey, II, 322—29.

Nadir Şah devletinin inhilâlini taakub eden hâdiseler için:

°271) Muḥammad bn Ḥaci Muḥammad Rūşan Xān, *Tārīx-i aḥmad şah-i durranī* (orducadan farsçaya tercüme), Londra, British Museum, Or. 3550.

272) Abū'l-Ḥasan bn Muḥammad Amīn, *Mucmal-u't-tārīx-i baᶜd-a n-nādiriya* (F), 1747 — 1882 seneleri vukuatı, Oskar Mann neşretmiştir. Leyden, 1891.

273) Mirza Muḥammad Sādiq Nāmī, *Tārīx-i Gītīguşā* (F), Zendlîler devri vakayii, Tahran 1316.

274) ᶜAlī Riżā bn ᶜAbd-u 'l-karīm Şīrāzī, *Tārīx-i zandiya* (F), 1779 — 1794 seneleri vakayiini muhtevidir. E. Beer tarafından 1888 de Leyden'de neşredilmiştir.

Kacarlar devri'ne ve sonrasına ait kaynaklar:

275) Rizāquli Xān Hidāyāt (öl. 1871), *Ravżat-u ᶜṣ-ṣafā-i nāṣirī* (F), 10 cild, Tahran 1853 — 6. Reşideddin eserini kendi eserine ekliyerek büyük bir cihan tarihi yazan Hafız Abru gibi, Rıza Kuli Han Hidayet te Mirhond'un Ravzat-u 'safâ'sını harfiyen naklederek ona Safavî ve Kacar tarihini eklemiştir. Kacarların 1850 ye kadarki tarihi kitabın 9—10 ncı cildlerini teşkil ediyor.

276) Mirzā Taqi Xan Sipihr-i Kāşanî (öl. 1880), *Nâsix-u 't-tavārîx* (F), 14 cidlik İslâm tarihi (bk. yukarda, s. 124), Tahran

1886 — 7, 9 cildi Kacarlar tarihi olup 1857 senesine kadarki vakayii ihtiva eder. Bk. Storey. *PL.* 152 — 4.

277) Mirzā Şadiq Marvazi Vaqāyiᶜ nigār, *Tārīx-i cihānarā* (F), Kacarların 1797 — 1818 seneleri tarihini ihtiva eder 2 cilddir; yazma tam nüshası Kirmenşah da Muhammad Hasan Han Calelî'nin milkidir (bk. *Zadigâr,* V, 1949, cüü 2 s. 155 v. d.). Diğer yazmalar için bk. C. A. Storey, *PL.* II. 335—6

278) Abd-'r-razzāq Beğ bn Necefquli Xan Dunbulli (öl. 1827) *Ma'āṣri ṣulṭāniya* (F), 3 Fathalişah'ın tarihi, 1814 e kadar, Tebrizde 1241/1826 da hurufatla basılmıştır.

279) Abd-u 'llah Mustavfi, *Tārīx-i ictimāᶜī u idārī-i davra-i qācāriya* (F), 3 cild, c. I. Tahran, 1324/1945 (Ak'a Muḥammad Ḥandan Nasireddin Salıın sonuna kadar), 728 sayfa; c. II, Tahran, 1324/1945, 720 sayfa (Muzafferiddin Şah'dan Vusukuddevle'nin İngilizlerle mvkavele akdine kadar); c. III, kısım I, Tahran, 1325/1946 sayfa (Seyyid Ziyaeddin Tabata'î kabinesinin düşmesine kadar).

280) Muḥammad Ḥasan Xan Sanī -u'd -davla (öl. 1896) *Al-Ma'āṣir va 'āṣār* (F), Nasireddin Sahın hayatı. Tahran, 1889

281) Aynı müellif, *Tārīx-i muntaẓam-i nāṣirī* (F), 1882 senesine kadar getirilen cihan tarihi, o cümleden 1779 — 1882 senelerinin Kacar tarihi. 3 cild, Tahran, 1881 — 83 Bk. Storey II, 154 — 5.

282) Aynı müellif, gerek bu kitabın sonlarına gerekse h. 1296 = 1324 senelerinde 7 cild olarak neşrettiği *Ṇāme-i dânişverân* kitabının 3. cildden başlıyan cildlerin sonuna Kacar devletin devlet idare makinesini gösteren mükemmel kalenerler eklemîştir.

283) Nādir-u'd-dīn Şāḥ, *Ruznāme-i sefer-i firengistan,* Tahran 1874 Şahın Avrupa seyahatinin hatıratıdır.

284) Cihangir Mirzā bn ᶜAbbas Mirzā Nāib-us-salṭana, *Tārīx-i nav* (F). 1240 — 1267 (m. 1824 — 1851) senelerinin tarihi Tahran 1945 Abbas İqbal neşri. Kacarların tarihine dair diğer kaynaklar için bk. C. A. Storey. *PL,* II, 332 = 48.

285) Ḥabīb-u 'llah Muxtār-u's-salṭana, *Tārīx-ı bidārī reān* (F), Tahran, 1947, 922 sayfalık.

286) ᶜAbd-u'llah Xan Amir Ṭahmasb, *Tarīx-i şāhinşāh-i aᶜlâ ḥażrat-i riża şâh-i pehlevi,* Tahran, 1305/1926.

4

DOĞU TÜRKLERİ TARİHİNE AİT KAYNAKLAR

Buharada Özbek hanları tarihi için :

287) M a s ʿ ū d K u h i s t a n ī, *Tārīx-i abu'l-xayir xānī* (F), Özbek hanlarının ceddi olan Abulhayır Ḥanın hayatı (1402—1468), yazmaları British museum'da (Rieu, Catal. Pers. I. 103) ve Leningrad Üniverstesi kütüphanesi farsça eserler meyanında, N. 852 de bulunmaktadır; bk. S t o r e y. *PL.* II. 110.

288) *Şiybānī-nāme* (T), müellifi meçhul, 908/1502—3 de yazılmış; İ. B e r e z i n tarafından 1849 da Kazanda neşredilmiştir *(Biblioteka vostoçnix istorikov, I).*

289) B e n n ā ' ī H a r a v ī, *Şiybānī-nāme* (F), Şaybak Hanın manmum tarihidir, yazmaları Taşkent Umumî kütüphanesinde ve Hiyve'de bulunuyor, bk. C. A. S t o r e y, II, 372.

290) M u ḥ a m m a d Ş ā l i h, *Şiybānī nāme* (T), Şaybak Hanın manzum tarihi, H. Vambery tarafından Viyanada (1885), M e l y o r a n s k y ve A. S a m o y l o v i ç tarafından Petersburgda (1908) neşredilmiştir.

291) *Fatḥ-nāme,* Şaybak Hanın seferlerinin tarihi, müellifi meçhûl, yazması Semerkantda Viyatkin kütüahanesinde bulunuyor, bk. B a r t h o l d d. *Zapiski Vost. Otd.* XV, 176—187.

292) F a ż l - u ' l l a h b n R u z b a h ā n a l - İ s f a h ā n ī, *Mihmanmāme-i buxārā.* Şaybak Hanın 914/1508 de Kazak hanlarına karşı seferini tavsif eder. Yazması : Nurosmaniye. N. 3431.

293) *Tavārīx-i guzīde* yahud *Nusret-nāme* (T), Özbek hanlarının tarihi. Yazması Leningrad Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünde, N. 590 ve Londra British Museum'da (bk. R i e u, *Catalogul of the Turkish Manuscripts in the British Musaum*, p. 276) bulunmaktadır.

294) ʿA b - u ' l l a h b n M u ḥ a m m a d b n ʿA l ī N a ş — r u l l ā h ı, *Zubdet-ü'l-āsār* (T), çagatayca dünya tarihi, son kısımları Temür ve oğulları ve özbekler tarihidir. Yazması Semerkandda Viatkin kütüphanesinde bulunuyor; bk. *Zap. Vost. Otd.* XV. 187—205.

295) Z a y n - u ' d - d ī n M a ḥ m u d V ā s i f ī, *Badayiʿ-u 'l-va qāyiʿ*, son Temürlüler ve Özbek hanları zamanında Herat ve maveraünnehirde içtimaî ve kültür hayatını anlatan büyük bir eserdir. Yazması Leningrad

Şarkıyat Enstitüsündedir. Bk. Z. V. Togan, d. *Zap. Vost.* XXII, 28, ve *Trudi Otdela Vostoka Gosud. Ermitaj'a* II, 1940, s. 218 v.d.

296) ʿAbd-u 'llah Muşfiqī, *Tārīx-i ʿabd-u llah xan* (F), Buharada hususi elde; bk. Z. V. Togan, *Zap. Vost. Otd.* XXII, 318.

297) Amīr ʿAbd-u 'llah, *İskendar-nāme*, İskender Han bn İmamkuli Han namına yazılmış Maverünnehir Özbekleri tarihi 1520 ye kadarki vakayii tasvir eder. Nüshası Taşkent Umumi Kütüphanesindedir, bk. E. Kahl, *Persidskiya, arabskiyai tiurkskiya rukopisi Turkestanskoy Pudliçnoy Biblioteki*, Taşkent, 1889, s. 20.

298) Ḥāfız Ṭanış Buxarī, *ʿAbd-u 'llah-nâme* yahut *Şaraf-nāme-i şāhī* (F), Abdullah Han Şibanî'nin mufassal tarihi, 1587 de vefatına kadar Nüshaları; Leningrad Şarkiyat Enstitüsünde N. 574 age ve saire için bk. C. A. Storey, II, 374—78. Yeni bir nüshası Istanbulda Prof. İsmail Hikmet Ertaylanın hususi kütüphanesinde bulunuyordu.

299) Maḥmud bn Amīr Vali, *Bahr-u 'l-asrār fi manāqib-i 'l-axyār* (F). Reşideddin, Hafız Abru ve Mirxond'un eserleri tipinde kaleme alınan cihan tarihidir. Türk tarihine ait kısımları Hafız Abru'nun «4 rub» u karşılığı olarak «4 rukn» e taksim edilen bu muazzam eserin 1. ilk rüknü Çengiz Hanın, Uluğ Yurd, yani Kaanların, ve İlhanların; 2 ikinci rüknü Çagatayların ve Temürlülerin; 3 üçüncü rüknü Coçı Han evlâdının, bilhassa Şıbanlıların; 4 dördüncü rüknü Coçı oğullarından Tukaytemür Han neslinin, o cümleden Buharadaki Astarhanlı'ların tarihine tahsis edilmiştir. Eserin ilk üç rüknü Taşkentte, Cürebek'in hususi kütüphanesinde (bk. Barthold, d. *Zap. Vost. Otd.* XV, s. 232—260); dördüncü rüknü Londrada Office kütüphanesinde (N. 575) bulunmakta idi. 1913 te kitabın bütün diğer aksamını, o cümleden coğrafya ve tabiiyata, acâibi âleme ait kısmını ihtiva eden iki nüshası tarafımdan Hokandde ve Buhara'da hususi ellerde bulunmuş ve eserin tekmil cildleri böylece meydana çıkmıştır (bk. Z. V. Togan d. *Zap. Vost. Otd.* XXII. s.) Eserin tasnifine 1634 te Nadir Muḥammed Hanın emrile başlanmıştır. Kitabın ikinci rükününde Çagatay hanlarına ayrılan kısımlarda Kaşgar hanlarının tarihi, müellifin kendi zamanına kadar getirilmiş; dördüncü rükününde de Tukaytemür oğullarından olan kazak hanlarının hayatına ait orjinal malûmat verilmiştir. Bahr-u 'l-asrâr'ondan az önce Hindistanda Ekber Şah'ın emriyle yazılan *Tārīx-i Elfī*, az sonra Türkiyede Müneccimbaşı tarafından yazılan *Şaḥā'if-u 'l-axābr* biri diğerinden müstakil olarak 17. asır Türk âleminde vücude getirilen üç büyük umumî İslâm ve Türk tarihidir.

300) Axund Mullā Şaraf-u'd-din Aʿlam bn Nur-u'd-din Rāqim, *Tarix-i rāqīmī* (F). Temürün velâdetinden 1646 senesine dadar getirilen muhtasar kronolojidir. Qari Rahmatullah'ın *Tārıx-i kesire* ismile 1913 te Taşkentte intişar eden eserinin kenarında *Tārīx-i rāqimī* de neşredilmiştir. Pek çok vefiyat ve terâcümi ahvali ihtiva eden bu eserin münderecatı Baron V. Rosen tarafından bittafsil sayılmıştır : *Collection scientifiques*, III, mancsr. Persans, Petersburg, 1886, p. 115—140. Bk. yine C. A. Storey, *PL*. II, 376—8.

301) Mīr Ṣāliḥ Siyāhgürdī, *Subhanquli-nāme* (F). 1680—1702 senelerinin mufassal tarihidir. Taşkentte müsteşik A. A. Simenov'un kütüphanesinde bulunmaktadır, bk. C. A. Storey, II, 378.

302) Mīr Muḥammad Amin bn Mīrza Zamān-i Buxārī, *Tārīx-i subhanquli xani*. Subhankuli Hanın zamanı (1680—1702) mufassal olmak üzere, Çengizliler tarihi. Yazmaları Paris (supp. Persan, N. 1548; bk. E. Blochet, *Manuscr. persans*, I, 295), Leningrad, Taşkent ve Kâbilde vardır.

303) Mīr Muḥammad Amīn Buxārī. *Tarix-i ʿUbay-du llah Xanī*. Astarhanîlerden Ubeydullah Hanın (1702—1711) tarihidir. Yazmaları için bk. Storey, *PL*. II, 379. Münderecatının almanca hülâsası F. Teufel tarafından *Zeitschrift d.Deutsch. Morgenl. Ges.* XXXVIII (1888), 299—376 da verilmiştlr.

304) Muḥammad Yusuf Munşī bn Xocā Baqā Balxī, *Turix-i muqım xāni* (F). Subhankuli Hanın Balh valisi olan oğlu Mukim Han namına yazılan Özbek hanları tarihidir. Joseph Senkovski, *Supplement à l' Histoire générale des Huns*, Petersburg 1824 te hulâsa edilmiştir. Yazmaları için bk. Storey, II, 379—380.

305) Hāci Mīr Muḥammad Salīm. *Şilsilat-u 's-salātīn* (F). 1711 e kadarki Özbek hanları tarihi. Yazması Cambridge, Bodlean kütüphanesindedir, bk. C. A. Storey, *PL*. II, 380—81.

306) Mīr Muḥammad Vefā Karminagī, *Tārīx-i Rahimxanī* (F) Mangıt sülalesi müessisi Rahim Hanın tahihi, 1722—1759 seneleri vakayiini ihtiva eder. Yazmaları Taşkent ve Leningrad (Şarkıyat Enstitüsü, N. c 581 b) de bulunur.

307) Zayn-u'd-din Muḥammad Amīn Kaşgarī, *Durar-u 'l-akābir* (F). Mangıt Şah Murad'ın zamanında 1776 da kaleme alınmış mufassal İslâm ve Özbekler tarihidir. Yazması Buharada hususi eldedir,

bk. Barthold, *Otçed o komandirovke v Turkestanskiy kray v. 1920* d. *Bulletin de l'Académie des Sciences de Leningrad*, 1921. s. 198).

308) *Tārīx-i amır ma'sûm* (F), müellifi meçhul olan bu eser Mangıt Emir Ma'sûm devrinin (1785—1800) tarihini ihtiva eder. Yazması Buharada hususi eldedir, bk. A. Semenov, *Ukazatel persidskoy literatori po istoriyi Uzbekov v Sredney Aziyi*, Taşkend, 1926, s. 17.

309) Muḥammad Şarīf bn Muḥammad Ṭaqī Buxärī, *Tac-u-t-tavārix* (F). 1801 de Buhara emiri Emir Haydar namına yazılmiş mufassal Mangıt sülâlesi tarihidir, yazması Buharada hususi eldedir, bk. Z. V. Togan, d. *Zap. Vost. Otd.* XXIII, 251—52. Bundan nakiller Z. V. Togan, *Nekotoriye danniye po istoriyi Ferganı 18. stolet'ya*, Taşkent, 1915 te verilmiştir.

310) Mirzā Sank Muḥammad Badaxşī, *Tārix-i badaxşān* (F), Badahşanın 1658—1809 seneleri tarihi. Yazması Buharada hususi eldedir, bk. Z. V. Togan, d. *Zap. Vost. Otd.* XXIII. 303.

311) Mulla Edá, *Tārıx-i xānān-i buxārā* (T), Emir Ma'sum zamanında yazılmış çagatayca Mangıt sülâlesi tarihi; yazması Semerkandde Viatkin kütüphanesindedir, bk. Barthold, *Zap. Vost. Otd.* XV. 217.

312) Sadr-u 'd-din Aynī, *Tārix-i amirān-i mangitya* (F), Taşkent, 1923. Mangıt emirlerinin son devirleri ve Buhara inkılâbı tarihini ihtıva eder.

313) Mīr ʿAbd-u 'l-karīm Buxarī, *Ahval-i kābil, buxārā u xīva u xoqand* (F). Ch. Schefer tarafından 1871 de Pariste neşredilmiştir (*Publication de l'Ecole des Langues orientales*, I). 1805 te Petersburgda, 1807 de İstanbulda Buhara emiri tarafından elçi olarak bulunduğu zaman kaleme aldığı eseridir.

Hokand Hanları tarihi'ne ait kaynaklar :

314) Xoca Muḥammad Ḥegimxan Türe bn Maʿşūmxan, *Muntaxab-u 't-tavārīx* (F). Umumî İslâm ve Maveraünnehir, bilhassa Hokand hanlığı tarihi, 1843 e kadar getirilmiştir. Leningrad, Taşkent ve Fergane nüshaları için bk. Bar. V. Rosen, *Collection Scientifiques*, VIII, 154; Barthold, d. *Zap. Vost. Otd.* XV, 218; Z. Velidi, *Zap. Vost. Otd.* XXII, 304 ve *Nekotoriye danniyi po istoriyi Ferganı 18. stolet'ya*, s. 16. Bu eserin çagataycası da vardı.

315) Atabek Qāżi Andicänī, *Mir'āt-u 'l-futūḥ* (F), Umumî İslâm ve Maverünnehir, bilhassa Fergane tarihi, 1865 e kadarki vakayii

ihtiva eder. Nüshaları için bk. Barthold, *Zap. Vost. Otd.* XV, 273; Z. Velidi, *Zap. Vost. Otd.* XXII, 310, Münderecatına ait tafsilât L. Zimin tarafından *Protokolı zased. Turkest. Krujka Liubit, arxeologiyi*, XVII 1913. s. 31—38 de verilmiştir.

316) *Zafernāme-i xudāyarxānî*, müellifi meçhul, Haydar Hanın 1845—58 seneleri arasındaki hayatını ve vakayii tasvir eder. Yazması Taşkent Umumî kütüphanesindedir; bk. Barthold, *Otçet o komandirovke ve Turkeston* 1920 (*Bulletin de l'Academie des sciences de Leningrad. 1921. p.* 194—195).

317) Mirzā ᶜAzīz bn Muḥammad Rizā Marğilānī, *Tarix-i ᶜazīzī* (F). Haydar Hanın münşilerinden olan Molla Aziz bu hanın hanlık devrindeki Fergane vakayiini başka kaynaklarda görülmiyen vesaik ve müşahedelere göre tasvir etmiştir. Yazması Mergilanda hususi eldedir; bk. Z. Velidi, *Zap. Vost. Otd.* XXII, 310. Bu eserde Margilen şehrinin ve bu şehirden neşet eden meşhur eşhasın tarihi de vardır.

318) Mullā ᶜİvaż-Muḥammad bn Mirza Rüzī Sūfi ᶜAṭṭār, *Tuhfat-u 't-tavārix-i xāni* (F), Fergane'nin 1866 senesine kadarki tarihini tasvir eden iki cildlik bir eserdir. Müellifi Hokand hanlarından Mehmet Ali, Şīrali ve Hudayar hanların zamanını şahsî müşahedeleri ve vesikalar esasında tasvir etmiştir. Leningrad ve Margilan nūshaları için bk. Barthold, *Zap. Vost. Otd.* XV, 272.

319) Mullā ᶜAlī-Qārī Qūnduzī, *Tavārix-i munẓūma* (F), Hokand hanlığının 1822—1867 seneleri tarihini ihtiva eder. Ferganede hususi eldedir, bk. Z. Velidi, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 304.

320) Mullā Muḥammad Şığāvul, *Ḥadiqat-u '-ḥuqā'iq* (F), Mehmet Ali Han devrinin tarihidir; yazması hususi eldedir; bk. A. A. Semenov, *Ukazatel persidskoy literaturı po istoriyi Uzbekov*, 17.

321) Mullā Niyāz Muḥammad bn Mullā ᶜAşur Muḥammad Xoqandī, *Tārīx-i şahruxi* (F), Fergane hanlığının 1709—1872 senelerindeki tekmil tarihini tasvir eder. 1885 te Kazanda basılmıştır. Buna ilâveler için bk. Z. Velidi, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 303—4.

322) Mirzā ᶜAlīm bn Mullā Rahīm Taşkendī, *Ansāb-u s-salātin va tavārix-u 'l-xavāqīn*, Rus istilasına kadar Hokand hanlığı tarihi, yazması hususi eldedir, bk. Z. Velidi, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 303—4.

323) Şavqī, *Tārıx-i şavqi* (F), Hokand hanlığının son senelerini

tasvir eden bir eserdir. Yazması hususi eldedir, bk. Z. V e l i d i, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 320.

Kaşgar Hanları tarihi'ne dair kaynaklar :

324) Ḥ a y d a r M i r z a D u ğ l a t. *Tārix-i raşīdī* (F ve T). Çagatay hanlarının 1546 senesine kadarki tarihidir. Maverünnehir ve Kazak hanları tarihi için de birinci sınıf kaynaktır. Yazmaları için bk. C. A. S t o r e y, *PL.* II. 273—276. Eserin Muḥammad Sadiq Kaşgarî tarafından yapılan çagatayçası da vardır. bk. V e l y a m i n o v Z e r n o v, *İzsledovanya o kasimovskix tsariax*, II, (1864), 140—5). Kitabın bazı kısımlarının ihtisari ile yapılan ingilizcesi : *The Tharikh-i Rasihidi of Mirzā Muhammad Haydar Dughlat, A history of Mongols in Central Asiā*, translated by D e n i s o n R o s s and edited by N. E l i a s, London, 1895.

325) M i r z ā Ş ā h M a h m u d Ç u r ā s, *Tārix-i şāh mahmud çurās* (F), Haydar Mirza tarihinin devamı 1182 de yazılmış nüshaları hususi ellerdedir, bk. Z. V e l i d i d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 314—319. Burada eserin bütün babları ve fasılları sayılmıştır.

326) M u ḥ a m m a d Ş ā d i q K ā ş g a r ī, *Tezkire-i xocagān*, (F ve T) Kaşgarda Hocalar hâkimiyeti devrinin tarihi. Nüshalar için Bk. A. A. S e m e n o v, *Ukazatel persidskoy literatuarı po istoriyi Uzbekov*, s. 15 ve M. H a r t m a n n, *Ein Heiligenstaat im İslam: das Ende der Tschagataiden und die Herrschaft der Chodschas, Der islamische Orient*, VI-X; Berlin, 1905. M.K. Özergin'de Türkçe bir nüshası vardır.

327) M u l l a M u s ā b n M u l l ā İ s ā S a y r a m ī. *Tārix-i Eminiye* (T), Hocalar ve Ya'kub Bek devri tarihi. Pantusov tarafından 1905 te Kazanda neşredilmiştir.

328) Muhammad Âtif, *Kaşgar tarihi ve bâ'isi hayret ahvali garibesi*, İstanbul 1300. 464 sayfalık bir eserdir.

329) A k d e s N i m e t, *Atalık Gazi Yakub Bek*, (T) 1930 da yazılmış mezuniyet tezi. Yazma olarak İstanbulda Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinde mahfuz bulunmaktadır. Yakub Beğe ait yerli ve Avrvpa kaynaklarında verilen mâlûmatı 90 sayfada hulâsa etmiştir.

330) H o t e n l i M e h m e t E m i n B e k B u g r a, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Hindistan, Baravul, 1940. İlk cildi 462 sayfa. 1934 te başlanan son isyanlara kadar ki vakayii anlatır.

331) Z e k i V e l i d i T o g a n, *1929-1940 seneleri arasında Türkis-*

tanın vaziyeti. (T), İstanbul, 1940. Burada Şarkî Türkistanda 1934-1937 seneleri arasında yaşayan "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti„ devri vakaii tasvir edilmiştir.

332) Garbî Türkıstanın, Buhara, Fergane, Kazakıstan, Hiyve ve Türkmenistanın en son tarihi (1928 e kadar) için : Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve yakın tarihi*, 1929-1940 ta Mısırda ve 1942-47 İstanbulda iki defa basılmıştır.

Horezm (Hiyve), Altın Orda, Kazak, Başkurt, Kazan ve Kırım tarihleri'ne dair kaynaklar :

333) Ötemiş Hacı, *Tārīx-i dost sultān* (T), 1550 senelerinde yazılmış Altın Orda hanları tarihidir, tam nüshası benim hususi kütüphanemdedir, bk. Z. Velidi, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 310; diğer bir kısmı da Taşkent Umumî Kütüphanesinde bulunmaktadır, bk. Barthold, *Zap. Vost. Otd.* XV, 226—232.

334) Ebülgazi Bahadır Xān (öl. 1664), *Şecere-i türk*. Çengizlilerin ve kendi zamanına kadar Horezm Özbek hanlarının tarihidir. Matbudur : Baron Desmaison, *Histoire des Mongols et des Tatares*, I, Petersburg, 1861 (Çagatayca metni), II, 1874 (fransızca tercümesi). Rıza Nur Bey bu fransızcasından bazı ihtisarlarla garp türkçesine çevirerek neşretmiştir; *Türk Şeceresı*, İstanbul, 1925. Ebulgazi Hanın son senelerine ait kısmı oğlu ve halefi Öreng Han tarafından zeyl edilmiştir.

335) Şir Muhammed Mirāb Mūnis (öl. 1829), *Firdevs-i iqbâl*, Horezmde Özbek hanları tarihi ile Kongrat sülâlesinin teessünden 1740 senesine kadarki tarihi. Yazma nüshası: İstanbul Üniversite Kütüphanesi türkçe yazmalar, N. 82.

336) Muhammed Riza Âgehi, *Riyāż-u 'd-devle* (T), Allah Kuli Han devri (1825-1842) tarihi.

337) Ayni müellif, *Zübbet-u 't-tevārīx*, Rahim Kuli Han devri (1842-1845) nin tarihi.

338) Ayni müellif, *Cāmiᶜ-ü ᶜl-vaquᶜāt-i 's-sultāniya*, (T), Mehmet Emin Han Devri (1845-55) nin tarihi;

Bu üç kitabın yazması Leningrad, Şarkiyat Enstitüsü, N. F, 6.; Riyâz-u 'd-devle ve Zubdet-ü 't-tavârix de İstanbul Ünversite Kütüphanesinde türkçe yazmalar N. 82 de bulunmaktadır.

339) Muhammed Rizâ Agehi, *Gülşen-i iqbāl*, Seyyid Mehmed Han devrî (1856-65) nin tarihi. Yazması; Leningrad Şarkiyat Enstitüsü, B. 1891, N. 562.

340) Ayni müellif, *Şāhid-i iqbāl*, 1865 te cülus eden Mehmet Rahim Hanın 1872 senesine kadarki hayatı ve icraatı. Ayni Leningrad Şarkiyat Enstitüsü yazmalarından N, C 572.

341) Babacan Mangıt, *Tavārīx-i xorezmşâhiye* (T), Horezm Kongrat emirlerinin 1864 e kadarki tarihi. Yazması : Berlin, Acc. mss. or. 1927, N. 144.

Kazak hanları, Kalkmuklar ve Kırgızlar tarihi için ayrıca:

342) Seyfi Çelebi (öl. h. 990/m. 1582), *Hind, Qalmuq, Kaşgar ve Qırgızlar tarihi*, (T), yegâne yazması: Paris, Supplm. Turc. 1136. Neşredilmiştir.

343) Şah Kerim, *Qazaq Şeceresi*, Orenburg, 1915.

344) Qurban'ali Xâlidî, *Tavārīx-i xamsa-i şarqī*, Kazan, 1910. Kazak, Kalmuk ve Kaşgar tarihine dair, bir çoğu hâtırat mahiyetinde 791 sayfa tutan büyük bir eserdir.

345) Muhammadcan Tınışbay, *Qazaq tariqı* (T). Almata 1924.

Altın Orda tarihi, Başkurtlar ve Kazan için:

346) Murad Remzi (öl. 1935), *Talfiq-u 'l-axbār va talqīḥ-u 'l-āsār fī aḥvāl-i qāzān va bulgār va mulūk-i 'l-tātār*, Orenburg, 1908. İki cild (A) 1 cild 716 sayfa, 2, cild 534 sayfa.

347) Zeki Velidi Togan, *Başkurtların tarihi*. Yazması : İstanbul Üniversite kütüphanesinde bulunuyor.

348) Samsun Tipiyev, *Başkurt İnkılâbı tarihi*, Ufa, 1925.

349) ᶜAlî Calâyır, *Cāmiᶜ-u 't-tuvārīx*, Reşideddin tarihinden tercüme ve ona Altın Orda hanlarına ait ekler, Berezin tarafından 1850 de Kazanda neşredilmiştir. Bu eserin yeni bir yazması hakkında bk. Ali Râhim d. *Vestnik Nauçnago obşçestva tatroyedenya*, VII, Kazan 1927 s. 133—148.

350) Şihābeddin Mercânı (öl. 1892), *Müstefād-ü 'l-axbâr fi tārīx-i qazan va bulgar* (T), iki cild, Kazan, 1885, 1900.

351) Abdullah Battal, *Qazan Türkleri*, İstanbul, 1925. yeni tab'ı 1966, Bilhassa 1917 senesinden sonraki hayat tasvir edilmiştir.

Kırım için ayrıca :

352) Qaysunizade Nida'î Remmal Xoca, *Tārīx-i sahib geray xan* (T), Yazmaları : Paris, supplem. Turc, N. 164; Leningrad Üniversitesi şark yazmaları, N. 488. Sahib Gerey Hanın devrinin (1532—1551) tarihidir.

353) Haci Abd-u'l-ġaffar Qırımî, *Umdet-ü't-tavârix*, 1744 te yazılmiştır (T). Müellifin kendi eliyle yazılan nüshası Esad Efendi, N. 2331, Bundan bazı kısımları tayyedilerek Necib Asim Bey tarafından İstanbulda 1343/1927 neşredilmiştir.

354) Seyid Riza, (öl. 1169/1756) *Es-ṣebᶜ-u 's-seyyar*. (T). Yazmaları : Hamidiye, 950, Ragib Paşa, No. 1016. 1855 te Kazem Bek tarafından Kazanda neşredilmiştir.

355) Kefeli İbrahim Efendi, *Tavârix-i tatarxan ve ṭaġıstan va musquv va deşti qıpçaq ülkelerinindir* (T), 1736 da yazılmıştır. 1933 de Romanyada Bazarçık'ta basılmıştır.

356) Halim Geray Sultan, *Gülben-i xânân*, (T) 1226/1811 de yazılmıştır. Yazması : Paris, supplem. Turc, N. 1116. İstanbulda 1287/1871 de ve bazı izahatın ilâvesiyle 1327/1911 de neşredilmiştir.

357) Hamdi Geray, *Mustakil Altın Ordu devletinin bir ülkesi olan Kırımın tarihi*. Kırım hanlığının mufassal tarihidir. Mezuniyet tezi olan bu eserin nushası Türkiyat Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.

Son zamanlar ve Kırıma ait bibliografya için : Ethem Feyzi Gözaydın. *Kırım*, İstanbul 1948.

5

HİNDİSTANDA HÜKÜMRANLIK EDEN TÜRK SÜLÂLELER, TARİHİNE AİT KAYNAKLAR

Tugluklular Devri İçin:

358) Sadr-u'd-dīn Muḥammad bn Ḥasan al-Niżami, *Tāc-u 'l-ma'āṣir fi aḥvāl-i mulūk-i 'l-hind* (F), Aşir Efendi, N. 601; Ayasofya N. 2847, 2848, 2991.

359 Ziyā-u'd-din Barranî, *Tārīx-i fīrūzşāhī* (F), 1266 da Firuz Şah devrinden 1356 senesine kadar. Calcutta, 1862 *Bibliotheca İndica*, N. 119).

360) Şams-i Sirāc ᶜAfīf, *Tārīx-i firūzşāhī* (F), Calcutta, 1891 *Bibliotheca İndica* N. 119)

361) Yahyā bn Aḥmad bu Abd-u'llah Serhendi, *Tārīx-i mübārakşāhī* (F) Hızır hânîlerden Mubarekşah bn Hızır (1421 — 1434) namına yazılmıştır, Calcutta, 1931

362) Ḥaci Muḥammad bn Ḥaci ᶜAli Niᶜamī, *Tārīx-i fīruzşāhī* (F), yazması: Ayasofya N. 3055.

Babürlüler devri için :

363) Zahir-ud-din Bâbur, *Bābur-nâme*, çagataycası Ilminski tarafından 1857 de Kazanda; çagataycasının faksimilesi Beveridge tarafından 1905 te Londrada; Batı türkçesine Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan tercümesi, Türk Tarih Kurumu tarafından 1943 te İstanbulda neşredilmiştir. Erskine (1836). Sir Lukas King (1921), Beveridge (1922) tarafından İngilizceye, A. Pavet de Courteille (1861) tarafından fransızcaya ve A. Kaiser (1828) tarafından almancaya tercüme edilerek neşredilmiştir. Bayram Xan tarafından yapılan tercümesi çagataycasından daha evvel mâlum olmuş, bu da 1308/1890 Bombay'de neşredilmiştir.

364) Gülbeden Begim (Bâbürün kızı), *Humāyūn-nāme* (F) türkçe tercümesi Türk Tarih Kurumu tarafından 1945 te İstanbulda neşredilmiştir.

365) Bayezid Bek *Tārīx-i ḥumāyūn*, Calcutta, 1898.

366) Abu'l-Fazl-ᶜAllāmī, *Ākbār nāme* (F) Ekberin hayatı 1602 ye kadar 3 cild, Calcutta, 1877, 1887 (*Bibliotheca İndica* N. 79)

367) Abu'l-Fazl al-ʾAllāmī, *Āyin-i akbarī* (F) Ekber zamanının idare teskilâtı. Calcutta, 1872, H. Blockmann tarafından yapılan ingilizce tercümesi, (1873. 1907) de vardır.

368) ʾAbd-u'l-qādir bn Melikşāh al-Buduvānī, *Muntaxāb-u 'tāvārīx* (F) 3 cild 1595 e kadar Bâburlular tarihi. Calcutta, 1862, 1868 (*Bibliothe İndica*, N. 97).

369) Niẓam-u 'd-dīn Aḥmad bn Muḥammad Muqīm Haravî, *Tabāqāt-i* akbarī (F), 2 cild Calcutta, 1913, 1936. Bâburluların 1593 e kadarki tarihi. (*Bibliothèca İndica*, N. 223).

370) Mulla Aḥmad Tattavī, Naqib Xan, Cāfer Bek ve Abu'l-Fażl ᶜAllāmī dan mürekkep heyet *Tārīx-i' alfī*. Hicri 1000 — 1591/2 tarihi dolayısiyle Ekber Şahın emriyle yazılmış bir İslâm ve Temürlülar tarihidir. Basılmamıştır, yazması; Britisch Museum add 16. 681; bk. Storey II. 118-121.

371) Ḥasan Bek bn Muḥammad Bek Xākī Şirāzī (öl. 1613). *Muntaxab-u ʾtāvārīx (= Aḥsan-u 'tāvārīx)*. 1613 senesine kadar gelen umumî İslâm tarihi, yazmaları için bk. Storey *PL*. II. 123.

372) Cihangir Padişah, *Tezkire-i cihāngīrī* (F), Cihangirin hâtıratıdır. Aligar, 1864 A. Bogers tarafından yapılan ingilizcesi 2 cild olarak 1904, 1914 te neşredilmiştir. *(Bibliotheca İndica*, N. 126).

373) Muᶜtamad Xan Baxşi, *İqbāl-nāme-i cihangīrī* (F) Calcutta, 1865.

374) Xoca Gayrat Xan, (Kāmgār Hüseynî) *Ma'āṣir-i cihangīrī* (F), basılmıştır, bk. C. A. Storey PL. 563.

375) ᶜAbd-u'l-ḥamīd Lahūrī (öl. 1065/1655), *Padişahnāme* (F) imparator Şahcihanın tarihi, 1662 sayfalık büyük iki cildlik eser. Calcutta, 1867, 1868.

376) Muḥammad Şadıq, *Tārīx-i şahcihānī* (F), neşredilmiştir, bk. Elliot, History of İndia, vol. VII. 133.

377) Muḥammad Şalih Kambū Lahurī, *ᶜAmal-i ṣāliḥ* yahut *Şahcihān-nāme* (F), 2 cild, Calcutta, 1927 *(Bibliotheca İndica*, N. 214

378) Munşī Muḥammad Kāẓim bn Muḥammad Amīn, *ᶜAlamgīr-nāme* (F), İmparator Alemgirin mufassal tarihi, 1160 sayfalık Calcutta, 1868.

379) Xocaquli Bek bn Qıpcaq Xan, *Tārīx-i qıpcaqxānī*, (F) 1712 ye kadarki vakayii anlatır. Yazmaları için bk. Storey *PL* II. 136.

380) Mūḥammad Sāqī Mustaᶜid Xan, *Māṣir-i ᶜalamgīrī* (F), 2 cild Calcutta, 1870, 1871

381) Şāhnuvāz Xān Şamṣām-u'd-davla, *Maʾāṣir-i ᶜl-umarā* (F), Ekber devrinden 1870 e kadar ki devrin tarihi 2 cild, Calcutta 1887, 1895. H. Beveridge tarafından yapılan İngilizcesi de vardır (1912 *Bibliotheca İndica*, N. 112).

382) Mullā Abu 'l-qāsim Hindişah Ferişṭah, *Tārīx-i fe*

riştah (F) Biçapurda Adîlşahîlerden İbrahim Sani (1579-1626) a ithaf edilmiş İslam ve Hind İslam sülâleri tarihi. 2 cild 1831 de Bombey'de ve 1905 te Luknau'da taşbasma ile neşredilmiştir. Afganistanda Cengizliler ve Hindistanda Bâburlular tarihi için de çok mühimdir,

383) Muḫammad Hāşim Xāfi Xān, *Muntaxab-u 'l-ubāb* (F), 2214 sayfa tutan muazzam eser. 3 cild olup Âlemgir zamanına kadarki Bâburlulardan 3. cildinde de Dekkan hâkimlerinin tarihinden bahseder, Calcutta, 1869, 1874, 1925.

384) ʿUbayd-u'llah Muḫammad Gucurātī, *Tārīx-i gucurāt* (F), Calcutta, 1910.

385) Haci'd-Dabīr Ẓafar-u'l-vālah, *Tārīx-u gucurāt* (A) 3 cilddir. London 1928.

Hindistan Türk sülaleleri tarine dair diğer kaynaklar için bk. C. A. Storey, PL. II. s. 435 vd.

6

MOĞOLCA KAYNAKLAR

386) *Mongol'un niuça topca'an* (*Yüan-çao -pi-şi*), Moğolların gizli tarihi, Almanca tercümesi: *Die geheime Geschichte der Mongolen* von Erich Haenisch, Leipzig, 1941. Bunun içindeki kelimelerin tahlili yine Erîch Haenisch, *Wörterbuch zur mongol'un niuca tobçaan*, Leipzig, 1939 Bu almancadan tercümeden Ahmet Temir tarafından yapılan tercümesi, 1948 de Türk Tarih Kurumunca neşredilmiştir. Bu eser için bk. yukarıda s. 4444.

397) *Altan topçı*, Moğol vakayinâmesi lama Galsan Gombayev tarafından moğolca metni ve rusça tercümesi ile *Trudi Vost Otdelenya Russk. Arxolog. Obşçestva*, VI, 1858 de neşredilmiştir.

388) *Sanang şeçen, Erdenijin topcı* (Kıymettar incilerin toplanması) almanca tercümesi: *Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenahuses* übers. v. I. Schmidt. Petersburg, 1829.

389) S. Jamsaranov, *Mongolskaya letopis* XVII. *veka*, (17-asır Moğol vekayinamesi). Leningrad 1931 (*Trudi İnstituta Vostokovedenya* XVI).

7

SÜRYANİ, ERMENÎ ve GÜRCÜ KAYNAKLARI

390) Mār Michel le Syrien, *Chronique*, éd-par J. B. Chabot Paris 1899-1924. 4 cild. Suryani metnî ve fransızca tercümesi, 1166-1199 da monofizitlerin patriği olan bu zat 1196ya kadarki vakayii toplamıştır. Daha evvelki Suryani kaynakları için bk. N. Pigulevskaya *Siriysaiye istoçniki po istoriyi norodov S. S. R.*, Lenigrad 1941.

391) Lasdiverd'li Arisdakes (Aresdakes Lasdivertzi), *Ermeni tarihi* fransızcası : *Histoirs d'Armenie, comprenant la fin du royaume d'Ani et commencement des invasion des Seldjoukides* traduit par Ev. Pru d'home, Paris 1864

392) Urfalı Mateos (Mateos Urhayetzi). 952 — 1136, Haçlı seferleri kronolojik tarihi; talebesi Grigor tarafından 1163'e kadar devam ettirilmiştir. Fransızcası: *Chronique de Mathieue d'Edesse* trad. par E. Dulaurier, Paris, 1858. Hrant Andreasyan tarafından yapılan türkçesi Türk Tarih kurumunca neşredilmiştir.

393) Ani'li Samuel (Samuel Anetzi), *Vakayi takvimi*. Franzcasısı: Samuel d'Ani, *Table chronologique*, traduit par M. Brosset Petersburg 1876.

394) Magakiya Abega (Malagia Apegha, Rahib Magakiya), *Okçu milletin tarihi*, rusçası : *İstoriya monogolov inoka Magakia*, perev. Patkanova, Petersburg, 1871. Brosset tarafından yapılan fransızcası Petersburg 1874.

395) Genceli Zyriak (Giragos Kandzageçi), Ermeni *tarihi* fransızca E. Dulaurier tercümesi (*Journal Asiatique*, 5. serie, t. XI, 1858, p. 197-255, 426-508) nden türkçesi *Türkiyat Mecmuası* II, 1928 s. 139-218. Ayrıca Brosset de fransızca olarak Petersburgda 1870 te neşretmiştir.

396) Vardan Padmiç (Vardan Vardapet), *Cihan tarihi*, rusçası: *Vseboşçaya istöriya Vardana Velikogo*, Peredov N. Emin'a Moskova, 1864, Fransızcası: E. Dulaurier, *Les Mongols d'aprés les historiens Armeniens. Journal Asiatique*, 1860. oct- nov. Türkçeleri: *Türkiyat Mecmuası*, V, 1935; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Semineri Dergisi*, sayı 2, 1937

397) Aryavanklı Mixitar (Mixitar Arivanetzi). *Kronolojik cedvel*. Fransızcası: *Historie chronologique par Makithar d'Airvanak* traduit par Brosset, Petersburg 1869 (d. Memoires del'Academie de Petersburg 7. serie. t. XIII. N. 5).

398) Stepanos Orbelyan (Etienne Orpelian), *Sünik (Karadağ) vilâyeti tarihi.* Fransızcası: *Historie de la Siounie par Stephaneos Orbelian* traduit par M. Brosset, Petersburg 1864

399) Medzop'lu Toma (Tovma Medoptzi). *Temür tarihi.* Fransızcası: Felix Néve, *Expose des guerres da Tamerlan et de Shahrokh dans l'Asie occidentale d'aprés Thomas de Medzoph,* Paris, 1858. Hrant Andreasyan tarafından yapılan türkçesi Türk Tarih Kurumu elindedir.

400) K'art'lis Chovreba, *Gürcü tarihi* I. asra kadar. İlk cildi (1469 a kadarki kısmı) M. Brosset tarafından 1849 da Petersburgda neşredilmiştir.

401) Bu eser esas olmak üzere geçen asrın ilk yarısında malûm olan bütün Gürcü kaynakları M. E. Brosset, *Historie de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siécle,* Petersburg, 1849-58 (4 cild) te toplanmıştır.

8

GREK, LÂTİN, RUS ve diğer AVRUPA KAYNAKLARI

402) *Naçalnaya letopis*: Rusların «mebde vakayinamesi», A. Şaxmatov 1916 neşri. Üç kısımdan ibaret olan bu vakayiname 1051 de yazılmış, sonra, 12. asırda (Nestor ve başkaları tarafından) işlenmiştir.

403) *Polnoye sobranye russkix letopisey,* Rus vakayinamelerinin külliyatı, 1842 de başlayıp tam bir asırdır neşrediliyor. Bunlardan Türk tarihi ile de ilgili olan başlıcaları şunlardır:

C. I: *Troytskaya letopis'* ve *Lavret'yevskaya letopis'*. Lavretyev vakayinamesi 14. asırda Suzdal'da yazılmış ve 1305 e kadar gelir.

C. II: *Gustinskaya letopis'*, ve *İpatyevskaya* letopis. İpat'yev vakayinamesi 15. asırda yazılmıştır, 1292 senesine kadar gelir.

C. III: *Novgorodskaya letopis'* (3 rivayeti vardır)

C. IV: *Çetvertaya novgorodskaya letopis'*

C. IV—V: *Pskovskaya letopis'*

C. V¹—V²: *Semenovskaya letopis'*

C. VII: *Voskresenskaya letopis'*

C. IX—XIII: *Nikonovskaya letopis'* (Rus vekayinamelerinin en mufassalı, münderecat ve Türklere ait kayıtlarının genişliği itibariyle en zengini.

C. XV: *Tverskaya letopis'*

C. XIX: *Kazanskaya letopis'*

C. XX: *L'vovskaya letopis'*

C. XXI: *Stepennaya kniga*

C. XXIII: *Yermolovskaya letopis'*

Rus vakayinameleri için en iyi rehber: A. Ş a x m a t o v, *Obezrenye russkix letipisnıx svodov 14—16. vekov*, Moskova, 1938 ve Brokhaus ansiklopedisinin rusçası, c. 35, s. 195—197 «Polnoye sobranye russk. letop» maddesi.

404) *Sobranye gosudarstvennıx gramot i dogovorov*, Rusya devletinin ferman ve muahedeleri külliyatı. Petersburg 1813 — 1828 de folyo olarak 5 cild çıkmıştır. 1265 — 1699 senelerine ait vesaiki ihtiva eder 5. cild (1894) natamam kalmıştır.

405) *Drevnaya rossiyskaya vivliofeka* «Eski. Rus kütüphanesi», Petersburg, 1773 — 75 senelerine N o v i k o v tarafından neşredilmiştir, 10 cilddir. Buna ilâve olan *Prodoljenye drene -rossiyskoy vivliofeki*, 1789 dan başlayıp çıkmıştır. Bu külliyat 16— 17 asır Nogay, Kazan Kırım tarihi için fevkalâde mühim vesâiki ihtiva eder.

406) *Ponoye sobranye zakonov rossiyskoy İmperiyi.* Rusyanın kanun, muahede, bunların esbabı mucibesini ihtiva eden vesâik mecmuası. 1649 dan 1825 e kadar 45 cild; ikinci seri (Vtoroye Polnoye Sobranye Zakonov) 1825 — 1881 arasında 55 cild çıkmış; 1881 de üçüncü seri başlamıştır. Rusyanın en zengin vesâik mecmuasıdır. Rus idaresine girmiş veya girmek üzere bulunan (Nogaylar, Kalmıklar, Kafkaslılar) kavimler tarihi için ilk kaynaklardandır.

407) *Aktı istoriçeskiye*, Tarihî vesikalar, A. U. T u r g e n e v neşri, 1216 — 1679 seneleri arasına ait vesikalar, 2 cild. İlk cildi 1841 de çıkmıştır. Buna ilâve olan *Dopolnenye k Aktam İstoriçeskim*, 1581 — 1700 seneleri vesâikı, 12 cild.

408) *Aktı otnosiaşçiyesia do yuridiçeskago bıta drevney Rossiyi* 13-18 asrın hukukî vesaikı mecmuası. cild. Petersburg, 1857 — 1864 v. s. 1685 e kadar ki vesikaları ihtiva eder.

409) *Aktı istoriçeskiye i yuridiçeskiye,* M. Semevski neşri 17 — 18. asır tarihî ve hukukî vesikaları, Moskova, 1870.

410) *Aktı Arxeagrafiçeskoy Ekspeditsiyi Akdemiyi Navk,* Rus Ulûm Akademisinin vesâik şubesi neşri 1249 — 1645 senelerine ait vesikala- ihtiva eder. 4 cild Petersburg 1836 ved.

411) *Aktı Arxeografiçeskoy Kommissiyi.* Rus Devlet arşiv komisyonunun vesikaları. 1334 ten 1699 a kadarki vesikalar: 5 cild. Buna ilâveler, *Dopolnenye k Aktam Arxeografiçeskoy Kommissiyi.* 12 cild

412) *Pamiatniki diplomatiçeskix snosenyi Rossiyi sinontrannımi derjavami* Petersburg 1851-1875 arasında 10 cild çıkmıştır. İlk cildi 1488 den başlıyor.

413) *Pamiatniki diplomatiçeskix snoşenyi Rossiyi s Persiyey.* Rusyanın İranla olan siyasî ve ticarî münasebetlerine ait vesikalar, N. İ. Veselovski tarafından 1890 — 93 senelerinde neşredilmiştir. 2 cild.

414) *Aktı Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Kommissiyi,* Kafkasya arşivbilimi komisyonu vesâikı. Bunda ermenice, gürcüce, türkçe, arapça ve rusça vesâik neşrediliyordu. Bana mâlûm olan 11 cildinde şu devirlerin vesâikı mündereç bulunuyor: C. I — 1398-1799 senelerin vesâikı. C. II — 1802 — 1806 Tsitsianov zamanına ait vesikalar C, III — 1806 — 9, Gudoviç devri vesâikı C.IV. — 1809 —1811 Tormasov devri vesâikı C. V. —1811—16 Pavluççi devri vesâikı C. VI—1816—1827, Yermolov devri vesaikı C. VII 1827—1831 Paskevıç devri vesâikı C. VIII—1831 —37' Baron Rosen devri vesâiki C. IX, 1837 — 42, Golovin devri vesâikı C. X. 1837—42, Vorontsev devri vesâikı C. XI 1852—54, Murav'yev devri vesâikı.

415) S. Belokurov. *Snoşnye Rossiyi s Kavkuzom.* V.p. I. Moskva 1896, 1568—1613 seneleri vesâikı.

416) P. Butkov, *Materyalı po novoy istoriyi Kavkaza,* 1722—1803 senelerinin Şimalî Kafkasya tarihine ait vesâik. 3 cild. Petersburg, 1869.

417) N. F. Dubrovin, *Istoriya voyni ivladiçestva russkix na Kavkaze.* Petersburg 1871-88. 6 cilddir Rusyanın Kavkasyada işgal seferleri ve harplerinin mufassal tarihi.

418) *Materyalı po istoriyo narodov SSSR, Koloniyalnaya politika rossiyskago tsarizma ve Azerbaycane.* Çarlığının Azerbaycandaki müstemleke siyasetine ait vesâik (Ulum Akademisinin Tarih Enstitüsü neşri) Çast I, Leningrad, 1937, 464 sayfa, 1827—1843. senelerine ait vesâik. Bu eserde Azerbaycan tarihine dair diğer vesâik toplamları da gösterilmiştir.

419) V. Uliantski, *Snoşenye Rossiyi* s *Sredney Aziyey v 16-17 vekax.* Rusyanın 16—17. asırda Ortaasya ile münasebetlerine ait vesâik.

420) S. Jukovski, *Snoşenye Rossiyi s Buxoroy i Xivoy za posledniye trexsotlet'ye*, Petersburg, 1915. Rusyanın son üç asırda Buhara ve Hiyve ile münasebeti tarihi.

421) A. Popov, *Snoşenye Rossiyi s Xivoy i Buxaroy pri Petre-Velikom*, d. *Zapiski Russk. Geograf. Obşçestva*, kn. IX, Petersburg, 1853. Petro zamanında Rusyanın Hiyve ve Buhara ile münasebeti tarihi.

422) M. M. Terent'yev, *İstoriya zavoyevanya Sredney Aziyi*, Ortaasyanın Ruslar tarafından işgalinin tarihi, haritalarla 4 cild, Petersburg 1906.

423) N. Grodekov, *Voyna v Turkmeniyi*, Türkmenistan savaşları tarihi 3 cild. Petersburg, 1888.

424) *Materyalı po istoriyi Turkmen i Turkmeniyi* Türkmenler ve Türkmenistana ait islâmi kaynakların verdiği malûmat toplamı, Rus Ulûm Akadimisi Şark Enstitüsü neşri 2 cild, c. I, Leningrad 1939; c. II, Leningrad 1938.

425 V. Trotskiy *Meteryalı dlia opisayna xivinskogo poxoda 1873 gogoda*, 1873 te Rusların Horezmi istilalarının tarihine ait materyallar, Taşkent. 1881.

426) *Materyalı po istoriyi Uzbekksoky, Tacitskoy i Turkmenskoy SSR*. I, Leningrad. 1933. Özbekistan, Tacikistanve Türkmenistan Cumhuriyetleri tarihi.

427) P. Ivanov. *Oçerk istoriyi Karakalpokov*, Leningrad 1935 (Trudi İntituda Vostokovedenya VII). 1613 senesinden başlar. Horemde yaşayan Karakalpakların tarihi.

428) A. G. Serebrennikov, *Sbornik materyalov dlia istoriyi zevoyevanya Turkestanskago Kraya*, Türkistan ülkesini işgal tarihine ait mevaddın toplamı. 1910 dan başlayıp 8 cild çıkmıştır.

429) A. Levşin, *Opisanye kirgız-kaysatskixrdi stepey*, Kırgız-Kazak urugları ve bozkırlarının tavsifi 3 cild, Petersburg. 1832.

430) Velyaminov Zernov, *İzsledovanya o kasimovskix tsariax*, Kasım hanları tarihine ait tetkikat. Burada Astarhan, Kazan ve Kazak hanları tarihine ait vesâik toplanmıştır. 4 cild. Peteresburg, 1864. v. d.

431) *Materyalı po istoriyi Kazaxskoy SSR*, Kazakistan Cumhuriyeti tarihine dair mayeryallar. Rus Ulûm Akademisinin Tarih Enstitüsü tarafından neşredilmiştir. 1940 a kadar 4 cild çıkmıştır. Burada Rus arşivlerindeki türkçe vesâik de aslında olduğu gibi arap harfleriyle neşredilmektedir.

432) P. İ. R ı ç k o v, *İstoriya Orenburgskoy guberni*, ilk tabı. Petersbug, 1759. Orenburg vilâyetindeki Kazak, Kırgız ve Başkurtların tarihi.

433) P. İ. R ı ç k o v, *Todografiya orenburgskoy guberni* ilk tabı, Petersburg, 1762, ikinci tabı Orenburg, 1887. Orenburg vilâyeti Kazak, Başkurt Kalmuk ve saire kavimlerin tarihi ülkenin tarihi coğrafyası.

434) *Materyalı pa istoriyi Başkirskoy ASR*, Başkurdistan Cumhuriyetinin ve Başkurtların tarihi Leningrad, 1936 dan beri 3 cild çıkmıştır. (Rus Ulûm Akademisinin Tarih ve arkeoloji Enstütüsüuün «Trudı» larından).

435) *İstoriya Tatarıyi v materiyalax i dokumındax*, Moskova, 1937 iki cild. Tataristan Cumhuriyeii tarihi.

436) *Materyalı po istoriyi tatarskoy ASSR, Pistsovaya kniga goroda Kazani*, Leningrad 1932. Tataristanın eski tarihine ait mevad toplamı ve Kazan şehrinin topoğrafyası.

437) F i ş e r, *Sibirskaya, ıstoriya*, Sibir tarihi. Petersburg, 1774; almancası daha önce 1768 de çıkmıştır.

438) G. F. M i l l e r, *Opisanye sibirskago tsarstva i vsex proysşedix v nem del*, Sibir hanlığının ve orada zuhur eden bütün vakayiin tavsifi, c. I. Petersburg, 1750 Kitabın ikinci cildi Rus Ulûm Akademisinin Etnografya Enstitüsü tarafından 1941 de neşredilmiştir. Ve bu cildin haşiyelerinde, s. 549—585 Sibirya ve orada yaşayan Türkler tarihine dair Rus vesâikı sayılmıştır.

439) B a r. T i e s e n h a u s e n, *Sbornik materyalov otnosiaşçıxsia kistoriyi Zolotoy Ordı*. Altın Orda tarihine ait materyallar, c. I, Petersburg, 1884 (arap kaynaklarından toplanan malûmat ki İ s m a i l H a k k ı İ z m i r l i tarafından türkçeye çevrilmiştir ve 1941 de Maarif Vekâleti tarafından ilk cildi neşredilmiştir), ikinci cildi Leningrad, 1937 (farsça kaynaklardan toplanan malûmat farsça metin ve ruşça tercümeleri).

440) Sovyetler devri için biihassa *Krasnıy Arxiv*, Kırmızı arşiv mühimdir, 1938 senesine kadar 87 cild çıkmıştı.

Rus dilinde yazılan diğer vesâik · Karamizm ve Solovyov'ın Rusya tarihine dair eserlerinin haşiyelerinde ve ayrıca K. Bestujev-Riumin'in *Russkaya istoriya* (Rus tarihi) nin I, 1872, s. I—246 da verilen muntazam bibliografiyasında ve V. İkonnikov'ın *Opıt russkoy istoriografiyi*, 1891—2, 1908 (3 cild, 4 cüz) inde gösterilmiştir.

Türk tarihine taallûk yeni çağ Avrupa kaynaklarından ancak bir ikisini göstermekle iktifa ediyorum:

441) Hans Leunclavius, *Historiae Muslumanea Turcorum de monumentis ipsorum excriptae*. Kanunî zamanında Türkiyede bulunan bu Alman, eserini Osmanlı menbalarından almış ise de kendi zamanına ait malûmatı kendisi toplamıştır. Frankfurt 1591. 900 sayfa. Bu zatın yine *Annales Sultanarum Othmaniarum* isimli eseri de 1590 da neşrolunmuştur.

442) Richard Knolles, *The Generale historie of the Türkes*, London 1638. 1511 sayfa. Bu eserde de müellifin bizzat kendisinin topladığı malûmat çoktur; birde zamanına ait resimleri mühimdir.

Avrupada Alman, İngiliz, Fransız, Macar, Leh, Rumen ve İtalyanların Türk tarihine taalluku olan diğer kaynakları J. V. Hammer Purgstahl'in 1774 e kadar gelen büyük Osmanlı tarihi (*Geschichte des osmanischen Reiches*, Budapest, 1827-35, 10 cild; türkçe Mehmet Ata tercümesindan şimdiye kadar (1913-1947) 1676 ye kadar 11 cild çıkmıştır), onun Altın Orda (*Geschcihte der Goldenen Horde*, Budapest, 1840), Kırım (*Geschcihte der Chane der Krım*, Wien 1856) ve İlhanlılar tarihi (*Geschihte der İlchane*, Darmsdat, 1824-44 ne ait eserlerinde; J. W. Zinkeisen'in (*Geschichte des osmanischen Reisches in Europa*, Hamburg, 1840-63, 7 cild) ve N. Jorga'nın (*Geschichte des osmaniechen Reiches*, Gotha, 1908-13 cild) Osmanlı tarihinde; Berthold Spuler'in İlhanlılar (*Die Mongolen in İran*, Leipzig, 1939) ve Altın Orda tarihinde (*Die Goldene Horde*, Leipzig 1943) mufassalen sayılmıştır.

9

HAL TERCÜMESİNE AİT ESERLERİNDEN TÜRK TARİHİYLE İLGİLİ OLANLARI

443) Yāqūt al-Ḥamavi (öl. 1229), *İrşād-u 'l-arīb li-maᶜrifat-i 'l-adīb* (A), Margoliouth neşri, London-Kahire, 1923-27 7 cild-Gibb Memorial old series, VI. Mısırda hareketli olarak 1936-38 de 20 cild olarak yeniden basıldı.

444) Aḥmad bn İbrāhīm İbn Xallikān, (öl. 1282), *Vafiyāt-u 'l aᶜyān* (A) F. Wüsṭenfeld 1842-71 de kendi el yazısiyle taşbasma olarak Göttingen de 13 cüz olarak bastırmış; Mc. De Slane İngilizce tercümesi 1842-1871 de Paris ve Londrada 4 cild olarak; Rodoslu Mehmet Efendinin türkçe tercümesi h. 1280 de 2 cild olarak İstanbulda intişar etmiştir. 1299/1882 Bulak tabı iki cilddir.

445) Ḫalil bn Aybek al-Şafadī, (öl. 1383), *Al-Vāfi bi 'l-vafiyāt* (A); İbn Hallikâna zeyldir. Nuruosmaniye, N. 3191-93 Ayasofya, N. 2966. H. Ritter 1931 de neşrine başlanmıştı, kaldı. Yazmaları için bk. Brockelman, *GAL*. II. G. 32, S. 28.

446) Ayni Müellıf, *Aᶜyān-u 'l-aşr va aᶜvān-u 'l-naṣr* (A); Ayasofya, 2962-70; Lâleli, N. 1996.

447) Abu 'l-Maḥāsin İbn Tagriberdi (öl. 1469), *Al-Manhal-u 'l-ṣāfi va 'l-mustavfī bi 'l-vāfī* (A). Yazmaları: Es'ad Efendi, 2345; Ragib Paşa, N. 1374; Nuruosmaniye, N. 3428-9. Başka yazmaları için bk. Brockelman, II. G. 42, S. 40.

448) Şams-u 'l-dīn al-Ẓahabi, *Tārīx-i 'l-nubalā* (A), yazması Topkapı Sarayı N. 2910. 20 den fazla cild, ancak son cildleri eksik. İslâm teracümü ahval kitaplarının ana kitabıdır.

449) İbn Ḥacar (öl. 1440), *Al-durar-u 'l-kāmina fi aᶜyan-i 'l-mi'at-i 'l-ṣāmina* (A); Haydarâbadda 1348-50 de 4 cild olarak basılmıştır.

450) Calāl-u'l-din al-Suyūṭī (öl. 1505), *Naẓm-u 'l-'iqyān fī aᶜyān-i 'l-ayān* (A); Filip Ḥittî neşri, New York, 1927 «15. asrın Who's who'su» sayılıyor.

451) Şams-u'l-dīn Muḥammad al-Saxāvī, *Al-Żav-'u 'l-lāmiᶜ li-ahl-i 'l-qarn-i 'l-tāsiᶜ* (A). Kahire 1303 basımı 12 cild.

452) ᶜAbd-u'l-qādir al-ᶜ-İdrūsī, *Tārīx-u'l-nūr-i'l-safīrᶜan axbār-i 'l-qarn-i 'l-ᶜāşir* (A); Bağdad 1934 basılmıştır. Terâcüm ve havadis beraber.

453) Muḥammad al-Muḥibbī, *Xulāṣat-u 'l-āṣar fī aᶜyān-i 'l-qarn-i 'l-ḥādi ᶜaşar* (A). H. 1284 Mısırda basılmıştır. 4 cild.

454) Muḥammad bn Xalīl al-Murādī, *Silk-u 'l-durar fi aᶜyān-i 'l-qarn-i 'l-ṣāni ᶜaşar* (A); h. 1288 de Kahirede basılmıştır, 4 cild.

455) ᶜAbd-u 'l-ḥay bn al-İmād al-Ḥanbalī (öl. 1678) *Şaẕarāt-u 'l-ẕahab fī axbār-i man ẕahab* (A); h. 1350 Kahirede basılmıştır, 8 cild. Terâcümüahval ve havadisler beraberdir.

456) A h m e d T a ş k ö p r i z a d e (öl. 1553), *Şaqā'iq-u nuᶜmāniya fī ᶜulemāʾi 'l-davlat-i 'l-uşmāniya* (A), Mısırda h. 1299/m. 1882 İbn Hallikan'ın hâmişinde; Mehmed Mecdi Efendi tercümesi 1852 de İstanbulda basılmıştır. Buna ᶜA l i b n B ā l i'n i n *Al-İqd-u 'l-manẓūm* ismindeki zeyli (A) İbn Hallikan hâmişinde, Nevᶜîzade Ataullah Efendinin türkçe zeyli *(Ḥadiqat-ü 'l-haqāiq fī zeyl-i 'ş-saqā'iq)* h. 1268 de İstanbulda basılmıştır. Bundan başka Aḥmet Ḥabīb Uşşakizade'nin (Es'ad Efendi, N. 2439) ve diğerlerinin zeyilleri (Veliyeddin Efendi, N. 2419-2423) vardır.

457) M a ḥ m u d b i n S ü l e y m a n K e f e v î (öl. 1589), *Aᶜlām-u 'l-axyār min fuqahā'-i mazha-i 'l-nuᶜmān-i 'l-muxtār* (A); yazmaları için bk. C. B r o c k e l m a n n, II, G. 433, s. 645, ve Bürsada Hüseyin Çelebi, tarih kısmı, N. 53.

458) ᶜA b d - u 'l - q ā d i r a l - Q u r a ş ī (öl. 1375), *Al-Cavāhir-u 'l-mużī'a fī ṭabaqāt-i 'l-ḥanafiya* (A). 1332 de Haydarabad'da basılmıştır. Yazmaları için bk. B r o c k e l m a n n, II, s. 89.

459) Q ā s i m b i Q u ṭ l u b u g a (öl. 1474), *Tac-u 'l-tarācim fī ṭabaqāt-i 'l-ḥanafiya* (A); G. Flügel neşri, Leipzig 1862.

460) T a q ī 'l - d ī n b n ᶜA b d - u 'l - q ā d i r a l - T a m ī m ī (öl. 1601), *Al-Ṭabaqāt-u al-saniya fī terācim-i 'l-ḥanafiya* (A). Yazmaları: Süleymaniye, N. 829; Köprülü, N. 1113. Bk. Brockelmann, II, S. 429.

461) T ā c - u 'l - d ī n a l - S u b u k ī (öl. 1370), *Ṭabaqāt-u 'l-şāfiᶜiya al-kubrā* (A); 5 cild. Mısırda basılmış. Yazmaları için bk. B r o c k e l m a n n, II, S. 106.

Ortaasya ve Edil uleması için:

462) Ş i h a b e d d i n M e r c a n î, *Vafiyat-u 'l-aslāf va taḥiyat-u 'l-axlāf* (A). 7 cildlik bir eserdir. Mukaddimesi hariç basılmamıştır, nüshası Kazanda Alimcan Bârudî Kütüphanesinde bulunuyor.

463) R i z a e d d i n b n F a x r e d d i n, *Āşar* (T) 1902 den başlayıp cüz cüz basılmıştır, 3 cilddir.

464) ᶜA b d - u 'l - ḥ a y a l - L u k n a v ī (öl. 1840) *Al'Favā'idu 'l-bahiya fī terācüm-i 'l-ḥanafiya* (A). Mısır, 1304, 1324, 1918, 1924. Kazan 1903 Bk. B r o c k e l m a n n, II. S. 302-3.

Türk tarihiyle ilgili Sufiler teracümünden:

465) A b d - u'r r a h m ā n C ā m i, *Nafaḥāt-u 'l-uns,* (F), Luknau tabı, h. 1333/m. 1915; türkçe Lâmiᶜī tercümesi, İstanbul, 1289-1874.

466) Alişir Nevayi (öl. 1505), *Nesā'im-u 'l-maḥabba* (T), Nevayi külliyatında Fatih, N. 4056 vr. 52b—162a.

467) ᶜAlī bn Ḥusayn al-Vāiẓ al-Kāşifī (F), *Raşaḥāt ᶜan ᶜayn-i 'l-ḥayāt*, Kavinpur basımı, 1912. Türkçe tercümesi İstanbulda h. 1279/m. 1863 te basılmıştır.

Lâmiᶜî'nin Nefahat tercümesine Osmanlı meşayihi de ilâve edilmiştir. Diğer Osmanlı meşayih tercümeihalleri ve menakibi için bk. *İstanbul kitaplıkları, tarih ve coğrafya yazmaları katalogları*, I, türkçe yazmalar, İstanbul, 1946, S. 443-571.

468) ᶜAbd-u 'lḥaq bin Sayf-u 'd-dīn al-Turk al-Dihlavī al-Buxarī (öl. 1052/1642), *Axbār-u 'l-axyār fī asrār-i 'l-abrār (Tezkire-i maşayix-i hind)*. (F), Hindistan meşayihi tarihidir. Yazması. Kayseri, Raşid Efendi, N. 927. bk. *Tarih Dergisi*, I, İstanbul, 1949, s. 69. British Museum'de de N. Or. 221 (Rieu, *Catalogue of Pers. Mss.* I. 355) ve India Office N. 640 (Ethe, *Catalogue of Pers Mss.* I, 273) düshaları vardır.

469) Bâburlulardan Muḥammad Dārāşikūh, *Safīnat-u 'l-avliyā*. (1049/1639 da yazılmış), Luknav tabı, 1872. Bu eserin mufassal hulâsası Ethe, *Catalogue of India Office Library* I. 274-315 de.

Şairler tezkerelerinden:

470) Muḥammad ᶜAvfī, *Lubāb-u 'l-albāb* (F), E. Browne neşri, Leyden, 1903, 1906. 2 cild.

471 Devletşāh Semerqandī, (öl. 1495) *Taẕkira-i şuᶜarā* (F), E. Browne neşri, Leyden, 1901. Yine Hindistanda 1887, 1914 senelerinde basılmış, Süleyman Fehmi tarafından yapılan türkçe tercümesi de *Sefinet-ü 'ş-şuᶜarā* ismiyle h. 1259/m. 1843 te İstanbulda neşredilmiştir.

472) ᶜAlişir Nevāyi, *Mecālis-ü 'n-nefā'is*. Çagataycası. Fātih, N. 4056 Farsça tercümesi ve zeyilleri Prof. ᶜAli Asğar Ḥikmet tarafından neşredilmiştir (*The Majalis-un-nafa'is, Galaxy of poets Mir Alishir Nava'i*, Tahran, 1945).

473) Ḥasan Xoca Naqib-u 'l-aşrāf (Ḥasan Nisārī), *Muẕakkir-i aḥbāb* (F), Berlin yazması, Ms. or. Minut, 40. Bu eser Berlin ve Kâbil nüshaları tarafımdan karşılaştırılarak taba hazırlanmıştır. Leningrad nüshaları için bk. A. Boldirev d. *Trudı Otdela Vostoka Gasudarstv. Ermitaja*, II. Leningrad, 1940, s. 291-300.

Türkistanda farsça yazan ediplerin hal tercümeleri:

474) Münireddin Abu-Şeref Hüseyn el-Fergānī, el-Bulgārī el-Buxarî, *Yavāqit-u 'l-āsār min xavānīn-i 'l-axyār*, 1854-70 te yazılmış bir eserdir. Yazması: Taşkend'de Devlet kütüphanesi yazmalarından N. 138; yine Şadr-u'd-dīn ᶜAynī, *Numūne edebivāt-i tācik* (F); Taşkent, 1925.

425) Çagatay edebiyatı tarihi için Köprülü Fuad *Çagatay Edebiyatı* d. *İslâm Ansiklopedisi*, III, 270—323.

476) Kazan Türk edebiyatı için, Aziz Ubaydullin ve Ali Rahim, *Tatar Edebiyatı tarihi* (T), Kazan. 1923, 3 cild (600 sayfa) ve Abdurrahman Saᶜdî, *Tatar edebiyatı tarixi*, Kazan, 1926 (300 sayfa).

Azerbaycan ve Kırım edebiyatı tarihi için:

477) *Azerbaycan Edebiyatı tarihi* (T), F. Köçerli, Baku 1925-26 (4 cild), İsmail Hikmet, Baku, 1928. (2 cild).

478) Muḥammad ᶜAlī Tarbiyat, *Dānişmendān-i āzerbaycān* (F), Tahran. 1314/1935.

479) Bursalı Tahir, *Qırım müellifleri* (T), İstanbul. 1334/1919.

İranda Türk menşeli şairler için daha:

480) Sām Mirzā Şafvī, *Tuḥfa-i sāmī* (F), Vāḥid Dastgardī neşri, Tahran, 1314/1935.

481) Lutfᶜalī Bek, *Ateşkede-i āzer* (F). Bombay, 1299/1881.

482) Rizāqulī Xān Hidāyat, *Macmaᶜ-u 'l-fuṣaḥā* (F), Tahran, 1295/1878. Diğer «tezkire» ler Rizazade Şafaq, *Tārīx-i adabiyāt-i Īrān*, Tahran, 1321/1932, S. 139-140 ta sayılmıştır.

Hindistanda yetişen Türk şairleri'ni öğrenmek için:

483) Amīn Aḥmad Rāzi, *Haft-i iqlīm* (F), Calcutta. 1918,den başlayıp basıldı. (Bibliotheca Indica. N. 1336). H. 1002/1593 te yazılmıştır.

484) Taqī 'd-dīn al-Kāşī *Xulaşat-u 'l-āsār va zubdat-u 'l-afkār* (F), 1578 de yazılmış; bunun 1585 te yazılmış "Hâtime" si de vardır. 4 cild. Yazması Londrada India Office'de bulunuyor. (Ethe, *Catologue of Pers. Mss.* I. 343 — 348).

485) Ġulām ᶜAlī Xān Āzād, *Xazānā-i ᶜāmira* (F), 1762 de yazılmış. Kavanpur basımı, 1900.

486) Hāci Muḥammad Bek Talibī al-Tabrizī (öl 1806), *Xulāṣāt-u 'l-āfkār* (F). Yazması, Londra India Office'te bulunuyor (Ethe. *Cātālogue of Persion Mss.* I, 357 — 8). Bu zat Avrupaya seyahat yapıp mufassal hatıralarını yazan ilk Türktür; bk. aşağıda s. 256. N. 604.

Osmanlı devri şairleri için:

487) Edirneli Sehi, *Tezkire* (T), İstanbul, 1325/1910.

488) Kastamonulu Laṭīfī, *Tezkire* (T), İstanbul, 1314/1898.

489) Bursalı ʿAşiq Mehmed Çelebi (öl, 978/1570) *Meşāʿir-u 'ş-şuʿarā* (T), (bk. Bursalı Tahir, *Osm. müellifleri*, II, 307). Yazması: Ali Emiri Efendi, tarih kısmı, N. 772, 777 sayfa. 87 kadar şairin minyatür resimleri ile.

490) Ṣafā'ī, *Tezkiret-ü 'ş-şuʿarā* (T); eyi yazmaları: Kayseri, Raşit Efendi, N. 35; 274 varak. Yine Ali Emiri Efendi, tarih kısmı, N. 771; 503 sayfa, 1132/1720 de tamam olmuş nüshadır.

491) Bursalı Hasan Çelebi Xayalīzade (öl. 1005/1596), *Tezkire* (T). Yazmaları: Kayseri, Raşid Efendi, N. 934; Ali Emiri Efendi, N. 758—761.

492) Edirneli Seyyid Riża (öl. 1082/1671), *Tezkire* (T), İstanbul, 1316/1900.

493) Mirzazade Mehmed Sālim.(öl. 1156/1743), *Tezkire* (T); İstanbul, 1314/1898.

494) Faṭīn Efend, *Xātimet-ü 'l-eşʿār* (T); İstanbul, 1269/1853. Sâlim Tezkeresine zeyildir.

495) İbn-ü 'l-emin Mahmud Kemāl, *Son asır Osmanlı şairleri* (T), İstanbul, 1930—1940 da 10 cüz çıkmıştır.

Osmanlı edebiyatı tarihine dair diğer kaynaklar Köprülü Fuad, *Encyclopédie de l'Islam*, III, "Türk" maddesinde ve *İstanbul Kitaplıkları Tarih ve Coğrafya yazmaları*, I, türkçe yazmalar, fasikül, VII, 1947, S. 576-614 de gösterilmiştir.

Hattat ve ressamlar için:

486) Aḥmad al-Ḥusaynī, *Risāle-i naqqāşān* (F). Yazması: Topkapı Sarayı, N. 2164 numaralı murakka'da.

497) Dost Muḥammad Kitābdār, *Ḥālāt-l hunerverān* (F) Lahur, 1936.

498) Sādıqī Kitābdār, *Mecmeᶜ-u 'l-xavāṣ* (T.F.) Tebriz, 1947, Yazması: İstanbul Üniversitesi, türkçe yazmalar, N. 4097, vr. 240b—267a).

499) ᶜĀli, *Menāqib-i hünerverān* (T), İstanbul, 1926.

500a) Mustaqimzade Süleyman Saᶜdullah, *Tuḥfe-i xaṭṭāṭīn* (T). İstanbul, 1928.

500b) İbrahim Nefeszâde (öl. 1940) *Tezkiret-ü 'l-xaṭṭaṭin*, Yazmaları: Ali Emiri Ef. Tarih K. N. 808; Es'at Ef. N. 2547: 139-140.

501) Mirza Senglāx. *Tezkirei xaṭṭaṭīn* (F), İstanbul, 1291-1876.

502) Ḥabib Efendi, *Xaṭ ve xaṭṭaṭān* (T), İstanbul, 1305/1889.

503) Ġullām Muḥammad Dihlavî, *Tezkire'i xuşnuvisān* (F), Calcutta, 1910.

Türklerde musiki tarihi için:

504) Mir Muḥammad Emīn Buxārī, *Risāla dar musiqī* (F), Paris suppl. Persan, N. 1548, vr. 73a—96b.

505) Ḥafiẓ Darviş-ᶜalī Çengī, *Tuḥfat-u 's-surūr* (F), Buharada Abdurrauf Fitrat in milkidir.

Diğer eserler Abdurrauf Fiṭrat *Özbek klassik musikisi ve onun tarixi* (T). Taşkent, 1927; Molla Bikcan (Muhammed Yusuf Divan), *Xorezm musiqisi tarixi* (T), Moskova, 1925. Garb Türkleri musikisi tarihine dair kaynaklar da Rauf Yekta, *Türk musikisine dair tetebbular*, d. *millî tetebbuler macmuası* I 1916: 465—493, II, 135—141, 233—239; Sadeddin Nüzhet, *Türk musikisi antolojisi*, İstanbul 1943 (2 cild) den öğrenilir. Yine bk. Es'ad Efendi *Aṭrab-u 'l-āṣār*. Yazması: Ali Emiri kütüphanesi, tarih K. N. 706.

Muhtelif ilim sahaları için:

506) Bursalı M. Ṭahir, *Osmanlı müellifleri* (T), 3 cild, İstanbul, 1333, 1338, 1342 ve bir de Ahmet Remzi tarafından bu esere yapılan esami indeksi, *Miftāḥ-ü 'l-kütüb ve esāmī-i müellifīn*, İstanbul, 1346/1928.

507) Mehmet Süreyya Bey, *Sicilli osmanî* (T) 4 cild. İstanbul 1306-1311.

Türklerde İlim tarihi için Abdulhak Adnan (Adıvar), *Osmanlı Türklerinde ilim* (T), İstanbul, 1943 ve ayrıca Türklerde tıp ta-

rihi için Dr. Osman Şevki, *Türk Tabâbet tarihi*, İstanbul 1925 ve Prof. Süheyl Ünver'in idaresinde 1939 a kadar 15 sayı çıkan *Türk tıb tarihi arşivi*'nde kaynaklar gösterilmiş yahut kısmen neşredilmiştir.

Osmanlı devlet adamları tarihi için ayrıca :

508) Osmanzade Tā'ib (öl. 1723), *Ḥadiqat-ü 'l-vuẓerā* İstanbul, 1271 ; bunun zeyilleri.

509) İbnülemin Mahmut Kemal *Osmanlı devrinde son asır sadrazamları*, 1944-1948 de 9 cüz çıktı. Şeyhulislâmlar, sâdat ve saire Osmanlı devlet erleri tercümeihallerine ait eserler için bk. *İstanbul Kitaplıkları Tarih ve coğrafya yazmaları kataloğları*, I. türkçe eserler, fasikül VIII, 1948, S. 616-747.

10

TARİHÎ COĞRAFYAYA AİT ESERLERDEN TÜRK TARİHİYLE İLGİLİ OLANLARI

510) ʿUbayd-u 'llah bn Xurdādbeh (eserini c. m. 840 yazmıştır), *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (A), M. De Goeje neşri, Leyden, 1889 *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Kısaltma ile *BGA*), cild VI.

511) Qudama bn Caʿfar, *Kitāb-u ' l-xarāc* (A) İbn Hurdadbeh'in eseri ile birlikte basılmıştır ; yazması Köprülü kütüphanesi N. 1076.

512) Aḥmad bn al-Važiḥ al-Yaʿqūbī, *Kitāb-u 'l-buldān* (A); 891 de yazılmış, De Goeje neşri, Leyden, 1892 = *BGA* VII.

513) Abū 'Alī Aḥmad bn ʿUmar İbn Rusta, *Al-Aʿlāq-u 'l-nafīsa* (A), 920 sıralarında yazmış, M. De Goeje neşri, Leyden, 1892 = *BGA*, VII.

514) İbn al-Faqīh al-Hamadānī, *Axbār-u 'l-buldān* (A); 930 senelerinde yazılmış, M. De Goeje neşri, Leyden, 1888 = *BGA*, V. Bu kitabın mufassal nüshasının mühim bir kısmı Meşhed'de Ravza kütüphanesinde, N. 109 da bulunmaktadır, Bk. Zeki Velidi, *Meşhedskaya rukopis' İbn-u l-faqiha*, 'd. *Bulletin de la Académie des Sciences de Russie*, 1924, s. 237—248.

515) Abū İsḫaq İbrāhīm bn Muḥammad al-Fārisī al-İṣṭaxrī, *Kitāb-ü 'l-masālik va 'l-mamālik* (A) ; c. 951 senesinde yazılmış, M. De Goeje neşri, Leyden, 1870 = *BGA*, I.

516) Abü 'l-Qāsim İbn Ḥavqal, *Kitāb-u 'l-masālik va 'l-mamālik* (A); 976 da yazılmıştır. M. De Goeje neşri, Leyden, 1873= BGA; II. Bu eserin en eski ve en mükemmel nüshası olan Topkapı Sarayı, N. 3346 dan J. H. Kramers *Opus geographicum auctore İbn Haukal* unvanı altında yeni neşrini yapmıştır, Leyden, 1939.

517) Muḥammad bn Aḥmad al-Muqaddasi, *Aḥsan-u 'l-taqāsim fī maʿrifat-i 'l-aqālīm* (A); c. 985 te yazılmıştır. M. De Goeje neşri, Leyden, 1877, yeni tabı, 1906 = *BGA*, III.

518) ʿAlī ibn al-Ḥusayn al-Masʿüdī (öl. 956), *Kitāb al-tanbīh va 'l-işrāf* (A); De Goeje neşri, Leyden, 1894 = *BGA* VIII. Fransızcası: *Le Livre de l'avertissement*, traduit par B. Carra de Vaux, Paris, 1896.

519) *Ḥudūd al'ʿālam*, h. 372/m. 982 de yazılmış (F), müellifi meçhuldür. Metni V. Barthold ve Rus Ulum Akademisi tarafından faksimile olarak neşredilmiştir. (*Ḥudūd al-ʿalam, rukopis' Tumanskoge*, Leningrad, 1930); İngilizce tercümesi: *Ḥudūd al-ʿālam, The Regions of the world*, translated by V. Minorsky, London, 1937 = Gibb Memorial new-series, XI.

520) Aḥmad Ṭūsī, *ʿAcāib-i maxlūqāt*, Büyük Selçuklularda Tuğrul bn Arslan (1173-1193) namına yazılmıştır; yazmaları için bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlans Reisebericht* Leipzig, 1939, mukaddime, s. IX.

521) Abü Ḥamid al-Andalusī al-Ġıranṭī, *Tuḥfat-u 'l-albāb va muḥbat-u 'l-aʿcāb* (A), 1162 yazılmıştır. Gabriel Ferrand tarafından 1925 te Pariste neşredilmiştir. (*Journal Asiatique*, 1925 t. CCVII). Eserin Ferrand tarafından istifade edilmiyen İstanbul yazmaları: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet kısmı, N. 198 (bir cildde iki nüsha); Ayasofya, N. 3127; Bayezıt Umumi, N. 5014.

522) ʿAbd-u'llah bn ʿAbd-i 'l-ʿazīz al-Bakrī (öl. 1904), *Kitab-u 'lmasālik va 'l-mamālik* (A); yazmaları için bk. C. Brockelmann, I, G. 476, S. 876. İstanbulda Lâleli, N. 2144; Nuruosmaniye, 3034. Bunun Slavlara ve Türklere ait kısımları A. Kunik ve Baron V. Rosen, tarafından neşredilmiştir. (*İzvestiya al-Bakri o rusi i slavianax*, I. Petersburg, 1878.)

523) Aynı müellif, *Muʿcam-u mā' staʿcam* (A), F. Wüstenfeld neşri, Göttingen, Paris, 1876 — '77: 2 cild İstanbul yazması: Ragıp Paşa N. 1066.

524) Abū ʿAbd-i ʾIlah Muḥammad bn Muḥammad al-Şarīf al-İdrīsī (öl. 1180), *Nuzhat-u ʾl-muştāq va ixtirāq-u ʾl-āfāq* (A), Paris yazmalarından (arab. 2221, 2222) ve saireden başka İstanbulda tam nüshası Köprülü, N. 955 (606 sayfa), 1499 yazması, harıtalarla; Ayasofya, N. 3502, yalnız ilk 3 iklim. Paris yazmaları üzerinden eksik ve yanlışı çok fransızcası: *Géographie d'İdrisi*, traduit par Jaubert, Paris, 1836, 1840 (= *Memoires de la Societé de Géographie*, t. V — VI) Bu eser Türklerin yaşadığı iklimlere ve Horasana ait kısımları tarafındam müteaddit nüshaları ile karşılaştırılarak, neşre hazırlanmıştır.

525) Aynı müellif, *Ravż-u ʾl-furac va nuzhat-u ʾl-mihac* (A), ki "küçük İdrisi" ismiyle maruftur. Nüshası: Hekimoğlu Ali Paşa, N. 688.

526) ʿAbd-u ʾl-karīm Samānī (öl. 1167), *Kitāb-u ʾl-ansāb* (A), faksimile tabı Gibb Memorial old Series, XX, London, 1912, İstanbulda yazması: Köprülü, N. 1010.

527) Yāqūt al-Ḥamavī (öl. 1229), *Muʿcam-u ʾl-buldān* (A), F. Wüstenfeld neşri, Leipzig, 1866 — 73. 6 cild, 7. cildi fihristler ve ilâveler. Mısır basması h. 1324/1906 - 7 de Muḥammad Amīn al-Xancīʾnin iki cildlik ilâveleri ile 10 cild teşkil etmektedir.

528) İbn Saʿīd al-Mağribī (öl. 1274), *Kitāb-u cuğrāfiyā fī ʾl-aqālim-i ʾl-sabʿa* (A); yazması: Paris, arab. N. 2234.

529) Zakariyā al-Qazvīnī (öl. 1283), *ʿAcāib-u ʾl-maxlūqāt* ve *Āsār-u ʾl-bilād* (A); F. Wüstenfeld neşri, Göttingen, 1848 - 49. Yazmaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I. G. 481, S. 882.

530) Şams-u ʾl-din Muḥammad al-Dimaşqī (öl. 1327), *Nuxbat-u ʾl-dahr fī ʿacāʾib-i ʾl-barr-i va ʾl-baḥr* (A); A. F. Mehren neşri (*Cosmographie de Dimashqi*), Petersburg, 1866. Ayni A. Mehre'in fransızca tercümesi, Kopenhagen, 1874. İstanbulda yazması: Ayasofya, N. 2945. Başka yazmaları için Bk. C. Brockelmann, *GAL* II, S. 161.

531) Abū-ʾl-Fidā, *Taqvīm-u ʾl-buldān* (A), De Slane, Reianud ve Stanislas Guyard tarafından arapça metin, fransızca tercüme ve geniş haşiyelerle 3 cild olarak Pariste 1848 — 1883 senelerinde neşredilmiş; Ch. Schier tarafından da yalnız arabî metni letograf olarak 1846 da Dresdende yayınlanmıştır. Mısır basımları da vardır.

532) İbn Fażl-i ʾllah al-ʿUmarī (öl. 1348), *Masālik-u ʾl-abṣār fī mamālik-i ʾl-amṣār* (A). Yukarıda, N. 168 da zikri geçen bu

eserin ilk üç cildi coğrafyaya aittir. Yazmaları: Ayasofya, N. 3415—3449 (25 cild); Topkapı Saray, N. 2797 (17 cild). Coğrafî kısımlarından istihraçlar Quatremère tarafından fransızca olarak (*Notices et Extraits des manuscripts*, XIII, Paris. 1838), Anadoluya ait kısımları F. Taeschner tarafından yalnız arapça olarak (*Al-Umari's Bericht über Anatolien*, Leipzig, 1929) neşredilmiştir.

533) Ḥamd-u 'llah Mustavfi Qazvīnī (öl. 1350). *Nuzhat-u 'l-qulūb* (F). G. Le Strange tarafından farscası ve ingilizce tercümesi neşredilmiştir. (= Gibb Memorial old series, XXIII, 1—2, London, 1915, 1919); tabiiyâta ait kısmı, yalnız ingilizce olarak 1928 de (*Oriental Translation Fund*, XXX); yalnız farsçası Bombay'da 1311/1893 de neşredilmiştir.

534) Ḥāfiẓ Abrū, *Ṣuvar-u 'l-aqālīm* (F), 817/1317 de Şahruh için yazılmıştır. İki cild. Yazmaları: Tahran devlet kütüphanesi, N. 1151; London, British Museum, or. 577 (768 sayfa); Leningrad Umumî Kütüphanesi, farsi yazmalar, N. 290; Taşkend'de Özbekistan Ulûm Akademisi, "Şark yazmaları Entitüsü" N. 5361; daha diğer yazmaları için bk. Xanbābā Bayānī, *Ẕayl-u cāmiʿu 't-tavārīx*, Tahran, 1317, mukaddime, s. ط-د

535) Maḥmūd bn Valī, *Baḥr-u 'l-asrār fī manāqib-i 'l-axyār* (F), ının (bk. yukarıda, N. 299), ilk cildi. Bk. Zeki Velidi, ZVO, XXIII. 255-257.

536) Katib Çelebi, *Cihannûma* (T), İstanbul, 1725.

537) ʿAşıq Mehmed Çelebi, *Manāẓir-u 'l-ʿavālim* (T), 1006/1597 de yazılmıştır. Yazmaları: Esad Efendi, N. 2421; tam bir nüshası, Ḳayseri, Reşid Efendi, N. 961.

538) Prens Vaxuşti, *Gürcüstan coğrafyası*, rusçası: *Geografiya Gruziyi*, d. *Zapiski Kavkazsk. Otdela Russk. Geograf. Obşçestua*, kn. XXIV, vıp. 5, Tiflis, 1904.

11

TÜRK TARİHİYLE İLGİSİ OLAN SEYAHAT KİTAPLARI

539) Yüan-çang, (7. asırda Batı Göktürk memleketi üzerindnn Hindistana seyahat yapan büyük Çin seyyah rahibi) fransızcası: Stanislas Julien, *Mémoires sur les countries occidentales par Hiouen-*

thang, Paris 1857 ve *Histoire de la vie de Hiouen-thsang*, Paris, 1853, ingilizcesi: Samuel Beal, *The life of Hiuen-siang*. London, 1911 ve *Hiuen-tsiang*, *Siyu-ki*, *buddhist records of the Western World*, iki cilddir. London, 1906. Göktürklere ve Türkistana ait kısımları N. Togan tarafından tercüme edilerek neşredilmiştir.

540) Aḥmed İbn Fażlān, *Riḥla* (A) 921 — 22 de Türk ülkelerinde yaptığı seyahatının hatırası. Arabi metniyle birlikte almancası Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlans Reiseberciht*, Leipzing 1939 *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV, 3). yeni tab'ı : 1967.

541) Abu-Dulaf Mis'ar İbn Muhalhil, *Risāla* (A) Tam nüshası Meşhed Ravża kütüphanesindeki İbn al-Faqih' nüshasına ekli bulunmaktadır. Bak Z. V. Togan *İbn Fadlan*, mukaddime, s. VII-IX Türklere ait kısmının en yeni tercümesi: Dr. Alf. v. Rohr Saue tarafından yapılmıştır. *Abu-Dulaf's Berichte über seine Reise nach Turkestan, China und İndia (Bonner Orientalische Studien*, XXVI) Stutgart, 1930.

542) Vang-yen-ti, Uygurlara seyahat hatırası. Fransızcası: d. *Journal Asiatique*, 1847, t. IX, -. 52-66; bu eser de tarafımdan tercüme edilerek tab'a hazırlanmıştır.

543) Binyamīn al-Tatilī, *Riḥla*, Selçuklular devrinde 1165-1173 de İslâm memleketlerinde seyahat eden Endülüslü Yahudi'nin seyahatnamesi. Arapça Erza Ḥaddād; tercümesi; *Riḥlat-u Binyamīn*, Bağdad, 1945.

544) Çang-çung, *Garp ülkelerinde seyahat*, Çinli Tauest rahibi'nin Çengiz Hanın garp seferleri esnasında Türkistanı ziyareti hatıraları. İngilizce tercümesi : *Travels of an alchimist*, transl. by A. Waley, London 1931 (Broadway Travellers serisinde.)

545) Ciao-gon ve Pun-daya *Seyahatname'leri*. Çengize elçi sıfatiyle gelen bu iki Çinlinin hatıratı, çince aslından Celaleddin Wang-zin-şang tarafından yapılan türkçe tercümesi Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinde ve benim elimdedir. Daha önce bunların bir kısmı Men-hon'ın eseri zanniyle Vaselyev tarafından *Trudı Vost. Otd. Russk. Arxeol. Obşçestva*,, IV, (Petersburg, 1857), s. 261-35 te rusça olarak neşredilmişti.

546) Plano Karpini, *Seyahatname*, Papanın 1245-46 da Karakurumu ziyaret eden elçisinin hatıratı. Almancası : Johann de Plano Carpini, *Geschihte der Mongolen und Reiseberichte*, übersetzt von F. Risch, Leipzig, 1930.

547) Rubruk, Fransız kralının 1253 te Karakurum'da bulunan elçisinin hatıratı. İngilizcesi : *The Journay of William of Rubruck to the eastern part of the world,* trans. by W. Rockhill, Hakluyt Society second series, N. 4, London, 1900. Plano Karpini ile Rubruk'un seyahatnameleri A. Maleyin tarafından 1911 de rusça olarak da neşredilmiştir.

548) Marko Polo, 1271-91 de Moğollar memleketinde seyahat eden tüccardır. İngilizcesi : *The book of ser Marko Polo,* ed. by H. Yule, iki cild, ilk tabı, London 1875, son tabı, London 1929. Fransızcalarının iyisi : A. J. Charignon, *Le livre de Marko Polo,* Pekin, 3 cild, 1924, 1926, 1928.

549) H. Yule, *Chatay and the ancient way thither,* 4 cild, ikinci neşri Hakluyt Society series, II, vol. 33, 37, 38, 41, London, 1913—16. Bunda Eski Yunan, Arap ve Moğollar devrindeki Avrupalı seyyahların verdiği malûmat topanmış ve tahlil edilmiştir. 4. cildinde cizvit misyoneri Goes'in seyahatnamesi de dercolunmuştur.

550) İslâmların Çini deniz yoluyla öğrenmeleri ve İslâm seyyah ve müelliflerinin Uzak Doğu'ya dair haberleri ise şu eserde toplanmış ve tahlil edilmiştir : Gabriel Ferrand *Relations de voyages et textes gèographiques, arabes, persans et turks relatifs a l'Extreme-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles.* iki cilddir, Paris, 1913-14. Bu eserde Abu-Dulaf'in Türklere ait haberleri de alınmıştır.

551) Abu ͨAbd-u'llah Muḥammad bn Muḥammad İbn Baṭṭūṭa *Riḥla.* Arabî metin ve fransızca tercümesi Ch. Defrémery ve B. Sanguinitti tarafından 1854 Pariste, türkçesi Mehmet Şerif Paşa tarafından 1919-25 de İstanbulda neşredilmiştir. Yalnız arapça metni Mısır 1322/1904've sair senelerde neşredilmiştir.

552) Ruy Gonzales de Clavijo, *Del Grand Tamorlan,* Kastilya kıralının bu elçisinin 1403-1406 da Temürü Semerkandde ziyaret etmesi tarihi ve seyahatnamesi. En iyi neşri Rus Ulûm Akademisinin ispanyolca metni ve rusça tercümesinin neşridir : Ruy Gonzale de Klavixo. *Dnevnik putişestviya ko dvoru Timura,* perevod I. Sreznevsk'ago, Petersburg, 1881. 456 sayfa. Kısaltılmış bir ingilizce tercümesinden Ömer Riza Doğrul'un yaptığı türkçesi de iki cüz olarak neşredilmiştir.

553) Iv. Schiltberger, *Seyahatname.* Yıldırım Bayezit ve Temürin nezdinde bulunan bu Almanın 1396-1427 arasında Asyadaki seyahati hatıraları. İngilizcesi : *The Bondage and travels of Johann*

Schiltberger, transl. by J. Buchan Telfer, with notes by Prof. P. Brunn, London. 1879 (=Hakluyt Society old series, N. LVIII); rusçası aynı Brun tarafındad *Zapiski Novorossiyskago Universiteta*, 1868 de neşredilmiştir.

554) Ġiyaṣ-u 'd-dīn Naqqāş, *Ṣāfārnāme-i çīn*. Şahruhun 1419 Çine gönderdiği elçi heyeti azasından olan bu zatın hatıratıdık. M. Quatremère tarafından fransızcaya tercüme edilerek neşredilmiştir. *Notices et Extrits des manuscrits*, t. XIV, p. 308-341, 387-426; metnin aslı Muḥammad Şafi· tarafından Abu-'r-azzāq Samarqandī, *Matla'-u 's-sa'dayan*, Neşri Lahur, 1941, s. 477-531 de Hafiz Abru ile karşılaştırılarak neşredilmiştir. Bu zat bu seyahatnamenin Hafiz Abrudaki şeklini Calcutta'da *Oriental College Magazine*, N. 23 te (1940) te ayrıca neşretmiştir.

555) Bertrandon de la Broquière'in ikinci Murad zamanındaki seyahat hatıratı : *Le Voyage d' Outremer de Bertrandon de la Broquiére*, d. *Recueil de voyages et de documents pour servir a l'histore de la gèographie*, XII, Paris, 1892.

556) Josef Barbaro, *Il Viaggio della Tana*. Bu Venediklilerin Azak ve Astarhan yoluyla Tebrize Uzun Hasana elçilik seyahatnamesidir; italyança metni ve rusça tercümesi *(Puteşestviye v Tany Yosefa Barbaro) Bibliotek inostrannıx pisateley o Rossiyi*, t. I, Petersburg, 1836 da çıkmıştır. 156 sayfa.

557) Ambrosi Contarini, *Viaggio del magnifico*. 1473 de Kırım, Astarhan yoluyla Tebrize Uzun Hasana giden Venedik elçisinin hatıratı : İtalyanca metni ve rusça tercümesi *(Puteşestiviye Ambarosiya Kontarini)*, ayni *Biblioteka inostannıx pisateley o Rossiyi*, de c. II olarak neşredilmiştir. 192 sayfa.

558) Afanasi Nikitin, *Xojdenye za tri moria*, 1466-1472 senelerinde Tebrizde Uzun Hasanı ziyaretten sonra Hindistanı (Haydarabad'ın şimaligarbindeki Beder'i) da ziyaret eden bu Rus elçisinin seyahatnamesidir. B. Grekov idaresinde Rus Akademisi neşri, Leningrad, 1948. 228 sayfa.

559) 'Aliakber Ḫıṭāyī, *Qanunname-i Çīn u Xitā* (F), 1500-1510 sırasında Çini ziyaret eden Osmanlı seyyahının hatıratı, farsça aslının yazması : Mustafa Aşir, N. 309, 310; Aşir Efendi, 249. Bk. *İslâm Ansiklodedisi*, "Ali Ekber" maddesi.

560) Seydi Ali Reis, *Mir'āt-u 'l-mamālik* (T), İstanbul, 1313/1897.

561) Seyfi Çelebi (öl. 990/1582), *Kitab-i tavārī x-i pādişāhān-i vilāyet-i Hindustan, Xitay u Xuten u Kaşgar u Qalmuq u Çin Macīn* (T). Yazması : Paris, supplem. Turc, N. 1136. Bu memleketleri XVI. asrın üçüncü rub'unda gezen Osmanlı seyyahının hatıratıdır.

562) Ludovico Varthema, 1502-8 arasında Temürlüler memleketlerinde ve Heratta bulunan Venedikli seyyahın hatıratıdır: *The Itinerary of Ludovica Varthema of Bologna*, éd. by Penzer, London, 1928.

563) Chiselin Busbeq, *Türk Mektupları* Kanuni Süleyman zamanında Avusturya elçisi olan bu zatın 1555 te Viyanadan, 1556 ve 1560 ta İstanbuldan, 1562 de Frankforttan arkadaşı Michault'a Türkiye ahvali; Türklerin hayatı hakkında yazdığı, mektuplar. Franaızca nesri : *Lettres du Baron de Busbec. ed. par l'abbé* de Foy, Paris, 1748 (3 cild). Muhtasarı Hüseyin Cahid Yalçın tarafından türkçeye çevrilmiş ve İstanbulda neşredilmistir. (Busbec, *Türk mektupları*, 1949).

564) *Early Voyages and travels to Russsa and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishman*, ed. by. E. Delmar Morgan and C. H. Coote, vol. I, London, 1886 (=Hyklut Society series, N. 72). 1558-59 da Moskova, Astarhan yoluyla Horezm ve Buharaya kadar giden ingiliz tüccarının seyahat hatırası.

565) Sigmund von Herberstein, *Rerum moscoviticarum commentarii*, Viyana, 1549. Maksimilyan I 'nin elçisi sıfatiyle 1516-17 ve 1526 senelerinde Moskovada bulunan bu zat o zaman daha müstakil olan Kazan, Astarhan hanlıkları ve Nogaylar hakkında malûmat toplamıştır. Eserini 1549 da lâtince olarak kendisi neşretmiş, 1550 de italyanca tercümesi, 1551 ve 1556 da lâtincesinin yeni neşirleri, 1557 de kendisi tarafından yapılan almanca tercümesi neşrolunmuştur. Rusça tercümelerinden I. Anonimov'un tercümesi *Zapiski o Moskoviyi*, Petersburg, 1866) ve üzerindeki tetkiklerden E. Zamıslovski'nin eseri (*Gerberşsteyn i yego istoriko-geografiçeskiya izvestiya o Rossiyi*, Petersgurg, 1884) zikredilmelidir.

566) Giles Flettscher, *Of the Russe Commonwealth*, London 1856 (=Hyklut society series ; 1575-1591 de Rusyada bulunan Jerome Horyey's *Travels in Russia* ile birlikte). Flettscher 1588 de İngiltere elçisi sıfatiyle Moskovaya gelmiş ve Rus siyasî ve içtimaî hayatı hakkında itimada şayan çok kıymetli ve bitaraf malûmat bırakmıştır. Kitabın 15. — 20. bapları Rusyaya tabi Müslüman ve diğer gayri rus kavimlere aiddir. Rusça tercümeleri mukerreren basılmıştır, Buna ait tetkikat : S. M. Seredonin, *Soçenenye Fletçera kak istorıçeskiy istoçnik*, Petersburg 1891.

567) Jean Chesneau, *Le Voyage de M. D'Aramon* Paris, 1887. Ch. Schefer neşri. İstanbulda Fransız sefiri bulunan bu d'Aramon Süleyman Kanuninin 1548 ikinci İran seferinde beraberinde bulunmuştur.

568a) Nicolas de Nicolay, *Discours et histoire véritable des navigations et voyages faits dans la Turquie*, Anvers, 1586. 1551 de İstanbulda bulunan bu zatın eserinde 60 tane güzel gravür vardır.

568b) John Sanderson, *The Travels of J. Sandarson in the* Levant 1584-1602. Edit. By. Sir Villiam Foster. "*Works insaid by the Hyklut Society Second Serie*. Fo. N. LXVII" London. 1940" 322 sayfa.

569 Stephan Gerlach *Tagebuch*, Frankfurt, 1614. İmparator Maksimilyan II'nin elçisinin maiyetinde 1573-78 de İstanbulda bulunan bu Almanın hatıralarıdır.

570) *The Travells of Pietro della Vallein İndia*, ed. by E. Grey London, 1892 (=Haklyut Society Series, N. 84). 1614 te seyahata çıkan Türkiye, Mısır ve İranı gezen zamanına göre (bilhassa zikri geçen Varthema'ya nisbetle) münevver bir Venediklidir. Türkiyeden yazdıklarile Şah Abbas hakkında yazdıkları daha kendisinin hayatında neşredilmiştir. Seyahatnamenin daha mufassal şekli italyanca olup *Viaggi di Pietro della Valle* ismi altında iki cild olarak 1843 de basılmıştır. Türkiye ve Şahabbas I e ait kısımları ikinci cilddedir.

571) I. Chardin, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux*, Amsterdam, 1735. 4 cilddir. Bu zat 1664-1670 ve 1671-1677 senelerinde iki defa Türkiye ve İrana seyahat eden bir fransız mücevratçısıdır. Safavî şahının saray mücevharatçısı vazifesinde bulunan Chardin Türkiyeye, bilhassa İran ve Azerbaycana ait mufasaal ve şayanı itimat seyahatname bırakmıştır.

572) J. B. Tavernier, *Les six voyages en Turguie, en perse et aux İndes*, Paris, 1882; iki cild Bu fransız seyyahı daha önce 1636-1663 seneleri arasında Türkiye ve İranda bulunarak bu memleketlerı tavsif etmiş ve Türkiyenin dahili siyaseti ve hayatına dair 1676 da basılmış olan diğer bir eser de bırakmıştır.

573) Will. Parry, *A. new discours of. Anton Suerley's Trâvels to the Persian Empire*, London, 1601. Anthony'nin ve biraderi Thomas' ın seyahatnamelerile birlikte *Travellers of Thomas and Anthony Sherley*, Sir Denison Ross tarafından neşredilmiştir. Şah Abbasın

hizmetinde bulunmuştır. İlk defa 1598 de İrana giden bu kardeşlerden Thomas 1603 de Agriboz'da Türk ordusuna esir düşmüştür.

574) Thomas Herbert'in seyahatnamesi, bunu da Sir Denison Ross neşretmiştir. Bu zat 1627-1629 da İranda seyahat etmiştir.

575) Adam Olearius, *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reise nach Muscov und Persian*, Schlesweg, 1671. 1635-39 seneleri arasında Almanyada Holstein düklüğü tarafından gönderilen elçi sıfatıyle Safevî şahının nezdinde bulunmuş, Azerbeycan ve İran hakkında çok mufassal eser bırakmıştır. En eyi neşirleri rusçalarıdır. P. Barsov tercümesi Moskova Tarih ve Asariatika Cemiyeti tarafından 1870te, Loviag'in tercümesi Suvarin tarafından 1906 da haşiyelerle ve resimlerle beraber neşredilmiştir.

576) Evliya Çelebi (öl. c. 1678), *Seyahatname* (T) 11, cild 1-6 cildler, İstanbul, 1314-19/1898-1902; c. 7-8, İstanbul, 1928-1929; c. 9, 10 İsranbul 1935, 1938 (yeni harflerle) İlk 6 cildlerinde sansurun çıkardığı yerlerin bazı kısımlarını Mustafa Nihad Özön tarafından *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Sansürden çıkarılan parçalar*, ismiyle yeni harflerle ayrı bir cüz olarak (1932 de) neşredilmiştir.

577) Rafhael du Mans, *Voyages en Persie, Etat de la Perse en 1660*. Paris, 1890. Bu fransız seyyahı 1643 den 1696 da vefatına kadar İranda kalmış ve oranın iktisadî içtimaî ve siyasî hayatına dair gayet mühim eser bırakmıştır. Suriye ve Bağdad tarafları hakkında da malûmat vermiştir.

578a) Fr. Bernier. *Voyages*. Amesterdam, 1711. Evrenzib zamanında Hind Moğolları nezdinde bulunmuş ve bu memlekette 1655-60 senelerinde vaki olan büyük hâdiseler hakkında ayrı bir eser bırakmıştır. Seyahatını Suriye, Mısır ve İran tarikiyle yaptığından Türkiye ve İran meselelerine de temas etmiştir. Eser iki cildir.

578b) Engelbert Kaempfer, *Am Hofte des persischen Grosskönigs*, ed. von W. Hinz, Berlin, 1940. Alman seyyahı 1684-85 te Safaviler paytahtında bulunarak bu hanedanın saray hayatına dair, mühim malûmat bırakmıştır.

579) Antoine Galland, *Journal de voyages faits en 1672-73*, Paris, 1831. Fransız sefiri Maintel ile birlikte Istanbula gelen fransız müşteşrikıdır. Seyahahnamesinin Nahid Sırrı Örik tarafından yapılan türkçesinin ilk cildi Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir (Ankara 1949).

580) Pitton de Tournefort, *Relation d'ın voyage de Levant fait par l'ordre du roy*, Paris, 1717. İki cildir. Bu zat 1700-1702 de beraberinde bir ressam olduğu halde Türkiyeyi gezmiş ve kendisi bir nebatatçı olduğundan bu hususa ait malûmatla birlikte siyaset ve kültür hayatına ait te çok kıymetli malûmat vermiştir. Haritaları ve resimleri çok mühimdir.

581) Corneille le Bruyn *Voyage en Levant.* Paris, 1725. 5 cilddir. İlk iki cildinde Anadolu, Mısır, Suriye ve Filistin, 3-4. cildinde Rusya, İran ve Şarkî Hindistan seyahati tavsif edilmiştir. 1708 de nihayete eren bu seyahat Fransızlar tarafından girişilen en mühim teşebbüslerden biridir.

582) R. Chandler, *Travels in Asia Minore*, London, 1775. Fransızca tercümesi 1806 çıkmıştır, 3 cilddir. Bu zat 1764-66 senelerinde Türkiye de bulunarak müşahedatını yazmıştır.

583) Gladişev ve Muravin, *Poyezdka iz Orska v Xivu i obratno v 1740-41 godax* d. *İzvestiya İmperatorsk Geogr. Obşçestva*, Otd. II. Petersburg, 1850' Kazak-Kırgız hanı Abulhayır Hana ve Nadirşaha Rus mümessilleri sıfatiyle 1740-41 de Orsk'dan Hiyveye giden ve aynı yoldan dönen Rus subayları Gladışev ve Muravin'in hatıratıdır.

584) Kazanlı İsmail *Seyahatname.* Kazan, 1903 Bu zat, Yakub, Molla Nadir ve Abdurrahman Nadirek isminde üç arkadaşı ile Rusya tarafından mumessil sıfatiyle Hindistana gönderilmişler, Buhara, Andxoy ye Herat üzerinden Evrengzib zamanında (1658-1787) Dehliyi ziyaret etmiş ler, oradân da hacca gitmişler, İsmail ise uzun müddet İstanbulda kal' mış, sonra Rusyada hatıratını yazmıştır. Bu seyahatnameyi Kadı Rizaeddin bn Fahreddin neşretmiştir.

585) John Bell, *Travels from St. Petersburg, to divers parts of Asia.* London, 1764. 2 cild. Aslen Skoçyalı olan bu zat 1714 te Rus hizmetine istisab etmiş ve Rus mümessili sıfatiyle İranda, Çinde ve Türkiyede bulunmuş, Çine Sibirya ve Şarkî Türkistan yoluyla gittiğinden bütün bu ülkeleri eserinde tavsif etmiştir. Petro'nun İran ve Derbend seferinde de beraber bulunmuştur. Bu kitap 1776 da fransızca olarak da intişar etmiştir.

586) John Otter, *Voyages en Turquie et en Perse avec un relation des expéditions de Tahmas-Kouli Khan*, Paris 1848. 2 ciddiir. Bu zat Nadirşahin 1736 da İstanbula gönderdiği elçisi Abdülbaki Han'a

katılarak İrana gelmiş ve üç sene Nadirşah'ın yanında kalmış. Daha neşrolunmıyan hatıratı (Journal des voyages) Paris Millî kütüphanesinde N. 989 ve 10062 da mahfuz bulunmaktadır. Bak. L. Lockhart, *Nadir shah*, London, 1938. p. 306-7.

587) Luis Andreé de M a m y e Clairac, *Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle.* Paris 1750 3. cild. 1724-27 senelerinde İstanbulda bulunarak 18. asırda İranın vaziyetine dair çok geniş malumat toplamıştır. Bk. L. Lockhart. a. e. s. 307-8.

588) J a m e s F r a s e r, *The history ot Nadir Shah*, London 1742. Bu İngiliz taciri 1730-40 da Hindistanda Surat ve Ahmedabad'da bulunarak Nadirşah hakkında malumat toplamış Nadirşah'ın nezdinde bulunan bazı zevatın yazılarını eserine almıştir.

589) D r. J o h n C o o k, *Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary, and port of Persia,* Edinburg 1770. İngiliz kraliçesi Elizabet tarafından] 1746 da Nadirşah'a gönderilen elçi heyetine dahil olan bu zatın hatıratıdır, ki Rusya, Nogaylar ve Dağistan yoluyla gitmiştir.

590) J o n a s H a n w a y, *An historical Account of the British Trade over the Caspian Sea with a Journal of travels through Russia to Persia, and back again through Russia, Germany and Holland,* London 1753. 4 cildir. Rusya yoluyla Nadirşah zamanında İrana giden bu İngiliz tâcirinin seyahat hatıraları ve Hazar denizinde İngiliz ticareti tarihine ait kayıtlardır. Bu zat kendi ticaret işleri için Nadiri ziyaret etmiştir. Bk. L. Lockhârt, a. es. s. 308-310.

591) P è r e L o u i s B a z i n, *Mémoires sur les dernièrs annés du régne de Tahmas Kouli Khan,* Paris 1780 4 cilddir. Aslen papas olduğu halde tıp da tahsil eden bu İngiliz 1741 den başlayıp İranda bulunmuş, Nadirşah'ı 1744 te Reşt ve Lahican'da görmüş sonra 1746 dan ölümüne kadar Nadir'in yanında has tabiblik vazifesini görmüş ve 1751 de İrandan ayrılmıştır. Nadirşaha ait en kıymetli malumatı ihtiva etmektedir. Bk. L. Lockhart, s. 310-311.

592) Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* Paris. 1785 iki cild, 1875 neşri 4 cild. Türkiye hizmetinde bulunarak Kırımda da bulunan bu fransızın hatıratında Garp ve Şark medeniyetleri farklarını, fikîr hayatını, teşkilât meselelerini aksettirmiştir.

593) N i c o l a s K l e e m a n, *Voyage de Vienna à Belgrad,* Neu

Chatel, 1780. Bucak Tatarları ve Nogaylar arasında 1769, 1770 senelerinde kalarak hayatlarına dair çok mühim malûmat bırakmıştır.

594) Elisabeth Craven, *Journey through Crimea to Constantinople.* London, 1789. Bu ingiliz muharriri 1786 da Kırım ve İstanbulda bulunduğunun hatıratıdır.

595) Lady (Mary) Montague, *Lettres*, Paris, 1805. İngiliz sefirinin zevcesi tarafından yazılan bu mektupların kısası Reşad Ekrem Koçu tarafından türkçe olarak (1946 da) neşredilmiştir : *Lâle devrinde Türkiyeyi ziyaret eden Mary Montague.*

596) A. Olivier, *Voyages dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse.* Paris, 1804. 2 cilddir. Fransız hükümetinin emriyle 6 sene yapılan seyahatin raporudur.

597) Samuel Gmelin, *Reise durch Russland*, Petersburg, 1771-74. 3 cild. 1767-74 senelerinde 6 sene Rus Ulûm Akademisi namına Sibirya ve Kafkasyada seyahat yapmıştır. Aynı eserin rusçası da vardır *(Puteşestiviye po Rossiyi).*

598) Peter-Simen Pallas, *Reise in verschiedenen Provinzen des Russ. Reisches*, Petersburg. 1771-76. 3 büyük cilddir. 1768-73 senelerinde Rus Ulûm Akademisi tarafından Edil, Ural, Sibirya ve Ortasyada geniş seyahatler yapan bu nebatatçı Türk kavimlerinin etnografyası, tarih ve hayatına dair kıymet biçilmez malumat toplamıştır. Eserin rusçası (Puteşestviya po raznım provintsam Rossimyskoy İmperiyi) ve 1785 te Paris'te intişar eden fransızcası da (5 cild) vardır.

Pallas'ın fransızcası Pariste 1798, 1811 de intişar eden iki Kırım seyahatnamesi (*Tableau de la Tauride* ve *Socoud Voyage*) de vardır.

599) Yohann Georgı. *Beobachtungen waehrend einer Reise im Russıschen Reıche*, Petersburg, 1775.

600) I. I. Lepexin *Tagebuch der Reise ın verschıededenen Provınzen Russlands*, Altenburg, 1775. İki cild. 1767-1771 senelerinde Edil, Ural. Sibirya taraflarında yaptığı ilmî seyahatin hatıratıdır. Türk kavimlerinin etnografisine ve hayatlarına ait topladığı malûmat çok mühim ve zengindir. Eser rusça da çıkmıştır. (Petersburg, 1771-1780). Gmelin, Pallas, Rıçkov, Georgi ve Lepexin Türk tarıhi tetkikatında kaçınılmaz ilk kaynaklardır.

601) Filip Yefremoy, *Stranstvovanye v Buxarıyı, Xive, Perisyi i İndiyi*, Petersburg, 1786; 1796, 1811. Kırgızlar tarafıdan esir alınarak Buharaya satılan bu Rus casusunun 1774-82 senelerinde Buhara, Hiyve ve Hokand'da muhtelif vazifelerde, bilhassa Buharada Daniyal Atalık nezdinde bulanarak oradan İran yoluyla Hindistana gidip, oradan da Londra yoluyla Petersburga dönmesi ile sona eren seyahat maceralarının hatıratıdır.

602) J. A. Güldenstadt, *Reise durch Russland und im Caucasischen Gebirge*, Petersburg, 1787-1791. 2 cild. Bu zat 1770-73 senelerinden cenubî Rusya, Kafkasyada seyahat etmiş, etnografi, tarihî ve bilhassa lisanî malûmat toplamıştır.

603) Blankennagel, *Seyahatname*, 1793-94 senelerinde Rusya tarafından Hive'ye elçi olarak gönderilmiştir. *Vestnık İmperatorskago Obşçestva*, XXII, Petersburg, 1858, s. 87-116.

604) Ḥāci Mehmet Bek Ṭālıbı (=Mirza Talib Han), *Masīrat-i ṭalibi fi bilad-ı afranc*, Talibî'nin Frengistandan seyahati, Kalkutta, 1812. Azerbaycan Türklerinden olup Hindistanda Lüknev ve Kalkuta'da yerleşerek orada İngilizlerin hizmetine intisab etmiş. 1799 senesinde Rechardson nam İngiliz subayı refakatinde Kap yoluyla İngiltereye seyahat etmiş, orada beş sene kadar kaldıktan sonra Paris, Roma, İstanbul, Bağdad ve Basra yoluyla 1804 te Hindistana dönmüş ve yazdığı seyahatnamesi oğlu Mirza Hüseyin Han tarafından 1812 de Kalkuttada 850 sayfalık bir eser halinde neşredilmiştir. Eserin ingilizce (*Travels in Europe and Asia by Mirza Abu Talib Khan*), fransızca ve almanca neşirleri icin bak. Edward Edwards, *Catalogue of Persian printed books of Brıt. Museum*, p. 65. Talibî'nin diğer bir eseri yukarıda, N. 386 da zikredilmiştir.

605) Sir W. Ouseley, *Travels in the various countries in the East, especially in Persia*. London 1819-23. 3 cilddir. 1810-12 de İranda ve Azerbaycanda seyahat edip pek çok Şark yazmaları toplamış olan o zaman genç İngiliz diplomatının hatıratıdır.

606) J. Morier, *A journey through Persia, Armenia and Aşia Minore to Constantinople in the years 1808 and 1809*, London 1812. Ayni müellif, *A second journey through, Persia, Armenia and Asia Minore between the years 1810 and 1816*. London 1818. Şarkî Anadolu Kürdistan, Azerbaycan ve İranın etnografyasına dair de çok mühim malûmatı ihtiva eder.

607) F o n t a n i e r e, *Voyages en Armenie et en Orient, la Turquie de l'Asie* Paris, 1829. Bu zatın 1821-1828 senelerinde Fransız hükûmeti tarafından Türkiyede yaptığı seyahatın hatıratıdır.

608) W i l l i a m H e u d e, *A voyage up to the Persian Gulf*, London, 1819. 1817 de Hindistandan Acem Körfezi ve Türkiye yoluyla İngiltereye seyahatı hatıratıdır,

609) A m é d é e J a u b e r t, *Voyage en Armenie et en Perse*, Paris, 1821. Meşhur müsteşrikin 1805-6 da Kafkasya, Ermenistan ve İranda yaptığı seyahatının tavsifidir.

610) J u l i u s v. K l a p r o t h, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien*, Halle-Berlin, 1812. 2 cild. Bu meşhur müsreşrikin 1807-8 de Kafkasyada yaptığı ilmî seyahatın tavsifidir.

611) Aynı müellif, *Geographisch-historische Beschreibung des östlichen Kaukasus*, Weimar, 1814. Şarkî Kafkasyanın coğrafya ve tarihine ait malûmat, ki öteki seyahatnamenin itmamıdır.

612) M i r İ z z e t u l l a h, *Mesir-i Buxara* (F), Hindistan müslümanlarından İngilizlerin hizmetinde bulunan bu münevver zat 1812-1813 senelerinde Buhara, Hokand ve Kaşgarda bulunmuş ve bu hatıratını yazmıştır. Eserin ingilizce ve fransızca (*Magazine Asiatique*, Paris 1926, II, 1-51, 162-183) hülasatan neşirleri varsa da, farsça aslı Paris milli kütüphanesinde (Suppl. Persan, N. 1346) mahfuz bulunmaktadır. Eser hakkında bk. Z. V. T o g a n d. *Yeni Türkistan*, İstanbul 1929. N 4 s. 41-44

613) M. N. M u r a v'y e v, *Voyage en Turcomanie et Khiva*, Paris, 1823. Rus elçisi Muravyev'in 1819-20 de Türkmenistan yoluyla Hiyve'ye yaptığı seyahatın hatırasıdır. 400 sayfa.

614) M. M e y e n d o r f f, *Voyage d'Orenburg a Boukhara*, Paris 1826. Rus elçisi Baron Meyendorfun 1820 de Buharaya yaptığı seyahatın raporudur. 500 sayfa.

615) N. X a n i k o v, *Opîsanye buxarskago xanstva*, Petersburg, 1843. 1841-42 de Buharayı ziyaret eden Rus elçiliği heyetinde bulunan müsteşrik Xanikof'un hatıratı ve bu hanlığın tavsifidir. 280 sayfa.

616) A l e x a n d e r B u r n s, *Travels into Bukhara*, London. 1835. üç çilddir. Rusça tercümesi de neşredilmiştir. Afganistan ve Buharada 1832 de seyahat etmiş İngiliz diplomatıdır.

617) J o h n M a c d o n a l d K i n n e i r, *Voyages dan l'Asie Mineur, l'Armenie et le Kourdiştan*, Paris 1815. 2 cilddir. İngilizceden tercümedir.

618) M. Michaud et M. Paujoulat, *Correspondance d'Orient*, Paris, 1833-35. 7 cilddir Fransız Akademisi azası olan tarihci Michaud ile yoldaşı Poujoulat'nın 1830-31 senelerinde yaptıkları seyahatının hatıratını ihtiva eden çok mufassal bir eserdir. 2-3 cildleri İstanbul ve Türkiyeye, diğerleri Suriye ve bilhassa Mısır'a aiddir. Michaud İstanbulun kütüphanelerinden ve Türkiyede ilmî hayattan da ehemmiyetle bahsetmiştir.

619) Ch. Teule, *Pensées et notes critique exraits du journal de mes uoyages dans l'Empire du Sultan et dans les provinces russes, géorgiens et tartares de Caucase et dans la royaume de Perse.* Paris 1842.

620) Mac Farlane, *Two years in Constantinople*, London, 1829. 2 cild.

621) Ayni müellif, *Turkey and its Destiny*, London 1832. İnkiraza yüz tutmuş olan Osmanlı devletinin mukadderatı üzerinde en etraflı tetkikatta bulunan bir İngilizdir.

622) Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris, 1839. Fransa hükûmeti emriyle 1833-37 de yapılan tetkik seyahati neticesinde yazılan bu eser türkçe olarak ta neşredilmiştir. (*Küçük Asya*, İstanbul, 1924-25, üç cild.) En çok tarihî coğrafya bakımından yazılan bir eserdir.

623) Victor Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes de Taurus*, Paris, 1864. Bu müsteşrikin 1852-3 te Kilikya ve Toroslarda yaptığı seyahatın hatıratıdır.

624) J. R. Fraser, *Reise nach und in Khorasan*, Weimar, 1829 İki cildir. 1821, 1822 de yaptığı seyahatın intibalarıdır. İngilizce aslı *(Narrative of a journey into Khorasan)*, 1826. da çıkmıştır. İran Türkleri ve Horasan Türkmenleri hakkında pek kıymetli ve çok mufassal malûmatı ihtiva etmektedir. İkinci cildinde Hiyve (s. 535-567) ve Buhara (s. 568-625) hanlıkları hakkında elde ettiği malûmatı da ilâve etmiştir. Kacarların Türk uruğları ile münasebetleri hususunu da (s. 559 da başlayıp) canlandırmıştır.

625) Aynı müellif, *Travels and adventureş in the Persian provinces an the southern banks of the Caspian Sea* London, 1826. Bunda da Türkmenler hakkında çok malûmat vardır.

626) A. Conolly, *Journey to the north of İndia, overland from England through Russia, Persia and Affghanistan*, London, 1838.

627) Ch. Masson, *Narrative of various journey in Balodjistan, Afghanistan and Turkestan*, London, 1844. 4 cilddir.

628) J. P. Ferrier, *Voyages et aventures en Perse, dans l'Afghanistan, le Beloutchistan et le Turkestan*, Paris, 1870. İki cilddir. İranda uzun vakit kalan bu fransız generalının 1845-46 senelerinde Horasanda, bilhassa Afgânistanın garbî ve şimalî kısımlarında yaptığı seyahatının hatıratıdır. Bu vilâyetlerdeki Türklerin, Türkmenlerin hayatını pek güzel anlatmıştır.

629) H. Vambery, *Travels in Central Asia*, London, 1864. Buna ek olarak ta ayrıca *Sketches of Central asia, the Ethnology*, 1865 Ortaasya'nın etnografyasını neşretmiştir.

«Bir sahte Dervişin Asya-ı Vustada seyahatı» ismiyle türkce 1295/1878 de neşredilmiş olan bu seyahatname, ihtiyatla okunacak eser olmakla beraber, Ortaasya bilhassa Hiyve ve Türkmenistan Türklerine ait bahisleri ihmal edilemez.

630) Çirikov, *Putevoy Jurnal*, Petersburg, 1875. Bu zat 1849-1852 de İran ve Türkiye sınırlarını tayin eden devletler arası komisyonun azası sıfatiyle Türkiyenin şark vilayetleri, Azerbeycan ve Kürdüstan hakkında mufassal malûmat toplamıştır. Bunun İrana ait kısmı İrana ait müteaddid eserleri olan Rus alimi (menşe itibariyle Türk) Xanikov'un ilâveleriyle 1874 de basılmıştır fakat bu kitabın son cildi çıkmamıştır.

631) İ. Berezin, *Puteşestviye po vostoku.* Kazan, 1849-1852, iki cilddir, ilk cildi Dağistan ve Azerbeycan'a, ikincisi İrana aittir. Tebrizin ilk defa yapılan ilmî tavsifini ve plânını ihtiva eder.

632) Mirza Rizaquli Lâlabaşı, *Safāratnāme-i xorezm* (F) Paris-Bulak, 1875 (*Publications de l'Ecole des langes orientales vivantes*, III ve IV). İran elçisi Mirza Rizakulı Lâlabaşının 1852 de Hiyve hanı Mehmet Emin Hanın zamanında bu ülkede gördükleri anlatılmıştır; c. IV fransızca tercümesidir.

633) J. Abbot, *Narrative of an Jaurney from Herat to Khiva and Mangyshlak*, Calcutta, 1840. Bu İngiliz subayının 1839 da Hiyve Hanı Allahkuli'yi ziyaretini ve gördüğü bu ülkelerdeki hayatı ve Türkmenleri anlatır.

634) Danilevsky, *Opisanye xivinskago xanstva*, Petersburg, 1851 (*Zapiski Geograficeskago Obşçestva*, V). 1842 de Hiyveyi ziyaret eden Rus elçisinin hatıratı.

635) I. A. Mac Gahan, *Compaining on the Oxus and the fall of Khiva*, London, 1875. Rusların Hiyve seferine New York Herald Gazetesinin muhabiri olarak iştirak eden bu zatın bu hatıratı *Hiyve seyahatnamesi ve tarihi* ismiyle 1292/1877 de İstanbulda türkçe olarak, fakat kısaltılarak neşredilmiştir.

636) E. Schuyler, *Turkistan*, London, 1877. İki cilddir. 876 sayfa. Rusların Turkistan seferlerine gazete muhabiri olarak iştirak eden bu zat Türkistanın o zamanki vaziyetini oldukça tarafsız olarak tasvir etmiştir. Eser *Musavvar Turkistan ve seyahatnamesi* unvaniyle ancak 255 sayfa kadar kısaltılarak Istanbulda 1877 de neşredilmiştir.

637) Fr. Burnaby, *A Ride to Khiva*, London, 1876. İngiliz seyyah ve muharririnin Rus istilâsından sonra yaptığı seyahati hatıratıdır.

638) Mehmet Emin, *İstanbuldan Asyai vustaya seyahat* (T). İstanbul, 1295/1879.

639) Major C. E. Yate, *Northern Afghanistan*. London. 1888. 1885 senesinde Heratta bulunan bu İngiliz seyyahının hatıratı (430 sayfa.) Ayni müellif, *Khurasan and Sistan*, London, 1900 (430 sayfa).

640) W. W. Radloff, *Aus Siberien*, Leipzig, 1882 2 cild. Türkistan ve Altay Türk kabileleri ve oralardaki eski Türk âsârı tetkikinde kullanılacak esas kaynaklardandır.

641) Colonel C. M. Gregor, *Narrative of a Journey through Khorasan and on the N. W. frontiers of Afghanistan*. London, 1879. İki cild. Bu ingiliz subayının 1875 de Horasan ve şimalî garbî Afganistanda seyahati hatıratıdır.

642) G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London, 1892. Meşhur Lord Curzon'un Times gazetesi muhabiri sıfatiyle yaptığı seyahatının hatıratıdır.

Türkiyenin medeni ve siyasî tarihi için garp ve şark memleketlerine gönderilen Osmanlı elçilerinin „sefaretname" leri çok mühim kaynaktır. Türkiye arşivlerinde ve kütüphanelerde çok bulunan bu sefaretnameler Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir. Bunlardan :

643) Giridî Ahmet Resmî Efendi, *Xulāṣat-u 'l-iʿtibār* (T), İstanbul, 1282/1866. (Büyhk Fredrike gönderilen elçinin raporudur);

644) Vahid Efendi, *Sefaretname-i Fransa*, İstanbul, 1283/1867, (Napolyona gönderilen elçinin yazıları);

645) Mehmed Emin Naḥifî, *Sefaretname-i Abdülkerim Paşa*, İstanbul, 1316/1900. (1776 da Rusyaya gönderilen elçi heyetinin gördüklerine ait yazılar).

12

TÜRK TARİHİ ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALARDA DAİMA ELDE BULUNDURULMALARI LÂZIM OLAN ESERLER

646) Wüstenfeld-Mahler, *Vergleichungstabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechunagen*. Leipzig, 1926 ve türkçesi; bk. yukarda. s. 20.

647) Osman Turan, *On iki hayvanlı Türk takvimi*, (T), İstanbul 1941.

648) Ginsel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, Leipzig, 1909. 3 cilddir. Bk. yukarıda, s. 20.

649) Schrötter, *Wörterbuch für Münzkunde*, Berlin, 1930.

650) Richard Klimperd, *Lexikon der Münzen, Masse und Gewichte der Länder*, Berlin 1896.

651) Maurice Dimand, *A. Handbook of Mohammedan Art*, New York, 1947; çok büyük ve pahalı ise de medeniyet tarihimizle meşgul olan herkesin daima müracaat edeceği eser de Arthur Pope, *A Survey of Persian Art*, Oxford, 1939 dır. Bak yukarıda, s. 21. Bu büyük eserde İran ile birlikte Türk sanatına ait bütün ilmî neşriyat gösterilmiştir.

652) E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, 1925 neşri ve ayni zatın *Türk Sanatı* (T), İstanbul, 1946.

653) Muḥammad Fu'ād ʿAbd'u 'l'bāqī, *Al-Muʿcam al-mufahras li-alfāz-i 'l-qur'ān-i 'l-karīm* (A), Mısır, 1364/1945. Menbalarda rastlanan Kur'an ayetlerini bulmak için en iyi fihristtir; daha kolay olanı : G. Flügel, *Concordantiae Corani*, Leipzig, 1875, yalnız bu fihrist Flügel neşri Kur'ana dayanmaktadır.

654) Tarihî eserlerde arasıra tesadüf eden Bibelden nakillere bakmak için : Alexander Cruden, *A Complete Concordance to the Holy Scriptures of the Old and New Testament*, New York, 1874; daha mu-

fassal Bibel fihristi : James Strong, *The Exhaustive Concordance of the Bibel,* New York, 1890.

655) *Encyclopèdie de l'İslam.* Biri ilâve olmak üzere 5 cilddir. Türkçe neşrinde Türk tarihine ait makaleler muntazaman ikmal edilmektedir. Hindistanda Türkler hakimiyeti devirleri için bir de ingilizlerin neşrettiği *Hobson Jobson* 1903; lûgati faydalıdır.

İşte Türk Üniversitelerinde kurulan ve kurulacak Türk Tarihi Enstitülerinin veya bu mevzuu tetkik etmek üzere kurulacak diğer ilmî müesseselerin ve cemiyetlerin kütüphaneleri burada unvanlarını saydığımız bu ilk kaynaklardan, onların yazma olanlarının fotoğraf ve filimlerden, keza bu ilk kaynaklara dayanarak vücuda getirilen tetkik mahsulü eserlerden teşekkül edecektir. Tetkik mahsülü eserler ise benim *Umumi Türk Tarîhine Giriş* kitâbımım mukaddimesinde ve haşiyelerinde sayılmış ve bu kitabın ikinci cildinde daha sayılacaktır.

EK N. 2

Şark, İslâm ve Türk âlemine ait mecmualar ve seriler (*)

Bu neşriyatın başında büyük medenî milletlerin **Şarkı tetkik maksadiyle kurdukları cemiyetlerinin mecmuaları** gelir. Böyle cemiyetler İngiltere, Fransa ve Almanyada geçen asrın başında tesis edildi ve bu cemiyetlerin neşriyatı da bu asrın ilk dörtte birinde başladı. **İngiliz Kırallık Asya Cemiyeti** 1815 te *The Journal* ismi altında aylık mecmua çıkarmaya başladı, 1822 ye kadar 14 cild (84 defter) çıkıp 1824 te 18. nci cildi çıktı, sonra 1830-1833 te «new series» sıfatiyle daha 12 cild çıktı. Sonra bu mecmua 1834 ten başlayıp *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and İrland* (Şarka ait ilmî neşriyatta kısaltılması: *JRAS*) unvanı altında çıkmaya başlayıp, 1842 den başlayıp her sene bir cild olarak çıktı ve 1863 te 20 cild ile ilk serisi tamlandı. 1865 ten «new series» başlanıp 1891 de 22 cild çıktı. 1944 e kadar her sene bir cild olmak üzere muntazam çıktı, fakat 1940 de **İngiliz Bibel Arkeolojisi Cemiyeti** (Society of Biblical Archaeology) ile birleşerek mecmua bir asırlık çehresini biraz değiştirdi. F. Pargitir bu mecmuanın 1821-1922 senelerinde çıkan 95 senelik nüshalarının indeksini neşretmiştir. Bu İngiliz Kırallık Asya Cemiyetinin bize ve tarimize epey taalluku olan Hindistanda Bengal ve Uzakdoğuda Çin ve Şimalî Çin şubeleri ve bunların neşriyatı vardır, ki ileri de zikredilecektir. Bu İngiliz mecmuaları teessüsleri sırasında kıymeti eksik yazıları da almışlardır.

Pariste **Fransız Asya Cemiyeti** tarafından da 125 senedenberi tam ilmî bir neşir olmak üzere *Journal Asiatique* (kısaltma ile: *JA*) mecmuası neşredilmektedir. Bu mecmua 1822 de müsteşriklerden Julius von Klaproth, Abel Rémusat, Saint Martin, Silvester de Sacy ve saire tarafından, yine İngiliz mecmuası gibi aylık olarak çıkarılmaya başlanıp

(*) Bu liste 1943 de tertip edilmişti, son senelerde neşrine başlanan, dergiler yahut harp ve inkilâplar dolayısıyle son senelerde mecmuaların başlarına gelen haller burada zikredilmemiştir.

her sene iki cild neşredildi. 1828-1835 arasında M. Quatremère idaresinde «Nouveau Journal Asiatique» ismiyle çıktıysa da, 1836 da tekrar sadece «Journal Asiatique» ismiyle neşredilmiş oldu. Mecmuanın her 10 senede çıkan 20 cildi bir «serie» teşkil ediyor ve bu cildler için bir mufassal fifrist tertip ediliyordu. 1922 senesinde «serie» sisteminden vaz geçerek sıra cildlerle neşredilmeye başlamış ve o sene çıkan cild 202 inci cild olarak çıkmış 1942 de 233. ye gelmiş ise de, 221 nci cildin sonuna ilâve edilen fihrist «XI inci seri» nin fihristi olarak tertip edilmiştir. Bu cemiyetin 100 yılı dolayısiyle 1922 de neşrolunan *Société Asiatique. Le livre du centaire* ismiyle çıkan eser bu mecmua için de rehber işini görmektedir.

Yine Fransada Academie des Inscription et des Belles-lettres'e mulhak bir heyeti teşkil eden müsteşrikler Paris Millî Kütüphanesindeki yazmalardan çıkarmalar yaparak *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothique İmperiale (Nationale)* külliyatını bu kütüphanedeki şark yazmalarından istihraçlar, notlar neşretmişlerdir. 1787 de çıkmaya başlıyan bu külliyat 1933 e kadar 42 cild çıkmıştır. Buradaki tetkikattan M. Quatremère'in Temürlüler tarihine dair Abdurrazzak Semerkandî'nin eserinden (c. 14) ve 14 üncü asır Islâm ve Türk ülkeleri coğrafyasına ait İbn Fażl-u 'llah al-ʿUmarî'nin eserinden istihraçlar (c. 13) ve E. Blochet'nin yazıları mühimdir.

Alman Şark Ülkeleri Cemiyeti tarafından neşredilmekte olan *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (kısaltma ile: *ZDMG*) mecmuası 1943 senesine kadar 97 cild çıkmıştır. Bu mecmua önce 1837 de Göttingen Üniversite'sindeki hindolog ve iranyatçılar (Gabelenz, Rödiger, Lassan ve şair Rückert) tarafından «Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes» unvanı altında intşar etmiş; 4 üncü cildden başlayıp bunu Lassan Bonn'da neşretmiş, 1845 te 4 nci cildi çıkmış; sonra 1847 den başlayıp, asıl idare merkezi ekseriya Halle'de olmak üzere, «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» ismi altında, her sene bir cild olmak üzere, intışar etmiştir. Bu cemiyetin bir de monografiler için tahsis edilen *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* mecmuası neşredilmiş, bu da 1941 senesine kadar 26 cild çıkmıştır, ki benim *İbn Fadlans Reisebericht* kitabım da bu Abhandlung'ların 24 üncü cildinin 3. üncü cüzü olarak intişar etmiştir.

Şimalî Amerika Şark Cemiyeti de 1851 senesinden başlayıp her sene bir cild olmak üzere *Journal of the American Oriental Society* (kısaltma ile: *JAOS*) neşretmektedir, 1938 senesine kadar 58 cild çıkmıştır.

Viyana Ulûm Akademisi ve Üniversite Şark Semineri etrafında birleşmiş müsteşrikler, Karabaçek ve G. Büchler idaresinde (son zamanlarda Prof. Christian idaresinde) *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Margenlandes* (kısaltma ile: *WZKM*) mecmuasını çıkardılar, ki 1887 den 1940 a kadar 46 cild çıkmıştır.

İtalyan Şark Cemiyeti de ayni şekilde neşriyata başlamıştı: Bunun mecmuası olan *Giornale della Societa Asiatica İtaliana* 1887 den başlayıp Firenze'de çıkmıştır, 1902 de 15. cildi çıkmış, 1930 te «nova seria» ismiyle bir daha çıkmış, sonra batmıştır.

Alman ve Avusturya müsteşriklerinden turkoloğ olanları Osmanlı tarihine tahsis ederek 1920 de *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* ismiyle bir mecmua çıkarmıya başlamışlar, fakat bu mecmua 1920-23 iki cild çıktıktan sonra durmuştur.

Macaristan da Budapeşte Macar Ulûm Akademisinin parasiyle Macar Etnografya Cemiyetinin Şark Şubesi azaları ve Şark Ticaret Akademisinin hocaları ve saire tarafından 1900 de *Keleti Szemle* (kısaltma ile *KSz*; fransızca olarak *Revue Orientale* da denilir) mecmuası çıkarılmaya başladı. Bidayette bilhassa Ural-Altay dillerine tahsis edilen bu mecmua Macaristanın merkezi şarkiyat mecmuası şeklini alarak muhtelif memleketlerin müsteşriklerinin iştirakini temin etti. 1922 ye kadar 19 cild çıkıp mevkiini daha 1921 de Prof. Nemeth Gyula tarafından en çok turkoloji bahislerine tahsis edilerek çıkarılmaya başlıyan *Körösi Csoma Archivum* (kısaltma ile: *KCsA*) memuasına terketti. Bu son mecmua da 1943 e kadar ancak 3 cild ve 1 cild «ilave cild» (Ergänzungsband) çıkmıştır.

İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika, Avusturya, İtalya ve Macaristanda çıkan bu başlıca şarkiyat mecmuaları 19 ve 20 inci asırların en güzide orientalistlerinin tetkıkatını ihtiva etmektedir, ki bunların Türk ve Islam tarih, edebiyat ve filolojisine ait olanları ayrı fihristlerle ve icabeden fasıllara ayrılarak gösterilmeli, bu mecmuaların küçük notları ve celse zabıtları dahi görülmelidir.

Ruslarda muntazam çalışan bir merkezi Şark cemiyeti son inkılaba kadar kurulmadı, Rus Ulûm Akademisinin Asya Müzesi (Musée Asiatique) ve Petersburg Üniversitesinin Şark Fakültesi etrafında toplanan müsteşrikler bu akademinin umumî neşriyatında ve **Rus Asariatika Cemiyetinin Şark Şubesi** namına tesis ettikleri iki mecmuayı Rus şarkiyatçılığının merkezî organı sıfatiyle yaşattılar. Bunlardan birisi 1855 de Prof. V. Grigor'yev tarafından tesis olunan *Trudı Vostoçnago Otdelenya*

İmperatorskago Russkago Arxiologiçeskago Obşçestva (kısaltma ile: *TVORAO*) dır, ki 22 cild çıkmıştır. Bu mecmuada ayrı makalelerden başka, monografiler mahiyetinde, Karahanlar tarihi (c. 17), Reşideddinin Moğollar tarihinin metin ve rusça tercüme ve haşiyeleri (c. 5, 7, 13, 15), Vilyaminov Zernov'un Kasım Hanlarına ait tetkikatı (c. 9, 10, 11, 12), Savelyev'in Altıonorda Hanları meskûkâtı, Veselovski'nin Rus-İran ticaret tarihine dair vesikalar (c. 21, 22 1892, 1898) çıkmıştır. İkinci mecmua *Zapiski Vostoçnago Otdelenya İmperatorskago Russkago Arxiologiçeskago Obşçestava* (kısaltma ile: *ZVORAO*, yani Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi tahriratı) dır, ki 1887 de Bar. V. Rosen tarafından tesis edilip, sonra W. Barthold tarafından idare edilmiş. Her yıl 1 cild çıkan bu mecmua 1925 senesine kadar 25 cild çıkmıştır. Burada Rus müsteşriklerinin en ileri gelenleri tetkikat makaleleri neşretmişlerdir. Bunlardan V. Smirnov'un Rusyada müslüman matbuatı (c. 3, 4), Samoyloviç'in Ortaasya Türklerinin edebiyatına, Kraçkovski'nin Arap edebiyatına, Jukovski ve İnostransevin İran edebiyatına ait makaleleri, Melioranski'nin Kültekin abidelerine (c. 12), İbn Mühennanın Moğol diline ait eserine (15), Bartholdun Türk ve İslâm tarihine ait makaleleri, bu zatın ve Bar. Rosen'in Avrupa şark neşriyatına ait tenkidî yazıları intişar etmiştir. Burada bir de Bar. Tiesenhauen'in İslâm ve Türk meskukâtına ait makaleleri ve İslâm ülkeleri sanat ve arkeolojisine dair mufassal bibliografisi (c. 3, 6, 16) ve benim de Türkistan asariatikasına ait makalelerim (c. 22, 23) intişar etmiştir. Mecmuanın 10. ve 20. cildlerinde 1-20 cildlerin mufassal indeksleri vardır. Sovyetler zamanında bu nevi ciddî Rus şarkiyat tetkikatı 1924 ten başlayıp Rus Ulûm Akademisinin «Şarkiyat Enstitüsü» (eski Musee Asiatique) etrafında toplanıp eski «Trudı» (yani *TVORAO* monografileri) serisi *Trudi Instituta Vostokovedenya Akademiyi Nauk SSSR* (kısaltma ile: *TIVAN*) ismi altında devam ettirilmekte. Bunlardan 1941 e kadar 41 cild çıkmış; 39 nci cildi Rum Selçukları tarihine ait Gordlevski 'nin, 41 inci cildi de Türk tarihine ait süryanî kaynakları hakkında Pigulevskaya 'nın eseridir. Eski «Zapiski» *(ZVORAO)* nın yerine de *Zapiski Instituta Vastokovedenya Akademiyi Nauk SSSR* (kısaltma ile: *ZİVAN*) çıkarıyor, ki müsteşriklerin ayrı tetkikatını, makalelerini ve ilmî eserlerin tenkidini ihtiva etmektedir. Bu da 1940 a kadar 8 cild çıkmıştır.

Eski Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti yerine Sovyetler **"Maddî medeniyet Akademisi,,** (Akademiyi materyanl'noy Kul'turi) kurdular; bunun da «İzvestiya» (Bulletin), «Sobronik» (mémoires) ları neşredilmektedir, ki Türk ülkelerinin tarih ve arkeolojisine ve sanat tarihine dair

mühim makaleleri ihtiva eder. Bundan başka **Leningrad'da Musée de l'Ermitage'ın Şark Şubesi** de çok kıymettar tetkikleri ihtiva eden *Trudı Otdela Vostoka (Travaux de Département Orientale)* çıkarmaktadır, ki 1930-41 de üç cildi çıkmıştır.

Rusyada bunlardan başka **Moskova Asarıatika Cemiyeti** tarafından *Drevnosti Vostoçnıya* (yani Şark asarıkadimesi) isminde bir mecmua neşredildiği gibi, geçen asrın ortasından beri faaliyette bulunan **Kazan Üniversitesi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti** kendisinin «haberler» ini *(İzvestiya Obşçestva İstoriyi, Arxiologiyi i Etnografiyi pri İmperatorskom Kazanskom Universitete,* 1882 den 1929 a kadar 34 cild çıkmıştır). Kırımda **Tavrid İlmî Arşiv Komisyonu** da aynı şekilde «haberler» i, *İzvestiya Tavriçeskoy Uçeno-arxivnoy Kommisiyi,* 1914 e kadar 52 nüsha çıkmış ve 1927 den başlayıp *İzvestiya Tavriçeskago Obşçesva İstoriyi, Arixologiyi i Etnografiyi* ismi altında çıkmaya başlamıştır. Bundan maada **Türkistan Asariatika muhipleri Cemiyeti** de 1918 e kadar 21 cüz çıkan *Protokolı Turkestanskago Krujka Liobiteley Arxiologiyi* mecmuasını neşretti. Kazan «İzvestiya» sı gibi bu Türkistan «Potokol» larına ben de makalelerimle iştirak etmişimdir. Kafkasya tarih ve etnografyası için **Kafkasya Maarif Müfettişliği** tarafından 1881-1926 seneleri arasında 45 cild neşredilmiş olan *Sbornik materyalov dlia opisanya mestnostey i plemen Kavkaza* (Kafkasya ülkeleri ve kavimleri tavsifine ait materyallar mecmuası; 1-30 cildleri için fihristi de vardır) ve inkılâptan sonra Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü ilmî tarih ve arkeoloji cemiyetleri tarafından çıkarılan mecmualar mühimdir. Türklerin yaşadığı Türkistan (şimdi Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan), Başkurdüstan ve Tataristan (Kazan) ülkelerinde inkılâptan sonra tesis olunan müteaddid ilmî cemiyetlerin, ve yüksek mekteplerin neşriyatını burada sayamayız.

Şarka, bilhassa **Ural-Altay kavimleri tarih ve lisaniyatına ait ciddi neşriyat** yapan bir memleket te **Finlandiya**'dır. Burada teessüs eden ciddi ilmî cemiyet olan **Fin-Ugur Cemiyeti** (Societe Finno-Ougrienne) 1886 da neşrine başladığı «Journal» ından 1937 ye kadar 49 cild, «Mémoire» larından da 75 cild neşretmiştir. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* (kısaltma ile: *JSFO*) de neşrolunan eserlerden O. Donner'in şimalî Asya Türk alfabesi (c. 14), C. G. Mannerheim Sarıuygurlara ait tetkiki (c. 17), Passonen'in Mordva dilinde Türkçeden alınma kelimeler (c. 15) Ramstedt'in Moğol diline ait tetkikleri (c. 23, 27, 28) ve «Şimalî Mogolistandaki Uygur-Orhun yazıtları» (yani Moyunçur kitabeleri, c. 30); *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* (kısaltma ile: *MSFO*) dan da

Vilhelm Thomsen'in «Orhun kitabeleri» (c. 5) ve «Turcica» ismi altında bu mevzua ait neşrettiği yeni tetkikleri (c. 37), H. Vambery'nin ayni Göktürk kitabelerine ait tetkikatı (c. 12), Macar alimi Gombocz'in macarcada eski bulgarcadan alınma kelimelere ait tetkiki (c. 30) ve saire bulunur.

İsveç'te müsteşrikler *Le Monde Orientale* mecmuası etrafında toplanmışlardır; mecmua 1906 dan başlayıp Upsalada Zetterstèen, son senelerde de H. Nyberg'in idaresinde neşredilmektedir. 1935 te 29 uncu cildi çıkmıştır. Bir de bu memlekette Prof. J. A. Lundeli'nin idaresinde Upsalada her sene bir cild olarak çıkan *Archives d'Etudes Orientales* neşredilmektedir. 1911-1926 arasında 25 cilt çıkmıştır. Tarih, coğrafya, arkeoloji, dil ve folklor meselelerine ait tetkikler neşreder, fakat nâşir slavist olduğundan Şarkî Avrupa ve Slâv kavimlerine ait eserleri de araya karıştırıyor. Ezcümle R. Ekblom'un «Rus ve Varing» nam eseri A. Christensen'in eski İran'a ait, Tor André'nin Muhammad Peygambere ait maruf eseri bu seride çıkmıştır.

Lehistan müsteşriklerinin Şarka ait ciddî mecmuası 1914 te Wl. Kotviç, Andrei Gawronski tarafından Krakov'da intişara başlayıp Lwow'da çıkmaya devam eden *Rocznik Orientalisticzny* mecmuasıdır. İlk cildi 1914-1918 de çıkmış, sonra mecmua her sene intişar etmiştir. Nâşiri olan Wl. Kotviç mongolist olduğundan mecmua da başlıca Ural-Altay dilleri ve mongolistik meseleleri ile meşgul olmaktadır. 1936 da 12 cildi çıktı, sonraki ciltleri varsa da görmedim.

Çekoslovak müsteşrikleri Prof. Hrozny'nin idaresinde 1929 da Prag'da *Archiv Orientalny* mecmuasını neşre başladılar. Her sene bir cildi çıkan bu mecmua en ciddi ilmî şarkiyat mecmualarından biridir, 1938e kadar 8 cild çıkmıştır. Nâşiri olan Prof. Hronzy eski Önasya dilleri mütehassısı olduğundan tetkikatın ekserisi buna hasr ediliyorsa da, Rypka, F. Tauer vesairenin Türk ve İslâm kavimleri dil ve tarihlerine dair makaleleri de intişar etmektedir. Macar ve Leh ilmî mecmuaları gibi Çek ilmî mecmualarında da bazı makaleler kendi dillerinde intişar ediyorsa da, ekseri fransızca, almanca ve ingilizcedir. Prag âlimleri bu mecmua ile birlikte bir de *Monographiae Archivu Orientalnino* çıkarmaktadırlar ki H. W. Duda'nın Ferhad ve Şirin hikâyelerine dair tetkiki ile F. Tauer'ın Türk tarihine ait metinleri burada intişar etmiştir. Her iki mecmua **Czechoslovak Oriental Institute** tarafından çıkartılıyor.

Hollanda'da Leiden'de Danimarka ve Norveç Şark Cemiyetleri de birleşerek *Acta Orientalia* mecmuasını neşretmektedirler. 1922-1944

seneleri arasında 18 cild çıkmıştır. Nâşir olan Prof. Sten Konow Sanskrit ve İraniyat mütehassısı olduğu için mecmuada bu mevzua ait tetkikata fazla yer ayırıyorsa da, İslâmiyyat ve Türkiyata ait de mühim tetkikler çıkmaktadır. O cümleden Prof. P. Kahle, Minorsky ve Kramers gibilerin makaleleri zikre değer.

Burada bir de **Finlaniya Şark Cemiyeti** (Societas Orientalis Finnica) tarafından 1925 te Helsinki'de neşrine başlanan *Studia Orientalia* serisini, (ki bunda M. Räsänen'in Türkiyata, Uygurcaya, Anadolu şivelerine, O. Tallgren'in İdrîsî'nin şimal ülkelerinden bahseden fasıllarına ait tetkikleri çıkmıştır) ve **Vatikan'ın İnstitut Biblicisi** profesörleri tarafından neşrolunmakta olan *Orientalia* mecmuası (ki 1936 dan beri 5 cild çıkmıştır, Arab tarih ve filolojisine ait tetkikatı ve türkolojisine ait makaleleri havidir) zikredilmelidir.

Bu listeye **İspanya'da** Madrid'te arabiyatçı Asin Palacios tarafından son senelerde çıkarılmaya başlıyan *Al-Andalus* mecmuasını da sokmak icab eder. Fakat bilhassa İspanyada Arab devrini öğrenmiye hasredilen bu mecmuadan ancak tek bir nüshasını gördüğümden mahiyeti hakkında hüküm veremem.

Zikredilmesi elzem olan diğer bir şarkiyat mecmuası da Şarka ait Avrupa ilmî neşriyatını, bazan Şark, meselâ Türkiye, neşriyatını da tahlile tahsis edilmiş olan *Orientalistische Literatuzeitung* dır, ki 1898 de F. Peiser tarafından tesis edilmiş, son zamanlarda Prof. Richard Hartmann idare ediyor. Her ay çıkar, tenkidî makalelerden başka baş tarafında şarkiyatın aktüel meselelerine dair ilmî makaleler de basılır, Şark bibliografisine dair en ciddi mecmuadır ve diğer bir nazîrı de yoktur.

Şark memleketlerinden **Mısırda** yapılan neşriyattan bilhassa **Fransızların** daha Napolyon zamanında tesis etmiş oldukları **Arkeoloji Enstitüsü**'nün neşriyatı Mısırlıların **Arab dil ve edebiyatı cemiyetinin** neşriyatı zikre şayandır. Fransızlara uyan Mısır alimleri de Mısırdaki İslâm abide ve kitabeleri neşri hususuna büyük ehemmiyet vermekte ve ayrıca neşriyat yapmaktadırlar.

Bunun gibi **Beyrut** daki Fransız katolik misyonerleri tarafından tesis edilmiş olup son zamanlarda dünyevi mahiyet almakta olan **Saint-Joseph Üniversitesi** hocaları da Şarka ait mühim neşriyatta bulunmaktadırlar. Bunlar en çok hıristiyanlığa ehemmiyet vermekle beraber ara sıra çok ciddî ilmî eserler ve tetkikler de neşrediyorlar. Bunlar tarafından neşredilen *Mélanges de la Faculté Orientale de l'Univercité Sa-*

int-Joseph à Beyruth. 1906-1925 seneleri arasında çıkan 10 cildindeki tetkikat arasında H. Lammens'in Muaviye ve oğlu Yezid'in hayatına ait büyük eserleri intişar etmiştir. Bir de bu mektebin hocaları tarafından arapça olarak 1898 denberi *al-Maşriq* mecmuası neşredilmektedir.

Bağdad'da da Araplar, bilhassa hıristiyan Araplar edebî ilmî ve tarihî olarak 1911 denberi *Luğat-u 'l-arab* mecmuası neşretmektedirler [şimdi Bağdad'da bir Arab İslam Akademisi de teessüs etmiştir]. Suriye'de de 1921 de bir Arab Ulûm Cemiyeti kurulmuş ve bunun tarafından 1921 den başlayıp *Macallat-u 'l-macmaᶜ-i 'l-ᶜilmī* neşrolunmaktadır [Şimdi bunun 23 üncü cildi çıkmıştır].

Türkiyede İslâm ve Türk tarih ve kültürüne ait ilmî mecmualardan **Osmanlı Tarih Encümeni** Mecmuası ile **Türkiyat Enstitüsü**'nün mecmuası ve **Türk Tarih Kurumu**'nun neşri olan Belleten zikredilmelidir.

Târîhi Osmanî Encümeni Mecmuası (1923 ten sonra Türk Tarih Encümeni Mecmuası olduğundan kısaltması *TTEM*) 1909 da teessüs eden tarih encümeni tarafından neşredildi, 1928 e kadar 96 cüz, 16 cild intişar etmiştir. Halil Edhem Bey tarafından tertip olunan bir fihristi de matbudur. Yeni harflerle de 5 cüzü çıkmış ve 1930 da lağvedilmiştir.

Türkiyat Mecmuası 1925 te İstanbul Üniversitesinin Türkiyat Enstitüsü tarafından Köprülüzade Fuad'ın idaresinde neşredilmeğe başlamış ve 1942 ye kadar 8 cild çıkmıştır. Bu enstitü bir de 1930 de ayni Köprülüzadenin idaresinde *Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası* çıkarmaya başlamıştı, bundan bugüne kadar ancak iki cild neşredilmiştir.

Belleten mecmuası 1937 de Ankarada Türk Tarih Kurumu tarafından, üç ayda bir fasikül olmak üzere, her sene bir cild çıkarılmaktadır, şimdiye kadar 9 cild intişar etmiştir. Bununla beraber İstanbul Edebiyat ve Ankara Dil-Tarih Fakültelerinin yayınları da gittikçe ilmî kıymet kesbetmekte, hukuk, iktisat ve tıp fakülteleri neşriyatında dahi orientalistik bakımından sevinçle karşılanacak eserler gün geçtikçe çoğalmaktadır.

Beynelmilel Müsteşrik Kongreleri

Böyle kongreler geçen asrın son yarısında toplanmıya başlanmış, arada 3-5 sene, bazan daha büyük fasılalarla muhtelif memleketlerin paytaht ve ilim merkezlerinde toplanarak şarkiyat ilminin aktuel meselelerini müzakere etmişler, kongreleri müteakip bunlarda okunan ra-

porlar cildler halinde neşredilmiştir. I. **kongre** Pariste (1873 te), II. k. Londrada (1876 da), III. k. Petersburgda (1877 de), IV. k. Florenz'de (1878 de), V. k. Berlinde (1881 de), VI. k. Leiden'de (1883 te), VII. k. Viyana'da (1888'de), VIII. k. Stokholmde (1889 da), IX. k. Londrada (1892 de), X. k. Cenevrede (1894 de), XI. k. tekrar Pariste (1897 de), XII. k. Romada (1899 da), XIII. k. Hamburgda (1902 de), XIV. k. Cezayir'de (1905 te), XV. k. Kopenhag'ta (1908 te), XVI. k. Atinada (1912 de) toplanmıştır. İlk cihan harbi senelerinde müsteşrikler kongresi toplanmamış, ancak 24 sene sonra toplanabilmişler. Bunlar da XVII. kongre olarak Oxfordda (1928 de), XVIII k. Leidende (1932 de), XIX. k. Romada (1935 de), XX. k. olarak Brükselde (1938 de) toplanan kongrelerdir. Bütün bu kongrelerin mesai mahsulleri 2-3, hatta bazan 5-6 cild halinde *Travaux, Actes, Atti, Trancastions Verhandlungen* ve *Trudı* gibi isimler altında intişar etmiştir, ki şarkiyata ait çok mühim ilmî raporları ihtiva ederler. Bu nevi raporlardan bizim İstanbulda ancak bazı cildler Türkiyat Enstitüsünde, Katanov'un kitapları meyanında, Asariatika Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Ulûm Akademileri neşriyatında Şarka ait yazılar

Şarka ait en ciddi ilmî tetkikat ayni zamanda umumî ulûm akademilerinin neşriyatında, başka mevzularla karışık neşriyat arasında, intişar etmiş ve etmektedir. Bunların başında Alman, Avusturya ve Rus Akademileri gelmektedir. Almanyada Bavyera, Saksonya ve sair ulûm akademileri neşriyatında da Şarka ait tetkikler neşredilmişse de, bunlar bilhassa Prusya akademisi ve Göttingen ilimler Cemiyeti neşriyatında çok intişar etmiştir. **Prusya Ulûm Akademisi**'nin *Abhandlungen der Kaiserlichen Preussischen Akademie der Wissenchaften* (kısaltma ile: *Abh. Pr. Ak. W.*) ismindeki memoire ve monografileri ile *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* kısaltma ile: *SB. Pr. Ak. W.)* ismindeki celse zabıtları ve küçük tetkikler mecmuası şarkiyata ve türkiyata ait müteaddid tetkikatı ihtiva etmektedir. E. Sachu islâmiyata, F. W. K. Müller, Le Coq, W. Bang, W. Hening gibilerin türk diline, sogdça ve saireye ait tetkikleri burada çıkmıştır. **Göttingen İlimler Cemiyeti**'nin *Abhandlugen der Gesellshaft* (şimdi *Akademie*) *für die Wissenschaften* tetkikat serisinde ve *Göttingener Gelehrter Anzeigen* nam neşriyatlarında Nöldeke, August Müller, J. Wellhausen, Goldziher, Paul Horn, Marquart, Lüders, W. Bang, H. H. Scha-

eder, M. Krause ve R. Strothmann gibilerin şarkiyat ve türkiyata ait en ciddi ilmî tetkikleri intişar etmiştir.

Viyana Ulûm Akademisi'nin memoireları *Denkscriften der Wiener Akademie der Wissensechaften* (kısaltma ile: *D. Wien Ak. W.*), celse zabıtları ve makaleler *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften* (kısaltma ile: *SB. Wien. Ak. W.*) de İslâm ve Türk âlemine dair mühim makale ve tetkikleri ihtiva etmektedir. Von Kremer'in, Karabaçek, Mzik ve saire müsteşriklerin tetkikleri bu Denkschriftlerde, W. Tomaschek'in mühim tetkikleri bu akademinin Sitzunngsbericht'lerinde (meselâ 121, 124, 133 üncü cildlerinde Küçükasyanın tarihi coğrafyası; 113 te Hāmus yarımadası, yani Balkan tarihi coğrafyası; 87 de Ortaasya tetkikatı, Sogd ülkesi tarihi ve tarihî coğrafyası; 116, 117 cildlerinde "Şimal ve Skit ülkeleri hakkında eski haberlerin tenkidi„ ismi altında eski Türk tarihine ait klasik tetkikleri ve saire), I. Karabaçek'in bazı tetkikleri (meselâ 172.nci cildde onun "Türk asariatıkasi ve İslâm sanati), diğer birlerinin İslâm ve Çin tarihine ait yazıları burada intişar etmiştir. Bunlar hep bu Abhandlungen ve Sitzungsbericht'lerin "histor. philol. Classe„ kısımlarında basılmışlardır.

Ulûm akademileri arasında Şarka ait tetkikatın çokluğu ile Rus (Petersburg) Ulûm Akademisi belki birinci mevkii işgal etmektedir. Yüzlerce cild teşkil eden ve bir kısmı ayrıca rusça olarak neşredilen *Mémoires de l'Academie des Sciences de St. Petersburg* şimdi Memoires de l'Academie de Sciences de URSS, (kısaltma ile: *MASR*) da Ch. Frähn'in Hazarlara ve Başkurtlara ait Arap haberlerinin tahlili (1822, lâtince), Bulgarlara ait Arap haberleri (1830-1832), Charmoy'nın Temürün Deştikıpçak seferlerine dair haberlerin (1863), ayni müellifin Mes'udînin Slavlara ait haberlerinin tetkiki (1833), B. Dorn'ın Hazarlara ve Kafkas kavimlerine ve Hazar Denizine ve Cenup sahiline ait Arap ve İran müelliflerinin haberlerini tetkikleri, Brosset'nin Ermeni ve Gürcü tarihine ait tetkikleri intişar etmiş ve son zamanlarda da Bar. V. Rosen ve W. Barthold (1897 de bunun Ortaasyaya seyahatinin hesapları, 1918 de "Ulugbek ve zamanı„) un tetkikleri de bu "Mémoire„ larda çıkmıştır. Bu akademinin celse zabıtlarını ve makalelerini ihtiva eden *Bulletin de l'Academie des Sciences de St. Petersburg* (şimdi URSS; kısaltma ile: BASR rusça olarak "İzvestiya Akadeyi Nauk *SSSR*„) de Şarka ait intişar eden tetkikat ise daha çoktur. Bunları geçen asırda *Melanges Asiatiques* unvanı altında ayrıca toplayıp cildliyorlardı, fakat 10 cild intişar ettikten sonra bu güzel usul bırakıldı; Bulletin'in ondan sonraki yıllarda çıkan nüshalarında K. Saleman'ın Hekim Ataya (1896), Orta-

asyada bulunan Manihayi yazılarına (1907, 1912, 1913) ve İran filolojisine (meselâ 1914) ait kıymetli makaleleri ve Asya Müzesindeki yazmalara ait makaleler ve fihristleri; F. Hirth ve Dr. Shiratori'nin Hunların menşeine ve Türk kavimlerinin eski tarihine; W. Radloff'un eski türkçeye ait tetkikleri (Attürkische Studien, Chuastuanift ve saire), İnostransev'in iraniyata, Vladimirtsev'in ve Poppe'nin Moğol filolojisine, Samoyloviç'in turkiyata, Kraçkovski'nin arabiyata ait müteaddit makaleleri ile Barthold'un sayısı pek çok olan tetkikatı hep bu Bulletin'lerden intişar etmiştir. akademinin bir de yabancı âlimlerin eserlerine tahsis edilen *Mémoires des savants étrangers* unvanlı bir serisi vardı (şimdi yoktur); bunun V. cildi olarak ta 1851 de Kazım Bek'in yukarıda (s. 212 N. 238) zikredilen türkçe Derbend-Name ve onun ingilizce tercümesi intişar etmiştir. Son zamanlarda bir de *Dokladı Akademiyi Nauk RSSS* (Comptes rendus de l'Academie de URSS; kısaltma ile: Cr. ASR) çıkmaktadır, ki bunda da şarkıyata ait kısa makale ve mülahazalar intişar ediyor; bununla beraber Akademinin ayrı sessionlarında orientalistler grupu faaliyetlerine dair onların makalelerini muhtevi Doklad (Comptes rendus) çıkarılıyor, bundan ancak 1936 da çıkan bir cildi manzurum olmuştur, sonrasını göremedim. Krakow'daki Lehistan Ulûm Akademisi'nin *Mémoires de la Commission Orientaliste* ismiyle 1919 da başlayan neşriyatında da T. Kowalsky ve Zaiaszkowski gibilerin türkiyata ait değerli tetkikleri intişar etmektedir. [Şimdiye kadar bu mecmuadan 36 cüz intişar etmiştir. Bunlar arasında Kowalski'nin Türk aruzuna (N. 5) Karayim Türk şivesine (N. 11), şimalişarkî Bulgaristan'daki Türklere ve dillerine (N. 16), İrandaki Aynalı Türkleri şivesine (N. 29), Zajaczkowski'nin Karayim türk diline (N. 15), eski Osmanlıcaya (17, 27) ve Hazarlara (N. 36), Saadet İshakî'nin Çura Batır destanına (N. 20) ait tetkikleri intişar etmiştir].

Şarkıyatın ayrı ayrı sahalarına ait mecmualardan Türkleri ilgilendirenleri

Bunlardan islâmiyeti ve İslâm Âlemini bahis mevzuu edenlerinden başlıca şunları zikredelim:

Der Islam. C. H. Becker tarafından Strassburg - Berlinde neşrolunmak üzere 1910 da tahssis edilmiş, sonra H. Ritter ve R. Strothmann tarafından Hamburgda devam ettirilmiştir. [Şimdiye kadar 28 cild çıkmıştır]. Bilhassa İslâm ilimlerinin aktuel meseleleri ile meşgul

oldu ve Becker bu mecmuada İslâm âleminin iktisadî tarihini öğrenmek hususunda çığır açan tetkikatını neşretti (bunların çoğu Becker'in mecmuai âsârı olan *Islamstudien* nam iki cilde de girmiştir).

İslamica, Leipzig Asia Maior neşriyatı tarafından 1924 te tesis ve A. Fischer tarafından idare olunan ve islam ilimlerinin daha spesial meselelerine tahsis edilen mecmuadır. 1930 a kadar 4 cild çıkarak durdu. Burada (1927) benim de eski Horezm diline ait makalem basılmıştır.

Die Welt des İslams, Berlinde 1913 te tesis olunan İslamı öğrenme cemiyeti (Gesellschaft für İslamkunde) tarafından Prof. G. Kampfmeier'in idaresinde çıkan mecmuadır. 1942 de 24. ncü cildi çıkmıştır. Bu mecmua Der İslam'a nazaran daha aktuel meseleleri bahis mevzuu ediyor, burada ayrı islâm milletlerinin mukadderatına, Rusya Türklerinin meselelerine (c. 4), hilafet meselesine (c. 5), panturanizme (c. 23), Boğazlar meselesine (c. 2), J. Hammer'e kadar Türklere ait Avrupa tetkikatına (c. 7) dair makaleler neşrolunduğu gibi, G. Jäschke'nin son inkilâp zamanı Türkiyesinin siyasî takvimi (c. 10, 12, 15) ve Bartholdün Ortaasya türkleri tarihine ait konferansları da intişar etmiştir.

Rusyada Barthold bu mecmuanın ve Der İslam'ın işini görmek üzere rusça olarak *Mir İslama* (İslam Âlemi) isminde bir mecmua tesis etmişti, 1912 de ancak bir cild intişar etti. Bunda bilhassa Türk tarihine ait çok mühim makaleler çıkmıştı; Rus hükûmeti bunu fazla «bitaraf ve ilmî» bularak kendi siyasetini daha iyi aksettirecek olan Prof. Pozdneev'in eline verdi. Mecmua bunların elinde de bir kaç sene çıktı, fakat ilmî kıymeti yoktu. Barthold 1917 de *Musulmanski Mir* (Müslüman Âlemi) isminde bir mecmua neşrine başlamıştı, bir cüzden fazla çıkamadı.

Müslümanlar tarafından İslam Âlemi mukadderatına, tarih ve kültürüne dair neşrolunan mecmuaların en ilmîsi Hindistanda Hayderabadda burasının hükümdarı ve onun münevver maiyeti tarafından tesis olunan İslamic Culture Board cemiyetince 1927 de müslüman İngiliz Marmaduke Pictuall idaresinde neşrine başlanan ve üç ayda bir çıkan *İslamic Culture* mecmuasıdır; 1937 ye kadar 10 kadar cild çıkmıştı. Müsteşriklerden F. Krenkov, J. Horowitz ve sairenin makaleleri ile birlikte Hind müslüman alimlerinin o cümleden Hind Müslümanlarının büyük âlimi Süleyman Nadvi'nin makaleleri intişar etmiştir. 1934 senesinin cildinde benim de «İslamiyet ve coğrafya ilmi» isminde bir tetkikim basılmıştır.

Hristiyan Şarka ait mecmualardan Prof. A. Baumstark tarafından Romada 1901 de tesis olunan *Orients Christianus* senelik mecmuası önde gelmektedir. 1908 e kadar 12 cild, 1911-1924 te «yeni seri» olarak daha 10 cild, 1926-41 arasında ayni Baumstarkın idaresinde «üçüncü seri» olarak 14 cild, ceman 36 cild çıkmıştır. Hristiyan Şarka ait en ciddî ilmi mecmua budur, bu mecmuada İslâm âlimlerinin, meselâ El-Bîrûnî'nin hıristiyan alemi ve dini hakkındaki yazıları da tahlil edilmektedir.

Fransada ayni mevzu üzerinde 1896 da neşrine başlanan *Revue de l'Orient Chrétiene* 1934 e kadar 28 cild çıkmıştır. Yine Fransızlar tarafından Şarka aît mühim vesikaları ihtiva eden *Patrologia Orientalis* mecmuası neşrederler, ki bunlardan birisi yukarıda s. 203 N. 170 de zikredilmiştir.

Ayni mevzua ait olmak üzere Rus Ulûm Akademisi tarafından Barthold, Marr ve Kraçkovsky idaresinde *Xristianskiy Vostok* mecmuası neşredildi. 1917-22 seneleri arasında 6 cildi çıkmıştır. Bu cildlerde, Gürcü, Ermeni ve Süryanilerin tarihi eserleri, Memun zamanında yapılan İncil tercümesi, Emevi halifesi Ömer bn Abdulazizin hayatı, El-Bîrûrî'nin Şark Hristiyanlarına dair kayıtları ve saire mevzularda mühim tetkikler çıkmıştır.

İngilterede bu mevzu ait olmak üzere 1920 den başlayıp *The Christian East* mecmuası neşredilmektedir, 1938 e kadar 18 cild çıkmıştır.

Papalığın neşriyatında da (o cümleden *Orientalia Christiana Periodica*'da) hristiyan Şark mevzuu mühim yer tutmaktadır.

Ayrı Şark mıntakalarının tetkikını gaye edinen ilim cemiyetleri

nden bazıları da Türk ve İslâm âleminin bu gününü ve geçmişini öğrenmekte kaçınılmıyacak derecede mühim neşriyat yapmaktadır. Ortaasyayı öğrenme cemiyetleri başında Londrada faaliyette bulunan **İngiliz Kırallık Ortaasya Cemiyeti** gelmektedir, ki 1914 te teessüs etmiş ve neşretmekte olduğu *Journal of Royal Central Asiatic Society* bugüne kadar 28 cild çıkmış bulunmaktadır. Mecmuada ilmî tetkikat ile birlikte siyasete kaçanları da vardır. Birde 1902 de Hamburgda toplanan beynelmilel müsteşrikler kongresi karariyle Petersburg Ulûm Akademi-

si yanınında bir **Ortaasya ve Uzakdoğu tetkik komitesi** kurulmuştu. Bu komite tarafından, bilhassa Barthold'un yakından iştirakiyle, *İzvestiya Komiteta dlia izuçenya Vostoçnoy i Sredney Aziyi* isminde bir mecmua da neşrediliyordu. Şimdiki hali bence meçhüldür. 1896 da Taşkentte Prof. Bartholdun teşvikiyle ve Smirnov idaresinde kurulan bir **Ortaasyayı öğrenmeyi sevenler derneği (krujok)**'de ayni sene *Vestnik Sredney Aziyi* (Ortaasya muhbiri) ismiyle bir populer-ilmî mecmua neşrine başlamış, sonra buna benzer bir zümre 1911 den başlıyarak *Şredniaya Aziya*, yani Ortaasya ismiyle bir kalın mecmua tesis etmişti. Ancak ilk cihan harbine kadar devam etti. Bu mecmua Ortaasyaya ait Yunan ve Arap klasiklerini de neşretmeyi tasarlamıştı, yalnız Arriyanos'un İskender Anabasis'ini neşrettiğini hatırlıyorum.

Uzakdoğuya ait neşrolunmakta olan **ilmî mecmualar** da Türk tarihi için istifade edilecek olan tetkikatı ihtiva eder. Bunların başında Hollandada Leidende 1890 da bu şehir Üniversitesinin sinoloji profesörü G. Schlegel ile Paris Şark dilleri mektebi sinoloji hocası H. Cordier tarafından neşrine başlanan *T'oung pao* mecmuası gelmektedir. Bu mecmua 1910 dan sonra fransız müsteşriki E. Chavannes ile mumaileyh Cordier tarafından, son zamanlarda Cordier ve P. Pelliot ve nihayet yalnız Pelliot tarafından neşredilmiştir, 1935 e kadar 31 cild çıkmış; bir de 1900-1910 arasında 10 cild kadar «yeni seri» diye bir muvazi seri neşredilmiştir. Bu çok ilmî mecmuada Türk ve Moğol tarihine ait pek çok makaleler, ve bilhassa Pelliot tarafından Orta ve Uzakdoğu tarihine ait ilmî neşriyatın tenkidleri, o cümleden Çinli âlim Wan-Kuwey'in ve Barthold'ün Ortaasya tarihine ait eserlerinin tenkidi neşredilmistir.

Sonra 1924 te Leipzigde Uzakdoğu ve Ortaasya tarih, dil ve kültürüne tahsis edilerek *Asia Major* mecmuası neşredilmeye başlandı. B. Schindler ve Fr. Weller tarafından idare olunan bu mecmua 1933 e kadar 10 cild intişar etmiştir.

Bir de **Saygon'da Fransız Uzakdoğu Mektebi** tarafından 1901 den başlayıp neşrolunmakta olan *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient* (kısaltması: *BEFEO*), 1924 e kadar 24 cild çıkmıştır. Bunda da Pelliot ve saire fransız Uzakdoğu ve Ortaasya mütehassıslarının mühim makaleleri yayınlanmıştır. Almanyada yine T'o-ung pao gibi Uzakdoğu tarih, etnografya ve tarihî coğrafya meselelerine, ilâve olarak ta Uzakdoğu sanat tarihine, tahsis edilerek *Ostasiatische Zeitschrift* mecmuası çıkmaktadır. 1912 de O. Kümmel ve Cohn Wiener idaresinde çıkmaya başlıyan bu mecmua 1922 de «ye-

ni seri» sine başlamış ve Berlinde sinoloji profesörü E. Hänisch ve saire idaresinde devam etmiştir.

Bir de İngilizlerin Uzakdoğu'da Çin tarih ve kültürünü yakından öğrenmek maksadiyle **Royal Asiatic Society'nin Çin şube'leri** sıfatiyle 1858 de tesis attikleri müesseselerin neşriyatları zikredilmelidir. Türkler ve Çinde Türkler ve İslâmlar meselesi için bunlardan «Şimalî Çin Şubesi» nin organı sıfatiyle çıkarılan *Journal of the China Branch* ile *Journal of the North China Branch of Royal Asiatic Society* bilhassa mühimdir. Bu mecmua 1931 e kadar çıkan 63 cildinde eski Türk ve Moğol tarihine dair Çin kaynakları tercüme ve istifade olunmuş, çiniyatçı Hirth, Wylie ve Parker gibilerin eski Türk tarihine dair tetkikleri bu mecmuada yayınlanmıştır. Bu mecmuadan istifade eylemek için rehber işini, onun 1924 te çıkan 55 inci cildine ilâve olarak neşrolunan ilk 54 cildinin indeksi (P. B. Ferguson, İndex to the JNCBRAS for vol. I to vol. LIV) ve mecmuanın 1931 de çıkan 63 üncü cildine ek olan 1912-1931 seneleri cildlerinin indeksi: (Z. Woo and Chao, List of artikles which have appeared in the JNCBRAS 1912-2931) görecektir.

Bundan başka **Japonların Asya Cemiyeti** tarafından 1874 tenberi Yokohama'da, sonra da Tokyo'da neşrolunan *Transactions of the Asiatic Society of Japan* mecmuaları vardır, ki bunda da Uzakdoğu Türk ve Moğolları tarihine taalluklu makaleler oluyor. 1914 e kadar 42 cild çıkmış, sonra «yeni seri» si başlamıştır.

Rusların Vladivostok'ta 1900 de aynı tipte kurduğu **Şark Enstitüsünce** çıkarılan *İzvestiya Vostoçnago İnstituta* (1900-1919) ve **Xarbinde** 1909 de tesis ettikleri **Rus oryantalistleri Cemiyeti** tarafından neşrolunan *Vestnik Aziyi* (1909-1927) mecmuaları da Moğol ve Mançuların tarih, dil, etnografya ve hukukuna dair makaleler yayınlıyorlar. Fakat bunlardan kuvvetli ilim ehilleri olmadığından neşriyatları fazla bir ilim kıymeti kesbetmiyor, ekseri Rus ilmî müesseseleri gibi, Rusyanın yayılma plânlarına giren yerlerle, burada Japonların ve Çinlilerin elindeki ülkeler ve kavimlerle meşgul oluyorlardı. Sovyetler devrinde Vladivostok Şark Enstitüsünün işleri, orada teşkil edilen yeni bir üniversite ile yine orada tesis olunan «Uzakdoğu Ulûm Akademisi» ne geçti ve bu akademinin 1932 sene neşriyatından bir makale (Tölös ve Tardışlara ait bir yazı) türkçe olarak da yayınlanmıştır (*Ülkü* VII, Ankara, 1936, s. 372-75) «Vestnik Asiyi» de münderiç makalelerin D. Panteleyev tarafından 1927 de bir fihristi neşredilmiştir.

Bunlardan başka **Avrupalıların Çin'de dinî ve misyonerlik teşkilâtları** tarafından neşrolunan mecmuaların bazıları da bizim Türk ve İslâm âlemi için mühimdir. Bunların başında **Pekindeki Katolik Üniversitesi** tarafından neşrolunmakta olan *Monumenta Serica* [1935-1947 arasında 12 cild çıkmıştır] ile **Pekinde Rus Misyoner Cemiyeti'nin** neşrettiği *Trudı Pekinskoy Duxovnoy Missiyi* (1852-66) arasında 4 cild çıkmıştır) mühimdir. [Monumenta'da bizim Ankara Üniversitesi profesörü W. Eberhard'ın makaleleri de intişar etmektedir, VII. cildde Kay kabilesi hakkında Çin kayıtları mevzuu üzerine makalesi vardır]. Rusların Trudı'sında ise Çengizin «Gizli tarihi» (Yüan-çao-pi-şi) ve daha diğer mühim tercümeler neşredilmiştir.

Uzakdoğu neşriyatı arasında Türk tarihi için mühim tetkikleri yayınlayan *The China Review* mecmuası mühimdir. Bu mecmua 1872 denberi Honkong'da intişar etmekte, 1919-1922 de *New China Review* ismi ile çıkmaktadır. Eski Türk tarihine taalluku olan yazılardan E. H. Parker'inkiler (XX, 1892; XXI, 1896; XXIV, 1899; XXV, 1900) mühimdir. 1918 e kadar bu mecmua da intişar eden makalelerin indeksi Ferguson tarafından neşredilmiştir.

Avrupa ve Amerikada intişar etmekte olan sinoloji müesseseleri neşriyatı meyanında bilhassa **Frankfurt Sinoloji Enstitüsü** tarafından 1927 de neşrine başlanan *Sinica* mecmuası çok mühimdir.

Cenubî Asyadan bizi bilhassa Hindistana ait ilmî mecmualar ilgilendirir. Bunlarin başında **İngiliz Kırallık Cemiyetinin Bengal ve Bombay şubeleri'nin** neşriyatı mühimdir. *Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal* ve *Journal of the Bombay Bransh of the Royal Asiatic Society* 1841 denberi her sene muntazam çıkmışlardır. Bu mecmualar ilk serilerinde daha ziyade budizme, brahman Hindistana, sanskrit edebiyatına ehemmiyet vermişken 1902 den sonra Hindistandaki müslüman sülâleler ve Türkler tarihine, Afganistan ve Horasan tarihine de ehemmiyet verir olmuşlardır. Bengal cemiyetinin 1905 te neşrine başladığı bir Mémoire'ları da vardır ki, 1923 e kadar 8 cild çıkmıştır, sonra çıkıp çıkmadığını öğrenemedim.

Önasya tetkikine tahsis edilen ilmî cemiyetler'in Şarkı Kadim, Bibel ve Yahudiliğe ait olanları mevzuumuzun dışında kalır. İslâm devrine de temas eden ilmî cemiyetlerin başında gelen 1878 de kurulan **Alman Filistin Cemiyeti** (Deutsche Palastina Verein) nin mezkûr senede başlayıp çıkan ve bugün dahi çıkmakta devam eden *Zeitschrift des Deutschen Palestina Vereines* mecmuası (ki 1878-1930 seneleri ara-

sında 50 cild çıkmıştır) ve 1895 te teşekkül eden **Alman Önasya ve Mısır Cemiyeti** (Deutsche vorderasiatisch-aegyptische Geselschaft) nin 1896 dan başlayıp neşredilmekte olan *Mitteilungen der Deutschen Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* mecmuası zikredilmelidir. Bu son cemiyetin 1930 da çıkan raporundan o sene Almanyanın en güzide alimlerinden mürekkep 433 azası olduğunu görüyoruz. Ayni zamanda İngilizlerle Yahudiler de Kudüs'te bir **Filistin Şark Cemiyeti** (The Palastine Oriental Society) kurmuşlar ve bunun tarafından da 1920 den başlayıp *Journal of the Palostine Oriental Society* mecmuası çıkarılmaktadır, ki bu güne kadar 20 cild çıkmıştır.

Şarkıyatın ayrı branşlarına ait neşriyat

arasında bilhassa **İslâm ülkelerinin Arkeoloji ve sanat tarihi** meselelerine tahsis edilenleri zikredilmelidir. Arkeolojiye ait neşriyatın başında Fransızların daha Napolyon zamanında Mısırda tesis ettikleri ve yukarıda zikrettiğim **Fransız Arkeoloji Enstitüsü**'nün Memoire'ları gelmektedir. *Mémoires publiés par les Membres de la Mission Archèologique Française au Caire* 1886 dan 1936 ya kadar 31 cild çıkmıştır. *Mémoires publiés par l'Instiute Française d'Archéologie Orientale du Caire* ismini taşıyan 1902-1938 arasında 71 kadar cilt halinde çıkmış bulunan mecmua önce daha çok bu memleketteki eski Mısır eserlerine, hiyerogliflere tahsis edilmiş idiyse de son zamanlarda Mısır ve komşu memleketler ve o cümleden Anadolu İslâm eserlerine de yer ayırmaktadır. Buna uyan Mısır âlimleri de Mısırdaki İslâm eserlerine ve kitabelerin neşrîne tahsis edilen yayınlar yapmaktadırlar. Bu mecmuada Türk tarihine ait çıkan yazılardan ezcümle P. Pelliot'un eski Türk takviminine ait tetkiki (c. 49. 1924) zikredilmelidir.

Alman Arkeoloji Enstitüsünün İrandaki mümessili Prof. E. Herzfeld tarafından *Archeologische Mitteilungen aus İran* neşredildi (1929-1938 arasında 1-9 cildleri çıkmıştır). **İstanbulda mülga Rus Arkeolojisi Enstitüsü** tarafından da *Bulletin de l'Institut Archéologiqe Russe â Constantinople* mecmuası çıkarılıyordu, 1912 ye kadar 16 cild çıkmıştı. İnkılâptan sonra İstanbuldaki **Alman Arkeoloji Enstitüsü** 1932 de İstanbulda *İstanbuler Mitteilungen* ve *Istanbuler Forschungen* serilerini neşre başladı, ki bunlardan birinci mecmuanın ikinci cildi P. Wittek'in Menteşe oğulları tarihine, 5. si K. Bittel'in Küçük Asya tetkikatına; İkincisinin 13. cildi ise İznik âsarı islâmiyesine ayrılmıştır. **İstanbuldaki Fransız Arkeoloji Enstitüsü** de 1933 ten başlayıp *Mémoires* ve *Etu-*

des Orientales unvanları altında çok kıymetli tetkikler neşretmiye başlamıştır. Mémoires'lardan ilk cildi İstanbul Üniversitesi kütüphanesindeki minyatürlü yazmaları tetkike tahsis edilmiştir. Etudes'lerin çıkan cüzleri de muasır Türk muharrirlerine, Küçük Asyanın tarihî coğrafyasına ait tetkikleri, Fuat Köprülünün Osmanlı devletinin menşeine ait eserini (III) ihtiva etmektedir. Bu enstitü bir de ayrı ve büyük folio eb'adında arkeoloji tetkikleri (*Monuments turcs d'Anatolie*) neşretmektedir, ki şimdiye kadar üç cilt çıkmıştır.

Hindistan için Dehlide İngilizlerin tesis ettikleri Direction of Archaeology of India tarafından neşredilmekte olan *Memoirs of the Archaelogical Survey of India* mühim yer tutmaktadır. Bu mecmuada Hindistanın islâm eserlerine mühim yer ayrıldıktan başka hatta arkeoloji dışında tetkiklere de yer veilmektediir. (1940 ta çıkan 53. cild benim «Biruni's Picture of the World» nam eserimi teşkil etmektedir, ki El-Biruni'nin, 11. asır cihan coğrafyasına, o zaman etnografyası ve kültür hayatına ait malûmatını ihtiva etmektedir). **Ortaasya'ya** gelince buranın asariatikasına ait Rusların Taşkent'teki **Türkistan asariatika cemiyeti**'nin neşriyatı olduğunu yukarıda zikrettik. **Kafkasya** için de Rusların *Materyalı po arxiologiyi Kavkaza* mecmuaları vardı; şimdi republikilerin ayrı neşriyatı varsa da bunlar hakkında kâfi malûmatım yoktur.

Sanat tarihine ait neşriyat'a gelince bunların C. Henze ve A. Salomny tarafından Dresden'de 1925 ten başlayıp neşredilen ve şimdiye kadar 8 cildi çıkan *Artibus Asiae* mecmuası; **Viyana Asya Sanat ve Kültür Mühipleri Derneği** tarafından 1928 de neşrine başlanan *Wiener Beiträge zur Kunst-und Kulturgeshichte Asiens* mecmuası (ki 1937 ye kadar 11 cild çıkmıştır, İslâm, Memlûklar ve Temūr devrine ait sanat eserleri hakkında mühim makale ve tetkikleri ihtiva eder); 1924 tenberi Leipzig'de neşrolunmakta olan *Jahrbuch der asiatischen Kunst* mecmuası (Sarre, Glück, Cohn Wiener ve Kühnel gibi mühim islâm sanat tarihçilerinin iştirakiyle E. Grosse tarafından neşredilir, ilk cildinde H. Glück'ün İstanbul çeşmeleri, F. Babinger'in osmanlı sanat tarihi menbaları hakkındaki tetkikleri enteresandır); *Syria*, Revue de'Art oriental et d'Archéologie, ki 1920-1937 arasınna 18 cildi çıkan ciddi Paris mecmuası (Türk tarihine taalluklu gayet mühim yazılar ve resimleri ihtiva eder); *Āthār-i Īrān*, Annales du Service archéologique de l'Iran (Y. A. Godard, P. Pelliot ve M. Smith tarafından 1936 da çıkarılmaya başlamıştır); Leipzigde 1910 da H. Grothe tarafından çıkarılmaya başlayan *Orientalisches Archiv*; Amerikada Michigan üniveasitesinin İslâm sanatı semineri ve güzel sanatlar enstitüsü

tarafından Mehmet Ağaoğlunun idaresinde 1934 te çıkarılmaya başlıyan *Ars İslamica* (1938 e kadar 5 cild çıkmıştır ve çok güzel resimlerle doludur); Pariste Musé Guimet tarafından 1926 da çıkarılmaya başlıyan *Revue des Arts Asiatiques* (1936 ya kadar 10 cild çıkmıştır; zaten *Annales de Musee Guimet* daha 1880 de çıkmaya başlayıp 1909 a kadar 33 cild çıkmıştır); nihayet İran sanatine tahsis edilerek New-Yorkta İran Sanat ve Arkeolojisi Enstitüsü tarafından 1932 de çıkarılmaya başlıyan, bilhassa şarkî İran ve Afganistan asarına ait kıymettar resimlerle dolu *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archealogy* (bundan 1943 e kadar çıkan 7 cüzünü gördüm) kültür tarihimiz için çok istifade edilecek dergilerdir.

Şarka ait ilmî neşriyat meyanında

Şarkı öğreten yüksek mekteplerin neşriyatı

da mühim yer tutmaktadır. Bunlardan şunları zikredelim: *Bulletin of the School of Oriental Studies*, (kısaltma ile *BSOS*), Londra Üniversitesinin Şark Mektebi tarafından Sir Denison Ross'un idaresinde 1917 de çıkmaya başlamış, 1942 ye kadar 11 cild çıkmıştır. Bugün Avrupada neşrolunmakta olan şarkiyat mecmualarının en ciddilerindendir; V. Minorsky ve Baily, Henning'in kıymettar yazıları çıkmaktadır; benim de Mubarekşahi Guri ve Hayder Mirza Doglat'ın eserleri hakkında iki makalem bu mecmuada basılmıştır. Minovi ve Taqizade gibi İranlı alimler de buna iştirak etmektedirler. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Universilet Berlin* (kısaltma ile: *MSOS*) Berlin Üniversitesi şark dilleri semineri tarafından E. Sachau'nun idaresinde 1900 senesinde Batıasya ve Doğuasya şubeleri için bazan ayrı cildler olmak üzere neşredilmiş, 1943 e kadar 36 cild çıkmıştır. (Şark Dilleri Semineri son zamanlarda Auslandhochschule'ye çevrilmiştir). Burada pek çoğu tedris maksadiyle yazılan eserler ile beraber orjinal ilmî tetkikler de çok çıktı; Türkolojiye ait Martin Hartmann, J. Mordtmann, G. Jäschke ve sairenin makaleleri, Bartholdun Şarka ait Rus neşriyatını tenkitleri intişar etti. *Revista degli Studi Orientali*, Roma Üniversitesinin «Şark Mektebi» (Scoula Orientale) tarafından 1906 da neşredilmeğe başlamış ve 1938 e kadar 17 cild çıkmıştır. Bunda da bu üniversite hocalarından başka diğer memleketlerin Şark bilginlerinin de yazıları çıkmakta, makaleler italyancadan başka fransızca, ingilizce ve almanca da intişar etmektedir. Burada bilhassa Italyanların önder müsteşrikı Michael Angelo Guidi'nin arabiyata ait tetkikleri mühimdir. Macarların Berlinde

tesis ettikleri Macar Enstitüsü tarafından 1920 denberi neşredilmekte olan *Ungarische Jahrbücher* mecmuası da zikredilmek icab eden ciddi ilmî bir dergidir, ki 1935 e kadar 14 cild çıkmıştır. Burada türkiyata ait çok mühim makaleler, Ural-altay dilleri münasebeti tarihine dair tetkikler, şimal ülkeleri Türkleri tarihine ve şivelerine ait Marquart'ın yazıları intişar etmiştir (c. 4. 9).

Bunlardan başka ayrı Şark mekteplerinin gayrimevkut serileri vardır, ki sayıları çoktur. Bunlardan Fransızların daha 1795 de tesis etmiş oldukları Paris Elsine-i Şarkiye mektebinin 1871 den başlayıp neşrettiği *Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes* başta gelmektedir. Her 20 cild bir seri olmak üzere şimdiye kadar 6 seri çıkmıştır. Bunlar meyanında Abdülkerim Buharinin seyahatnamesi (s. 1, c. 2) Rizaquli Han Hidayet Lâlabaşı'nın Horezm sefaretnamesi (s. 1. c. 3, 4); Nāşır-i Xusrev'ın seyahatnamesi (s. 2, c. 1); Barbier de Meynard, çagayca lugati (s. 2. c. 4-6); çagatayca-uygurca Miᶜracnāme (s. 2, c. 6); Nalivkin'in Hokand (Fergane) tarihinin fransızcası (s. 4, cild 4); Niẓam-u 'l-mülk'ün Siyasetnāme'si (s. 2, c. 7-8); Tāhir Muqaddasī'nin Kitdb-u 'l-bad'i va 'l-tārīx'inin tam metni ve tercümesi (ki tarihimize ait en mühim menbalarındandır, s. 4, c. 16-18, 21, 22); Asadî Tusī'nin Gurşaspnāme'si (s. 6, c. 2) intişar etmiş olduğunu zikretmek kâfidir.

Petersburg Üniversitesinin Şark fakültesi'nin «İzdanya» yani Publication'ları (*Izdanya Fakulteta Vostoçnıx Yazıkov S. Pet. Universiteta*) da bir çok cildler teşkil eder, ki Barthold'ün klasik eseri olan «Moğol istilâsı hengamında Türkistan» ın her iki cildi, ve «İran'ın tarihî coğrafyası», Jukovski'nin mühim farsı metinleri burada çıkmıştır. Bunun gibi Moskovanın Lazarev Şark dilleri Enstitüsü tarafından «Trudı» (*Trudı Lasarevskago Instituta Vostoçnıx Yazıkov*) yani «Travaux» sıda bir çok cildler teşkil etmekte, Krımıskinin Arabların ve edebiyatlarının tarihi, İran'ın ve edebiyatının tarihi, Türkiyenin ve Türk edebiyatının tarihi ismi altındaki eserleri, tarihimize taalluku olan bazı ermeni metinleri hep bu «Trudı» meyanında çıkmıştır. Fakat bunlar daha ziyade talebenin ihtyaçlarını tatmin maksadiyle kaleme alınmış eserlerdir. **Almanyada Bonn Üniversitesi Şark Seminer'inin neşriyat serisi** olan *Bonner Orientalische Studien* de şimdiye kadar 25 cild çıkmış, bunlar arasında Şihabeddin Sühreverdinin Mūnis-u 'l-ᶜuşşāq'ı ve diğer üç risalesi, İdrîsî coğrafyasının Almanyaya ait kısmının tahlili, Tannūḥī'nin Mustacād nam eseri, Kanunî'nin Venediklilerle akdettiği muahedenin metni, bunun tercüme ve tahlili, Memlûk Baybars'ın destanı, Ebudûlefin Türk ellerine dair yazısının tahlili ve saire vardır. Bunun gibi Tü-

bingen, Hamburg, Breslau, Leipzig üniversitelerinde bu neviden muhtelif seriler neşredilmektedir.

Mekteplerden başka Şarka tahsis edilen vakıf (fond) ların yahut hususi teşebbüslerinin serileri vardır. Bunlardan en meşhurları şunlardır: *E. J. W. Gibb memorial Publications*, müşteşrik Gibb'in vakıfları hesabına neşredilen eserler serisi. 1905 ten başlıyan «eski serisi» 20 eser ve 40 cildden ibarettir. 1921 de başlıyan «yeni seri» den de 1940 a kadar 14 eser, 22 cild çıkmıştır. İslâm ve Türk kültür tarihi için mühim menbalardan ve metinlerden Cuveynî, Reşidedin, Hamdullah Qazvini, Yaqūt al-Ḥamavî, İbn Cubeyr, Baburname gibi eserleri, Mesnevî Celeleddin Ruminin tenkidi neşrini, İbn Miskiveyh ve Semʿānī'nin tıpkı basımları, Barthold'un Türkistanı ve Minorsky'nin Hudud al-Alemi gibi tetkiklerini ihtiva eder.

Bu neviden diğer bir mühim seri İngiliz Asya Cemiyetinin Bengal Şubesi tarafından Kalkuttada 1849 danberi neşredilmekte olan *Bibliotheca İndica*'dır ki, şimdiye kadar 250 kadar eser bu seride intişar etmiştir, bunlardan İslâm ve Türk ve Hind İslâmları tarihine ait olanlar şunlardır: Ayīn-i Akbarī (N. 58, iki cild), Farhangi Reşīdī (N. 67, iki cild), Ṭabaqāti Nāṣirī ve tercümesi (N. 78, 3 cild), Akbarnāme ve tercümesi (N. 79, üç cild), Muntaxab-u- 't-tavarix (N. 97), Ẓafernāme-i Yezdī (N. 100, iki cild). Ma'āṣir-ü'l-umarā (N. 112), Tārīx-i ferūzşāhī (N. 119), Tüzük-i cihangīrī (N. 119), Rayaẓ-u 's-salāṭīn (N. 129, 154), Muqaddasî (N. 137), Meāṣir-i raḥīmī (N. 181), Mabāni-ü 'l-luġāt Mehdi Xān (N. 184), Ṭabaqāt-i xuşnuvīsān (N. 187), Divān-i türkî Bayram Xān (N. 189), Fārsnāme-i Hāşimī N. 191), Ḥadīqat-ü 'lḥaqīqat (N. 197), Ma'āṣirü 'l-umarā (N. 202) Şah Tahmasp'in hatıratı (N. 210), Şāhʿālimnāme (N. 211), Ẓiyā-u 'd-din Naxşabi (N. 213), Amīn Aḥmad Rāzî, Heft-i İqlīm (N. 215), Ṭabaqāt-i Akbarī (N. 223), Gazaliyât-i Sayx-i Saʿdî (N. 234).

Birde İngiliz Kırallık Asya Cemiyeti'nin *Oriental Translation Fund* (1939 a kadar 35 cild çıkmışdır, ki arada Mirxond, Câmî, Muḥyi'd-din İbn al-ʿArabî, keza İbn Ayas'ın Mısırın Osmanlılar tarafından işgali tarihi, Hamdullah al-Qazvini'nin Nüzhet-ül-qulûb kitabının tabiiyat kısmının tercümesi, Şarkî Türkistanda bulunan tarihî vesikaların tercümesi vardır); *Royal Asiatic Society Monographs* (1938 e kadar 23 cild çıkmıştır, arada Le Strange'ın 14. nci asırda Mesopotamya ve İran, Çaharmakale-i ʿAruzî tercümesi, Wittek'in Osmanlı devletinin kuruluş tarihi ve saire vardır); *Prize Publication Fund* (1938 e kadar 17 cild çıkmıştır, o cümleden İvanov'un İsmailî edebiyatına rehber; Takizade'nin,

Eski İran takvimi; N. Poliak'ın Mısır, Suriye ve Filistinde feudalizm tarihi gibi eserler vardır); *James G. Forlong Fund* (1942 ye kadar 22 cild çıkmıştır, o cümleden Gibb'in Ortaasyada Arap fütuhatı tarihi, ki türkçeye de tercüme edilmiştir; Tarih-i Fahruddin Mubarekşah Gurî, Falaki Şirvanî'nin hayatı ve şiirleri, Cuveynī Cihānguşā'sinden yeni bulunan bir eski nüshanın faksimilesi, Denison Ross'un Şarkî Türkistan şivesi nümuneleri, Şerefuzzeman Mervezi'nin Ṭabāyiʿ-ü 'l-ḥayavān'ından istihracat onun tercüme ve tahlili) zikredilmeden geçilemez.

Şarka ait olmak üzere neşrolunan populer - ilmî ve siyasî mecmualar

Bunlardan biri *The Calcutta Review* dir, ki 1844 ten 1912 ye kadar 135 cild çıkmış, 1913-1920 de «new-series» sıfatiyle daha 8 cild, 1921-1933 arasında «üçüncü seri» olmak üzere daha 49 cild intişar etmiştir. Mecmua Kalkutta Üniversitesi namına neşrolunmakla beraber siyasî mahiyettedir. Fransızlardan M. A. Chatelier Cezairdeki Fransız ilmî heyeti namına 1907 de bir *Revue du Monde Musluman* tesis etmişti, arada bazı ilmî makaleler bulunmakla beraber siyasî idi; 1926 ya kadar 64 cild çıktıktan sonra yerini 1927 de arabiyatçı Prof. Marçais'in riyaseti ve L. Massignon'un sekreterliği altında tesis edilen «İslâm tetkikleri Enstitüsü» nün mecmuası olarak çıkmaya başlayan *Revue des Etudes Islamiques* dergisine terketti. Bu son mecmua islâm alemine dair istatistik malûmat neşretmek ve aktuel meselelere temas etmekle beraber ilmî kıymeti haizdir, Almanların «Die Welt des Islams» mecmualarına denk gelir. Bu mecmua da 1938 e kadar 20 cild çıkmıştır.

Bunlara nisbeten daha çok **siyasî olarak çıkan fakat şarkıyat ile meşgul olanlarca takip edilmeleri muhakkak faydalı olan mecmualar** vardır: Bunlardan Londrada İngiliz yüksek siyasî şahsiyetlerinin ve müsteşriklerden Sir Denison Ross'un iştirakiyle neşredilmekte olan *Asiatic Review* ismindeki üçaylık (quarterly) mecmua başta gelmektedir. **Münih Şark Cemiyeti ve Alman Asya Cemiyeti** tarafından 1901 de neşrine başlanan *Asien* mecmuası (1919 a kadar 16 cild çıkmış) da bu nevidendir. **Fransızların Şark Cemiyeti** (Societé Orientale) de 1843 ten başlayıp bir *Revue de l'Orient* mecmuası neşretmektedir, ki 1854 e kadar 16 cild çıkmıştı, sonra 1855-1864 te «yeni seri» ve 1865 ten başlayıp ta «üçüncü seri» olarak intişara devam etmiştir. Bu mecmua da ingiliz mecmuası gibi siyasi bilhassa, müstemleke meseleleri ile meşgul olmaktadır. İtalyanlarda da Napoli'de tesis edilen **Şark Enstitüsü** (Istituto superiore Ortentale) tarafından bir *Annali* çıkarılmaktadır, ki 1926-1938

arasında 10 cild çıkıp, 1940 ta «yeni seri» si çıkmaya başlamıştır. Makalelerin çoğu italyancadır ve siyasîdir. Arada ilmî olanları da vardır (meselâ Caferoğlu Ahmedin Azerbaycandaki sayecilere, Fr. Babinger'in Malkoçoğulları tarihine ait yazıları o cümledendir). **Bir de Romadaki Şark Enstitüsü** (Instituto per l'Orient) tarafından muasır Şark hayatını tetkik, bilhassa Şark matbuatından hulasalar vermek maksadiyle *Oriento Moderno* mecmuası çıkarılmaktadır. Ruslar tarafından çarlık zamanında Petersburgda siyasî maksatlarla Prof. Pozdneev'in idaresinde bir «*Mir Islama*» mecmuası çıkarıldığını zikretmiştim. Bir de aynı maksatla Kazanda Prof. N. Katanov'un ve Yemilyanov'un idaresinde «gayrirus milletler» in hayat ve edebiyatını tetkik ve hulâsa etmek maksadiyle 1912 de *Inoreodçeskoye Obezrenye* mecmuası çıkarıldı. Her iki mecmuada müsteşriklerin ve Rusya İslâmlarının neşrettikleri eserlere ait ve faydadan hali olmıyan tenkitler de çıkıyordu. İnkılâptan sonra çıkan bu nevi Rus neşriyatının başında Moskovada «Şarkı öğrenme derneği» tarafından ve hariciye memurlarından Pavloviç'in idaresinde neşrolunan *Noviy Vostok* (Yeni Şark) mecmuası gelmektedirler. Şarkın aktuel meseleleri hakkında Sovyet noktainazarını tebarüz ettirerek yazılan, bazen çok mühim makaleler neşredilmektedir. 1922-1930 seneleri arasında 29 cildi çıkmıştır. Macarlar da 1918 de Graf Teleki idaresinde bir yarı ilmî *Turan* mecmuası neşrine başlamışlardı, ilk senesinde çok ilmî makaleler de neşrolundu, sonra Macar parlamentosundaki siyasî Turan Cemiyeti'nin nâşiriefkârı olarak bidayetteki yolundan ayrılmıştır, 1944 e kadar 27 cildi çıkmıştır. Son zamanlarda naşiri Dr. Cholnoky Jenö'dür. Almanların da *Der neue Orient*, *Der Nahe Osten* gibi isimler altında siyasi mahiyette neşrettikleri mecmualarında bazen faydalı yazılar neşretmektedir.

Hıristiyan ve İslamlar tarafından münakaşa ve müdafaa mevzuu olarak müslümanlık meselesi üzerine yapılan neşriyat da ihmal edilmemelidir. Bu cümleden Amerika misyonerlerince, bazan Margoliuth gibi büyük müsteşriklerin de iştiraki ile *The Moslem World* (İslam Âlemi) mecmuası neşrolunmaktadır. 1910-1937 arasında 27 cild intişar etmiştir. New York'ta çıkar. Müslümanların noktainazarlarını ise bilhassa Hindistanlı Ahmedîler müdafaa etmektedirler. Bunlardan Khoja Kemaleddin ve Sadreddin tarafından Londrada neşredilmekte olan *The İslamic Review* ile Berlinde yine bunların arkadaşları tarafından neşredilen *Moslimische Revue* ve Hindistanda çıkan *The Muslim Review Lucknow* zikredilmelidir. Bütün bu son nevi neşriyatın ilmî mesaide ancak pek ihtiyatla istifade edilebileceğini kaydetmeliyim.

Şarka ait mâlûmatı muhtevi diğer neşriyat

Şarka ait neşriyattan asla ihmal edilmemesi icap eden bir kısmı da muhtelif alimlerin ilmî mesaisini takdir ederek neşrolunan ithaf cildleri dir, ki bunlara Symbolae grammatical in honorem..., Miscellanea in memoriam. Livre d'hommage à la mémoire de..., Anniversary volum, Commentationes in honorem.., Festschrift, Festansgabe, Melanges, Manuel, gibi unvanlar verilir, bazan bunlar ilmî müesseselerin, cemiyetlerin ve mekteplerin seneidevriyesi dolayısiyle de çıkarılır. Bunlardan bizim İslâm âlemi ve Türkiyat ile meşgul olanlar ezcümle şu alimler namına çıkarılan ithaf mecmualarını görmelidirler: H. Fleischer, Baron V. Rosen (1897), Theodor Nöldeke (1906, 2 cild), Vilhelm Thomsen (1912), İgnaz Goldzieher (1912), A. N. Vaselovsky (1914), E. Sachau (1915), W. Radloff (1918) F. Hirth (1920), E. G. Browne (1920), Joseph Strzygowski (1923), W. Barthold (1927), Georg Jacob (1932), Sven Heden (1936), P. Kahle (1935), Fr. Giese (1940).

İslam ve Türk Âleminin tarih ve kültür meseleleri ile ilmî esasta çalışan zevat Şarkıyata ait eser ve mecmuaları tetkik etmekle iktifa edemezler, ulûm akademileri bahsinde dediğimiz gibi, meselâ umumî coğrafya, arkeoloji, etnografya, antropoloji, lenguistik ve numizmatik sahalarına ait neşrolunmakta olan yahut neşrolunan mecmualarda Şark ait tetkikatı da mukakkak gözden geçirmiş olmalıdırlar. Bunlardan meselâ İngiliz, Fransız, Alman, ve Rus arkeoloji coğrafya ve antropoioji mecmualarında bize ait pek çok kıymettar tetkikler çıkmıştır. Hele bu memleketlerde sinoloji ve bizantolojiye ait neşriyat tarihçilerimiz tarafından asla ihmal edilemez. Bizantolojiye ait Almanların neşretmekte oldukları *Byzantinische Zeitchrift*, Belçikada Brükselde 1925 tenberi neşrolunmakta olan *Byzantion* mecmuası, Rusların *Vizantiyski Vremennik* mecmuası, yine Pragda rus bizantoluğu Kondakov namına tesis edilen seminerin neşriyatı olan *Seminarium Kondadovianum* (Recueil d'études Byzantines, 1927 de çıkmaya başlamıştır), tarihimiz için çok mühim tetkikleri ihtiva etmektedir. Byzantion da Gregoire, P. Wittek ve Honigmann gibilerin Anadoluda İslâm devri tarihine, Anadolunun tarihî coğrafyasına dair yazıları, Kondakov semineri mecmuasında D. A. Rosovski (bilhassa Peçenek, Tork, Uz, Brendi, Koman ve Kıpçakların tarihine dair), N. Toll, G. Vernadski, Beliayev (bunun metrolojiye ait makaleleri çıkmıştır). Rusların 1894 tenberi neşrettikleri *Vizantiyski Vremennik* mecmuasında çıkan «Selçuknamelere göre Bizans» (c. 3), Rusların 10. asırda Azerbaycana taarruzlârı (c. 24), Selçukların 1221 de Kırımda Sudaki fethetmeleri (c. 25, ki 1927 de çıkmıştır) gibi makaleleri burada zikretmeden geçmiyelim.

Atinada almanca çıkmakta olan *Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher* mecmuasında bile uygurca Aesop hikâyesine dair bir tetkik intişar etmiştir. İnsilizlerin İncil Arkeolojisi Cemiyeti neşri olan *Proceedings of the Society of Biblical Archaelogy* mecmuasında, Almanların Sâmî kavimlerin kültürüne ve dillerine tahsis ettikleri *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* mecmuasında (ki 1922 - 1935 arasında 10 cild çıkmıştır) yine Önasya ülkelerinin islâm devri tarihi için mühim tetkikler intişar etmiştir.

İngiliz ve **Rus coğrafya cemiyetleri**'nin neşriyatında, İngilizlerin *The Geographical Journal* ve rusların *Zapiski Russakago Grografiçeskago Obşçestva* (ki umumî coğrafya, etnografya ve statistik gibi şubelere bölünmektedir) mecmualarında Ortaasyanın ve diğer Türk ülkelerinin coğrafya ve etnografyasına ait çıkan makaleler tarihimizle uğraşan hiç bir âlimin ihmal etmesi caiz olmıyacak kadar mühimdir. İngilzler tarafında Ortaasyada taharriyatta bulunan Sir Aurel Stein gibi ve Önasyada tetkikatta bulunan Ramsary, D. Hograthe ve J. A. R. Murno gibilerin raporları hep bu İngiliz Coğrafya Cemiyeti Journal'ında intişar etmiştir. Bunlardan D. Hograth'ın 1908 nüshalarında çıkan "Küçükasyanın şarkî kısmında eski ve yeni yollar,, ve "Garbîasyanın tetkik problemleri,, unvanlı yazılar; Aurel Stein'nin bu mecmuanın 1925 nüshalarında "Ortaasya tarihinde müessir âmil olmak üzere bu ülkenin coğrafyası,, ismindeki yazısı ve seyahatlarına ait raporları zikredilmelidir.

Rus Coğrafya Cemiyeti'ne gelince onun Kafkasya, Orenburg, Türkistan, Semipalat, Batısibirya, Doğusibirya, Kiakhta, Kafkasya şubelerinin "Zapiski,, leri baştan başa Türk il ve uluslarına ait yazılarla doludur. Bunlardan Garbî Sibirya şubesinin "Zapiski,, leri 1917 ye kadar 15 cild, Orenburg şubesininki 1917 ye kadar 10 cild, Semipalat şubesinin "Zapiski,, leri 1913e kadar 5 cild, Taşkentte intişar eden Türkistan şubesinin "İzvestiya,, ları 1918e kadar 14 cild, Kafkasya şubesinin "Zapiski,, leri 1852-1916 seneleri arasında 30 cild, bunun "İzvestiya,, sı 1894-1917 arasında 25 cild çıkmıştır. **Rus statistik komiteleri** ve coğrafya cemiyetleri tarafından idare edilen bu mesai bugün ayrı ayrı republiklerde açılan **Sovyet Ulûm Akademisi** (yani Leningrad akademisi) **şubeleri** yahut müstakil ulûm akademileri "**Ülke öğrenme cemiyet,,** (Obşçestvo Krayovedenya) leri ve sairenin eline geçmiş bulunmaktadır, ki bunlar ve mesaileri hakkında yeter derecede malûmata mâlik bulunmamaktayız. Londradaki **Kraliyet antropoloji cemiyeti** tarafından neşrolunan *Journal of the Royal Antropologecal Society*'lerinde de Türk

tarihine dair Çin kaynaklarının malûmatı tercüme edilerek neşredilmiş, Asyanın dört köşesindeki tarihten önceki kavimlerle Ortaasya kavimlerinin münasebetleri bir çok defa tetkik edilmiş olduğu gibi, Viyana antropoloji cemiyeti mecmuasında *(Mitteilungen der Wiener Antropologischen Gesellschaft)* da muhtelif Türk kavimleri antropolojisine, bunlarla diğer milletler arasındaki kültür münasebetlerine dair Fück, Hançar, Mzik vs. gibi âlimlerin müteaddid makaleleri, J. W a s t l' in Başkurtların antropolojisine ait tetkikatı *(Baschkiren, ein Beitrag zur Klärung der Rassenprobleme Osteuropas,* 1938) neşrolunmuştur. Rus Ulûm Akademisi yanında Büyük Petro namına tesis edilmiş olan Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nin "Sbornik„ leri (ki bu müze meşhur müsteşrik Radloff tarafından idare olunurdu) baştan başa Ural - Altay kavimlerine ait tetkikatla doludur. Radloffun, Sibirya ve Ortaasya Türk kavimleri etnografyasına ait tetkikleri de Berlin etnografya (Völkerkunde) mecmuasında intişar etmiştir. Berlin, Heidelberg Coğrafya Cemiyetlerinin "Zeitschrift„ ve Viyana Coğrafya Cemiyetinin "Mitteilungen„ lerinde, Gotha da çıkan "Petermans Mitteilungen„ da, beynelmilel ilim tarihi mecmuası olan *Isis*'de, Belçikada Louvain de çıkan *Muséon* mecmuasında ve Almanların tabiî ilimler ve tıp ilmi tarihine ait mecmualarda, Fransızların *Journal des Savants* gibi umumî ilmî mecmualarında şarkiyata ait neşrolunan kıymetli tetkikatı saymak ancak bir umumî **bibliografi** nin işidir. Bütün bu nevi dağınık neşriyattan istifade edebilmek ancak mükemmel tasnif olunan bibliografilerin yardımiyle mümkün olur. Fakat böyle bibliografiler maalesef meydana getirilmiş değildir. Almanlardan G. P f a n d m ü l l e r isminde birisi islâmiyete ve İslâm milletlerine ait Avrupa neşriyatının bibliografyasını bir ciltte toplamak tecrübesinde bulunmuş (G. P f a n d m ü l l e r, *Handbuch der islamischen Literatur,* Berlin, 1925); daha önce İtalyan G a b r i e l i böyle bir eser (*Bibliographia Musulmana,* Roma, 1916) neşretmiş ise de her ikisi eksiktir. [İngliz Royal Historical Society Mr. C. H. P h i l i p s 'in idaresinde bir «Şark tarih elkitabı» *(Handbook of oriental history,* London, 1949) neşretmişse de bunu daha göremedim. Alman alimleri de B. Spuler'in idaresinde bir geniş «Şarkiyat elkitabı» *(Handbuch für Orientalistik)* 1938 de teşebbüs ettilerse de şimdiye kadar bu işi yürütemediler. İslâm tarihi için yapılan yeni bir bibliografi kitabı J e a n S a u v a g e t 'in *Intorduction à l'histoire de l'Oriént musluman. Elements de bibliographie.* Paris 1946 dır. Bu eser Şark ve İslâm tarihiyle uğraşan talebeler için yazılmış ise de, kendisine üniversiteler dışında çalışanlar için de rehberler işini görebilecek bir şekil verilmiş; Hindistan ihmal edilmiş, Türk tarihine az yer ayrılmış olmasına rağmen metod hususuna ehem-

miyet verilmiş, eserlere dair kısa fakat çok faydalı malûmat ilâve edilmiş olduğundan bu eser Avrupa bilhassa Fransız neşriyatı bakımından cidden tavsiye edilebilir.] Ruslardan da Mejov adında birisi Asya ve Sibirya kavimlerine ait geçen asırda çıkan Rus neşriyatının üç ciltlik bibliografisini neşretmiştir. Fakat bu eser de Rus ilmî neşriyatının ilk genişlemekte olduğu 1890 senelerine kadar getirilebilmiştir. Alman, İtalyan, İngiliz, Fransız ve Ruslar tarafından neşrolunan bu bibliografi eserleri sistematik bibliografiden çok bu milletlerin dilinde Şarka ait neşriyatı öğrenmek bakımından önemlidir. Şarka ait çalışmalarda muhakkak faydalı olabilecek sistematik rehber ve bibliografya Barthold'ün vaktiyle Ragıp Hulûsî tarafından tercüme edilerek "Millî Tetebbüler Mecmuası,, nda neşredilmeye başlanıp ta yarı kalan eseri "Avrupa ve Rusyada Şarkı öğrenme tarihi,, dir, ki ilk neşri 1911 de çıkmış, bundan yapılan almanca tercümesi de 1913 te intişar etmiş (W. Barthold, *Die geographischen und historischen Entdeckungen des Orients mit besonderer Berücksichtigung der russischen Arbeiten*, d. *Quellen und Forschungen zur Erd-une Kulturkunde*, B. VIII, Leipzig) ve yeniden ikmal edilen rusça neşri de 1925 de çıkmıştır. İslam ve Türk kültür tarihine ait tetkikatta ve bibliografi aranmasında hareket noktası *Encyclopédie de l'Islam* (kısaltma ile: *EI*) olmalıdır. Bu eser beynelmilel müsteşrikler kongrelerinin müsbet mahsulüdür. 1913 de muhtelif ulûm akademilerinin yardımiyle Leidende müsteşrik M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Hartmann idaresinde fransızca, ingilizce ve almanca olarak üç dilde neşredilmeğe başlamış, sonra da bu neşir heyeti A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb gibilerin iltihakiyle genişlemiş ve eser büyük 4 cild ve bir ilâve cildiyle 1938 de tamamlanmıştır. Eser 1939 dan başlayıp türkçe olarak ta, bir çok ilâvelerle intişar etmektedir: *İslam Ansiklopedisi* (kısaltma ile: *İA*).

İşte Türk üniversitelerinde Şarka ve İslâm Âlemine ait tetkikatla meşgul olacak müesseseler, Türk devlet kütüphanesi ve üniversite kütüphaneleri burada zikri geçen bütün bu periodik neşriyatı ve emsalini elde etmek mecburiyetindedirler. Periodik ilmî neşriyata mâlik olmıyan üniversiteler hakiki ilim müessesesi olamazlar. İlmî mecmuaların ve serilerin tedarikinde geç kalmışız. Bunun için yegâne çare: devlet kütüphanesi ve üniversiteler için kitap tedariki işini bir devlet meselesi olarak ele almak, bunun için üniversiteler ve kütüphaneler arası bir ilmî ve amelî heyet kurmak, bunları dünyanın her köşesinde eski kitaplar ve ilmî neşriyat satan büyük ki-

tapçılar, antikvarlar ile sıkı temasta bulunarak, muhtelif memleketlere kitap işini bilen adamlar göndererek ve vefat eden âlimlerin miraslarına dair ilânları gözden kaçırmayıp tedarik etmek, ilmî neşriyat ile periodik neşriyatı tedarik ederek millî ilim hazineleri vücuda getirmeyi bir millî haysiyet meselesi yapmak olacaktır.

Bir tavsiye: Herhangi bir Avrupa (Londra, Paris, Viyana v. s.) ve Asya (İstanbul, Mısır, Calcutta v. s.) şehirlerinde Türk tarihi ve şarkiyat sahasında çalışan Türkler o şehirlerin kütüphanelerinde mevcut olup okunmaları uygun görülen eser ve mecmuaların kayıt numaralarını bu eserde sayıldıkları yerin kenarına yazarlarsa, bu kitabımızın sonunda müelliflerin isim fihristi de olduğundan, istifade için kolaylık olacaktır.

Ek. N. 3

Tarihin ayrı şubelerinin ve tarihle ilgili ilimlerden bazılarının metodolojisine dair eserler

Tarihle bir ilim olarak meşgul olanların, bu ilmin usulünden başka, bir de onun bazı şubelerinin ve tarihle ilgisi olan bazı başka ilimlerin metodolojisi hakkında da bilgi sahibi olmaları icabetmektedir. Bunlardan iktisad tarihi ile içtimaiyat ve lisaniyat ilimlerinin metodları (bk. yukarıda, s. 23) başta gelmektedir.

İktisat tarihi, iktisat sistemleri ve içtimaiyat ile de bağlı olduğundan, bunların çalışma metotları da birbirine bağlıdır. Biz bütün cihan tarihini bir iktisad tarihi olarak öğrenebildiğimiz gibi, tarihin herhangi bir devrini ve safhalarını öğrenirken dahi siyasî ve harsî meselelerle beraber, o devrin ve safhalarının iktisadî hayatını da bizzarura öğreniyoruz. Mesela, biz siyaset ve kültür hayatı bakımından Türkiye ve İranın 16. asırdan sonraki tedricî gerilemesini ve Rusyada bu devirden sonra vukua gelen inkılâpları öğrendiğimiz gibi, İsmail Galib Beyin *Meskukat-i Osmaniye* kitabının sonundaki cetvelden ve diğer tarihî kaynaklarımızdan «Osmanlı akçesi» kıymetinin Orhan Gaziden Dördüncü Mehmet zamanına; 14. asırda takriben 75 kuruş kıymetinde bir gümüş para olan İlhanlı «dinar» ının, son Kaçarlar devrinde aynı kıymeti haiz olan gümüş İran «kıran» ının üzerinde «onbin dınar» şeklinde yazılan yazıdan, «Genc-i şayigân» dan ve İran tarih kaynaklarından ve seyahatnamelerden altı asır zarfında kıymetçe tedricen 10.000 defa aşağı inmiş olduğunu; kezâ Rusların «kopeyka» (yani «kepekî dinar») ismindeki gümüş paralarının dahi 16. asırdanberi tedricen bir bakır mangır seviyesine inmiş olduğunu öğrenebiliyoruz. Bundan İrandaki tedrici dinar enflasyonunun katastrofal mahiyette olduğu, Osmanlı akçesinin kıymetini kaybetmesinin o nisbette olmamakla beraber, yine mütemadi bir surette devam ettiği görülür. Bu paraların kıymetsizlenmelerini tesbit için, her devir için bu paraları o zamanın beynelmilel para kurları ile karşılaştırmak gerektiği gibi, her devrin dinar, akçe ve kopeykalarının kimyevî tahlilini elde etmek icabetmektedir. Bu paraların muhtelif

devirlerdeki kurları hakkında yerli ve yabancı kaynakların verdiği malûmatı kıymetlendirmek bir metoda tabi olduğu gibi, 16—19. asırlarda Önasya ve Doğuavrupadaki siyasî ve iktisadî inkişafların bilânçosunu yaparken zikri geçen üç devletin umûmî iktisadî vaziyeti, ticaret, sanayi ve ziraati hakkında kaynaklarda verilen malûmatla birlikte bu enflasyon keyfiyetine dair belirtilerden istifade etmek de yine ayrı metodlara tabi bulunmaktadır. 15. asırdan başlayıp, Önasya İslâm kaynaklarında, bilhassa Bedreddin El-ᶜaynī'de ayrı seneler için «asᶜār», yani para kuru kayıtları, bunların bazı ecnebi paralarla mukayesesi bulunduğu gibi, Ḥamdullāh Qazvīnī, ᶜAla' Tabrīzī, ᶜAlā'-u 'd-dīn Falak-u 'l-ma'alī, ᶜImad Sarāvī, ᶜAli bn Muhammad al-Qumī gibilerin İlhanlı ve Temürlüler devr maliyesine (bk. yukarıda, s. 202 N. 153-7), keza Safevîler devri maliyesine (bk. s. 215, N. 261) ait eserleri gibi kıymetli kaynaklar kalmıştır. Bir çokları «erqām stenografisi» demek olan «siyāq» hattı ile yazılmış olan bu vesaiki okuyup, mutad rakamlara çevirmek, malî ıstılahları, para ve kıymet nevilerini, vergi ve varidat, keza masarif tiplerini tayin eylemek, sonra bu malûmatı o zamanlarda diğer medeni ülkelerde, meselâ Avrupa memleketlerinde kıymetler, devlet bütçeleri, varidat ve masraflarına, beynelmilel ticarete ait kuyudat ile karşılaştırarak, bu eserlerin cihan tarihi mikyasında kıymetlerini tesbit etmek yine metoda tâbi bir iştir. Bunlar ilmî edebiyatta daha ancak pek az bir miktarda istifade edilerek kıymetlendirilebilmiştir. (bk. Z. V. Togan, *Moğollar devrinde Anadolunun iktisadî vaziyeti*, İstanbul, 1931; yine benim *İslâm Ansiklopedisi*, II. c. 108—109 de «Azerbaycan» maddesindeki ve *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I. s 294–296 da verdiğim malûmat ve W. Hinz'in *Der İslâm*, XXIX ve *Die Welt des Orients*, III de neşrettiği yazıları). Bizim 13—15. asır tarihimize, yani umumî Türk tarihine dair tetkikatımızda meselâ bu asırlarda Çinde iç ticaretin, pamuk ve demir istihsalı inkişafı ile bunların Çin-Hind deniz yolları ticaretinde istifade edilmelerine dair Çin kaynaklarında mevcut mâlûmatı da ele almamız icabetmektedir (bk. *Giriş*, s. 429). 9—10. asır arap kaynaklarında da Abbasî Halifeliğinin iktisâdî vaziyetine ait mühim bazı kayıtlar münderiç bulunmaktadır, bunlarda zamanımızda bu halifeliğin iktisadî hayatını aydınlatmak yolunda istifade edilmeğe başlamıştır (Bk. Abd-u 'laziz al-Dūrī, *Al-ḥayāt-u 'l-İqtiṣādiya fi 'l-qarn-i 'l-ṣāliṣ-i min al-hicra*, Mısır, 1947). Ayni eski Arap tarihî ve coğrafî kaynaklarında muahhar İran menbalarında, keza Çin annallarında Asyanın muhtelif kısımlarında muhtelif devirlerde nüfus kesafeti, bunun artması ve eksilmesi meselelerini aydınlatacak kayıtlar bulunmaktadır (bk. Z. V. Togan, *Über die Be-*

völkerungsdichte Zentralasiens im Mittelalter, d. *Festschrift für Alf. Dopsch*, 1938, 424—33). Türk ve İslâm alemi tarihinde feodal teşkilat ve vergiler, bunların başka memleketlerdeki feodal teşkilat ve vergilerle mukayesesi işlerinde yarıyacak kayıtlar gibi, köy hayatı, halk tabakaları, sınıflar arası mücadele meselelerini aydınlatacak malûmat ta bu İslâm tarihî eserlerinde, vakıf ve sicil vesikalarında ve fıkıh kitaplarında bulunmaktadır (bk. yukarıda, S. 47, 48). Bütün bu gibi kaynaklardan İslâm ve Türk ülkelerinin iktisadî ve içtimaî tarihlerini tazmakta istifade etmek ayrı usullere tabidir.

Avrupalılar tarafından bu yolda yazılan bazı eserleri yukarıda (s. 23, Gatan Pirou, G. Kessler, s. 68, Seignobos'un eserleri) zikretmiştim. İktisadiyat ve içtimaiyat meseleleri için Karl Menger, *Untersuchunüen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*, 1883; I. N. Keneys, *The Scope and method of political economy*, London, 1904; ayrıca iktisad tarihi için Max Weber'in münakaşa tarzında kaleme aldığı şaheseri: *Roscher und Knies und die logische Probleme der historischen Nationalökonomie* (Schmoller's Jahrbücher für Nationalökonomie, 1903—1904) ve G. Below'un *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*, 1920, keza Alfons Dopsch'ın *Zur Methodologie der Wirtschaftsgeschichte* (d. Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte Mittelalters, Wien, 1928, s. 543—564) gösterilebilir. Bir ilim olan iktisad tarihinin metodlarını nazariyattan çok tatbikat sahasında öğrenmek için şu iki büyük iktisad tarihçisinin Avrupa iktisadî tarihine ait başlıca eserlerini yazarken kullandıkları üsulü tetkik etmenin çok faydalı olacağını zannediyorum: Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus* Leipzig, 1902; A. Dopsch, *Gründzüge der europaischen Kulturentwicklund aus der Zeit von Caesar bis auf Karl des Grossen* (2 cild), 1923—24. Avrupa iktisadî tarihini öğrenmenin usulünü öğreten bu eserler Şark ve İslâm kaynakları esasında Şark, İslâm ve Türk ülkelerinin iktisadî tarihini öğrenmek için asla kâfi gelmez, bu mevzuu muhakkak kendine has hususiyetleri tebarüz ettirilerek ayrıca yazılmak icabeder.

Metodu ayrıca tarihcilerce de öğrenilmesi icabeden bir ilim olarak **Lisaniyatı** da zikretmiştik. Bizde tarihî meseleleri bu yolla izah etmek, bazan hastalıklı bir şekilde tatbik edildiği için, bunun üzerinde durmak bilhassa zarurîdir. Tarihçi, lisaniyatın yardımına müracaat etmek mecburiyetindedir. Fakat lisaniyatın usullerini bilmiyen birisi bu işi tarihe karıştırırsa muhakkak yanlış yollara sapar. Yukarıda (§ 7) Türk ve Fin kavimleri arasında kültür münasebeti meselesini tayin yo-

lunda Finlandiyalı âlimlerin ve Macarların bazı eserlerini zikretmiştim. Bu âlimler bu eserlerinde muayyen sistemlere ve metodlara tevessül etmişlerdir. Meselâ birçok kavimlerin dillerinde müşterek kelimeler bulunmasına bakarak, bundan bunların ırkan kardeşliğini îstihrac etmek yanlış olur. Lehistanlı Celâleddin Paşa Leh ve Türk dillerinde bulunan müşterek kelimelere dayanarak, bu iki milletin akrabalığını isbat etmek istemiştir, halbuki kendisi Osmanlıcadaki kelimelerin çoğu arapça yahut farsça olduğunun farkına varmamıştır. Bunun gibi, müderris Yusuf Ziya Bey, eski Türk ve Yunan medenî münasebetleri hakkında türkçe ve almanca olarak yayınladığı «Yunandan evvelki Türk medeniyeti» 1927 (almancası: Arier und Turanier 1942) eserinde ve İsmail Hâmi Danişmend «Türk ve Hind Avrupalıların menşe birliği» nam iki cildlik eserinde (1945—6) sırf kelime müşabehetlerine bakarak büyük iddialara girişmişlerdir. Umumiyetle Türkiye'de Türk Tarih Kurumu'un neşri olan «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eser de, bu lisanî müşabehetlere bakarak, bir çok kavimlerin menşe itibariyle Türklere akrabalığı ve medeniyetlerin Türklerden alındığı iddia olundu. Bunlar lisaniyat metoduna aykırı hareketlerdi.

Yusuf Ziya Beyin iddiaları ilim âleminde istihza ile karşılandı [1]). Halbuki aynı Türk Tarih Kurumu'nun neşriyatında (*Belleten* V, 94—95, IX, 480—8), iki tarih talebesi Suvar ve Çigil kabile isimlerinin çok eski ve çok yayılmış olduğuna dair bir Türk tarihçisinin faraziye yolunda dermeyan ettiği mütalealarıı, hocaları olan bir genç Macar müsteşrikinin fikirlerine uymadığını görerek, bilmedikleri almanca ile yazılmış olmasına rağmen, değersiz göstermek istediler. Bu da Avrupalılardan herhangi birinin, hatta müptedi birinin dediklerine uymıyan vatandaş içtihadlarını Con Ahmetcilik saymanın körpe Üniversite talebeleri arasında dahi yer tutmakta olduğunu gösteren menfi ve şayanı esef bir misâldir. Yani tarihî mesaide filolojinin yardımına müracaatta metoda sığınmanın zarûreti anlaşılamamakta, bunların ehemmiyeti ya sadece inkâr edilmekte ve yahut bu usuller ancak Avrupalılarca anlaşılabilecek birşey telâkki edilmektedir.

---

[1]) Bk. Dr. Fr. Bleiberd. *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 1934, s. 159: Um so harter die Enttaeuschung. Denn man muss schon nach kurzem Blattern erkennen, dass hier weder von Quellen noch von irgendeiner Methode gesprochen werden darf. Zur Erhartung seiner These, Arier und Turanier rassisch gleich seien, bedient sich der Verfasser warhaft abenteuerlicher Mittel. Die im Okzident gelaufige Vorstellung von mangelnden methodischer Unterbau orientalischer Forschung in Geschichte und Sprachwissenschaft hat durch Ziyas monströses Werk bedauerlicherweise eine neuerliche Bestatigung gefunden. Bk. yine Richard Hartmann, d. *Deutsche Literaturzeltung* 1935.

Umumiyetle tarihte filolojinin yardımına müracaat, usulü veçhile yapılırsa dâvanın kuvvetlenmesine, usulsüz yapılırsa bu ilmî davaların sakatlığına saik olmaktadır. Filoloji sahası türlü temayüller icabı indiyat karıştırmaya çok müsaiddir. Meselâ Doğu Avrupa Skit ve Sarmatları ile ve Ortaasya Hindo-Skitlerinden kalan isimler, yahut onlara ait olacağı zannolunan kelimeler hakkında ilim mensupleri içinde dahi pek çok bir diğerine zıd şeyler yazılmıştır, ki ekserisi kablî fikirlere dayanır. Meselâ Rus Slavları arasında Sarmatların mevcut olması hususunda Rus Ulûm Akademisi neşriyatında rus akademisyeni A. Sobolevsky Rus zadegân ailesi ismi olan *Şiremet* kelimesini esas ittihaz etmiştir. (*İsvestiya Otdel. Russk. Yazıka Akad. Nauk*, XXVI, 1921. s. 11); halbuki bu kelime, Altın-Orda Tatarlarından ruslaşmış bir ailenin tatarca ismi olup farsça *şir* ile arapça *ahmet* kelimelerinden mürekkeptir. Skit ve Slav münasebetleriyle meşgul olan Max Vasmer'in Prusya Ulûm Akademisi neşriyatında yayınladığı tetkikatı da, bu gibi uydurmalarla doludur [1]. Bizim Türk tarihine gelince, bunda filolojinin yardımına bilhassa Macar âlimleri müracaat etmişlerdir. Fakat bu tetkikat ta ekseriya bugün yaşıyan türkçeye, yahut orta asır türkçesine ancak kısmen LİR türkçesine dayandırılmaktadır. Halbuki kableltarihî devirlerden kalan pek çok Türk kabile isimlerinin bazıları Ural-Altay dillerinin bir arada yaşadıkları devirlere ait kelimeler olacağı anlaşılıyor. Kora diline dair G. Ramstedt [2], Hindistanda Munda ve Dravid dillerine dair T. Burrow [3], Pamirde Buruşask diline dair L. R. Lorimer [4] tarafından toplanan malzeme, Türklerin komşu kavimlerden bazıları ile, dil hususundaki temaslarının diğer Ural-Altay kavimleri ile müşterek bir maziye irca edilmesi icabettiğini göstermektedir. İştikak dâvaları yalnız bizde değil, diğer bir çok milletlerde dahi tarihî hakikatleri feragatle öğrenmeğe engel oluyor. Meselâ Ruslar «rus» ismini Skandinaviya Cermenlerinin bir kısmına verilen isim olduğunu, tarihî delillerin sarahatine rağmen, kabul etmek istemezler. Macar âlimlerinden çoğu da «macar» kelimesini millî Ugor dilinden çıkarmak (*maynsi* aslından getirmek) hususunda diğer Macar âlimleri ile çarpışıp dururlar. Böylelikle filoloji her türlü prejüjelerin esiri olmaktan kurtulamamaktadır.

Umumiyetle kavimlerin menşeini tesbit yolunda lisanî delillerden faydalanmak çok ihtiyat istiyen bir keyfiyettir. Biz meselâ 13-14 asır-

[1] B. Z. V. Togan *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XXIX-XXX.

[2] G. Ramstedt, *Studies in Korean Ethymology* Helsinki, 1949

[3] T. Burrow, *The Dravidian Studies*, d. *Bulletin of the school of oriental Studies*, XI, London, 1944, 328-356.

[4] L. R. Lorimer, *The Burushaski Language*, Oslo, 1936.

larda, muhtelif Türk ve Mogol kavimleri hakkında mufassal malûmat veren Reşideddin tarihinde ve şarkî Mogol kaynaklarında zikredilen isimlere bakarak bu kavimlerin hangilerinin Türk yahut Mogol olduğunu iddia edebiliriz. Fakat Türk dili mogolcaya nisbeten çok yayılmış ve aynı zamanda edebî dil olduğundan, ana dili mogolca olan kavimler de, son zamanlardaki Ortaasya Tacikleri gibi, türkçe isimler almışlardır, Buna mukabil Çengiz nesli büyük kudret kesbettikten sonra, halis Türk olan kabileler de, bazan moğolca yahut moğol edatlı isimler almışlardır. Bir çok kavimler, din ve medeniyet tesiriyle, baştan başa yabancı bir dilden gelen isimler alıyorlar. Meselâ 1918 de yapılmış olan bir nüfus tahririnde, Başkurdistan'da bir Tatar köyünde tesbit olunan yüzlerce şahıs ismi arasında, ancak iki üç tanesinin türkçe, kalanının kâmilen farsça yahut arapça olduğu görülmüştür. Bunun gibi 8-10 asır Şarkî Türkistan Türk ve Moğollarında bir çok isimlerin Hindistan menşeli olduğunu, yani budda dini tesiriyle, isimlerin aldıkları vesikalardan açıkça görülmektedir. Bunun gibi Milâd hududunda Ortaasya'da yaşayan Skit ve Hindo-Skit kavimlerinin şahıs isimleri arasında türkçe ile izah edilen lakab ve isimler mevcud olduğu halde, bunlardaki isimlerin çoğu İran ve Hind dillerinden gelmekte, Karadeniz Skitlerinin isimlerinde de İran unsuru görülmektedir. Gerçi başka dillerden alınan isimleri, her milletin kendi şivesine uydurarak telaffuz etmesi sebebi ile husule gelen değişmeler üzerindeki incelemeler, o nevi isimlerin şekli aslîsini tesbit yolunda çalışanlara çok vakit bir ip ucu veriyor (Meselâ eski Franklardaki şahıs isimleri hususunda bu cihet dikkatle incelenmiştir). Fakat şahıs isimleri, kavimlerin menşeini tayin hususunda, her vakit itimada az şayan bir delil olarak kalmaktadır.

Tarih meselelerinde filolojinin yardımına müracaat eden tarihçi için filoloji metodlarına vukuf elzemdir. Fakat filoloji metodunun bilhassa Şark ülkeleri tarihçilerini tatmin edebilecek bir eser tavsiye etmek güçtür. Umumî filoloji için August Boeckh'ın 1877 ve 1888 aralarında intişar eden *Encyklopaedie und Methodologie der philologischen Wissenschaft; Grundriss der indo-arischen Philologie*, herg. von *Bühler* ve *Grundriss der indogermanischen Sprachwissenschaft* herg. von Brugmann 1916 gibi kamusların ilk cildlerinin mukaddemeleri, bilhassa bu son eserin ilk cildinde Hermann Paul tarafından filoloji metoduna dair yazılan mufassal eserler tavsiye edilebilir. Bu meselelere ait diğer rehber kitaplara ve isimlerini zikrettiğim bu eserlere dayanarak, kendi dillerimize tatbikat filoloji metod bilgisine dair türkçe bir eser vücude getirmek lisaniyatçılarımıza düşen bir vazifedir.

Bunun gibi **etnografya**'nın da ayrı usulü vardır. Bundan da usulü bilinmeden istifade edilemez. Meselâ tarihimizde, biz Masaget'lerde olduğu gibi, eski Kırgızlarda ve diğer bazı Türk kavimlerinde ihtiyar adamları, muayyen bir yaş haddine geldikleri vakıt merasimle ve muayyen yemekler vererek öldürmek âdeti varmış; kuzey Çinde Milâddan önce yaşıyan bazı göçebe kavimlerde de bunu görüyoruz. Bu gibi âdetler Masagetler ve Türklerle bu kavimler arasında mevcut münasebeti, belki karabeti gösterebilir. Eski Skit kavimleriyle muahhar Türk ve Mogol kavimleri arasındaki münasebeti öğretmek hususunda mukayeseli etnografya çok işe yaramaktadır. Bunun gibi Meksika ve Orta Amerika medeniyetini yaşatan kavimlerde görülen 12 senelik takvim ile bizdeki 12 senelik takvim arasında senenin, Şubat yahut Mart ayında başlaması kadar yakın kültür münasebeti görülmektedir. Buna benzer yakınlıklar kuzey Amerika'nın kadim sekenesi ile Uzakdoğu, kuzey ve Ortaasya kavimleri arasındaki kültür yahut etnik münasebetleri tesbit hususunda işe yaramaktadır. Bilhassa Ural-Altay ve Türk kavimlenin kendi aralarında hangi kavim ve kabilenin menşe itibariyle hangi gurup ve zümreye yakın olduklarını tayin ve bunlar arasında kültür vahdeti meseleleri tetkik bakımından etnografya esastır. Fakat bütün bu nevi etnik malzemede insanların içtimaî ve iktisadî havatlarının muayyen seviyesinin müşterek mahsulü olanları çok görülür; bunları asıl kavmî, etnik hususiyetlerinden ayırabilecek ancak etnografya'nın usulüne vukufla mümkün olmaktadır. Etnografya ve etnolojide muhtelif cereyanlar vardır. Bunu Prof. W. Eberhard "*Bugünkü Avrupada etnolojinin esas cereyanları*" adlı yazısında (*Ankara Dil ve Tarih Fakültesi dergisi* VI, 1948 s. 1 - 15) izah etmiştir. Muhtelif cereyanları izah eden metod kitabı sıfatiyle De Rosny, *Traité d'éthnographie* Paris 1950; Konrad Prenss'ın *Lehrbuch der Volkerkunde*, Stuttgrat 1937 ve P. Radin'in *The Methode and Theory of Ethnology*, London 1927, eserleri tavsiye edilebilir. Etnografya'da «tarihî etnoloji» (historische Völgerkunde) ve «medeniyet çevreleri» (Kulturkreise) mektebini temsil edenlerin metodolojisi ise F. Graebner'ın *Methode der Ethnologie*, Heidelberg, 1911 ve Gustav von Bulck'ın *Beiträge zur Methode der Völkerkunde*, Wien, 1931 dir. Etnoloji ve iktisad tarihi ile ilgili olan **hukuk tarihinin** de ayrı metodu vardır. Buna dair eserler de W. Bauer s. 142 - 145 de gösterilmiştir. Bu hususta türkçe çok faydalı eser Orhan Münir Çağıl, hukuk Metolojisi dersleri, İstanbul, 1949. Bu nevi eserler arasında en iyisi K. Gravies'in *Enzyklopädie und Methodologie der Rechtswissenschaften*'dir. (4.üncü tabı 1912 de çıkmıştır).

Tarihte yardımcı ilimlerden **coğrafya ve tarihî coğrafya**'nın

metodu da ayrıca öğrenilmek ister. Tarih için coğrafyadan istifadenin yollarını öğrenmek için E. Oberhummer'in *Die Stellung der Geographie zu den historischen Wissenschaften* Wien 1904 faydalıdır. Coğrafya metodu için Hettner, *Geographie, ihr Wesen, ihre Geschichte und ihre Methode* gösterilmelidir. Tarihî coğrafya metodları hakkında kaynaklar için bk. W. Bauer s. 164-170 Tarihte yardımcı olan Anthroponimie, Toponymie metoduna ait eserler de aynı yerde gösterilmiştir. **Sanat tarihi**'nin metodu için R. Heidicke, *Methodenlehre der Kunstgeschichte* 1924 ile K. Tietze, *Die Methode der Kunstgeschichde* 1913. zikredelim.

Burada, tarihe yardımcı olan ilimlerin metod bilgisi hakkındaki eserleri göstermemiz, tarihçiler tarih metod bilgisinden başka bu ilimlerin de metodlarına vâkıf olmalıdırlar demek değildir. Fakat, tarih dolayısiyle, bu ilimler sahasında çalışmak mecburiyetinde kalındığı vakit, bilinmesi icap eden metodun nereden öğrenilebileceğini göstermek için, bu eserleri saydım. Fakat tarih ile uğraşanlar için iktisad tarihi ve içtimaiyat ile tarihî coğrafya metodlarını bilmek zarurî, lisaniyat metodunu bilmek faydalıdır; coğrafya, sanat tarihi, arkeoloji metodları ise, ancak lüzumu olduğunda müracaat edilecek mevzulardır.

İslâm ve Türk kültür tarihinde **İslâmlarda tabiî ve riyazî ilimlerin tıp, fizik ve kimya ve tekniğin tarihine dair tetkikat**'ta çok mühim yer tutmağa başlamıştır. Bu hususta bilhassa Erlangen Üniversitesi profesörü Eilhard Wiedemann (öl. 1928) in 1880-1925 aralarında çıkmış sayısı 70 i geçen irili ufaklı eserleri, tabiî ve riyazî ilimler tarihçisi Julius Ruska'nın mesaisi artık bir mektep açmış bulunuyor. Fransızlardan M. L. Sédillot, İtalyan Nallino, ingiliz R. Ramsey Wright, Almanlardan Henrich Suter, Ch. Schoy, Max Krause, P. Luckey, Karl Garbers, Mısırda yaşıyan alman Yahudilerinden M. Meyerhof ve Paul Kraus gibilerin tetkikatı sayesinde bu mesai dal budaklanmıştır. Teknik sahasındaki tetkiklerde harp tekniği, yol inşaatı, demircilik, değirmencilik, saat, çocuk oyuncakları, spor takımları, ziraat aletleri, ölçüler, tıp âlât ve edevatı, kimya laboratuvar edevatı v.s. bunların muhtelif Şark ve İslâm kavimlerindeki farkları tebarüz ettirilmek üzere mukayesesi tetkik mevzuu olmaktadır. Bu sahada çalışmak istiyen Şarklılar için metod bilgisine büyük bir ihtiyaç vardır. Fakat Garpta bu nevi tetkikatın usullerini öğretecek toplu bir eser yoktur. Yalnız bu mevzular üzerinde yapılan neşriyatı tetkikle metodu öğrenebilir. Bir de Karl Garbers'in «İslâm medenî

çevrelerinde tabiî ve riyazî ilimlerin tarihini öğrenmenin aktuel meseleleri» unvaniyle 1943 te neşrettiği eserini *(Das aktuelle Interesse am Studium der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenchaften im islamischen Kultarkreis*, d. *Zeitschrift für gesammte Naturwissenchaften*, Berlin, 1943, H. 1—2, den ayrı basım) bir methal sıfatiyle tavsiye edebilirim.

EK N. 4

Tasnif ve te'lif plânları

Yukarıda (§ 89) vesika ve malzemelerin terkip ve telifini yapmak için, evvelâ onları, istifadelerini kabil kılan bir sıraya koyup **tasnif** eylemek icab ettiğini kaydetmiş ve materyallerin zaman ve mekâna göre tasnifînden başka, hadise ve fiillerin nevileri demek olan «mantıkî farklara» göre' tasnif etmek âdet olduğunu anlatmıştık. Materyallerin tasnifinde zaman (kronolojî), mekân (coğrafî saha), millet ve camia esaslarına göre tasnif etmek çok eskiden anlaşılmış en kolay bir yoldur. Tite Live, Tacitus v.s. Romalı müverrihler gibi, İslâm müverrihleri de eserlerini bu esaslara göre yazmışlar, harpler ve ihtilâllerle birlikte yangınları, fezeyanları, zelzele, veba ve doğum ucubeleri gibi şeyleri bu çerçeve içinde kaydedivermişlerdir. Yeni ve müşkil olan tasnif usulü ise, hadiseleri bü üç esastan başka bir de mahiyetlerine göre tasnif etmek ve sıralamaktır. Tarihçi herhalde meşgul olduğu, yahut bir eser hazırladığı sâhayı kat'î olarak tahdit etmeli, sonra materyelleri mahiyetlerine göre, guruplara ve onları da şubelere, muayyen prensiplere isnat ederek ayırıp, sıralamalıdır.

Seignobos muasır bir Avrupa devletinin siyasî ve medenî tarihi ile uğraşanlara materyalleri tasnif ederken bunları 1) māddî ve fizikî hususlar, 2) fikir hayatı, 3) hususî ve içtimaî hayat, 4) iktîsadî hayat, 5) içtimaî müesseseler ve hukuk, 6) halk ve devlet müesseseleri diye başlıca altı büyük gurupa ayırmayı tavsiye ediyor.

Sonra da bu altı guruba giren maddeleri şu şekilde sıralıyor.

I. Maddî ve Fizikî hususlar: insan tipleri, doğum, ve ölüm nüfus, erkek yahut kadın cinsinin çokluğu. Hastalıklar, iklim, toprak, nebatat, hububat ve hayvanlar.

II. Fikir hayatı: dil, yazı, nefîs sanatlar, musiki, dans, edebîyat, ilimler ve nevileri, ahlak, din, dinler arsaındaki münasebetler, mezhepler.

III. Maddî ve hususî içtimaî hayat: yemek, içmek, elbise, kıyafet, mesken, ev, mobilya, çadırlar, merasim, doğum-vefat-evlenme ve düğün merasimi, bayramlar, teşrifat, eğlenceler, müsamereler ve tiyatrolar, oyunlar, seyahatler.

IV. İktisadî hayat: ziraat, hayvan besleme, maden işletme, münakalat, yollar, şoseler; köprüler, şehirler, kasabalar, imar ve inşaat, binalar, teknik hayatı. bunda iş bölümü, fabrikalar, ticaret, iç ve dış ticaret, bankalar, para sistemi, istihsal ve istihlâk teşkilâtı.

V. İçtimaî meseleler ve hukuk. Aile hayatı, kadının hukuku, miras usulü, terbiye ve talim, içtimaî sınıflar, esnaf ve amele teşkilâtı.

VI. Halk ve devlet müesseseleri: siyasî nizamlar, hükümdar, memurlar, hükûmet usulü, hükûmet meseleleri. İdare teşkilâtı. Harbiye-adliye-dahiliye-maliye ve saire teşkilâtı, polis, jandarma teşkilâtı. intihabat, meclisler, vilâyet idareleri, askerî ve harbî müesseseler. Ordu, harp sanatı spor ve ona ait müessesat, dinî müeseseler, sıhhat müesseleri, hamamlar ve kaplıcalar'

İşte, meselâ, Fransa tarihi ile meşgul olan birisi, okuduğu eserlerden ve vesikalardan çıkaracağı notlarını, bu ve buna benzer bir plâna göre tasnif eder. Tasnif için fiş usulü, yahut defterler tutmak usulü vardır. Her okunan eser ve vesikadan çıkarılacak not, işte bu fişlere yahut ayrı bahislere tahsis edilen defterlere taksim edilir. Ben şahsen Türk tarihi, İslâm milletleri tarihi, umumî tarih, tarihî coğrafya, edebiyat ve sanat tarihi, arkeoloji, iktisadiyat ve içtimaiyat, etnografya ve antropoloji gibi muhtelif ilim sahalariyle ilgilendiğimden bu mevzuların muhtelif meselelerine tahsih edilen yüzlerce defter tutarım. Hayat şartları müsaid ve hususi evlere malik olan bir çok bildiklerim ise fiş usulünü ihtiyar etmişlerdir.

Tasnif olunmuş olan materyalleri bir araya getirerek eser **telif** eylemek daha güç bir iştir. Tarihî bir eser yazarken, telif plânı, eserin baş tarafına en eski, son tarafına en yeni hâdiseleri almak gibi kaba zaman taslağı değil, bunları bir fikir ve ideye göre harman etmek suretiyle yapılacaktır. Tarihin, § 19 — 21, 91 de zikrettiğimiz çeşitli şekillerine göre, telif plânları da türlü türlü olur. Biz burada ancak bir millet ve memleketin, yahut bir camianın hususî tarihi ile ayrı tarih bahislerine ait olmak üzere yazılacak monografileri ele alacağız Seignobos'un Fransa kültür tarihine ait materyali tasnif hususunda teklif ettiği taslak, kültür tarihine yahut siyasi ve kültürel tarih karışık bir tarihe tahsis edilen eserlerın telifinde de gözönünde bulundurulacaktır. Elbette bir eser orada zikredilen 6 sahanın hepsine, yahut onların birine, yahut grupların şubelerinin birine, yahut bir kaçına tahsis edilecektir. Fakat bu taslak her millete ve ülkeye olduğu gibi tatbik edilemez, o Avrupa içindir. Fakat ayrı millet ve memleketin hususî şeraitine göre ele alınmak şartiyle telif için de esas tutulabilir. Yazılacak eser, ya siyasi. yahut medenî, yahut bunların karışığı şeklinde olur; millet ve memleketin, yahut bir dinî camianın tarihi, bunlara gö-

re, devirlere taksim olunur. ve Seignobos'un kültür tarihi tasnif plânında zikredilen öteki mevad ve benzerleri her devir için varid tasavvur edilerek, bir vatan ve devlet tarihinin bütün devirleri, maddî ve manevî hayatın her sahası için malûmat elde etmeğe çalışır.

Telif plânları için yazılacak eserin mensup olduğu tipte neşredilen eserlerin plânlarını ele almak faydalı olacağından burada bu mevzu üzerinde duracağız. Biz burada bir millet yahut vatan, vatan yahut camia tarihlerinden bir yahut iki cild olarak kaleme alınan «elkitap»larının siyasî ve medenî hayat bahis mevzuu olanlarını ele alacağız. **Siyasî ve medenî hayat karışık olarak yazılan vatan tarihleri**'nden örnek olacak eserler şimdi bütün medenî milletlerde vardır. Bunlardan misal olarak İngiltere tarihi için Cambridge Üniversitesi profesörü Georg Macanlay Travelyan'ın bir cidlik *History of England* (ikinci basımı 1937 de çıkmıştır) ve Budapeşte Üniversitesi Macar tarihi profesörü F. Eckhart tarafından yazılan ve türkçesi 1949 da Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilen *Macaristan Tarihi* gösterilebilir. Her iki eser, tipik eserler olmak itibariyle, tetkik olunacak olursa Türkiye tarihi için böyle tertibi muayyen bir fikir sistemine dayandırılmakla telif plânı nümune ittihaz edilebilecek bir eserin daha meydan da olmadığı görülecektir. Dela Jonquiere'in iki cildlik Osmanlı tarihi (1914 de ikinci basımı çıkmıştır) telif plânı üzerinde çok düşünülmeden fütûhat, yükseliş, inhilâl, islâhat ve siyaseti hazıra diye beş devre ayrılan bir siyasî tarîhtir. Umumî Türk tarihine dâir Barthold'un *Ortaasya Türk tarihine dair dersleri* ile benim *Umumî Türk Tarihine Giriş* kitabımın telif plânlarını ele alalım.

Bathold'un 1927 de türkçe neşredildikten sonra almanca (1935) ve fransızca (1945) olarak ta yayınlanan eseri konferans adedine göre 12 bab'a ayrılmıştır.

1) Türk tarihi öğrenmenin şartları. Göktürk Hakanlığı ve Orhun abideleri Türklerin iptidaî din ve medeniyetleri.

2) Türk tarihinde menşeleri aydınlanmış sülaleler. Doğu Tiyanşan'da ilk medenî Türkler.

3) Türklerin Sasanî İranla ve Çinlilerle temasları İranlı Soğd ticaret kolonileri Medenî Uygurlar ve manîhaî mezhebi. Milletlerin seciyesine dinin tesiri.

4) Türkler arasında islâmiyetin intişarı. Horezmin Hazarlar ve Ruslarla münasebeti, Hazar medeniyeti. Ortaasya'da Karahanlılar sülâlesi Oğuzların islâmiyeti kabul etmesi.

5) İslâmiyetin kabulü neticesinde Türkler arasında medeniyetin intişarı, Mahmut Kaşgarî'nin eseri.

6) Oğuzların İslâm memleketlerini istilâ eylemeleri. Azerbaycan ve Anadolu Türkleri. Güney Rusya'da Peçenek ve kıpçaklar. Eski gayri müslüm Türklerin içtimaî ve harsî hususiyetleri

7) Uzakdoğu kavimleri ve anların (Çinlilerin ve Karahıtayların) Ortaasya müslüman Türkleri üzerinde tesiri. İlk islâmî türkçe edebî eserler.

8) Türk medeniyeti tarihinde Horezmin ehemmiyeti. Horezm'de Türk edebiyatı.

9) Çengiz Han ve onun Türkistan'daki futuhatı. Moğol futuhatının cihan tarihindeki ehemmiyeti. Altın-Orda.

10) Ortaasya'da Moğol sülaleleri. Şarkî Türkistan şehirlerinin mukadderatı. Çengiz evlâdı zamanında türk ve fars dillerinin ehemmiyeti. Moğolların Frenklerle münasebetleri.

11) Ortaasya'da Temür devrini hazırlayan dinî mücadeleler ve Temür'ün kurduğu devlet.

12) Temür ve oğulları devrinde Ortaasyada iktisadî ve medenî hayat. Özbek hanları, 18. inci asır ihtilalleri. 19. uncu asır hanlıkları, Türk kavimlerin bugünkü hali.

Demek Barthold bu eserini yazarken Ortaasya Türklerinin siyaşî tarihini sıralamakta, bunların komşu medenî kavimlerle temaslarını üzerlerinde muhtelif dinlerin ve medeniyetlerin tesirini, bu yolla bir Türk medeniyetinin meydana gelmesi hususunu tebarüz ettirmeyi, telif plânına esas edinmiştir. Barthold Ortaasya ile iktifa etmeyip Doğuaavrupa ve Önasya Türklerinin tarihini de bahis mevzuu ettiğinden kitabı Ortaasya Türkleri tarihi değil de, «Umumî Türk, bilhassa Ortaasya Tükleri tarihi» yani eser bir vatan ve onun sekenesinin tarihi değil, bir milletin tarihi olmuştur. Halbuki aynı Barthold'un bir sene sonra 1928 de neşrettiği *Türkistan medenî hayatı tarihi* adlı eseri bir vatan ve onun Türk ve İranlı olan sekenesinin medenî tarihidir.

Ve plânı da şudur:

1— İslâmdan önceki Türkistan Sasanîlerin ve Çinlilerin tesirleri Sogdlıların Ortaasya medenî hayatındaki rolü. 2 — İslâm devrinde Türkistan dillerin değişmesi. Şehir hayatının değişmlsi Buda, hristiyan manihaî dinlerinin yayılması, onların müessеseleri. İslâm devrinde medrese hanekah, tasavuf ve şafiîlikle hanefîlik arasındaki nevbetleşme. 3 — Türkistan ve Türkler. İran ve Türk unsurları arasındaki münasebet. Karahanlılar ve Karahıtayların temsil ettikleri kültürler. Bu devrin maliyesinde gümüş buhranı. Türk beyleri ve türk dili, 4 — Moğol devri. Bu devirde şehir hayatı, Türklerin geniş mikyasta şehir ve köy hayatına geçmeleri. Türkistanda Devlet idare makinası 5 — Özbek hanları, Buhara, Hokand ve Hiyva hanlıkları. 6. — Rus devrinde yerleşik ve göçebe hayat Ahalinin bu iki zümresi arasında mektep ve medreselerin rolü. 7 — Rus muhaceret hareketi. Pamukçuluk, Türkistanda Uzakdoğu kültür tesirinin son zamanlara kadar gelen izleri 8 — Rus devrinde şehir hayatı. Rus şehir hayat şartlarının yerli Türkler üzerisde tesiri. 9 — Memleket idaresinin avrupalılaşması Toprak meselesi. İsyanlar. Bunlara karşı alınan mukabil tedbirler,

Ben ise *Umumî Türk tarihine Giriş* için, Türkleri 11. asra kadar Ortaasya'yı, sonra Orta- ve Önasya'yı vatan edinen bir millet olması bakımından ele alarak, siyasî hayatları ile birlikte medeni ve iktisadî hayatlarını bahis mevzuu etmek üzere bir telif plânı tertip etmiştim.

İki cild olarak kaleme alınan, fakat ikinci cildi daha çıkmamış olan bu eserin plânı şudur:

O — Türk kabileleri ve sayıları, Türk tarihinin devirlere taksimi ve o devirler hakkında okunacak eserler.

I. Türk tarihinin eski devirleri: 1) Türkistanın asıl sekenesi meselesi ve Türkler. 2) Güney Türkistanın kadîm sekenesi ve onların komşuları. 3) Sakaların türklüğü ve Afrasyab. 4) Türk ve Turan kelimelerinin aslı ve Türk ismi taşıyan ilk kavim. 5) Eski devirlerde ana yurdda olup biten siyasî vakalar. 6) Bu eski devrin umumî vasfı.

II. Türk Tarihinin İslâm çağında yükseliş devri 1) Bu devirdeki başlıca siyasî hâdiseler, hükûmet süren sülâleler ve tanınmış şahsiyetler, 2) İslâm çağında yükseliş devrinin umumî vasfı.

III. Türklerin fütuhatları ve İntişarları 1) Türklerin fütühat an'aneleri. 2) Türk ve Moğol fütuhatının cihan tarihindeki ehemmiyeti. 3) Türklerin yayılma şekilleri ve bunda müessir olan âmiller 4) Türk ve Turanlıların en eski yayılmaları. 5) Türklerin ve Turanlıların Güney - ve Doğuasya taraflarına yayılmaları' 6) Türklerin ve Turanlıların Doğu - ve Ortaavrupa'ya yayılmaları. 7) Türklerin Önasya ve kuzey Afrikaya yayılmaları.

IV. Önasya'da yeni Türk vatanının kurulması. 1) Selçuklular ve onların aslı. 2) Selçukluların Meverâünnehir'deki hayatı, Horasan ve İraka geçmeleri. 3) Selçukluların ve Oğuzların Azerbaycan'da ve Anadoluda yerleşmeleri. 4) Selçuklular devrinde Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun türkleşmesi. 5) İlhanlı hükümdarları ve onların yerlerine geçen beylikler. 6) İlhanlılar zamanında kültür hayatı. 7) Osmanlı devletinin kuruluşu. 8) Osmanlı devletinin teşkilâtı. 9) Coçı Ulusunun batısı ve Osmanlılar. 10) 14. inci asrın son yarısında Azerbaycan'ın siyasî hayatı. 11) Osmanlı devletinin kurulduğu devirde batı Türklerinin kültür hayatı.

V. Avrupa ve Çin istilâsına kadar Ortaaasya. 1) Özbek hanları. 2) Garbî Sibirya'da Şibanlılar. 3) Kazaklar ve Kalmuklar. 4) Kâşgar'da hanlar ve hocalar. 5) Nogaylar ve Başkurtların Ruslarla mücadeleleri. 6) Kazan hanları. 7) Bu devrin umumi vasfı.

VI. 18. inci asrın başına kadar Önasya, 1) Osmanlı devleti 1579'a kadar. 2) Safevîler. 3) Kırım kanlığı ve Rusya. 4) Bu devrin mmumî vasfı

VII. Rus ve Çin idaresi altında Ortaasya.

VIII. Cumhuriyet inkilâbına kadar Önasya Osmanlılar. Kafkasya ve Azerbaycan'da hanlıklar ve Rus istilâsı.

IX. İnkilâplar devrinde Orta- ve Önasya

Türk tarihinin seyri hususunun uzun seneler zarfında öğrenerek, tertib edilen bir çok defâlar değişmelere maruz tutulan ve nihayet

son şeklini alan bu plânla, Ortaasya'da Türk ve Aryanî kavimlerin Milâddan bir kaç asır önce başlayan medd-ü cezirleri, Türk ve Moğol kavimlerinin muhtelif devirlerde yayılıp taşmalarının plânlı «fütühat» yahut plânsız «intişarlar» şeklinde inkişaf ede ede, nüfus artıklığının eski dünyanın muhtelif taraflarında yerleşme tecrübelerinin nihayet Önasya'da yeni bir vatan kurmakla muayyen bir şekil almış olması, bütün bu devirlerde Türklerin muhtelif medeniyetlerle daimî temas neticesinde kendi millî medeniyetlerini kurmaları, bugünkü cîhan siyasî ve medenî hayatında kendilerine münasip mevkii almak yolunda geçirdikleri ve geçirmekte oldukları mücadeleler kısa olarak, anlatılmıştır. Kitabın metninde hiç bir meselenin derinliklerine dalmayıp onları öğrenmekte faydası olacak kaynakları haşiyelerde göstermekle iktifa edilmiş ve bu yüzden de kitaba «giriş» ismi verilmiş ve her devrin vukuatı sonunda onun umumî vasfı yazılmıştır.

Garp milletlerinin, **kültür tarihleri** için yazdıkları eserlerin telif plânları Şarklılar için de örnek olmalıdır. Fakat garplı âlimlerin (meselâ B o c k l e'in) Avrupa milletlerinin medenî tarihlerine dair yazdıkları eserlerden çok, Şark milletleri ve Rusya gibi yarı şarklı milletlerin kültür tarihine dair yazdıkları eserler, örnek olmak itibariyle, bizim için daha elverişlidir. Böyle eserler birer cildlik popüler kültür tarihlerinden İngilizlerin Prof. C. S e l i g m a n'ın idaresinde 1931 de neşre başladıkları *The Cressert Historical Series*'te Rus, Japon, Çin ve Hind kültür tarihlerine tahsis edilen cildler mühimdir. Oldukça tafsilatlı bir eser sıfatiyle Prof. P. M i l i u k o v'un ilk defa 1896 neşrettiği 4 cildik «Rus medeniyeti tarihi» *(Oçerki istoriyi russkoy Kulturı)* 'nin telif plânı istifadeye şayandır.

Garbın tenkidî tarih metodu ve onun Rus âleminde tatbikatı üzerinde çok duran ve Rus kültür tarihçileri üzerinde geniş tesir yapan bu eserin 21 sayfa tutan fihristinin hulâsası şudur :

1 — Rusyada A h a l i n i n a r t m a s ı v e o n u n d e v i r l e r i. Bunun coğrafî şartları. Eski Slavların hayat tarzları ve meskenleri.

2 — 15-18. asırda İ k t i s a d î h a y a t. Mübadele ve para iktisadiyatı. Ziraat hayatına geçmenin temposu. Şehirli ve köylü iktisadiyatı arasında tenasüp. Sanayi ve fabrika hayatının başlangıcı ve inkişafı. Yollar, kara-nehir ve deniz yolları. İç ve dış ticaret, panayırlar. Ticaretin 17. asırdan sonraki inkişafı. Rus tarihinde para ve kıymet mefhumu. Kredi işleri ve bankacılık.

3 — D e v l e t h a y a t ı. Moskova knıazlığının askerî bütçesinin muhtelif devirlerde devlet maliyesinde tuttuğu yer. Sarayın masrafları ve bunun muhtelif devirlerde devlet bütçesinde yeri. Rus malî idare sistemleri, bunda komşu milletlerin tesirleri. Ver-

giler, nevileri ve muhtelif devirlerde değişmeleri. Muhtelif devirlerde gelir vergileri. Devlet ahlî idare müesseselerinin tarihi. Vilâyetlerin idarî taksimatının geçirdiği devirler.

4 — Sınıflar hayatı. Garpta ve Rusyada zâdegân hayatı. Rus zâdegân hayatının 17 — 18. asırlarda geçirdiği değişmeler. Rus şehir hayatının bu asırlarda gelişmesi. Şehirlerde nüfusun artmasının geçirdiği safhalar. Tüccar sınıfı Köylü sınıfı, onun zadegân ve şehir ahalisi ile münasebetlerinin tarihi. Bu sınıfların iç temaslarının Rus milletinin bir millet olarak gelişmesine tesiri. Bu meselede "milliyetçi ve "garpçı„ tarihçilerin görüş farkları,

5 — Kilise ve din. Rus kilisesinin ve dininin millîleşmesi. Bizans ve Rus kilisesi. Mezhepler ve dinî isyanlar. Hâkim kilisenin iç gelişmeleri.

6 — Kilise ve fikrî yaratıcılık, Kilise ve edebiyat. Kilise ve sanat.

7 — Maarif ve mektep Petro'dan önceki Rus mektebi. Bunun 17 — 18. asırda geçirdiği inkişaf safhaları.

8 — Asrî Devletin teşekkülü devrinde millî fikrin gelişmesi Rusyada fikrî takip ananesini yaratan ekoller. Rusyada millî idealin felsefesi. Rus milliyetçiliğinin gelişmesinde yabancıların tesiri. Garpçılik ve ekolleri.

9 — Rusyanın yeni fikir hayatın'da tenkid unsurunun ve metodun zaferi. Bunda âmil olan şahsiyetler, eserler, mecmualar ve cemiyetler. Avrupa medeniyetinin dış ve iç hususiyetleri. Rusyada fikir hareketlerinin plânlılığını temin eden cereyanlar ve mektepler. Bunun Petersburg devri. Ordu bahriye ve iktisad teşkilâtında fikir ceryanlarındaki tekamülün tesirleri. İçtimaî islâhat hareketleri. Garp tenkidî fikrinin içtimaî karekter kesbetmesi. Petro ve Katerina zamanında efkârıumumiyenin iktidar ile çarpışması. Ve bundan müstakil umumî fikrin doğması. Masonluk hareketi, bunun inkişaf safhaları, onun Rus cemiyetindeki tesirleri. Radikalizm ve irtica. Fransız ve Alman idealizm ve materyalizminin Rusyada içtimaî islâhat fikirlerini doğurması. Tiyatroda halkçılık ve milliyetçiliğin inkişafı.

Milletlerin ve camiaların kültür tarihinin ayrı bir kolu olarak işlenen tefekkür tarihi parti ve mezhep tesirlerine en çok maruz kalan bir sahadır. Miliukov eserinin son yarısında bu mevzuu bir pozitivist olarak ele almış ise, edebiyat tarihçisi ve sanskritçi olan Prof. D. Ovsianiko-Kulukovski «Rus aydınlığının tarihi» *(İstoriya russkoy intellegntsiyi,* 3 cild, 1912) bunu bir sosyal-psikoloğ olarak; sosyolog G. Plexanov da «Rus içtimaî fikrinin tarihi» *(İstoriya russkoy obçestivennoy misli,* 3 cild 1914-16, 1925) bir sosyal-demokrad sıiatiyle tahlil etmişlerdir. Rusyada Türk aydınlarının bir çoğu üzerinde de müessir olan bu eserler telif plânları itibariyle, muasır hayattan tecerrüd ederek, ortaçağ İslâm ve İran fikir cereyanlarını millî malımız gibi ele olarak «Türk tefekkür tarihi» yaratmağa çalışanlar için de örnek olabilirler. Çünkü fikrimce bizde de Türk tefekkür tarihi en çok muasır Garp fikir cereyanlarını benimsemenin ve bu yoldaki mücadelelerin tarihi şeklinde, bilhassa Tanzimattan sonraki fikir hayatı olarak

işlenecektir. Elbette bu, Türk camiası üzerinde müessir olan eski ve ortaçağ fikir cereyanlarını ihmal etmek olmaz,

Vatan ve milliyet çevresine girmiyen **camiaların tarihi**'nden **İslâm tarihi** bizi ötedenberi yakından ilgilendirmiş, hatta çok zamanlar millî tarihimizin yerini tutmuştur. Muasır ilmî anlayışla şuurlu telif plânlariyla vücuda getirilen bir türkçe eser hâlâ meydanda yoktur. Araplardan, bilhassa Mısır Üniversitesi profesörlerinden Ahmet Emin Beyin Avrupa görmüş bir âlim sıfatiyle yazıp yayınladığı eserler netice itibariyle bir arap tarihi şeklini almıştır. Böyle bir İslâm tarihini geçen asırda Göttingen Üniversitesi profesörü August Müller «Onckenʼin Tarihi Umumîsi»ʼ ne dahil olmak üzere neşretmişti. (*Der Islâm im Morgen-und Abendland.* **2** cild, Berlin, 1885, 1887). Rusça tercümesi de yayınlanmış olan bu eserin plânını, bu müellifin İslâm camiası tarihini telâkki tarzı artık eskimiş olduğundan, burada bahis mevzuu etmiyoruz. Zamanımızın büyük Arap edebiyatı ve İslâm tarihi bilgini olan Prof. C. Brockelmannʼın 1939 da bir cild olarak neşretiği ve fransızcaya da tercüme edilmiş olan «İslâm kavimleri ve devletleri tarihi» *(Geschicte der islamischen völker und Staaten)* nin plânı ele alınmağa değer.

Brockelmann elindeki bütün mataryali 1) Araplar ve Arap devleti. 2) Cihanşümül İslâm devleti ve onun parçalanması. 3) İslâmın ön kuvveti olmak itibariyle Osmanlı devleti. 4) 19 uncu asırda islâm. 5) İlk cihan harbinden sonra islâm devletlerinin teceddüdü diye beş esas baba (kapitel) ayırmış; sonra da bu mevzulara ait teferruatı şu fasıl (rubrik) larda aıralamışiır.

I. Araplar ve Arap devleti: 1) İslâmdan önceki Arabistan. 2) Muhammed Peygamber 3) Onun talimatı, 4) Dört Halife. 5) Emevîler.

II. Cihanşümül İslâm devleti ve onun parçalanması: 1 İlk Abbasîler. 2) Hilâfetin dağılması ve küçük sülâlelerin ortaya çıkması. 3) İranlılar ve Türkler (Gazneliler ve Selçuklular), 4) İspanyaʼda ve Şimalî Afrikaʼda ıslâmiyet, 5) Haçlılar zamanında Önasya ve Mısırʼda Memlûklerin zuhuru. 6) Türkler ve Moğollar ve Abbasî halifeliğinin sonu.

III. İslâmın ön kuvveti olmak itibariyla Osmanlılar: 1) Osmanlı devletinin teessüsü ve onun Kanunî devrine kadarki genişlemesi. 2) Devletin en parlak devrinde Osmanlı kültürü. 3) Osmanlıların rakibi sıfatiyle yeni İran devleti (Safevî devleti) nin teessüsü. 4) 18 inci asrın sonuna doğru Osmanlı devletinin inhitatı.

IV. 19 uncu asırda islâmiyet. 1) 19. uncu asırda Mısırda Osmanlı hâkimiyeti, 2) 19. uncu asırda Osmanlı devletinde ve Mısırda fikri hayat 3) 19 uncu asırda Şimalî Afrika, 4) 19 uncu asırda Sudan. Bu asırda İran ve Afganistan.

V. İlk cihan harbi sonunda İslâm memleketlerinde teceddüt: 1) Cihan harbinde Türkler. 2) Cihan harbinden sonra Mısır. 3) Arabistan. 4) Suriye, Filistin, Mevârâi Ûrdün ve Irak. 5) Cihan harbinden sonra İran ve Afganistan.

Fakat bu plânda her şeyden önce göze çarpan cihet bugün Rus idaresinde bulunan Ortaasya'nın ve İngiliz idaresinde bulunan Hindistan'ın «İslâm kavimleri ve devletleri tarihi» çerçevesinin dışında bırakılmış olması yani bugün mevcut İslâm devletlerini esas edinmesi, fakat Şimalî Afrika'da Fransa ve İtalya müstemlekeleri olan ülkelerin tarihini kitabına almakla bu prensibe sadık kalmamış olmasıdır. Avrupa milletlerinin siyasî ve medenî tarihi bir «Hristiyanlar tarihi» ismi altında birleştirilmediği halde, islâmiyet, kendisine intisab eden milletler için bir din olmaktan başka, siyasî bir umde işini de görmüş olduğundan, bütün bu kavimlerin siyasî ve medenî tarihini tek bir «İslâm tarihi» altında birleştirmek âdeti cari olmuştur. Brockelmann da eserini yazarken, bu yanlış telakkiyi devam ettirmiştir. Yoksa bir camia tarihi sıfatiyle «İslâm milletleri tarihi» bu kavimlerin ayrı milletler şeklinde geçirdikleri hayattan başka, birlikte geçirdikleri müşterek hayatı, bu milletlerin birlikte doğurdukları müşterek medeniyeti bahis mevzuu etmelidir. Avrupa milletleri için «haçlılık» ancak iki asırlık bir zaman için bir müşterek siyasî umde olduğu halde islâmiyet müslüman milletler için son millî uyanışlar zamanına kadar siyasî ve fikrî hayatı tanzim eden ezelî ve edebî bir umde telâkkî olunmuş, İran gibi bir millet islamîyet çerçevesi altında kendi mevcudiyetini asırlarca örtülü bırakmış, diğer bir çok kavimler, ve arada Türkler, kendilerini bir «müslüman milleti» saymışlardır. Fakat asrımızda başlıyan millî uyanış devrinde vücuda getirilen «Arap tarihi» «İran tarihi» ve «Türk tarihi» İslâm umdesine tarihte verilmekte olan rolün îzam edilmiş olduğunu göstermiştir. İslâm milletlerinin müşterek malı olan «İslâm medeniyeti» halis Arap malı olan «Arap kültürü» nden ayrılmakta ve ayrı tetkik mevzuuna teşkil etmektedir. Bu güne kadar Arap medeniyetini (Gustave Le Bon, *La Civilisation des Arabes*, 1884) yahut «İslâmın medeniyeti»ni (A. v. Kremer, *Cultergeschichte des Orients unter den Chalifen*, 1875-7 ve Curci Zeydan, *Tārīx-u 'l-tamaddun-i l'islāmī*, 1902-6) bu hakikati tam olarak idrak etmiş olmadıklarından, idrak edenler de (A. Mez, *Die Renaissance des İslâms*, 1922) bu fikri tam olarak tatbik etmediklerinden mevzu bu hudud içinde yeniden işlenmek ihtiyacındadır.

Tarihin ayrı bahislerine ve devirlerine tahsis edilen Monografiler'e gelince, burada bunlardan ancak bizim Türk ve İslâm tarihini ilgilendirenlerini bahis mevzu edeceğiz. Ve bunlardan da 1) tarihimizin ayrı devir yahut sülâlelerine tahsis edilen, 2) tarihimizin ayrı bahislerini aydınlatacak metinleri esas edinerek vücuda getirilen

eserlerden ve 3) tarihî şahsiyetlerin hal tercümelerine tahsis edilen tetkikattan bazılarını zikredeceğiz.

Zamanımızda ayrı devirlerin tarihine ve şahsiyetlerin hayatına tahsis edilen tetkikatta, o devirlerin kültür hayatını aydınlatmak usulden olduğu için, bu nevi eserler vücada getirmek üzere çalışanlar Seignobos'un tasnif taslağında yazdığı kültür hayatı teferruatını kafalarında tutmak mecburiyetindedirler. Bu husus metinler tetkikinde dahi her vakit hatırda tutulacaktır.

Türk tarihinin ayrı devirlerine tahsis edilen eserlerin başında Barthold'un «Moğol istilâsı sırasında Türkistan», P. Wittek'in «Menteşeoğulları» B. Spuler'in İlhanlar ve Coçı oğulları tarihine tahsis ederek neşrettikleri eserler gelmektedir. Barthold 10—12 asırlarda. Türkistanda cereyan eden siyasî ve medenî değişiklikleri başta kaynaklar, sonra ülkenin tarihî coğrafyası meselelerini izah ettikten sonra. elde mevcut bütün vesaiki tenkidî surette gözden geçirerek, 400 sayfada aydınlatmıştır Wittek Batıanadoludaki bir küçük Türk beyliğinde 13. — 15. asırlarda cereyan eden hadiselere ait İslâm ve Bizans kaynaklarında mevcut malûmatı metodik bir surette tahlil etmiş, burasının kültür hayatına dair eline geçen kayıtları dahi ihmal etmemiştir. B. Spuler de İlhanların ve Altın-orda hanlarının tarihini eldeki malzemeyi her iki eserinde 1) siyasî hayat 2) dinî hayat, 3) devlet idaresi, 4) hükümdar, saray memurları ve zâdeğân, 5) hükûmet teşkilâtı, 6) vergiler ve maliye işleri, 7) vilâyetlerin idaresi, 8) elçilikler, 9) hukuk, 10) askerî teşkilât. 11) umumî hayat, ticaret ve sanayi, yemek, elbise, ev hayatı, şehir hayatı dil ve milliyet meseleleri olmak üzere kültür hayatının safhalarına göre tanzim ederek yazmıştır.

Metin tahlili esas edinerek yapılan tetkikat için misal olarak J. Marquart'ın *Eranşahr* (Berlin 1900), P. Pelliot ve E. Chavannes'in *Une traité manichaienne retrouvée en chine* (Paris 1913), Benim *İbn Fadlans Reisebericht* ve Dr. W. Wright'ın *Ottoman Statecraft* (Princeton 1935) adlı eserleri gösterilebilir.

Bunlarda Marquart, Ptolemeus Cografya'sının ermeni müellifi Xoronli Musa'nın eserine alınan şeklinin Mediya. İran, Horasan. Baktr, Sogdiyana, Horezm ve Skithiya ait kısımlarını ele alıp, ermenicesinin edition kritiğîni, tercümesini. tahlilini ve bu metin ve tahlilden çıkan tarihî meseleleri «ekler» şeklinde sıralayıp ve indekslerle de teçhiz ederek bu mevzu için klasik bir eser vücuda getirmiştir.

Pelliot-Chavannes m. 8. asırda Simalî Çinde ve Uygurlar Memleketinde manihaizmin intişarı zamanında yazılıp m. 900'larda çinceye tercüme edilen ve 1908 de Tungh Uvang'da bulunan manihailiğe ait 26 say falık bir parçayı neşretmişlerdir. Tenkidli tercümesi 81, bundan çıkan meselelere ait haşiyeler 210 sayfa' eserin menşeine ve mevzua ait bir mukaddime 12 sayfa olup 26 sayfalık çince metni ve indeksleri birlikte ceman 360 sayfa tutar. Pelliot bu eser için yazdığı haşiyelerinde 8. asır Ortaasya, Uzakdoğu (o arada Uygurlar) hayatına ait müteaddit meseleleri izah etmiştir. Fakat bu meseleler çince metnin tahlili dolayısiyle ortaya çıkmış olduklarından yazılışlarındaki sıra da ona göre yapılmıştır.

Benim İbn Fadlan kitabım da buna benzer. 920-22 de Türk illerin de seyahat eden bir Arabın seyahatnamesinin arapça metni 406 sayfalık eserde ancak 46 sayfa tutmakta; sonra eseri, müellifini ve bu eserden neşet eden meselelerın ehemmiyetini izah eden 34 sayfalık bir mukaddime; sonra 104 sayfa tutan haşiyeli tenkidî tercüme; nihayet 232 sayfa tutan ve metin tahlilinden ortaya çıkmış olan meselelerin izahına tahsis edilen «ekler» gelmektedir. Bu eserde bu meseleler arapça metnin tahlili dolayısiyle ortaya çıkmış olduklarından, o sıra ile tertip edilmişlerdir. Bu gibi eserlerde meselelerin mevzularını, nevilerine göre sıralanmanın lüzumu yoktur. Bunlardan istifade de muntazam fihrist, bilhassa «tahlilî indeks» ler sayesinde mümkün olmaktadır.

Türk tarihine ait monografilerden Dr. W. Wright'in yukarıda s. 101 da zikri geçen Sarı Mehmet Paşanın Osmanlı devlet idaresi bilgisine dair türkçe eserinin tercüme ve tahlilinde ise, metnin tahl.linde ortaya çıkan meseleler tercümenin sonunda değil mukâddime ile tercüme ile kısmı arasına sokulan bir makale'de (63 sayfa) ve tercümenin haşiyelerinde (90 sayfa) izah edilmiştir. Mr. Wright eserine 14 sayfalık tahlilî bir indeks ilâve ettiğinden, ondan istifade etmek kolaydır. Yani bu nevi metin tercüme ve tahliline ait eserlerin telif plânları sa. dedir. Elbette ayrı meselelere ait yazılar kendi başlarına birer müstakil ilmî eser olduklarından her birinin birer ilmî makale sıfatiyle metod bakımından mükemmeliyetine itina edilecektir. Tercüme haşiyelerinde ve eklerde dağınık materyalden istifade «tahlilî indeks» lerle kolaylaştırılmış olmak için bu indekslerin tertibinde mevzuların bütün teferruatiyle kavranmasına ve okuyucunun arama ihtiyaçlarını anlamakta cidden maharet gösterilmesine bağlıdır.

Haltercümeleri de zamanımızda bîr devrin, yahut bir milletin yahut bir mefkürenin izahı için bir çerçeve olarak ele alınır. Böyle eserlerden İslâm tarihinin büyük şahsiyetlerinden Emevî halifelerinden

Muaviye'nin ve oğlu Yezid'in hayatına dair Henri Lammens'in iki büyük seri (*Études sur le règne du Calife Omaiyada Mo'awia Ier, Beyrut,* 1908; *Le califaté de Yazid Ier*, Beyrut, 1921) Harold Bowen'in Abbasî veziri Ali bn İsa'nın hayatına ve zamanına dair (*The Life and Times of Ali İbni İsa*, Cambridge, 1907); W. Barthold'un Temürlülerden Ulugbek'in hayatına ve zamanına ait eseri (*Uluğbek ve zamanı* Akdes Nimet tercümesi, İstanbul, 1932); Roger B. Merriman'ın Kanunî Süleymanın (*Suleman the magnifecent*, USA — Cambridğe, 1938) Lucien Levis Bellan'ın Safavî Şah Abbas'ın (*Chah Abdas I, sa vie, son histoire*. Paris, 1932) L. Lockhart'ın Nadirşahın (*Nadir Shah, a critical study based upon contemporay sources*, London, 1938) hayatlarına ve zamanlarına ait eserleri bu nevi eserler vücuda getirmek istiyenler için nümune olacak mahiyettedir. Papas olan Lammens'in eserlerinde hep siyasî ve dinî meselelerden bahsedilmiş iktisadiyat ve içtimaî mevzular ihmal edilmiş; Bellan'ın eserinde fazla popülerliğe kaçılmış, mehazları babların sonunda göstermekle iktifa edebilmiş, Merriman, Kanuni'nin en çok Avrupa tarihinde oynadığı rolü aydınlatmak hususuna ehemmiyet vererek Asya meselelerini (türkçe de bilmediği için) ihmal etmiş iseler de, Harold Bowen, Barthold ve Lockhart'ın eserleri bahis mevzuu olan zevatın haltercümelerini zaman ve muhit çerçevesinde ve zamanın içtimaî hayatını aydınlatmak yoluyla yazmışlardır. Ali bn. İsa'nın hayatı h. 279 — 335/m, 892 — 945 seneleri arasında Bağdad halifeleri, bilhassa el-Muktedir zamanının tavsifi için bir vesile ve bir çerveve olarak ele alınmış 400 sayfa tutan eserde hadiseler, haritalar ilâve edilerek aydınlatılmıştır. Barthold'un Ulugbek kitabı da tekmil Temür ve Şahruh saltanatı devrindeki ilmî ve içtimaî hayatı aydınlatmak için bir vesile yapılmış, Ulug Bek bu muhitin çocuğu olarak tasvîr edilmiştir. Haltercümesine ait Avrupada Türk ve İslâm tarihi dışında neşrolunan eserlerden bizim için nümune olabilecekleri sayısızdır. Mamafih ben sahsiyetleri, temsil ettikleri yahut mensup oldukları muhiti, siyaset ve fikir cereyanlarını aydınlatmak için ele almakta viyanalı profesör Hch v. Srbik'in Metternich'in hayatına ait yazdığı eserini *Mtternich der Staatsmann und Mensch,* Viyana, 1925) tavsiye ederdim. Yukarda s. 132 de Fatih Sultan Mehmedin devrine ait yazılacak eserden bahsetmiştim. Meselâ onun 500 üncü senei devriyesi dolayısiyle, bu büyük Türk hükümdarının hayatı, devri ve muhiti izah edilerek eser yazılacak olursa, bunun bu Metternich, yahut S. Çistiakov'ın, ve son zamanlarda diğer Rus alimlerinin Birinci Petroya tahsis ederek yazdıkları eserler tipinde bir eser vücuda getirilmesini arzu ederdim.

Ek. N. 5

Transkripsiyon, imlâ, işaretler ve ilmî eserlerin tabı tekniği

1 — Bu eserin 3 forma ile kalan ilk basımının formaları ayrı matbaalar da basıldığı gibi, bu yeni basımının da Devlet matbaasında bulunan transkripsiyon işaretlerinin mevcut bulunmadığı matbaalarda basılacağını gözönünde tutarak kitabı sâde harflerle yazmış, yalnız خ yerine *X* ve ق karşılığı olarak ta *Q* harfini almıştım. Mamafih ilk tabı İbrahim Horoz Basımevinde yapılan bu kitap, ikinci defa olarak Edebiyat Fakültesi matbaasında basıldı ve birçok trankripsiyon işaretleri de kullanmak imkânını bulduk. Arapça, farsça ve eski türkçede kullanılan harflerin karşılığı olarak kullandığımız işaretler şunlardır : ث=S̱, ح=Ḥ, خ=X, ذ=Ẕ, ص=Ṣ, ض=Ż, ط=Ṭ, ظ=Ẓ, ع=ʿ, غ Ġ, ق=Q, ڭ=Ñ. Slav dillerindeki Ш ve Ы karşılığı olarak ŞÇ ve ï işaretleri, Ь için apostirof kullanılmıştır. Burada transkripsiyon müellif ve kitap isinlerinin tesbitinde, metin ve ibarelerin harfiyen naklinde kullanıldı *(Rıżā qulī xān, Mīrxond)*; kitabın asıl metninde ise isimler sade olarak yazıldı *(Rizakuli Han, Mirhond)*.

2— Has isimler büyük harflerle (majüskülle), fakat sıfat yerinde kullanılan has isimler küçük harflerle yazılmıştır. Her yerde tam olarak tatbik edemediğimiz bu usule bazı yerlerde (meselâ s. 117) ehemmiyetle raiye edilmiştir. *Türkler, bir Türk, İranlılar, bir İranlı, Türkiyeliler, bir Türkiyeli, Çin İslâmları, Şark tetkikleri, Hıristiyan Âlemî* büyük harflerle; fakat *bir türk müverrihi, bir iranlı şiî mütefekkir, bir sünnî müslüman, hıristiyan müslüman karışık bir şehir, onun şarkında, ötekinin garbinde, islâmiyet, hıristiyanlık, türkçe, fransızca, arapça, ingilizce,* yahut, *ingiliz dili, rus dili, ingiliz Ramsey, italyan Rossi* bütün bunlar küçük harflerle yazılmıştır. Has isimlerle birleşerek haslık mahiyeti alan genel isimler de küçük harflerle yazıldı : *profesörler, bir viyanalı profesör, fakülteler, Alman üniversitelerinin enstitüleri, hanlar, mirzalar, sultanlar, halifeler* küçük harflerle; fakat *Prof. Ebert, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Cengiz Han, İsken-*

der Mirza, Sultan Ahmet, Hatice Sultan, Halife El-Muktedir olunca büyük harflerle yazılmıştır.

3 — Kere (parantez), köşeli parantez kullanmakta ve noktalamalarda eski Osmanlı usulü, yani ismihasları yahut rakamları kere içine alarak yazmak, haşiyeleri köşeli parantezle göstermek, noktalı virgülü yersiz suiistimal etmek gibi eski Osmanlı edebiyatından kalma âdetlere bu eserde yer verilmediği gibi, diğer ilmî neşriyatta da bu gibi âdetlerin kat'î olarak bırakılmasını tavsiye ederim. Keza lâtin harfleriyle türkçe metinler arasına sıkıştırılan arabî hurufatlı cümleler dahi artık lâtin kaidelerine uydurulmalıdır. Bu cihetten meselâ Zehebî tarihinden naklolunan şu 3 satırlık cümleyi sayılı âlimlerimizden birisinin yaptığı gibi *(Zehebî) diyor ki : o (yani (Melihşah) (Horzeme); (Belge Tekin) in kölesi (Enüş Tekin)i vali tayin etti ve ona (Harzimşah) lakabını verdi*
واستعمل (اى ملكشاه) على (خوارزم) (انوشتكين) مولى (بلكا تكين) ولقبه (خوارزمشاه)
diye yazmak yanlıştır [1]); doğrusu şöyle olur : *Zehebî diyor ki :*

---

1) Bu cümledeki 23 parantez yayı 23 yanlış teşkil eder. Diğerlerini de sayalım : **24**—Arabî mutarize cümle sıfatiyle parantez içine alınırken واستعمل nin sağındaki) ile başlanan bu cümle kendisinin son kelimesi olan ve ismihas sıfatiyle parantez içine alınan (خوارزمشاه) ın yanına daha diğer bir parantez koymak icabederdi, o konulmamıştır. **25** — Bu arabî cümlenin içindeki (اى ملكشاه) sözü Zehebî'ye ait olmayup bu cümleyi naklederek türkçe tercümesini yapanın ve bunu lâtin harfleriyle yazan zate aittir. O halde mutarize içinde mutarize olan bu sözü öteki parantezden ayırd etmek için ya iki çizgi yahut da köşeli parantez [ ] arasına almak icabederdi. Bu yapılmadığından cümle içinde parantezler içine alınan ismihaslarla Zehebî'nin sözleri karışmıştır. **26** — Diğer taraftan bu arabî cümle Lâtin sırasına tabi tutulmamış, son satırın sol tarafına konulacak yerde Arap usulüne göre sağa konulmuş. **27** — Nokta da خوارزمشاه kelimesinin sağına konulacak yerde soluna konulmuştur. **28** — Zehebî'nin sözü burada harfiyen alındığından bunlar tırnak içine alınmalı ve **29** — cümle başındaki «*O*» harfi büyük yazılmalı idi. **30** — «Melihşah» sözü has isim sıfatiyle parantez içinde alındıktan sonra bizim müellifimize ait olan «yani Melihşah» sözü de *(yani (Melihşah)* demek gibi bir şekle konulacak olsa dahi ötekilerden ayrılmış olması lâzımdı. **31** — «Harzem şah» kelimesi has isim olmayıp lakap olduğundan bunun büyük *H* ile yazılması icabetmez. **32** — **33** — Belgetekin ve Enüştekin sözleri bitişik yazılacak isimler olduğundan bunların «tekin»i büyük T ile «Tekin» şeklinde ve ayrı yazmak ta bizim müellifimizin iki yanlışıdır. **34** — Memleket ismi «harzem» şeklinde yazılınca hükümdar lâkabı olan kelime de «harzimşah» değil «harzamşah» olmak icabederdi. **35** — Mademki kereler has isim için kullanılmış, o halde «e» edatı parantezlerin dışında *(Harzem) e* şeklinde olacaktı. **36** — *(Harzeme)* sözünün sonundaki noktalı virgül yersizdir. İşte 3 satırlık bu cümlede 36 kadar lâtinceye intibak yanlışı vardır. Halbuki *tekin*'mi *teğin*'mi? *Harzem*'mi?, *Horzem*'mi?, *Horezm* mi? خوارزم kelimesini ح ، خ ve ه seslerini karıştıran *H* ile yazıp geçmek bir ilmî esere yakışır mı? *Belge* mi? *Bilgâ*'mı?, *Anuş*'mi?, *Enüş*'mi?, yoksa *Enuşe*'mi? Acaba bu cümle ve isimler Zehebi'nin yazma nüshasında nasıl yazılmıştı? Bunlar artık tabı tekniği ve imlâ dışında kalan meselelerdir.

"O (Melikşah) Horezm'e Belgetekin'in kölesi olan Enüştekin'i vâli tayin etti ve ona horezmşoh lakabını verdi" (واستعمل [أى (ملكشاه) على خوارزم انوشتكين مولى بلكاتكين ولقبه خوارزمشاه).

Yani burada parantez «verdi» kelimesiile »جوارزم« arasında başlayacak انوشتكين kelimesinin sağ tarafında kapanacak ve lâtin alfabesi ile tertip edilen bu cümle bu son parantez'in sağına konulan bir nokta ile bitecektir.

Cümlelerde naklonulan arabi kelimeler arasındaki virgüller de lâtince sol virgüllerle tertip edilecektir. Şöyle ki meselâ

Bunun arkasından عقل , روح , علم *ve* فكر *kelimeleri gelmiştir* cümlesi

Bunun arkasından فكر وعلم , روح , عقل *kelimeleri gelmiştir* şeklinde sağ virgüllerle ve ʿaṭıf vaviyle yazılınca yanlış olur.

4 — Terkipli isimler ve terkipli kitap isimleri lâtince yazılırken arap, fars ve türk dilleri için ayrı usulle yazılacaktır. Arapça «eliflâm taʿrîf» artıklı أل «qamerî harfler» (ا , ب , ج , ح , خ , ع , غ , ف ; ق , ك , م . و , ه , ى ,)den sonra gelince «el» olarak telâffuz olunurken, «şemsî harfler» (ت , ث , د , ذ , ر , ز , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ل , ن) den sonra bunların baş harflerinin çiftleşmesi (ette, erre, esse v. ilh.) şeklini alırlar. Biz de trankripsiyon'da arapça cümlelerde «eliflâm taʿrîf artikli» ni qamerî ve şemsî harflerin her biri sonunda «al» ve izafelerde «a» nın apostrofa nakli ile ile «'l» şeklinde; farsça ve türkçe cümlelerde ise (İranlılar ve türkler bu qamerî ve şemsî harflerin farklarını bilmek mecburiyetinde olmadıkları için) qameri harflerden sonra «al», «el» (yahut apostrofla «'l»), şemsî harfleden sonra da sonlarındaki kelimelerin baş harfleriyle çifleşmiş şeklinde kullanırız. Arabî has isimlerin baş harflerini büyük harflerle, uzun cümleli kitap isimlerinin de ancak ilk kelimenin baş harfini büyük harfle yazmayı adet edinenler vardır, ben de bu usulü kabul ettim. Arap cümlelerinin transkripsıyonunda iʿrabı (rafʿ, naşb, car ve tenvīn) gösterilmeden *al* taʿrif'ini olduğu gibi yazmak (bk. yukarıda s. 87 *ṣāḥib al-qavs al-ḥadīd*); yahut iʿrabı göstererek, *al* taʿrif'ini apostrofla işaret ederek (sāḥb-u 'l-qavs-i 'l-ḥadīd), yahut iʿrabları, matbaa müsaid ise küçük puntolarla tertip ederek (şāḥib-[u] 'l-qavs-[i] 'l-ḥadīd) yazmak mümkündür [1]). Ben bu kitabın «ekler» kısmında bu üç usulden ikincisini al-

---

[1] Alman Şark Cemiyetinin «İslâm eserleri trankripsiyon komisyonu» 1935 te Romada inikad eden Müsteşrikler Kongresi için hazırladığı raporunda *Die Transkription der arabischen Schrift, Denkschrift der D. M. G, dem 19. Internationalen Orientalisten-*

mışımdır. Bu ikinci usule göre arapça ابو عبدالله بكر بن فضل الله الترمذى ismi bir arabî eserdeki cümle ise :

Abū-ᶜAbd-i 'Ilāh Bakr ibn-u Fażl-i 'Ilāh al-Tarmiżī şeklinde; bir farsça eserdeki cümle olmak üzere :

Abū-ᶜAbdullah ibn-u Fażlullah et-Tarmiẕī şeklinde; bir türkçe eserdeki cümle sıfatiyle de :

Ebu-ᶜAbdullah ibn-u Fadlullah et-Termizî şeklinde yazılacaktır. Arapça kitab isimleri de arabî eserler için Arap imlâsına uygun şekilde *Ṭabaqāt-u 'l-şāfiᶜiyat-i 'l-kubrā* şeklinde; farsça bir eserin arapça ismi olursa, farsça terkibine uygun olarak, *Nafaḥāt-i l'-uns u nasamāt-i 'l-quds* şeklinde; bir türkçe eser olmak itibariyle de *Nefeḥât-ü 'l-üns ve nesemât-ü 'l-quds* şeklinde yazarız. İzmirli İsmail Hakkı ve Şerefüddin Yaltkayanın lâtin harfli eserlerinde olduğu gibi, bu nevi kitab isimlerini *Tabakatüşsafi'iyetülkübra* yazmak yanlıştır. Bunu telaffuzumuza uydurup yazdığımızda dahi *Tabaqāt-ü 'ṣ-şāfiᶜiyet-i 'l-kübrā* diye yazmalıyız. «İbn» kelimesi ihtisar olunmazsa *ᶜİzz-n 'l-dın ibn-u 'l-Aᶜrac* şeklinde; «bn» şeklinde ihtisarla olunca *ᶜİzz-u 'l-dīn bn 'l-Aᶜrac* şeklinde türkçe olarak *ᶜİzzeddin İbn-ü 'l-Erec* şeklinde yazarız.

Çok maruf coğrafî isimleri vasıflariyle birleştirerek yazdık. meselâ *Önasya, Ortaasya* bu ikisini bir kelime ihtisariyle *Orta- ve Önasya* deriz, keza *Doğuavrupa* yazarız. Fakat *şimaîl Afrika*'yı ayrı yazdık ve vasfı ile birleştiremedik. Sene sayılarında *Milâddan*, kıstltma ile *M.*, *Hicretten*, kısaltma ile *H.* diye büyük harfle; fakat vasıf olunca *milâdî*, kısaltma ile *m*, *hicrî*, kısaltma ile *h.* diye küçük yazılmıştır. „Takriben" manasında *circa* dan kısaltılmış *c* harfini kullandık. *M. c. 950*, „yani Milâddan sonra takriben 950 senelerde". Bir de bir makalenin unvanını dercolunduğu mecmua unvanından ayırırken, bu mecmua unvanının sonunda gelmesi icabeden *de* yahut *da*'yı iki unvan arasına alarak kısaltılmış *d.* harfi kullandık; mesela s. 229 da *Recueil Transcaucasien*, d. *Journal Asiatique* de unvanlar italikle, «d.» de düz olarak tertip edilmiştir. Arabî ismihaslarda şahıs ismi tarif *al*'i ile söyleniyorsa *Al*, yahut türkçede *El* büyük harfle, sondaki isim de büyükle *Al-Kindī (El-Kindî)*, *Al-Bīrūnī (El-Bîrûnî)*, şeklinde; fakat *al*'sız söyleniyorsa

gress in Rom, Leipzig, 1935) arapça için i'rapları çizgi ile ayırmadan 4 şekil (kitap ve müellif isimleri yine ayrı), İran için (eski farsça ve yeni farsça olmak üzere) 2, türkçe için (eski osmanlıca, arab-fars karışık mükellef osmanlıca, eski doğu ve mükellef doğu türkçeleri, mükellefî âzerice olmak üzere) 5 yol gösterilmiştir.

al küçük : *al-İsṭaxrı (el-İsṭaxrî)* şeklinde yazdık. *İbn*'le başlanan isimlerde şöhret *İbn*'le ise, bu kelime büyük yazılır ve fihristlere de *İbn*'le geçer : *İbn-u Sinā, İbn-u Saʿīd al-Mağribi, İbn-u 'l-ʿArabi, İbn-u 'l-Asīr* gibi ; fakat şöhret *ibn*'le değilse bu kelime küçük yazılır : *Yaḥyā ibn-u Said al-Anṭāki, ʿArīb ibn-u Saʿd al-Qurṭubi* gibi.

5 — Zamanımızda teknik ve reyazî ilimlerde ve tabı tekniğindeki tekâmülün lâtin alfabesine dayanmış olması arap alfabesini kullanan milletlerin, bu alfabe ile muvazi olarak, yahut onu bırakarak, lâtin alfabesini almalarını zaruri kılmıştır, yahut kılacaktır. Gerçi İranda bu fikri bundan 20 sene önce terviç eden fikir adamları, Türkiyede bu alfabenin ilim sahasında tatbikında görülen müşkülâtı müşahede ederek, bu fikirden kesin bir şekilde vaz geçmiş görünmektedirler [1]); fakat Arapların biri diğerinden ancak noktalar yahut küçük dişlerle farkedilen, bitişik ve çoğunca saitsiz yazılan yazılarının, ayrı hurufattan müteşekkil lâtince ve rumca karşısında ilim için bir âfet olduğuna dair 10. asırda Hamza-i İsfahanî [2]) ve 11. asırda El-Bîrûnî [3]) gibi büyük İslâm mütefekkirleri tarafından söylenen hakikat er geç İran, Arap ve Müslüman Hind âlemince de anlaşılacaktır.

---

[1]) Muasır İranın büyük mütefekkiri Seyyid Hasan ī Taqzāde 1928 de farsçaya Lâtini teklif ederek «Muqaddime-i taʿlīm-i ʿumūmī» isminde bir eser neşretmişti. 1948 senesinde Tahranda *Yādigār* mecmuasında «Fars dilini koruma mecburiyeti» başlıklı yazısında (N. 6, s. 39) Türkiyenin tatbikatından uzun uzadıya bahsettikten sonra Lâtini farsçaya tatbik fikrinden vaz geçtiğini ve «istigfar» ettiğini beyan etti :

اینجانب دربیست سالی قبل تمایلی بقبول خط لاتینی برای فارسی داشته‌أم ؛ ولی بعدها بواسطهٔ معایبی که دراین کار دیدم واندیشهٔ خطری که برای مایهٔ ادبی وزبان خودمان پیدا کردم ازان عقیده عدول نمودم واینك استغفار میکنم Bk. yine Riza zade Safaq. *Far hang u xaṭ u zabān dar turkiye* d. *Keyhān*, 1327 (1948). 23 Ardibehşt.

[2]) Ḥamza İṣfahānī (öl. h. 360/m. 970) *Al-Tanbīh ʿalā ḥudūs-i 'l-taṣnīf* nam eserinde, ki yazma nüshası Mirza Muhammad Qazvininin elindedir, s. 23, Arap alfabesinin noksanları şu ibarelerle ifade etmiştir :

واماسبب وقوع التصحيف فی کتابةالعرب فهو ان الذی ابدع صور حروفها لم یضعها علی حکمة ولا احتاط لمن یجیئ بعده وذلك انه وضع لخمسة احرف صورة واحدة وهی الباء والتاء والثاء والیاء والنون وکان وجه الحکمة فیه ان یضع لکل حرف صورة مباینة للاخری حتی یؤمن علیه التبدیل وقال ارسطاطالیس کل کتابة تتشابه صور حروفها فهی علی شرف فاذا تصحفت لفظة واحدة علی اکثر : S. 27 : . تولد السهو والغلط والخطا فیها لازما من ماتی وجه فقد بان ان واضع الهجا لم یحکم وضعه وان الاحتراس من التصحیف لایدرك الا بمعرفة اللغة وعلی مقدمات الکلام ومعرفة ما یصلح ان یأتی بعدها مما یشاکلها ومایستحیل مضامته لها .

[3]) El-Bîrûnî (öl. m. 1050 senelerinde) nüshası Bursada Kurşunlu camiinde

Çünkü Arab alfabesi, bir vakit Rusya Türklerinde, şimdi Mısırda yapılan tabı tekniğine intıbak'ın tekâmül plânları tahakkuk ettiği takdirde dahi, teknik sahada Lâtin'in yerini tutamaz; ancak onunla muvazi olarak, bilhassa dinî ve edebî neşriyat alanında yaşamak hakkını kazanabilir. Lâtin alfabesinin ilim sahasındaki tatbikatında, bizde sürüp giden aksaklık, bu alfabenin umumî olarak Şarka intıbak istidadının azlığından değil, sadece bu alfabeyi kabul ederken, işi şarkşinas âlimleri de celbeden bir akademik merkezin eliyle muayyen senelerde plânlı olarak ve ilmî esaslara dayandırarak yürütmek hakkındaki teklifleri [1]) reddetmiş, bunu bir inkilap amacı yapmış, işi o zaman matbuatta «keşfiyatiyle darülfünunları şaşırtan ümmî saatçılar» diye vasıflandırılan amatör «dilci» lere vermiş olmamızdan, bunların kabul ettikleri şekli devletin himayesine almış ve onu zimamdarlar için bir izzetinefis meselesi yapmakla ona tatbikatta tekamül yollarını kapatmış olmamızdan ileri gelmiştir. Bu olmasaydı alfabemizden ق,خ ve sağır kâf harflerini sadece atmak, bunları kullanan diğer türk lehçelerinden tecerrüt etmek bahasına etimolojiden kaçınmak ve kelime tesbitinde zaten oynak olduğu daha önce bilginler tarafından ciddiyetle tesbit olunan İstanbul Türk telâffuzuna [2]) münhasıran dayanmakla dil ve imlâyı sonu gelme-

bulunan *Kitāb al-ṣaydana* nam eserinde (vr. 8a : M. Meyerhof, *Das Vorwort zur Drogenkunde*, Berlin, 1932, s. 14) nebatat, meyvalar ne hububatın yunanca isimlerini Horezmde bulunan bir Rumdan nasıl yazıp kaydettiğini söylerken Arap alfabesinin eksikleri meselesine gerçek şu cümleleri yazmıştır :

قد حظيت و غريزتى منذ حداثتى بقرط الحرص على اقتناء المعارف بحسب السن والحال . ويكفى شاهدا عليه ان روميا حل ارضنا فكنت أجئ اليه بالحبوب والبزور والثمار والنبات وغيرها وأسأله عن اسمائها بلغته واحررها . ولكن للكتابة العربية آفة عظيمة هى تشابه صور الحروف المزدوجة فيها و اضطرارها فى التمايز الى نقط العجم و علامات الاعراب التى اذا تركت استبهم المفهوم منها . فاذا انضاف اليه اغفال المعارضة واهمال التصحيح بالمقابلة ، وذلك من الفعل عام قومنا ، يساوى به وجود الكتاب وعدمه بل علم مافيه وجهله . لولاهذه الآفة لكفى نقل ما فى كتب ديسقوريدس وجالينوس وبولس واوريباسيوس المنقولة الى العربى من الاسامى اليونانية الا لانثق بها ولا نأمن التغاير فى نسخها .

[1] Bk. Zeki Velidi Togan, *Türk dünyasında alfabe meseleleri*, İstanbul, 1928, s. 18.

[2] Bk. Th. Kowalsky, d. *Enzyklopadie des Islams*, I, 997 : Das Schwanken in der Artikulation einzelner Laute muss auch einem Mangel an Praezision in der Aussprache, der den Türken eigentümlich ist, zugeschieben werden. Die artikulationsstelle sowie der Grand der Öffnung und die Spannung der Sgrachorgane weisen oft einen weiten Spielraum auf. Prof. G. Bergstrasser de İstanbul münevverlerinin şivesine dair daha 1918 de neşrettiği tetkikinde bu şivenin oynaklığını uzun uzadı anlatılmıştır (*Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache*, d. *Zeitschrift der Deutschen Morganlaendischen Geselschaft*, LXXII, 233—62).

yen istikrarsızlığa atmak yoluna gidilmiş olmazdı. Bizim müslüman komşularımız Arablarla İranlıların müstakbelen lâtin hârflerini kabul ederken, bizim tecrübelerimizden istifade edecekleri, bu iki dili Kur'an arapçası ve edebî farsça yolundan ayırarak telâffuza göre mahallî lehçelere ayrılmak yoluna sevketmiyecekleri aşikârdır. Diğer taraftan müslüman Şark dillerinde lâtin harfleri ile yazılan eserleri Garp memleketleri matbaalarında bastırmayı imkânsız kılan *I* ve *Ş* gibi harfleri o memleketlerde mevcut şekillerle (Meselâ *ï* ve *š* ile) değiştirmek, yazı makinesi ve linotipin -ispanyolca dahil- Garp dilleri için yapılanları ile birliğini temin etmek *Q* ve *X* harflerini alfabe de bulundurmak, biz Türkler başta olmak üzere, İslâm milletleri için istikbalde iktisadî menfatler sağlayan ve beraberce düşünülmesi icabeden müşterek kültür mevzuları olacaktır. Türklerin garplılaşma namına Şarktan infiradı bir efsanedir; biz Türkler için, ilim tekniği ve metodu hususunda müslüman Şarklıların önlerinde bulunmakla beraber onlarla birlikte tekamül etmemiz, yeni kültürümüzü geliştirmek için eski kültürümüzü çocuklarımıza daha üniversitelere gelmeden öğretmek yoluna gireceğimiz mukadderdir. Sırası geldiğinden şunu da kaydetmeliyim ki, yoluna giren Lâtin alfabesi ayrı şivelerde konuşan Türklere Batıda ve Doğuda, Türkiye ve Türkistan edebî dillerinin telaffuzunu kolay öğrenmeyi sağlayacaktır.

6 — Lisan ve imlâda istikrarsızlık devam ettikçe, ilmî hayatımızda istikrarsızlık devam edip gidecektir. Gerçi garp kültürü ve düşünüş tarzı Arap ve sanskrit alfabeleri, Çin ve Japon işaretleri kullanılmakla muvazi olarak ta pek alâ benimsenebilmektedir; fakat Lâtin alfabesi bu medeniyetin bütün milletce geniş mikyasta benimsenip benimsenmediğini gösteren en doğru kıstas ve mikyastır. Gerçi yeni harflerle, gûya muasır metoda uygun olarak aparatlarda notlarla neşriyat yapan dışı garpli, fakat içi şarklı müelliflerin eserleri, dışı şarklı olmakla beraber hakikî tenkidî fikre mâlik Mustafa Nuri Paşa'nın "Netâyic-ü 'l-vukuᶜât„ 'ı yanında bazen yüz karası teşkil eder. İslâm Ansiklopedisi tercümesinde ittirada ehemmiyet veriyorlarsa da bunun imlâ ve tekniği ancak kendisine has bir yolu takip etmektedir. Muhtelif şehirlerimizdeki kütüphanelerde İslâm ve eski Türk eserlerinin lâtince yazılan yeni fihristlerinden yazmaları ararken bunların ve müelliflerin bir kaç kelimeden ibaret isimlerinin sayısız yanlışlarla tesbit edilmiş olduklarından meçhulat içine gömülmüş olduklarını görüyoruz.

Üniversite yayınlarından olan ilmî eserlerin dahi, ilmî teknik bakımından pürüzsüz yapılmak istenmeleri nisbetinde çıkmaza girdikleri görülüyor. Çünkü hocanın, asistanın, daktilonun, mürettibin ve müsahhi-

hin imlâ ve tabı tekniği anlayışları birbirini tutmadığı gibi, aynı müellifin imlâsı dahi bilhassa basımı uzun süren eserlerde değişir. Fakat biz buna bakarak yılmamalıyız. Bilâkis meselâ Türk dil ve tarihiyle meşgul yüksek ilim müesseselerimizin neşriyatında gösterilen itinaya rağmen, transkripsiyon ve tabı tekniği tutmazlığının hüküm sürdüğünü görürsek [1]), bu husus Garp sistemlerini benimsemekte Şarklıların geçirdiği müşkülâtın, lâtin alfabesini aldıktan ve onu eserlere hakikî ilmî şekil vermek gayretiyle tatbika başladıktan sonra, daha bariz ve dikkati çeker bir surette açığa vurduğunu gösterdiği için, buna ancak sevinmeliyiz. Çünkü eski Arap yazısı arkasına gizlenen hastalık artık meydandadır tedavi edilebilir [2]). Garp ilim metodunu öğrenmiş olan her Şarklı bilmelidir, ki Şark onu tekrar kendi seviyesine indirmek, kendine uydurmak hususunda çok musırdır. Onun sinsice yaptığı tazyiklara. ancak şuurla ve fedakârlıkla karşı konabilir. Kültür itibariyle garplı olanlar ve tazyıkı bilhassa dil, imlâ ve tabı tekniğinde görecеklerdir. Lâtin alfabesini kabul etmiş olmamız, tekmil Şarklıların geçirmeleri mukadder olan bu dertleri kendi bünyemizde tecrübe etmeyi bilerek iltizam eylememiz demek olduğundan bu tecrübelerin bize Garp metodunu Şarka tatbik etmekte şerefli bir önderlik temin edeceğini görerek kendimize daha fazla güvenebiliriz. Çünkü Şarkta meselâ diğer bir çok münevver milletdaşlarımın ve şu satırlarla benim de anlatmağa çalıştığım gibi, Garp ilmî iş tekniğine intibaktaki aksaklıkları, onların islahı maksadiyle umum millete ve yüksek mektepler muhitine hitap ederek bunu bir millî dava yapan bir İslâm milleti-Türkün yanında daha bulunmamaktadır.

7 — "İlmî çalışmaların tekniği" Garpta bir ilim şeklini almıştır. Bu da çalışmada tutulması gereken sistemleri, kart ve fiş usulleri, hususî kütüphanelerin teşkil ve tanzimi, eserin yazılması, transkripsiyon işaretler, bunların matbaaya verilirken manüskride gösterme usulleri, tabı ve tashih tekniği, ilmî mecmuaların tekniği gibi mevzulardan ibarettir. Bizde bu mesele tamamiyle ayrı bir ilim olarak okutulmak, bunun metodik'ini Üniversitelerimiz arasında kurulan müşterek bir heyetten tertip ettirmek, sonra buna riayet edilmeden yapılan talebe tezlerini kabul etmemek, bunları ihmal eden ilmî eserleri de bastırmamak

---

1) İbret için meselâ en çok itina gösterilen *Müyesiret-ül-ulûm* (Türk Dil Kurumu yayını 1946) ile Neşrî *Cihânnumâ*'sı (Türk Tarih Kurumu yayını 1949) nın transkripsiyonuna ve punto farkları kullanılmasına bakın.

2) Bunun bir parlak delili Muhammad Raduyânî'nin *Tercümān al-balāġa*'si (Edebiyat Fakültesi yayini, 1949) ve Uygur metinleri neşridir.

lâzım gelir. Avrupada bu mevzu üzerinde, bilhassa Almanyada, mükemmel eserler vücude getirilmiştir. Bunlardan bazıları 5-10 defa basılmıştır. İşte bazıları:

Prof. J. E. Heyde, *Technik des wissenchaftlichen Arbeitens*, Berlin, 1935 (beşinci tabı).

Dr. Leopold Fonck, *Wisssenchatliches Arbeiten. Beitraege zur Methodik und Praxis des akademischen Studiums*, İnnsbruck, 1926 (3. tabı).

Arthur Weinmann, *Die wissenschaftlichen Arbeiten. Eine praktische Anleitung zur Anfertigung der haeuslichen Arbeit für der Referendar, die Doktor-und Assessorprüfüng*. Berlin, 1932 (4. tabı). Bu eserde üniversitelerde mezuniyet ve doktora tezleri nasıl yazılacağı, onların tasnif ve telid ve basın hususları öğretilmiştir.

Arthur Ungar, *Wie ein Büch entsteht*. Teubner, 1927 (6. tabı).

Aynı müellif, *Die Herstellung von Büchern*, Halle 1923. Büyükçe eserdir her iki eser ilmî eserlerin tabı tekniğinden bahseder.

Bu gibi eserleri ve bizim vaziyetimizi lâyıkiyle tetkik edenler göreceklerdir, ki Avrupalılar buna asırlardanberi alışmış olduklarından onların metod rehberleri bize kâfi gelmez; bizde ilimler için müşterek umumî metod bilgisi gibi ilmî çalışma tekniği de, hayatımıza uygun olmak şartiyle, etraflıca işlenmiş müstakil bir ilim olarak ele alınmak icabeder.

Eserde zikirleri geçen müelliflerin

İSİM CETVELİ

A

ᶜAbbās ᶜAzzāvī, 211, 212.
ᶜAbbās Iqbāl Aştiyānī, 174, 190, 201, 217.
Abbaskuli Han Bakixanov, 213.
Abbot, J. 259.
ᶜAbd al-ᶜabbās Aḥmad bn Muḥammad al-Maqqārī, 165, 211.
ᶜAbd al-ᶜazīz al-Duvarī, 292.
ᶜAbd-u 'l-ġaffār Hacı Qırımī, 226.
ᶜAbd-u l'-ġāfir bn Ismāᶜīl bn Muḥammad al-Ḥāfiẓ al Fārisī, 192.
ᶜAbd-u 'l-ḥamīd Lāhūrī, 228.
ᶜAbd-u l'-ḥaq bn Sayf-u 'd-dīn al-turk al-Dahlavī al-Buxari, 239.
ᶜAbd-u 'l-ḥay bn al-ᶜ'İmād al-Ḥanbalī 237.
ᶜAbd-u 'l-karīm Kaşmīrī, 216.
ᶜAbdullah ᶜAnnān, 162, 173.
ᶜAbdullah Baṭṭal bk. Taymas
ᶜAbd-u 'llah bn Muḥammad Haravı, 57.
ᶜAbd-u 'llah bn Muḥammad bn ᶜAlī Naṣrullāhī, 218.
ᶜAbd-u 'llah Mustavfî, 217.
ᶜAbd-u 'llah Xān Amīr Ṭahmāsp, 217.
ᶜAbd-u 'lmuqtadir Mavlavi, 178.
ᶜAbdulqādir bn Malikşāh al-Buduvānī, 227
ᶜAbd-u 'l-qādir al-Quraşī, 238.
ᶜAbdurraḥmān bn Muḥammad al-Bistamī, 207.
ᶜAbd-u 'l-raḥman al-Azdī al-Nīsābūrī, 57.
ᶜAbdurraḥman Saᶜdî, 240.
Abdurrahman Şeref, 159
Abdurrahman Şerif, [Beygu] 21, 53.
ᶜAbd-u 'r-razzāq Beg bn Necefquli Xān Dunbullī, 217.
ᶜAbd-u 'r-razzāq Samarqandī, 89, 200, 249, 264.
Abdurreuf Fiṭrat, 242.
ᶜAbd al-Vahbāb Subukī, 57.
Abşihī, 50.
Abū ᶜAmir al-Ḥaravī, 57.
Abū Bakr (Qāzī) al-Ṭahrānī al-Isfahānī, 212.
Abū 'l-Barakāt Baġdādī, 67, 133.
Abū Dulaf Misᶜar bn Muhalhil, 60, 99, 247, 248, 282.
Abū 'l-Farac Camāl al-din al-Cavzī, 185.
Abū 'l-Fażl al-ᶜAllāmī, 227, 228.
Abū 'l-Fażl Muḥammad bn Ḥusayn al-Bayhaqī, bk. Bayhaqī
Abū 'l-Fidā ᵓMalik-u 'l muᵓayyad ᶜImād -u 'l-dīn Ismāᶜīl, 187, 206, 245.
Abū Ḥafṣ Macm-u 'l-din ᶜUmar bn Muḥammad, 192.
Abū Ḥāmid al-Andalusī al Ġırnāṭī, 244.
Abū Hāmid bn İbrāhīm, 189.
Abū 'l-Ḥasan bn Muḥammad Amīn, 216.
Abū Manṣūr al-Balxī, 43.
Abū Naṣr bn ᵓIrāq, 154.
Abū Nuᶜaym (Ḥafẓ) al-İsfahānī, 27, 57.
Abū Nuvās, 51.
Abū l'Qāsim ᶜAbd-u'llah bn ᶜAlī bn Muḥammad al-Qāşānī, 190.
Abū l'Qāsim ᶜAbd-u'llah Muḥammad bn ᶜAlī al-Qāşānī, 195.
Abū Şāmah Şihāb-u'd-dīn, 202, 203.
Abū Şucāᶜ Muḥammad al-Ruzrāvī, 185.
Abū Ṭālib Ḥusaynī, 82.
Abu Talıb Khan, bk. Talıbî
Achelis, Th. 64.
Adıvar, Abdulhak Adnan, 242.
Adler, J. 187.
Afżal-u 'd-dīn Aḥmad bn Ḥāmid al-Kirmānī, 189.
Ağaoğlu, Mehmet, 281.
Âgehî, Muhammad Riza, 224. 225.
Ahlward, 177, 196.

Aḥmad Amīn, 307.
Aḥmad (Abū Bakr) bn ᶜAlī al-Xātib al-Bağdādī, 167, 191.
Aḥmad Behmenyār, 193.
Aḥmad al-Ḥusaynī, 241.
Aḥmad Qāżī bn Mir Munşī İbrāhim Ḥusaynī al-Qumī. 214.
Aḥmad Qāżī bn Muḥammad al-Ġaffārī, 214
Aḥmad bn Muḥammad Faṣīḥ al-Xavāfī, 199.
Aḥmad Nizām-u 'd-dīn bn Muḥammad Muqīm Haravī. 227.
Ahmed Naci, 64.
Ahmed (Kadı) Niğdeli, 191.
Ahmed Resmî Efendi Giridî. 260.
Ahmed Refik, 132, 172.
Ahmed Rasim, 24.
Ahmed Remzi, 242.
Ahmed Sâib, 212.
Ahmed Vefik Paşa, 169, 170.
Aḥmad bn Xāvandşāh al-Huseynī, 200.
Ahmed Ṭusī, 88, 112, 244.
Ahmed Zeki Paşa, 131.
Ahmedî, 207.
Akçuraoğlu, Yusuf, 172, 173.
Akkaya Şükrü, 1, 172.
Aksarayî, Karīm-u 'd-dīn Maḥmūd, 104. 190
Aksu, Niyazî 56.
ᶜAlā'-u'd-dīn Muḥammad bn Giyā Falak-u' l-maᶜālī, 202, 292.
ᶜAlā' Tabrizī, 202, 292.
ᶜAlī bn Ḥusayn al-Vāᶜiẓ al-Kāşifī, 239.
ᶜAlī bn Muḥammad al-Qumī, 202, 292.
ᶜAlī Muḥammad Āmiri Naᶜīnī, 189.
ᶜAlī Mustafa, 209, 242.
ᶜAlī Akbar Xitāyī, 249.
ᶜAlī Asġar Ḥikmet, 91, 239.
ᶜAlī Calāyır, 225.
Ali Canib, 172.
ᶜAlī bn Nāşir al-Ḥusaynī, 189.
ᶜAlī al-Qārī, 87.
Ali Rahim 225, 240.
ᶜAlī Rıżā bn ᶜAbd-u'lkarīm Şīrāzī, 216.
ᶜAlī bn Ẓāfir al-Azdī, 166.
Amedroz, H. 185, 193.
Amīn Aḥmad Rāzī, 240.
Amīr Abd-u'llah, 219.
André, Tor, 268.
Andreasyon, H. 230.
Anonimov, I. 250.
Anuchin, 22.
Arat, Reşit Rahmeti (Rachmati), 183, 227.
Arend, A.K. 195.
ᶜArīb bn Saᶜd al-Qurṭubī, 184.
Arisdakes, Lasdiverdli, 230.
Aristo, 140, 152.
Arnold, Sir Th., 21.
Arnold, T. W. 289.
Arriyanos, 276.
Asadī Ṭūsī, 43, 282.
Asafî Mehmed Paşa, 208.
Asım, Ayıntabî Mehmed 211.
Asīr-u'l-dīn Abharī, 172.
ᶜAsqalānī, 27.
ᶜĀşıq Mehmed Çelebi, 241, 246.
Āşıkpaşazade, 103, 207:
Aşmarin, Nikolay, 23.
Atabek Qāżī Andicânī, 221.
Ataç, Galib, 2.
Atalay Besim, 183.
Atatürk, 49, 59, 164, 212.
Ateş Ahmed, 189.
Atiya, A. S. 127.
Atsız, Nihal, 64, 207.
ᶜAṭṭār, Ferīdeddīn, 57.
Augustinus, 25.
Aumer, J. 177.
Avfī, Muḥammad, 27, 50, 51, 57, 91, 96, 193, 239.
ᶜAynī, Badr-u'd-dīn Muḥammad bn Aḥmad, 55, 167, 205, 292.
ᶜAynī, Ṣadr-u'd-dīn, 221, 240.
ᶜAzīz bn Ardaşīr Āstarābādī, 212.

B

Babacan Mangıt, 225.
Babinger. F. 73, 75, 202, 210, 280, 285.
Babur Mirza Ẓahīr-u'd-dīn, 59, 227.
Bachelet, Th. 58.
Badr-u'd-dīn (Amīr) Bektaş al-Fāxirī, 204.
Bāhar, Melik-ū'ş-şuᶜarā 188, 193.
Bailey, H. W. 33, 281.
al-Bakrī, Abd allah bn ᶜAbd-u'lᶜazīz, 244.
Balᶜamī, Abū ᶜAlī Muḥammad, 86, 184, 198.
Balāẓurī, Aḥmad bn Yaḥya, 184.
Banarlı N. S. 207.

Bang, W. 112, 183, 271.
Banzarov, C. 42.
Bar Hebraeus, Gregorius, 187.
Barbaro. J. 249.
Barsov, P. 252.
Bart, P. 140.
Barthold, W. 13, 22, 24, 32, 43, 46, 78, 87, 92, 98, 120, 123, 129, 131, 188, 192, 193, 197, 199, 200, 215, 218, 219, 221, 222, 224, 244, 266, 272, 273, 274, 275, 276, 281, 282, 283, 286, 289, 302, 303, 311.
Basset, H. 131.
Bauer, W. 1, 8, 13, 34, 80, 96, 122, 297, 298.
Baumstark, A. 275.
Baybars (Amīr) al-Manṣūr al-Davādār 203.
Bayezid Bek, 227.
Bayhaqī, 188.
Bayımbetov, 173.
Bayram Xān, 227.
Bayrı, Muḥammed Ḫālid, 22.
Baysun, C. 209.
Bayur Hikmet, 212.
Bazin, Pere Louis, 254.
Beal, Samuel, 247.
le Beau, 71.
Becher, E. 119.
Becker, C. H. 119, 273, 274.
Bedjan, P. 187.
Beer, E. 216.
Belieyev, 286.
Bell, J. 253.
Bellan, L. L. 311.
Belokurov, S. 233.
Below, G. 293.
Benna-'ī Haravī, 51, 218.
Berchem, M. van. 53.
Berezin, İ. 42, 195, 218, 225, 259.
Bergson, 174.
Bergsträsser, G. 317.
Bernheim, E. 1, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 34, 35, 109, 122, 143, 169.
Bernier, Fr. 252.
Bernştamm, A. 116.
Ber, H. 8, 172.
Bertels, E. 173.
Bestujev, K. 236.
Beveridge, 227, 228.
Bihişti, Sinan Çelebi. 207.
Bilge, F. 187.
Binyamin al-Tatilī, 247.
el-Bīrūnī, 87, 89, 94, 133, 137, 147-154, 275, 280, 316.
al-Birzālī, Abū'l-Qāsim, 203.
Bismarck. 59.
Bittel, K. 279.
la Blanche, 22.
Blankennagel, 256.
Bleiber, Fr. 294.
Blochet. E. 177, 195, 204, 220, 264.
Blockmann H. 227.
Boeckh, A. 296.
Bogers, A. 228.
Boichorst, 88.
Boldırev, A. 239.
Bolşakov, A. M. 138.
le Bon, Gustav. 14, 169, 308.
Boratav, P. 22.
Bourdeau, H. 172.
Bouthould, 162.
Bowar, A. 116.
Bretschneider, E. 61, 179.
Brockelmann, C. 40, 72, 74, 78, 155, 161, 167, 179, 185, 186, 187, 191, 192, 200, 202, 203, 204, 205, 211, 237, 238, 244, 245, 307, 308.
Brockhaus, 232.
Broqniere, B. de la, 59, 249.
Brosset, M. 230, 231, 272.
Browne, E. G. 75, 177, 197, 239, 286.
Brugmann, 296.
Brunn, P. 248.
le Bruyn, C. 253.
Buchmann, G. 51.
Buckle, 14, 111, 140.
Budāq Munşī al-Qazvīnī, 214.
Buḫārī, Muḥammad bn Aḥmad 85.
Bulck, G. von. 297.
Burnaby, Fr. 260.
Burns, A. 257.
Burrow, T. 295.
Busbecq, C. 60, 250.
Butkov, P. 233.
Buxarin, 34, 139, 173.
Büchler, G. 265.
Bülow. 59.

C

Caetani, 185.
Ca^cfar bn Muḥammad al-Ḥusayni, 200.
Ca^cfer Bek. 225.
Caferoğlu, A. 228.
Cahen, C. 212.
al-Cāḥiẓ, ᶜAmr bn Bahr. 194.
Cahşiyāri, Abū ᶜAbd allah Muḥammad bn ᶜAbdus, 57, 193.
Cahun, L., 173.
Calāl-u 'din Muḥammad Munşi Yazdi, 214.
Camāl-u'd-dīn Abū-'l-Faẓl bn Muḥammad al-Qarşī, 197, 198.
Cāmī, ᶜAbd-u'-r-raḥman, 49, 57, 238, 283.
Carlyle, 3.
Cayhānī. ᶜAbd-u'-llah. 88. 99. 151.
Celâleddin Paşa. 294.
Celâleddin Rumi Mevlana. 68, 69. 71. 104. 283.
Celāl-u'd-din al-Suyūṭi. 27, 57, 167, 206, 237.
Cellarius. Ch. 26.
Cennābî Mustafa' 208.
Cevdet. M. Muallim. 164.
Cevdet Paşa. A. 25. 158. 159. 164. 166. 211.
Chabot J. B. 230.
Chandler. R. 253.
Chao. 277.
Chardin. E. 60. 251,
Charignon. A. J. 248.
Charmoy. F. 213. 272.
Chatelier. M. A. 284.
Chavannes. E. 179-182. 276. 309. 310.
Chesneau. J. 251.
Chevalier. U. 72.
Cholnoky. J. 285.
Christensen. A. 45. 265.
Christian. 265.
Chwolson. 78.
Ciao-gon. 247.
Cihangir Mirzā bn ᶜAbbās Mirzā Nā'ibu's-sultana. 217.
Cihangir Padişah. 228.
Clavijo. R. G. de 59. 248.
Comte. A. 35. 108. 117, 139. 140. 162.
Conolly. A. 258.
Contarini. A. 249.
Cook. J. 254.
Coote. C. H. 250.
le Coq. A. von. 21. 183. 271.
Cordier, H. 276.
Costi Zurak. 204.
Courteille, A. P. de. 185.
Couvreur, 180.
Craven, E, 255.
Curci Zeydan. 308.
Cruden, A. 261.
Curzon, G. N. 260.
Cuvaynī, Alāʾ-u-d-din ᶜAṭā Malik, 104, 191, 194, 196, 283, 284.
Cuzecāni, Minhāc. 94.

Ç

[Çağatay] Saadet İshaki, 273.
Çağil, Orhan Münir, 297.
Çang-çung, 247.
Ç'en Pang-Şan. 182.
Ç'en Şeou. 180.
Çirikov. 259.
Çistiakov. S. 311,
Çu-Hi. 181.

D

Dahlmann, 72.
Danilevsky, 14, 259.
Danişmend, İ. H. 294.
Dannon, D. F. 170.
Daqīqī, 43.
Darvin, 137.
Darviş ᶜAli Çengī (Ḥāfiz). 242.
Dede Korkut, 103.
Defrémery, Ch. 248.
Defrémery, M. C. 201.
Deguignes, 24, 179.
Delehaye, H. 49.
Derenburg, 196.
Desmaison, Baron. 224.
Devletşāh Şamarqandi, 57, 239.
Dezob.y, Ch. 58.
Diabonus, P. 39.
Diehl, E. 52.
Dietrich, K. 183.
Diez, E., 21, 261.
Dihlavī, Gulām Muḥammad, 242,

Dimand, M. 261.
al-Dimaşqī, Şams-u'd-dīn Muḥammad. 245.
Doğrul, Ö. R. 248.
Donner, O. 267.
Dopsch, A. 69, 293.
Dorn, B. 178, 213, 272.
Dost Muḥammad Kitābdār, 241.
Dost Sultan. 103.
Dozy, R. 105, 131, 177.
Droysen, 14, 22, 30, 115.
Dubrovin, N. F. 233.
Dubs, H. H. 180.
Duda, H. W. 268.
Dulaurier, E. 230.
Durant, W. 26.
Durkheim, 105.

E

Eberhard, W. 179, 278, 297.
Ebert. 58.
Ebülğāzī Bāhādır Xān. 224.
Eckhart, F. 302.
Edwards, E. 178, 256.
Eflatun, bak: Platon.
Ekblom, R. 268.
Elias, N. 223.
Elliot, 228.
Emin Ali. 172.
Emin, N. 230.
Engelhardt. 211.
Engels, Fr. 138.
Enveri. 56.
Ergin, O. 169, 212.
Ersch 49.
Erslev, Kr., 17.
Ertaylan, İ. H, 219, 240.
Erza Ḥaddād, 247.
Es'ad Efendi, Sahaflar Şeyhi zade, 211, 242
Esîrî Hasan bn Şeyh Hüseyin, 210.
Ethe, H., 176, 177, 239, 240.
Euhemeros, 39.
Eusebius, 25.
Evliya Çelebi, 60, 98, 252.

F

Falak-u'l-maʿālī, ʿAlāʾ-u 'd-dīn, 292.
Falakî, Şirvānī, 284.
Fan, Ye, 180.
Fang Hiuang-ling, 180.
Farazdaq, 68.
Farlane, M. 258.
Farruxī Siistānī, 68.
Fatḥ bn al-Bundarī, 188.
Fatḥ-u 'd-dīn Muḥammad, 203.
Fatîn Efendi, 241.
Faxr-u 'd-dīn Abū Sulaymān Dāvūd bn Muḥammad al-Banākitī, 196.
Faxr-u 'd-dīn Mubārekşāh Gūrī, 194, 281.
Faxrī Sultan Muḥammad bn Emīrī Haravī, 91.
Fażl-u'llah bn Ruzbahān Işfahānī, 213, 218.
Feder, A, 1, 14, 95, 136, 145.
Ferguson, P. B., 277, 278.
Ferrand, G. 59, 244, 248.
Ferrier, J. P., 259.
Feyzioğlu, T., 23.
Fichte, I, 140.
Ficker, J., 80
Fischer, A., 274,
Fişer, 235.
Fındıkoğlu, Z. F., 23. 136, 156, 162, 166.
Firdevsî, 43, 65.
Fleischer, H., 187.
Flettsher, G. 250.
Fling, F. M., 2, 34.
Flügel, G., 177, 238, 261.
Fonck, 122, 320.
Fontaniere, 257.
de Fontenelle, 31.
Forbiger, A., 22.
Foster W., 251.
Foy, A. de, 250.
Fraehn, Ch. 96, 272.
Franke, O., 182.
Fraser, J. R., 254, 258.
Freemann, E. A., 8.
Frizth, F., 182.
Frobenius, L., 141.
Fuche, W., 61.
Fueter, E., 72.
Fück, J., 146, 288.

G

Gabain, A. M., von, 112, 183.
Gabelenz, H. A. von. 182, 264.
Gabriel, M. A. 21.

Gabrieli, 288.
Galland, A. 252.
Galsan. 229.
Garbers, K. 298, 229.
al-Gardīzī, Abū Sa^cīd ^cAbd-u'l-ḥay bn Zaḥḥāk, 187.
Gars al-ni^cma, Muḥammad bn Hilāl, 184.
Gawronski, A. 268.
Geiger, 45.
Gelenbevizade Ahmed Tevfik Bey. 169, 170.
Genceli, A. E., 215.
Gençosman, N. 104.
Georgi, Y. 255.
Cereke, A. 82.
Gerlach, S. 251.
Gibb. E. J. W. 283.
Gibb, H. A. R. 157, 163, 284, 289.
Gibbons, 170.
Giese, Fr. 91, 207, 286.
Giesebrecht, 30.
Ginsel, 20, 261.
Giyāṣ-u'd-dīn ^cAli bn Camāl-u'l-islām, 93, 199.
Giyāṣ-u'd-dīn Naqqāş, 249.
Glück, H. 280.
Gmelin, S. 255.
Godard, Y. A. 280.
de Goeje, M. 94, 131, 177, 184, 243. 244
Goes, 248.
Goethe. 68.
Goldziher. I. 78. 123. 271. 286.
Golubovsky. 32.
Gombayev, 229.
Gombocz. 23. 268.
Gordlevski. 116. 266.
Gökmen. F. 132.
Gözaydın. E. F. 226.
Graebner, F. 297.
Gravies, K. 297.
Gregoire, H. 286.
G egor, C. M. 260.
Gregor von Tours, 39.
Grekov, B. 249.
Grey, E. 251.
Gregor, 230.
Grigor'yev, V. 265.
Grodekov, N. 234.
de Groot, 24. 179.
Gross, Ch. 72.
Grosse, E. 280.
Grotenfeldt. A. 119.
Grothe. H. 280.
Grousset. R. 24. 73.
Gruber. 49.
Gubaydillin Aziz (Aziz Ubaydullahoğlu) 240.
Guidi. M. A. 281.
Ġulām ^cAlī Xān Āzād. 240.
Ġullām Muhammad Dihlavī. 242.
Gutschmied. 123.
Guyard. S. 245.
Gülbeden Begim. 227.
Güldenstadt, J. A. 256.
Günaltay. Ş. 24.

H

Ḥabib Efendi. 242.
Ḥabīb-u'llah Muxtār-u's-saltana. 217.
Haci Bazzaz Tavakkulî, 214.
Ḥadīdī, 208.
Haenisch, E. 182, 229, 279,
Ḥāfız Abrū. Luṭf-u'llah, 26, 85, 93, 191, 195, 196, 198, 199, 216, 219, 246, 249.
Ḥāfiẓ (Hoca), 68.
Ḥāfiẓ Ṭanış Buxārī, 219.
al-Ḥākim Abu ^cAbd-u'llah Nişaburī, 192.
Ḥakīm Şāh Qazvīnī, 91.
Halil Edhem, 21, 23, 53, 270.
Halil Serkis, 178.
Halim Geray Sultan, 226.
Hamdi Geray 226.
Ḥamd-u'llah Mustavfī, Qazvīnī, 98, 196, 197, 202, 246, 283, 292.
Hammer-Purgstall, J. von. 24, 78, 123, 159. 161, 236.
Ḥamza İsfahānī, 316.
Hamza Tahir Bey. 173.
Hançar, 288.
Hanway, J. 254.
Harley Walker, C. T. 194.
de Harlez, G. 182.
Hartmann, M. 86, 223, 281.
Hartmann, R, 269, 289, 294.
Ḥasan Bek bn Muḥammad Bek Xākī Şīrāzī, 228,
Hasan Bek Rumlu, 214.
Hasan Beyzâde, 209.

Hasan bn Şihāb-i'd-dīn bn Ḥusayn bn Tāc-i'd-dīn al Yazdī, 200.
Ḥasan Xoca Naqib-u'l-aşrāf (Ḥasan Nişārı) 239.
Hauer, E. 182.
Ḥaydar Mirzā Duğlat. 84. 223, 281,
Ḥaydar bn ᶜAlī Ḥusaynī al-Rāzī, 215.
Hayrullah Efendi. 171, 211.
Hedin. Sven, 61, 286.
Heffening, W. 289.
Hegel, 1, 14, 35, 140, 146.
Hehn, B. 63.
Heidicke, R. 298.
Hennig, R. 132.
Hening, W. 33, 271, 281.
Henze, C, 280.
d'Herbelot, 161.
Herberstein, S. von. 250.
Herbert, Th. 252.
Herder, L. 142.
Herodot, 3, 7. 21. 41, 124.
Herre. H. 72.
Herrmann. A. 22, 61.
Herslet. W. 40.
Herzfeld. E. 279.
Hettner. 296.
Heude. W. 257.
Heyde. J. 320.
Hezarfen Hüseyin Efendi. 209.
Hilāl al-Şābī. 27. 57. 184. 185. 193.
Hinz. W. 202. 252. 272.
Hirth. F. 179. 273. 277. 286.
Hitti. F. 237.
Hiyüen Çang. 42.
Hoca Sadettin Efendi. 208.
Hoenerbach. W. 130. 131.
Hogarth. 287.
Homberger. O. 70.
Homerus. 43.
Hondemir bak Xondemir.
Hong Leang şe. 180.
Honigmann. 286.
Horn. P. 271.
Horn. T. 105. 178.
Horowitz, J. 274.
Horyey. J. 250.
Houdas. O. 191.
Houtsma. Th. 177. 184, 189. 190. 289.
Howorth. H. 24.
Hrozny. 268.
Huart. C. 185.
Husameddin Efendi. Amasyalı. 79.
Ḥusayn bn Muhammad al-Avī. 201.
Ḥusayn al-Ḥāfiẓ al-Kerbelāᶜī. 213.
Ḥusayn Saᶜātī. 166.
Hüseyin Cahid, bk. Yalçın, H. C.
Hüber. J. 30.
Hüseyin Şakir. 210.
Ḥüseyn Kâşifî. 49.
Hyacinth-Biçurin (Yakinf). 179. 181. 182.
Hyklut, 59.

I ve İ

Ibn ᶜAdīm. Kamāl-u'd-dīn. 27. 193.
Ibn-u ᶜAmīd Circīs 154, 204.
Ibn ᶜArabşāh Aḥmad bn Muḥammad al-Dimaşqī, 81, 200.
Ibn ᶜAsākir Abū-l-Qāsim ᶜAlī bn al-Ḥasan, 192.
Ibn Aᶜsam al-Kūfī, 184.
Ibn-u'l-Aşīr, 3, 55, 85, 166, 171, 185, 187, 206, 209.
Ibn Ayās, Abū'l-Barakāt Muḥammad bn Aḥmad 55, 87, 206, 283.
Ibn Aybek al-Davādarī, Abū Bakr bn ᶜAbd-i'llah, 203.
Ibn al-Azraq, Aḥmad bn Yūsuf bn ᶜAlī al-Fāriqī, 193.
Ibn Baṭṭuṭa, Abū ᶜAbd-i'llah Muḥammad bn Muḥammad, 59, 248.
Ibn-u'l-Bayyiᶜ al-Nisābūrī, ᶜAbd-u'llah bn Muḥammad bn Ḥamdūn. 192.
Ibn Bībī, Ḥusayn bn Muḥammad al-Caᶜfari al-Munşī, 190, 191.
Ibn-u'l-Cavzī, 59, 166.
Ibn Cubayr, 283.
Ibn Doqmāq. Şārīm-u'd-dīn Ibrāhīm bn Muḥammad, 204, 205.
Ibn Fazlān, Aḥmad. 37, 44, 59, 69, 80, 81, 88, 94, 95, 93, 112, 113, 125, 147.
Ibn Fāżl-i'llah al-ᶜUmarī, Şihāb-u'd-din. 203, 245, 245, 264.
Ibn-u'l-Faqīh al-Hamadānī, 243, 247.
Ibn Fındıq Abū'l-Ḥasan ᶜAlī bn Zayd al-Bayhaqī, 193.
Ibn-u'l-Furāt, Nāşir-u'd-din Muḥammad 204.

Ibn-u'l-Fuvviti Kemāl-u'd-dīn ᶜAbd-u'l-razzak al-Bağdādī. 197.
Ibn Ḥabīb al-Ḥalabī, Badr-u'd-dīn, 204.
Ibn Hacar, Aḥmad bn ᶜAlī bn Muḥammad. 167, 168, 205, 237.
Ibn Haldun, bk. Ibn Xaldun.
Ibn Ḥassūl, Abū 'l-ᶜAlā', 194.
Ibn Ḥavqal, 61, 89. 96. 244.
Ibn-u'l-Kasīr al-Dimasqī. 55, 86. 186.
Ibn Miskavayh Abū ᶜAlī Aḥmad, 55, 71. 85. 137. 154. 155. 185. 283.
Ibn Mühennā. 266.
Ibn Qāẓī Şuhba al-Dimaşqī. 206.
Ibn Qutayba. 27. 57.
Ibn Qutlubuğa. 27. 57.
Ibn Rustah, Abū ᶜAlī Aḥmad bn ᶜOmar 89. 243.
Ibn Ṣāfī. 203.
Ibn-u's-Sāᶜī al-Xāzin. ᶜAlī bn Ancab Tāc-u'd-din. 187.
Ibn-Saᶜīd al-Andalusī al-Mağribī. 155. 244.
Ibn Sīnā. 154.
Ibn Şaddād. Muḥammad bn İbrahīm bn ᶜAlī. 202.
Ibn Şihna. Qāżī. 193. 206.
Ibn Tangriberdī. Abū'l-maḥāsin Yūsuf. 55. 205. 206. 237.
Ibn Taymiyya. 159.
Ibn Tiqtaqā, Ṣafī-u'd-din Muḥammad bn ᶜAli bn Tibāṭabā. 196.
Ibn Uṣaybiᶜa. 27. 57,
Ibnülemin Muḥammad Kemal. 212. 241. 243.
Ibn Xaldūn. ᶜAbd-u'l-raḥmān. 4. 137. 142. 146. 155. 157.-170. 172. 205.
Ibn Xallikān. 27, 57. 237. 238.
Ibn Xurdādbih. ᶜUbayd-u'l-llah. 89. 99. 243.
Ibn Yamīn Faryūmadī. 173.
Ibn Yūsuf al-Vāᶜiẓ. 209.
Idrīs Bitlisī. 208.
Idrīsī. ᶜAbd-u'l-qādir. 237.
Idrīsī. Şarīf. 61. 99. 129. -131. 133. 134. 245. 269. 282.
Ikannikov. V. 236.
Ilminski. 227.
Imād-u'-d-dīn Kātib al-Iṣfahānī. 166. 188.
ᶜImād-i Saravī. 202. 292.
Imāmī. 183.
Inan. A. 22.
Inostantsev. 266. 273.
Ipat'yev. 231.
İskender. Munşī Türkmen. 215.
İsmail Galib. 23. 291.
Ismāᶜīl al-Cavharī. 67.
İsmail Hakkı İzmirli. 155. 203. 204. 235. 313.
İsmail Saib. 193.
Iṣṭaxrī. 65. 89. 96. 243.
Işbilī. 57.
Işıltan. Fikret. 190.
Ivanov. P. 234. 283.
İzzî. Süleyman. 210.

J

Jacob. G. 286.
Jäschke. G. 56. 274, 281.
Jahn. K. 91. 195.
Jamsaranov. S. 229.
Jaubert, A. 245. 257.
Jenkinson. A. 59. 250.
Sent-Jeromos. 61.
Jewett. J. R. 186.
Jonquiere. de la. 73. 302.
Jorga. N. 236.
Jukovski. S. 234. 266. 282.
Jule. H. 126.
Julien, Stanislas. 246.
Juynboll. 205.

K

Kabûlî. 68.
Kadı Burhanettin. 68. 172.
Kadı Mir Maybadī. 172.
Kaempfer. E. 252.
Kahl. E. 219.
Kahle. P. 104. 133. 134. 206, 269. 286.
Kaisser. A. 227.
Kallistin. 48.
Kâmil. M. Ayyad. 162. 173.
Kâmil Paşa. 212.
Kampfmeier G. 274.
Kant I. 4, 140, 142,
Kantakuzeuos, 59,
Karabaçek, 265, 272,
Karaçelebizade, Abdulaziz Efendi 209.
el-Karamânî, Ahmed bn Yusuf, 209.
Karamzini 123, 236,

K'art'lis Chovreba, 231.
Katanov, N. 271. 285.
Kâtip Çelebi. 53. 89. 98. 158. 165. 190. 210. 248.
Kautsky. K. 34. 138.
Kazanlı İsmail. 253.
Kazem Beg, A. 212. 226. 273.
Kefeli İbrahim Efendi. 226.
Kemal Paşazade. 208.
Keneys I. N. 293.
Kessler G. 25. 293.
Kiepert H. 22. 130.
al-Kindī. 27. 57. 133.
King, Sir L. 227.
Kinneir, J. M. 257.
Klaproth. J. von 257. 263.
Kleeman. H. 254.
Klimpert. R. 20. 21. 261.
Knolles. R. 236.
Koca Nişancı Mustafa Çelebi, 208.
Koçu R. E, 255.
Kokovtsev. 80.
Kondakov. 286.
Konow. S. 269.
Korsch, 23.
Koppers. W, 165.
Kotviç. W. 268.
Kowalsky. Th. 273. 317.
Köçerli. F. 240.
Köprülü M. F. 24. 172. 188. 191. 240. 280.
Kraçkovski. J. 154. 266. 273. 275.
Kraft. A. 177,
Kramers. J. H. 244. 269.
Krappe. A. H. 43.
Kraus. P. 298.
Krause. F. E. A. 182.
Krause. M. 178. 272.
Kremer. A. von 162. 272. 308.
Ksenkow. F. 148. 150. 152. 274.
Kretschmar. F. 43.
Kretschmer. K. 134.
Krımıski. 282.
Ktisiya. 41.
Kunik. A. 244.
Kurat. A. N. 223. 311.
Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi. 210.
Küçük Nişancı Mehmed Paşa. 208.
Kühnel. O. 280.
Kümmel, D. 276.

L

Ladendorf, D. 51.
Lāmiʿī, 238, 239.
Lammens, H. 270 311.
Lamprecht, K. 41 140.
Lamouche, Colonel, 43.
Landberg, 189.
Langlois, C. V. 1, 14, 34, 35, 72, 172, 258.
Lappo, A. S. -Danilevsky 13.
Las Casas, 133.
Lassan, 264.
Laṭīfī, Kastamonulu. 241.
Lattimore, O. 126.
Lavisse, E. 123.
Lebeau, 71.
Lee, S. 58.
Legge, 180.
Leibnitz, 1.
Lenin, 137.
Lepekhin, I. I. 255.
Lessing Th, 16.
Leunclavius, H. 236.
Levşin, A. 234.
Lieu Hiu, 181.
Lingar, 171.
Li Pay-Yao, 181.
Liu Mau-Tsai, 179.
Lockhart, L. 215, 254, 311.
Lollis C. de, 133.
Lorimer, L. R. 295.
Lotb, H. 176.
Lotze, H. 15, 111, 142, 143.
Loviag, 252.
Lugal, N. 189, 197, 212.
Luckey, P. 298.
Luknavī, ʿAbd-u'l-Ḥayy, 57, 238.
Lundell, J. A. 268.
Luṭfʿalī Bek. 240.
Lûṭfi Efendi, 211.
Lûtfi Paşa. 208.
Lüders, 271.

M

Mac Gahan. I. A. 260.

Machiavalli, 3, 4, 162.
Madāyinī, 88.
Magakiya Abega, 230.
Mahler, 21, 261.
Mahmud Bayatî, 81.
Muḥammad bn Aḥmad Haravī. 184.
Mahmud Celâleddin Paşa, 211, 212.
Maḥmūd Kâşğarî, 52, 61, 114, 183.
Maḥmūd bn Sūleymān Kefevî, 238.
Maḥmūd Kūtbi, 196.
Maḥmūd bn Hidāyat-u'llah Naṭanzī, 215.
Maḥmūd bn (Amīr) Valī, 219, 246.
Mailla, 181.
Major, H. 183.
Maley, A. 248.
Malov, 182.
Mamye Clairac, L. A. de la, 254.
al-Manīnī, Aḥmad. 85, 188.
Mann, O. 216.
Mannerheim, C. G. 267.
Mans, R. du. 60, 252.
Maqrīzī, Taqī-u'l-din Aḥmad, 27, 55, 166, 167, 205, 206.
Marcais, 284.
Marco Polo, 59, 71, 134, 248.
Margoliouth, D. S. 154, 185, 236, 285.
Marquart J. 32, 41, 45, 46, 80, 112, 125, 130, 271, 282, 309.
Marr, 275,
Marx, C, 15, 71, 137-139.
Massignon, L. 284.
Masson Ch, 253.
Masᶜūd Kubistānī, 218.
Masᶜūd bn Nāmdār, 212.
Masᶜūdī, ᶜAlī bn Ḥusayn, 89, 91, 96, 100, 166, 184, 244, 272.
Mateos, Urfalı, 230.
Mehmed Ata, 236.
Mehmed Behcet, 21, 53.
Mehmed Efendi Rodoslu, 237.
Mehmed Emin, 260.
Mehmet Emin Bek Buğra, Hotenli, 223.
Mehmed Emin Nahifī, 261.
Mehmed Mecdi, 538.
Mehmed Suphi, 210.
Mehmed Süreyya Bey, 242.
Mehmed Şerif Paşa, 248.
Mehmed Tevfik, 104.
Mehren, A. F. 245.
Mejov, 289.
Melyuransky, 23, 218, 266.
Mengen, O. 165.
Menger K, 293.
Mercānī, 131, 159, 166, 225, 238.
Merriman, R. B. 122, 311.
Meursinge, A. 204.
Meyendorrf. M. 257.
Meyer, E. 72, 119, 122, 123.
Meyerhof M. 298, 317.
Meynard, B. de, 185, 201, 202, 282.
Mez, A. 308.
Michel (Mar) le Syrien, 230.
Micaud, L. G. 58.
Michaud M. 258.
Michelet, 14, 169.
Des Michels, 181.
Migne, 74
Mikloschitsch, 23.
Miles, 200.
Miliukov, P. 305.
Miller, G F. 235.
Miller, K. 61, 131.
Mingane. A. 177.
Minhāc Cūzecānī-bk. Cūzecānī
Mins, E. 183.
Minorsky, V. 89, 193, 194, 212, 215, 244, 269, 281, 293.
Minovi, 281.
Mīr ᶜAbd-u'l-karīm Buxārī, 221.
Mīr ᶜİzzetullah, 37, 257.
Mīr Muḥammad Amīn Buxārī, 220, 242.
Mīr Muḥammad Salīm (Ḥācī) 220.
Mīr Muḥammed Vefā Karmināgī, 220.
Mīr Şiyahgürdī 220.
Mīrxond, 57, 85, 90, 92, 155-157, 190, 201, 216, 219.
MirzāᶜAlīm bn Mullā Raḥīm Taşkendī, 222.
MirzāᶜAzīz bn Muḥammad Rizā Marğīlānī, 222.
Mirzā Cemāl Qarabāğī, 213.
Mirzā Ḥasan Cānūbidi, 214.
Mirzā Mahdī Xan Astarābādī, 215.
Mirzā Muḥammad Xān Qazvīnī, 95, 188, 189, 190, 191, 194, 339.
Mirzā Rizāquli Lalabaşı, 259.
Mirzzā Ṣādıq Marvazī Vaqūyīᶜnigār, 217.

Mirzā Senk Muḥammad Badaxşī, 221.
Mirzā Senglāx, 242.
Mirzā Şāh Maḥmūd Çuras, 223.
Mirzā Taqī Xān Sipihr-i Kāşānī, 216.
Mirzā Vahīd, 213.
Mirzade Mehmed Salim, 241.
Mixitār, Aryavanklı, 230.
Molla Bikcan, 242.
Mommsen, Th. 14, 45, 115.
Monod, G. 7, 72, 169, 172.
Montague, Lady Mary, 255.
Montesqieu, 159, 162, 170.
Moos, 105.
Moravecik, G. 183.
Mordtmann, A. 37, 170.
Mordtman J. 1, 78, 281.
Morgan D. E. 250.
Morgan H. 105.
Morier, J. 256.
Morley, W. M. 188.
Mübarek Galib, 21.
Mufażżal Ab-i'l-Fażā'il, 204.
Muffażżal bn Salmah, 51.
Muḥammad ᶜAbdū, 164.
Muḥammad bn ᶜAbd-ī'l-Calīl al-Samarqandī 192.
Muḥammad ᶜAlī Tarbiyat, 240.
Muḥammad ᶜAlī Xāzin, 213.
Muḥammad bn ᶜAlī al-Sabangāra'i, 193.
Muḥammad bn ᶜAlī bn Vahşiyāh, 77.
Muḥammad Amīn al Xancī, 245.
Muḥammad ᶜĀṭif, 223.
Muḥammad ᶜAvfī, bk. ᶜAvfī, M.
Muḥammad Dārāşikūb, 239.
Muḥammad Fuʾād ᶜAbd-u'l-Bāqī, 261.
Muḥammad bn Hacı Muḥammad Rūşan Xān, 216.
Muḥammad Hāşim Xāfi Xān, 229.
Muḥammad bn Hindūşāh al-Naxçivānī, 197.
Muḥammad bn İbrāhīm, 189.
Muḥammad İqbāl, 189.
Muḥammad İlāhdād Mavlavī, 198.
Muḥammad bn Muʾayyad al-Bağdādī 81.
Muḥammad bn Muḥammad bn al-Nizām al-Yazdī, 190.
Muḥammad bn Mūsā al-Xorezmī, 40.
Muḥammad Nizameddin, 50, 122.
Muḥammed Riza Agahi, 224, 225.
Muḥammad Ṣādiq Hindī, 228.
Muḥammad Ṣādiq Kaşğarī, 223.
Muḥammad Ṣāliḥ Kambū Lāhūrī, 228.
Muḥammad Sāqī Mustaᶜid Xān, 228.
Muḥammad Şefiᶜ, 201, 249.
Muḥammad bn Şākir Ṣalāh-u'd-dīn al-Kutbī 186.
Muḥammad Şerīf bn Muḥammad Taqī Buxāri, 221.
Muḥammad-can Tınışbay, 225.
Muḥammad Nizam-u'd-din, 50, 122.
Muḥammad Taqī Xān Sipehr, 114.
Muḥammad bn Xalīl al-Murādī, 237.
Muḥammad Yūsuf Munşī bn Xoca Baqā al-Balxī, 220.
Muḥammad Zubayr al-Ṣiddīqī, 201
al-Muḥibbī Muḥammad, 27, 237.
Muḥyi-'l-din Abū 'l-Fażl ᶜAbd-u'llāh. bn ᶜAbd-i'z-Ẓāhir al-Saᶜdī, 203.
Muḥyi'l-din İbn al-ᶜArabī, 283.
Muḥyi 'l-din Muḥammad Kāfiyecī, 167, 168.
Muᶜīn-u'd-īn Muḥammad al-İsfizārī al-Zamcī, 201.
Muᶜīn-u'd-dīn Naṭanzī, 200.
Muᶜīn-u'd-dīn Yazd, 196.
Muᶜizzī, 69.
Mullā Abu 'l-Qasīm Hindişah Ferіştah, 228.
Mullā Aḥmad Tattavī, 228.
Mullā ᶜAli-Qārī Qunduzī 222.
Mullā Edā, 221.
Mullā ᶜİvaz-Muḥemmad bn Mullā Rūzī Ṣūfī ᶜAṭṭar, 222.
Mullā Muḥammad Şiğāvul, 222.
Mullā Musā bn Mullā ᶜIsā Sayramī, 223.
Mullā Niyāz Muḥammad bn Mullā ᶜAsūr Muhammad Xoqandī, 222.
Mullā Şaraf-u'd-dīn Aᶜlam bn Nūr-i'd-dīn Rāqim Buxārī, 220.
Munır-u'd-dīn Abū Şaraf Ḥusayn al-Bulgarī al-Buxārī al-Farğānī, 240.
Munkacsi, 23.
Munro, 76.
Munşī Muḥammad Kāẓim bn Muḥammad Amīn, 228.
Munşı Muḥammad Māzim Maravzī, 215.
al-Muqaddasī, Muḥammad bn Aḥmad, 244.
al-Muqaddasī, Muṭahhar bn Ṭāhir, 78, 98, 185, 282.

Muqātil bn Sulaymān, 97.
Murad Remzi, 225.
Muravin, 253.
Muravʼyev M. M. 257.
Murno, J. A. R. 287.
Musa Carullah, 164.
Musa Xorenaki (Xorenli), 125, 309.
al-Mūsavī Muḥammad bn Amīr Fazl-u'llāh, 93,
Musliḥ-u'd-dīn Lārī, 208.
Muslim al-Carmi, 88.
Mustafa, M. 206.
Mustafa Kemal, bk. Atatürk.
Mustafa Nuri Paşa, 211, 318.
Mustafa Sami, 210.
Mustaqimzade Süleyman Saᶜdullah, 242.
Muşfiqī ᶜAbd-u'llāh 219.
Muᶜtamad Xān Baxşī, 228.
Müller A. 271, 307.
Müller F. W. K. 182, 271.
Müneccimbaşı, 210, 218, 219.
Mütenebbī. 51, 68.
Mžik, H. von. 130, 131, 193, 272, 288.

N

Naima Mustafa, 158, 159. 162-164, 210.
Nalivkin, 282.
Nallino, C. A. 130, 298.
Naqib Xān, 228.
Narşaxi, Abū Bakr Muḥammad bn Caᶜfar, 27, 132, 192.
al-Nasavī, Muḥammad bn Aḥmad, 191, 192.
Nāṣiḥ al-Carbādiqānī, 188.
Nāṣır-u'd-dīn Munsī, 189.
Nāṣir-u'd-dīn Şāh, 217.
Nāṣir-i Xusrav, 282.
Nassau, W. 194.
Nazmîzade, 200
Necib Asım, 173, 191, 226.
Nedîm, 156. 210.
Nefeszade, İbrahim, 242.
Negu Yang Sieu, 181.
Nemeth, G, 265.
Nestor, 231.
Neşrī, Muḥammad, 207.
Nevāyī ᶜAlişīr. 48, 49, 51, 68, 69. 85, 91, 172, 201, 239.
Néve, F. 231.
Nev'izade Ataullah Efendi, 238.
Niᶜamī, Ḥacī Muḥammad bn Hacī ᶜAli, 227.
Nicholson, R. 177.
Nicolay N. de, 251.
Niebuhler, 13.
Niebuhr B. G. 30, 115.
Nikitin A. 249.
Nişancızade Mehmed, 204.
Niẓām-u'id-din Şāmī, 93, 197, 198.
Niẓāmī, 48.
Niẓām-u'l-mulk, 193, 282.
Novikov, 232,
Nöldeke, Th. 45, 131, 271, 286.
Nunn, G. 134.
al-Nuvayrī, Şihāb-u'l-dīn Aḥmad, 89. 203.
Nyberg, H, 268.

O

Oberhummer, E. 42, 134, 298.
D'Ohsson, 24.
Olearius, A. 60, 252.
Olivier, A. 255.
Oncken, 26, 307.
Ongunsu, A. H. 211,
Oppolzer Th. 83.
Orasius, 61.
Orbelyan. S, 231.
Orkun H. N. 182.
Osman Nuri, 212.
Osman Şevki, 243.
Osmanzade Ta'ib, 243.
Otter J. 253.
Ovsianiko- Kulikovski, D. 306.
Ouseley, W. 256.
Öreng Xan, 224.
Örik, Nahid S. 252.
Ötemiş Hacı, 44, 224.
Ötüken, A. 70.
Özön, M. 252.

P

Palacios, A., 269.
Pallas, P. S. 255.
Pan - Çao, 180.
Pan - Ku, 180,
Panteleyev, D. 277.
Pargitir, F. 263.
Parker, E. H. 181, 277, 278.

Parry, W. 251.
Passonen, 23, 267.
Paujoulat, M. 258.
Paul, H. 122, 296.
Pauly ve Wissova, 22, 58.
Pavet de Courteille, 185, 227.
Pavloviç, 285.
Peçevî, İbrahim, 209.
Peiser, F, 269.
Pelliot, P. 32, 276, 279, 280, 309, 310.
Penzer 250,
Pertsch, W., 177.
Pfandmüller, G, 288.
Philips, H. 288.
Pictuall, M., 274.
Pietro Della Valle, 251.
Pigulevskaya, N. 230, 266.
Piri Reis, 130, 133, 134.
Pirizade Muhammed Sahib Eferdi, 158, 159, 161.
Pirou, G. 23, 293.
Plano de Carpini, J., 40, 41, 59, 247, 248.
Platon, 6, 116, 140, 169,
Plexanov, G., 308.
Plutarkos, 3.
Pococke, E.' 187.
Poliak, N., 284.
Polybios, 3, 5, 6, 145, 146, 170.
Pope, A. 21, 261.
Popov, A., 234.
Poppe, 23, 273.
Popper, W., 205, 206.
Potanin, G., 22, 43.
Pozdneev, 274, 285.
Prenss, K., 297.
Prud'home, E., 230.
Ptolomeyüs, 61, 71, 99, 124, 130, 131, 146, 151.
Pun-daya; 247.

Q

Qaratay al-ᶜİzzi al-Xazīnadārī, 202.
Qarī Raḥmatullah, 220.
Qāsim bn Quṭlubuġa. 238.
Qaysunizade Nida'ī Remmal Xoca, 226.
Qazzinī Astrābādī, 51.
Qiṭfī, 27, 57.
Quatremere, M., 105. 161, 195, 205, 246, 249, 264.
Qudāma' bn Caᶜfar, 243.
Quṭb-u'd-dīn Mūsā al-Yūnīnī, 186.

R

Rachmati, bk. Arat.
Radin, P. 297.
Radloff. W. W., 22, 24, 40, 182, 260, 273, 286, 288.
Ragıb Hulûsi, 9, 289,
Rambaud, A., 123.
Ramsay, W., 22, 298.
Ramstedt, G., 23, 267, 295.
Ranke, L. von, 14, 30, 117, 129.
Rāqim Buxārī, Bk. Mullā Şaraf-u'd-din
Räsänen, 23, 269.
Raşid Efendi, 210.
Ratzel, Fr., 110.
Rauf Yekta, 242
al-Rāvandī, Abū Bakr Muḥammad bn ᶜAli, 27, 189, 190.
Raverty, Major, 194.
Reinaud, 245.
Reiske, J., 187.
Rémusat, A., 263.
Rescher, O., 194.
Resulzade Mehmed Emin, 213.
Reşid Yâsimî, 173.
Reşideddin, 26, 39, 53, 85, 86, 155, 156, 183, 192, 195, 196, 198, 199, 216, 219, 225, 266, 283.
Reynoldes, 188.
Rıçkov, P. I., 235, 255,
Rieu, Ch., 176, 218, 239.
Rifstal, 21.
Rindārī, Şihāb-u'd-din, Bk. Zindārī.
Risch, F., 247.
Ritter, H., 178, 237, 273.
Ritter, W., 72.
Riumin, 236.
Riza Nur, 70, 224.
Rızaeddin bn Fahreddin, 24, 238. 253.
Riżāquli Xān Hidāyat Lalabaşı, 216, 240, 282.
Riżāżāde Şafaq, 240, 316.
Rockhill, W., 248.
Rohr Saue, A. von, 247.

Ronciere, De la, 134.
Rosen V. Baron von, 120, 178, 220, 221, 244, 266, 272, 286.
Rosny, De, 297.
Rosovki, A,, 286.
Ross, E. D., 178, 194, 223, 251, 252, 281, 284.
Rostovsev, 126.
Rousseau, J. J., 35.
Rödiger, 264.
Rubruk, 59, 248.
Rūdakī, 132.
Ruska, J, 298.
Rückert, 264.
Rypka, 268.

S

Saadet İshakî, bk. Çağatay.
Saᶜālibī, 43, 52.
Sābit bin Sinān, 184.
Sachau, E., 153, 177, 271, 281, 286.
Sacy, S. de 161, 263.
Sadeddin Nüzhet, 242.
Saᶜdī, Şeyh, 68.
Ṣādiqī Kitābdār, 242.
Ṣādiq Nāmī, Mirzā Muḥammad, 216.
Sᶜad Salmān, Masᶜūd, 68, 173.
Sadreddin (Ahmedîlerden), 285.
Ṣadr-u'd-dīn Muḥammad bn Ḥasan al-Niẓāmī, 226.
al-Ṣafadī, Xalil bn Aybek, 27, 57, 237
Ṣafaʾī, 241.
Saᶜīd Nafīsī, 131, 132, 188.
Said Paşa, 59, 212.
Saint Martin, 263.
Salemann, K., 178, 272.
Sallām al-Tarcumān, 40.
Salomny, 280.
Sam Mirza, Ṣafavi, 240.
Samᶜānī, ᶜAbd-u'l-Karīm, 57, 245, 283.
Samoyloviç, A., 218, 266, 273.
Samuel, Âni'li, 280.
Sandalgian, J., 116.
Sanders, I. H., 200.
Sanderson J, 251.
Sanguinetti, B., 248.
Ṣaniᶜ-u'davla, A., 213.
Ṣaniᶜ-u'd-davla Muḥammd Ḥasan Xan 215, 214
Sarı Mehmed Paşa, 101, 310.
Sarkis, J. E. 193.
Sarre, 280.
Sāṭiᶜ Bey al-Ḥaṣrī, 159-164, 166, 173.
Sauvaget, J., 288.
Sauvair, M., 20.
Sāvecī, Selmān, 68.
Sāvelyev, P. 266.
Savigny, 13.
Sayfi bn Muḥammad bn Yaᶜqūb al Haravī, 201.
Schaeder, H. H., 120, 271, 272.
Schefer, Ch., 85, 192, 193, 221, 245, 251.
Schefer, P. 88.
Schiaparelli, 131.
Schilling, 140.
Schiller, 140.
Schiltberger, 248, 249.
Schindler, B. 276.
Schlegel, G., 45, 276.
Schmidt, I., 229.
Schmidt, W., 136, 165.
Schopenhauer, 140.
Schoy, Ch., 298.
Schrötter, 21, 261.
Schultze, V., 49.
Schuyler, E., 250.
Seddon, C. N. 214.
Sédillot, M. L., 298.
Seeberg, R., 8.
Sehi, Edirneli, 241.
Seignobos, Ch., 1, 14, 17, 68, 169, 172, 173, 293, 300, 301, 302, 309.
Ṣelânikî, 209.
Seligmann, C., 305.
Semenov, A. A., 220, 223.
Semevski, M., 233.
Senkovski, J. 220.
Serebrennikov, A.G., 234.
Seydi Ali Reis, 249.
Seyfi Çelebi, 225, 250.
Seyyid Celāl-u'd-dīn Tahrānī, 195.
Seyid Rıza, 226.
Seyyid Riżā Edirneli, 241.
Sezar, 59.
Sherley, A., 251.
Sherley, Th., 251, 252.
Shierly, 60.

Shiratori, 273.
Siao Tseu-hien, 180.
Sibṭ Ibn al-Cavzī, 55, 166, 186.
Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa 210.
Siue Kiu Çeng, 181.
De Slane, Mc., 161, 177, 237, 245.
Smirnov, 266, 276.
Smith, M., 280.
Sobolevsky, A., 295.
Solakzade Mehmed Hemdemî Efendi, 208.
Solov'yev, 236.
Soltan, W., 72.
Sombart, W., 293.
Somogyi, J. de, 186.
Song K'i, 181.
Song Lien, 182.
Spengler, O., 4, 141, 142, 162, 163.
Spies, O., 178.
Spizyn, 80.
Spruner, K. von, 22.
Spuler, B, 127, 236, 288, 308.
Srbik, H. von, 311.
Sreznevskiy, I., 248.
Sse-ma Kuang, 181.
Sse-ma Ts'ien, 180.
Staehlin O., 96.
Stein, Sir A., 21, 183, 237.
Stephen, L., 58.
Storey, C. A. 75, 179, 190, 194, 196, 199, 200, 201, 212, 214-220, 223, 228, 229.
Strabon, 71, 124.
le Strange, G., 22, 246, 283.
Strehl, W., 72.
Strong, J., 262.
Strothman, R., 272, 278.
Strzygowski, J., 286.
Sultan Veled, 68, 104.
Suter, H., 298.
Suvarin, 252.
Sühreverdī, Şihab-u'd-dīn, 282.
Süleyman Fehmi, 239.
Süleyman Nadvī, 274.
Süleyman Paşa, Müşir, 170, 172.
Süleyman Pāşazade Sami, 212.
Sümer, F. 212.
Süssheim, K., 190.
Sybel, H., 30.

Ş

Şahkerim, 54, 225.
Şahnuvāz Xān Şamşām-u'd-davla, 228.
Şams-u'd-dīn Muḥammad Saxāvī, 156, 166, 168, 186, 203, 237.
Şams-i Sirāc ᶜAfīf, 227.
Şams-u'd-dīn Muḥammad bn İbrāhim al-Cazarî, 186, 206.
Şams-'d-dīn Muḥammad Kāşānī, 197.
Şanizade Ataullah, 211.
Şaraf Xān bn Şams-u'd-dīn, Bitlisī, 213.
Şaraf-u'dīn ᶜAlī Yazdī, 92, 93, 183, 198.
Şaraf-u'z-Zamān Marvazī, 96, 194, 284.
Şavqi, 222.
Şaxmatov, A., 231, 232.
Şayx Husayn bn Şayx-Abdāl-Zāhidī, 214.
Şems İci, 137.
Şemseddin Sami, 58.
Şemsî Ahmed Paşa 208.
Şen-Yao, 180.
Şihab-u'-dīn Muḥammad Munşī, 199.
Şir Muḥammad Mirāb Mūnis, 224.
Şükrullah, 96, 207.

T

Ṭabarī, Muḥammad bn Carir, 3-4, 55, 86, 94, 146, 184, 185, 198.
Tāc-u'-d-in Subkī, 55, 57, 156, 238.
Tacitus, 3, 124, 145, 146, 170, 171, 300.
Tāc Salmānī, 199.
Taeschner, F., 204, 246.
Taha Hüseyin, 162, 173.
Tahir, Bursalı, 73, 240, 241, 242.
Taine, H. 14, 115, 159, 161.
Ṭālibī Ḥacī Muḥammad Bak al-Tabrizī, 241, 256.
Tallgren, O., 269.
Tanūḥī, 282.
Taqī-u'd-dīn Abū Bakr, 57.
Taqī-u'd-din al-Hilalī, 151.
Teqi'd-dīn al-Kāşī, 240.
Taqī-u'd-dīn ᶜAbd-u'l Qādir al-Tamīmī, 238.
Taqīzade Seyyid Hasan, 174, 281, 283, 316.
Taşköprüzade Ahmed, 158, 238,
Tauer, F., 197, 198, 268.
Tavernier, J. B., 60, 251.
Taymas, Abdullah Battal, 225.

Tayyarzade Atabey, 211.
Teleki, Graf, 285.
Telfer, J. B., 249.
Temir, A., 229.
Temûr, 59.
Terent'yev, M. A., 231.
Teufel, F., 220.
Teule, Ch., 258.
Tevhid, 53.
Texier, Ch. 258.
Thomsen, V., 24, 268, 286.
Thukydides, 3, 5, 145, 146, 170.
Tiesenhausen, 203, 204, 235, 266.
Tietze, H., 122.
Tietze, K., 298.
Tipiyev S. 225.
Titus-Livius, 18, 171, 300.
Togan, Z, V. 21, 39, 42, 61, 63, 66, 73, 80, 84, 87, 144, 164, 183, 188, 194, 195, 199, 219, 221, 222, 223, 224. 225, 243, 244, 246, 247, 257, 292. 295, 317.
Toll, N., 286.
Tolstoy, L., 41.
Toma, Medzoplu, 231.
Tomaschek, W. 131, 272.
Tornberg, C., 185.
T'o T'o, 181, 182.
Tott, Baron de, 254.
Tournefort, P. de, 253.
Toynbee, A., 4, 120, 142, 162, 163, 165.
Travelyan, G. M., 302.
Trotsky, V. 234.
Turan. O., 190, 261.
Turgenev, A. U. 232.
Tursun Bey, 207.
Ṭūsī, A. 43.
Tuulio. 131.

U

ᶜUbayd Zākānī. 51.
ᶜUbayd-u'llāh Muḥammad Gucurātī. 229.
Ulianitski. V. 234.
Uluğbek, 200.
Unat. Faik Resit. 20.
Ungar. A. 320.
ᶜUnsurī. 68.
Uruc bn Ādil. 207.
Us. H. T. 212.
Uşşakizade, A. H. 238.
al-ᶜUtbī. Abū Naṣr Muḥammad dn ᶜAbd-i-cabbār. 85. 188.
Uzluk. F. N. 189. 190.
Uzunçarşılıoğlu İ. H. 21. 24. 53.
Ülken. H. Z. 136. 163. 165.
Ünver. S. 243.

V

Vahab bn Munabbih. 48.
Vāḥid Dastgardī. 240.
Vāḥid Efendi. 260.
Vambery. H. 218. 259. 268.
Vang-yen-ti. 247.
Vardan Padmiç. 230.
Varthema. L. 250.
Vaselyev. 247.
Vasıf Efendi. 56. 210.
Vasifī. Zayn-u'd-dīn Maḥmud. 218.
Vasmer. M. 295.
Vassāf-ü'l-Ḥażra ᶜAbd-u'llāh bn Fażl-u'llāh 'ş-Şīrāzī. 196.
Vaxuşti. Prens. 246.
Veijers. H. F., 204.
Veliaminof -Zernof. 213. 223. 234. 266.
Velikhan. Çok. 37.
Vernadski. G. 286.
Veselovski. N. İ, 213. 265.
Vico. 162, 172.
Vidal, P. 22.
Vignand. 133.
Vladimirtsev. 23, 273.
Vloten. G. von. 194.
Voltaire. 35. 170.

W

Waitz. G. 30. 72.
Waldschmidt. E. 21.
Waley. A. 247.
Wan-Kuwey. 276.
Wang P'u 181.
Wang-şi-şang. Celaleddin. 247.
Wangelin. H. 47.
Wastl. J. 288.
Weber. M. 293.
Weinmann. A. 320

Weller. F. 276.
Wellhausen. 271.
Wegsinck. A. J. 289.
Wey-Çeng. 181.
Wey. Şeou, 181.
Wichmann. 232
Widmann, S' 40.
Wiedemann. E. 298.
Wiener, C., 276, 280.
Wissowa ve Pauly 22, 58, 125.
Witkowsi. G. 96.
Wittek, P. 279, 283, 309.
Woo, Z. 277.
Wright. R. R. 298.
Wright, W. 101. 309, 310.
Wund, W. 108.
Wüstenfeld. F. 20, 237. 244. 245. 261.
Wylie. 179. 277.

X (kh)

Xālidī Aḥund Qurbanali, 54, 225.
Xalxālī, ᶜAbd-u 'r-Raḥīm, 193.
Xanbaba, Beyānī, 195, 199, 246.
Xanikov (Khanikov), N. 37, 257.
Xayālīzāde Bursalı Hasan Çelebi, 241.
Xoca Gayret Xān (Kāmgar Ḥuseynī), 228.
Xoca Kemaleddin. 285.
Xoca Muḥammad Hekimxān Türe bn Maᶜ-sūmxān, 221.
Xocaquli Bek bn Qıpcaq Xān, 228.
Xondemīr, Gıyās-u'd-dīn, 183, 201.
Xudābaxş, 78.
Xenophon. 4, 124.

Y

Yaḥyā bn ᶜAbd-u 'l-Laṭīf (Amīr) al-Qazvīnī,
Yaḥyā bn Aḥmad bn ᶜAbd-u 'llāh Serhàn-dī, 227.
Yaḥyā bn Muḥammad, 190.
Yalçın, H. C., 179, 250.
Yalgın, A. R., 22.
Yaltkaya, Şerafeddin, 187, 194, 315.
Yao Kien, 180.
Yaᶜqūbī Aḥmad bn Ab-ī Yaᶜqūb bn al-Vāżiḥ, 184, 243.
Yāqūt. 27, 57, 88, 95, 98, 112, 236, 245, 283.
Yate. C. E., 260.
Yazıcızade Ali, 86, 87, 190.
Yefremov, F., 256.
Yegorov, 23.
Ye Long -Li, 181.
Yemilyanov, 285.
Yınanç, M. H., 47, 78, 167, 183, 191, 196, 207.
Yong, 177.
Yule, H., 59, 126, 248.
Yusuf Muverrix, 215.
Yusuf Ziya Bey, 294.
Yüan-Çang, 246.

Z

Zafar-u 'l-Vāllah Hacı Dabīr, 229.
Zahabī, Şāms-u 'd-dīn Muḥammad bn ᶜUsmān bn Qaymāz al-Turkmānī, 55, 89, 206, 237.
Zahīr-u 'd-dīn al-Nisābūrī, 189.
Zajaszkowski, 273.
Zakariyā Qazvīnī, 88, 95, 245.
Zaki Mubārak, 154.
Zamıslovski, E., 250.
Zemakhşerî, 66, 84.
Zenbilializade Muhyiddin Cemalî, 208.
Zenker, 178.
Zayn-u'd-dīn Muḥammad Amīn Kaşġarī, 220.
Zayn-u'l-ᶜAbidīn Şirvānī, 213.
Zettersteen, K, 178, 204, 268.
Zimin, L., 199, 222.
Zindārī, Nūr-u'd-dīn Muḥammad Munşī, 191.
Zinkeisen, J. W., 236.
Ziyā-u 'd-dīn Barranī, 226.
Ziya Gökalp, 105, 172.
Zondervan, H., 61.
Zotenberg, M. H., 184.
Zyriak, Genceli, 230.

MEVAD FİHRİSTİ

A

Adât ve örfler, 64.
Âlimler arasında karşılıklı yardım, 133.
Allahın sünneti, 145, 146.
Alman Arkeoloji Enstitüsü, 279. neşriyatı, 264.
Almanyada Şark yazmaları, 177.
Altın Orda tarihi (Spuler), 127.
Akti istoriçeskiye, 74.
Amozonlar, 41.
Amerika Şark Cemiyeti neşriyatı, 264.
Anoxronizm (coğrafî eserlerde), 78.
Anekdotlar, 50.
Année sosiologique, 105.
Antropoloji ve tarihi, 22.
Antropos, 116.
Arab edebiyatı tarihi (Brockelmann), 74, 75.
Araplar ve Yunan tarihçileri, 146.
Arab dilinde matbu eserler, 178.
Arkeoloji ve tarih, 21.
«Artha» şehri, 96.
«Asabiyet» manası, 160.
al-Asar-u 'l-baqiya, 153.
Asār u ihyā (Reşideddin), 155.
Ashab-i kehif, 40.
Asturar, asatir, 2, 39.
Ayin-i nigāriş-i tarix (Reşid Yasimi), 173.
Azerbeycan ve Şirvan tarihine ait eserler, 212-213.
Azerbeycan Türk Şairleri tezkereleri, 240.

B

Bab taksimatı, 124.
Başlıklar (kitaplarda), 124.
Battal Gazi, 47.
Baybars destanı, 47.
«Beş Uygur», 46.
Beynelmilel Müsteşrik Kongreleri, 270, 271.
El-Bîrûnî'nin tarih felsefesine dair fikirleri, 147.
El-Bîrûnî'nin hurufata ait sözleri, 316, 317.
El-Bîrûnî'nin «muruvvet» ve «futuvvet»e ait sözleri, 152.
El-Bîrûnî'nin «tabiî muamele» ve «sun'î muamele»ye ait sözleri, 152.
Bibliografiye dair, 127.
Bibliografiya Şarka ait, 288.
Binbir gece, 40.
Birinci el eserler, 23, 24.
Bozkurt efsanesi, 43.
Bölüm (kitaplarda), 124.
Buhara Özbek hanları tarihine dair kaynak, 218-221.
«Büyük-tetkikat» tipi eserler, 123.

C

Caco Bey camii, 53.
al-Camahir fi'l-cavahir(Bîrûnî), 147.
Cenubi Asya ve Hindistana ait eserler, 278.
Cezvitler, 116.
Cihannuma (Haydar Duglat), 84.
Coğrafya ve tarih, 22.
Coğrafî eserler, 88, 89, 98.
Coğrafî isimler, 63.
Coğrafya metodolojisi, 297, 298.
Cours d'Etudes philosophique (Claude François Dannon), 170.
Cours de philosophei historique, (August Comte), 139.
The Crusades in the later middle ages (Atiya), 127.
Cüneydname, 47.

Ç

Çekoslovak Şark neşriyatı, 268.

D

Danişmendname, 47.

Demirkapılar, 40, 42.
Destanlar, tarih kaynağı, 44, 45.
Diller kalıntı olmak itibariyle 62, 63.
Diş intikad, 76.
«Dydon» hikayeleri, 41.

E

Ebu-Müslim hikâyeleri, 46.
Edebî eserler kaynak sıfatiyle, 68.
Ekler (kitaplarda), 124.
«El kitabı», 122.
El yazma eserler, kaldık olmak itibariyle. 65, 66.
Encyclopédie de l'Islam, 58.
Eserlerin yapılış şekli, 122.
Eski binalar (kaldık), 64.
Etnografya ve tarih, 22.
Etnografya metodolojisi, 297.

F

Farsça matbu eserlerin fihristi, 179.
«Fasıl» (kitabda), 124.
Fatih devri, 121.
Fihrist tertibi, 124.
Finlandiya Sark neşriyatı, 269.
«Fıkıh» kitapları kaynak, 66, 67 ın iktisadî tarih bakımından ehemmiyetii, 68.
Fıkralar, 51.
Fransız Şark Cemiyeti neşriyatı, 263.

G

Gazeteler, kaynak, 60.
Genelleştirme (hükümlerde), 119.
«Giriş» (kitaplarda), 122.

H

Ḥadīs tenḳidi, 34, 35.
Halk ruhiyatı, 108.
Haltercümeleri (plânları), 310-311, ne ait eserler, 57, 236-238.
Hamidet-u 'l-usûl, 169.
Ḥamza-i İsfahânî'nin hurufata ait sözleri, 316.
Hanname, 44.
Harıtalar, 61. Kaldık sıfatiyle, 65.
Harıta ve resimler ilâvesi usulü, 125.
Hatıralar, 36.
Haşiyeler, 124.
Hazine-î evrak vesikaları, 135.
Hazırlık, mektep görme şartı, 129.
Heykeller ve resimler, 69.
Hikmet-i tarih, 169.
Hindistan Asariatika Cemiyeti neşriyatı, 280.
Hindistanda Baburlular devrine ait kaynkklar 227-229.
Hindistanda Şark yazmaları, 178.
Hindistanda Tugluklar tarihine dair kaynaklar, 226-227.
Hindistan Türk şairlerine dair tezkireler, 240-241.
Holanda Şark neşriyatı, 268.
Holandada Şark yazmaları, 177.
Hokand hanlar tarihine dair kaynaklar, 221-223.
Horezm kültürü, 148.
Horezm-Altın Orda tarihine dair yazma kaynaklar, 224-225.
Horezmşahlar tarihi kaynakları, 191.
Hümaniteci tarihi telâkisi, 142.
Hukukî vesikalar, 67.
Hristiyan Şarka ait neşriyat, 275.

İ

İbn Haldun'un fikirleri, 157-166.
İbn Miskeveyh'in fikirleri, 154.
İç intikad, 97.
İdealist tarih telâkkisi, 140.
İdeen zu einer allgemeinen Geschicte (Kant), 140.
İdeen zur Philosophie der Geschichte, (Herder) 142.
İdrisi'nin eserlerinin tetkiki, 130.
«İkinci el» kitapları, 24.
İktisadiyat ve tarih, 23.
İktisad tarihi metodolojisi, 291
al-İʿlam bi'l-tavhix limanzamma'l-tārix (Saxavî), 166.
İlhanlı ve Temürlüler devri iktisadî devrine dair eserler, 201-202.
İlmî çalışma tekniği, 319-320.
İlmî ve fennî eserler, kaldık sıfatiyle, 64.
İngilrz Asya Cemiyetinin Hindistan şubesi neşriyatı, 283.

İngiliz Coğrafya Cemiyetinin Şarka ait neşriyatı, 287.
İngiliz Krallık Ortaasya Cemiyeti, 275.
İngiliz medeniyeti tarihi (Buckle), 140, 305.
İngilterede Şark yazmaları, 176.
İngiliz Şark Cemiyeti neşriyatı, 263.
İngiliz Uzakdoğu ve Çin Cemiyeti neşriyatı, 277.
Innerasian Fronttiers of China (Lattimore), 126.
İnsanın iç müessir kuvvetleri, 143.
İntikad, 75.
İntikad melekesi, 128.
İranda Alman Arkeoloji Enstitüsü, 279.
İran destanı, 43-44.
İran edebiyatı tarihi (Browne ve Storey), 75.
İranda Türk Şairlerine ait tezkireler, 240.
İranda yaşıyan Türklerin tarihine dair kaynaklar, 214-217.
İsimler fihristi (kitaplarda), 126.
İskender kıssaları, 48.
İslâm Hristiyan münakaşa mecmuaları, 285.
İslâmlarda tabiî ilimler, 298.
«İslâm tarihi» ve «İslâm medeniyeti tarihi» anlayışları, 307-308.
İslâm Şarkında tarih telâkkileri, 145. v.d.
İskitler, teba İskitler, 115.
İsveç Şark neşriyatı, 268.
İtalyan Şark Cemiyeti neşriyatı, 265.
Işıktan doğan çocuk, 43.

J

Japonya Asya Cemiyeti, 277.

K

Kaf dağı efsanesi, 148.
Kağıd, kaldık sıfatiyle, 65.
Kaldıklar, kalıntılar, 61.
Kalender, takvimler, 56.
Kamuslar, ansiklopediler, 58.
Kanarya adaları ötesine seyahat, 132.
Kanunî Süleyman tercümeihali, 122.
Das Kapital, (Marx), 139.
Katologlardan istifade, 70
Kaşgar hanları tarihine dair kaynaklar, 223-224.
Kaynak bilgisi, 36.
Kaynakların tahlili, 86; ı bildiren eserler, 72.
Kaşşaf (Zamaxşeri) yazmaları, 66.
Kilimguşan, 41.
Kitab cesametleri, 71.
Kitab-u mā li'l-hind (Bîrûnî), 152.
Kitab mübadelesi, 133.
Kitabeler, kaynak, 52.
Kırım tarihine dair eserler, 226.
Kolombos haritası, 133.
«Konferans» şeklindeki eserler, 123.
Kosmopolitlik, 118.
Köpekbaşlı insanlar, 41.
Kronoloji, 20.
Kültür tarihlerinin planları, 305-305.

L

Latin yazısı, türkçede ve diğer İslâm milletleri dillerinde, 312-319.
Lehistan şark neşriyatı, 268.
Limes, 64.
Lisaniyat metodolojisi, 293.
Lisaniyat ve tarih, 23.

M

Macaristan Şark Cemiyeti neşriyatı, 265.
Menkibeler, kaynak, 48.
Materyalist tarih telakkisi, 137.
Materialische Auffassung der Geschichte (Kautski), 138.
Mebâni-i inşa (Müşir Süleyman Paşa), 170.
Mecâlis-u n-nefâis neşrı, 91.
Medenî âmiller, 110.
«mektep kitapları» 122.
Melfuzâtî temûrî, 59, 82.
Menâsik-i hac kaynak, 60.
Meskükat, 20, 21.
«Metin» kitabda, 124; edisyonu, 125.
«Metod»un tarifi, 28.
Mevad fihristi, kitabda, 127.
Mevzu hadisler, 78.
Mikrokosmus (Lotze), 111, 142.
Milieu, muhit, 107.
Minyatürler, kaynak, 70.
Misyoner cemiyetleri neşriyatı, 278.
Mısır ve Suriye Türkleri tarihine dair eserler, 202-206.
Mısır ilmî cemiyetleri neşriyatı, 269.
Moğolca kaynaklar, 229.

Moğol devrinde şehirler tarihine ait kaynaklar, 201.
Moğol devri târihi, 194-197.
Moğol devrinde İran (Spuler), 127.
Moğol istilâsi anında Türkistan (Bartbold) 120, 309.
Monografiler, 122; in plânları, 309-310.
Monumenta Germaniae historica 73-74, 96.
Monumeta Hungariae Historica, 74.
«Müçel» yılı, hayvan isimli yıllar, 44,261.
Mufassal (Zamaxşari) yazmaları, 66.
al-Muxtaşar al-mufid fiᶜilm-i 'l-tarix (Kafiyeci), 167.
Muhtetif ilim sahalarına ait eserler, 242.
Muᶜizz-u 'l-ansab (*Şuᶜb-i pencgane*), 54.
Muşahedeler, kaynak, 36.
Münasebetler kavrayışı, 111.
Münşaat-i raşidi, 155.
Münşeat-i Feridûn, 78, 81.
Müzelerden istifade, 70.
Myth, 42.

N

Nadirşahın tarihine dair kaynaklar, 215-216.
Nasihat-u 'l-vuzara (Sarı Mehmed Paşa), 101.

O

Oğuz destanı, 43, 44.
On ok, 44.
Orhon-Yenisey Türklerinin içtima'î ve iktisadî teşkilâtı, 116.
Osmanlı devlet adamları tarihine ait eserler, 243.
Osmanlı devletinin ilk teşekkülü mevzuu, 10, 11.
Osmanlı devri şairlerinin tezkireleri, 241.
Osmanlı tarihi kaynakları, 75, 206-212.
Otobigrafi, 59.

Ö

Ölçüler, 20.
Önasya cemiyetleri neşriyatı, 278-279.

P

Paideuma (Frobenius), 141.
Pancatantra, 40.
Popüler tarih eserleri, 123.
Para sistemi, 149.
Patrologia, kaynak, 74.
Peşin hüküm, 36.
Piri Reis haritası, 133.
Plân, 124, tasnif plânları, 300-311.
Pozitif tarih telâkkisi, 139.
Prusya Ulûm Akademisi Şark neşriyatı, 271.

R

Ravzat-u 's-şafa (Mirhond), 157.
Resimli haberler, 60.
Riyaziyata ait kitaplar, kaynak, 65.
Riyazî ilimler tarihi, 298.
Ruhiyat ve tarih, 32.
Ruhî âmiller tarihte, 108.
Rus Coğrafya Cemiyetlerinin Şarka ait neşriyatı, 287.
Rus medeniyeti tarihi (Miliukov) 305-306.
Rus Şark Cemiyetleri neşriyatı, 265-266.
Rusyada şark yazmaları, 178.
Rus Ulûm Akademisi Şark neşriyatı, 272-273.
Rus Uzakdoğu cemiyetleri, 277.

S

«Saba» kelimesi, 103.
Safeviler tarihi kaynakları, 214-215.
Sahtekârlıklar, 76.
Sanat tarihi metodolojisi, 298.
Sebeblenme bağlılıkları, 106.
Selçuk tarihi kaynakları, 188-191.
«Semerkand kapıları» tabiri, 69.
Seyyar hikâyeler, 40.
Seyahatnameler, 59.
Sinkronik mürakabe, 120.
Sbornik russkix gosudorstvennix gramot, 74.
Sobranye russkix letopisey, 74.
A Study of history (Toynbee), 4, 142, 165
Sultan Mahmud Gaznevi tercümeihali, (Muhammad Nizameddin), 122.

Ş

Şark âdetleri, ilmî mesaide, 134.
Şark İslâm ve Türk âlemine ait mecmualar ve seriler, 263. v.d.
Şarkı öğrenen yüksek mekteplerin neşriyatı, 281-282.
Şark sanat tarihine ait mecmualar, 279-281.

Şarkiyatın ayrı sahalarına ait mecmualar, 273-275.
Şecereler, kaynak, 53.
Şifahî haberler, kaynak, 38.
Şu^cb-i pencgāne, 53, 54.

T

Tabaqāt-u 'l-şāfi^ciya-ti 'l-kubrā (Subkî), 156.
Tabiat mahsulleri, kaynak, 69.
Tabii âmiller tarihte, 109.
Tabirler, muhtelif devirlerdeki değişik mânaları, 103.
Tahdid-u nihayāt-i 'l-amākin (Birûnî), 148.
Tahlil ve terkipte sıra, 127.
Ta^clil-u 'l-vaqayi^c, 160.
Tamxiş-u 'l-axbar, 159.
Ta'mir, metinleri ve vakaları, 112.
Tansuqname (Reşideddin), 155.
Tarafsızlık, 113.
Tarihçenin hakemliği, 100.
Tarihten önceki devirler, 24, 25.
Tarih felsefesi, 135 v.d.
Tarih ve içtimaiyat (Ziya Gökalp). 172.
«Tarih» kelimesinin menşeî, 2.
Tarihî coğrafyaya ait eserler, 243-246.
Tarihî coğrafya metodolojisi, 297, 298.
Tarihî şiirler, kaynak, 39.
Tarihî darbımeseller, 51.
Tarihin tarifi, 7-8.
Tārix-i yasa, 55.
Tarihin yazılış tarzlarına göre nevileri, 2-3.
Tasnifte mantık çerçevesi, 121.
Tasnif plânları, 300.
Tasnifte zaman ve mekân esası, 120.
Tasvir, 121.
Tavır ve aţvar, 162.
Tacārib-u 'l-umam (İbn Miskiveyh), 154.
Tefsir, interpretation, 34, 101-106.
Tekâmül nazariyesi, 9.
Telif plânları, 301.
Temür'ün ilk devirleri, 10.
Temür ve oğulları devri tarihi kaynakları, 197-201.
Tenkidli metin neşri édition critique, 89.
Terkip, sentez, 35, 106-135.
Terra incognita, 132.
Tercüme usulü, 125.
Tezadlardan tenkidde istifade, 101, 153.
Teokratlık ve İbn Haldûn, 163.
Teokratik tarih telâkkisi, 136.
Tazkirat-u 'l-^cibar (sahte eser), 82.
Tungaalp destanı, 44.
Türk destanları, 183.
Türk ve dört oğlu, 44.
Türk edebiyatı tarihinde usul (Köprülü) 172.
Türklerin halk ruhunda tarihleri, 44.
Türklerde hattat ve ressamlara ait eserler, 241-242.
Türk minyatürleri, 70.
Türklerde musiki tarihine ait eserler, 242.
Türk şairlerine ait tezkireler, 239.
Türk tarihi ile çalışanlar için umumî el kitapları, 261-262.
Türk tarihi ile ilgili seyahat kitapları, 246-260.
Türk tarih kaynakları, kitabeler v.s. 182-183.
Türk tarihine dair Avrupa kaynakları, 236.
Türk tarihine dair Çin kaynakları, 179 v.d.
Türk tarihine dair Ermeni kaynakları, 230.
Türk tarihine dair Gürcü kaynakları, 230-2[illegible]
Türk tarihine dair İslâm kaynakları, 16[illegible] ra kadar, 184-188.
Türk tarihine dair Rus kaynaklar, 231 v.d.
Türk tarihine dair Süryanî kaynakları, 230.
Türk tarihine dair Yunan ve Lâtin kaynakları, 183.
Türkiyede ilmî neşriyat, 270.
Türk medenî ve siyasî tarihi plânları, 324-27.
Transkripsiyon işaretleri. 312.

U

Ulûm Akademilerinin Şarka ait neşriyatlar 271-278.
Ulûm ve tarih, (Yusuf Akçura), 173.
Der Untergang des Abendlandes (Spengle 142.
Ural-altay kavimlerine ait neşriyat, 297.
Uzakdoğuya ait mecmualar, 276.
«Uzunkulak» tabiri 38.
Uyduruş, combination, 111.
^cUnvān-u l-^cibar va divān-u 'l-mubtadi l-xabar (İbn Haldûn) ve mukaddimesi, v.b.
«Üçüncü el» kitapları, 24.

V

Vafiyât-u 'l-aslâf (Mercanî), 159.
Vakanuvisler, 54.
Viyana Şark Cemiyeti neşriyatı, 265.
Viyana Ulum Akademisi neşriyatı, 272.

Y

Yadigâr (Mecmua), 174.
Ye'cuc ve Me'cuc, 40, 42.
Yorumlama, 101.
Yuançao bişi, 79, 114.

Z

Zafername (Ş. Yazdî), 92 v. d.
Zamahşeri'nin eserleri, 66.

Eserde zikri geçen

KİTAP İSMİ KISALTMALARI

(Rakamlar bu kısaltmaların izah edildiği yerleri gösterir)

Abh. P. Ak. W. 271.
BASR, 232.
BEFEO, 276.
BGA, 243.
BSOS, 281.
CrASR, 273.
DWAkW, 272.
EI, 311.
GAL, 75, 179.
GOG, 73.
JA, 263.
JAOS, 264.
JRAS, 263.
JSFO, 267.
KCsA, 265.
LHP, 75.
MASR, 272.
MSFO, 267.
MSOS, 281.
SBPrAkW. 271.
SBWAkW, 272.
Tabarî-Bal'amî, 184.
Tabarî-Leiden, 184.
TİVAN, 266.
ṬVORAO, 266.
TTEM, 270.
WZKM, 265.
Ya'qūbī-Tārīx' 184.
ZDMG. 264.
ZiVAN, 266.
ZVORAO, 266.

İLÂVE VE TASHİHLER

«Önsöz», s. XIII. XV. te K. Jaspers'in 4. ve 9, maddelerinin son kısımlarının izaha muhtaç olduğuna dair vaktiyle bir arkadaşımın işaretini de, yine ayrıca burada cevaplandırayım :

4. Maddeden maksad, garbli insanın inkişaf neticesinde kendi benliğini tam olarak idrak ettiğini, bu sayede onun karanlık meçhulat âleminde tereddüdsüz dalgıçlık yaptığını, ilim ve medeniyette yaradıcılığını tebarüz ettirmektedir. Jaspers'e göre garbli insan benliğini o kadar sarahatle anlamıştır, ki o eski Yunanlıların anthropocentrique tasavvurlarının bir gün kendisine bağışlanmış olduğunu görmüştür.

9. maddede Jaspers Garbin bir «hakim insan tipi»ni değil, bilakis «birbirine zıt insan tipleri»ni yaratmış olduğunu, Garbde hiç bir insanın her şey olmadığını, garbli insan camiasında her ferdin yeri olduğunu garblilerden kimsenin böyle bir «herşey» ve «bütün» olmak arzusunda olmadığını, bu yüzden bu kıtada bir âmir ve memur insan tipi değil, her ferdi ayrı kıymeti haiz olan karakter sahibi müstakil insanlar vücuda geldiğini ve garbli insanlar arasındaki bağlılığın, hâkim tip insan çevresindeki bağlılık şeklinde olmayıp müstakil ve hür insanların açık kalplilik ve şahsi sevgi esasına dayandığını anlatmıştır.

Bu 9. maddenin Önsöz, s. XXX da, Şarkta, bilhassa «ṣuğūr» da, husule gelen âmir ve memur tipi insanlar arasında, bilhassa son asırların meydana getirdiği «aşağılık ruhu» nun hâkim olduğu muhitlerde ilim ve fikir sahasında «ʿârifler» vücuda gelmiyeceğine dair mütalealarda bulunmamıza vesile olan parçasının aslı şudur: *Und schliesslich und vor allem ist ein Moment des Abendlandes die persöuliche Liebe und die Kraft grenzloser Selbstdurcleuchtung in einer nie vollendeter Buwegung. Hier ist ein Mass von Aufgeschlosesndeter Reflexion, von Innerlichkeit erwachsen, für die erst der volle Sinn von Kommunikion zwischen Menschen und der Horizont eigentlicher Vernunft aufleuchtete»* Yani: «*Ve nihayet ve her şeyden evvel, Garbin bir hususiyeti sıfatiyle şahsî sevgi ve hududsuz ölçüde kendini tanıma kudretinin hiç bir zaman tamamlanmıyan bir hareket şeklinde tezahürü (tebarüz ettirilmelidir). Burada*

geniş ölçüde açıkkalplilik, sonsuz bir bir düşünüş (kabiliyeti) ve derûnilik yükselmiştir ve ancak bunların sayesinde (garbli) insanlar arasında tam mânasiyle bağlılık ve asıl ma^ckûliyet ufku parıldayarak belirtmiştir.»

Burada «açıkkalplilik» diye tercüme ettiğimiz «Aufgeschossenheit» sözü ile herşeyi tetkike hazır ve her makûl fikri kabule âmâde bulunmak gibi samimiyet ifade edilmek istenmiştir. Türkleri vesayet devrinden ayıran son 14 mayıs inkılâbının ilim ve fikir sahası için ehemmiyetini idrak etmek için iki tip camiayı ayırd edebilmek şarttır:

Biri: hür ve müstakil insanlar camiası, ki kendilerini diğer insan camiaları arasında yükselten fikirleri nesiller boyunca çıkan kalın mecmuaları, mütefekkirlerin nesillerce okunan külliyatları dağılmadan nesillerce devam eden cemiyetleri vasıtasiyle yaşatırlar; hür ve müstakil ferdler kendilerini ilgilendiren hayat, fikir, ve din meselelerini saatlerce, günlerce, yıllar ve nesillerce muhakeme ve tenkid eder, makûl olanlarını kabul, olmayanlarını reddeder, ferdler arasında bağlılık, açıkkalpliliğe, şahsî sevgi ve derûnîlik esaslarına dayanır, fikrî takip yoluyla camialarında kültür durmadan inkişaf eder.

Diğeri: ancak âmirler idaresinde birleşen insanların camiası, ki burada ferdler ancak yukarıya bağlı olduklarından kendi aralarında ki bağlılıkları gevşek ve sathîdir: her mesele yukarıdan halledileceği kanaati hâkim olduğundan, zamanımızda en ciddî meseleler hakkında bu tip insanlar ayak üzerinde bir kaç kelime mübadelesi ile iktifa ettiği, bunlara dair gazete sayfalarında üstün körü birkaç satır okuyup unuttuğu gibi, daha evvelki asırlarda da kimse hayatla bağlı sistem halinde fikirlerle kalpten gelen sevgi ve derin teemmül yoluyla bağlanmamış ve bu nevi fikirler cemiyetlerin yaşamasında medâr olamamış, en derin sevgi ve en derûnî düşünce metafizik âleme münhasır kalmıştır. İşte «Şeyhi Ekber» diye tanınan, «Fütûḥât-u mekkiye»si ikinci Kur'an sanılan büyük Araba ait bir hikâye: گویند که محی الدین عربی که حکیم روزگار و مقتدای علمای خود بود سی سال با مولانا نورالدین رصدی شب و روز مصاحب بود و یك لحظه بی یکدیگر قرار نگرفتندی . چند روز که نورالدین در مرض موت بود و محی الدین بر بالین او بشرب مشغول شی بحجره رفت بامدادکه بر خانه آمد ، غلامانرا مویها بریده بعزای نورالدین مشغول دید ، پرسید که حال چیست ؟ گفتند مولانا نورالدین وفات کرد . گفت « دریغ نورالدین » . پس روی بغلام خود کرد و گفت « تعشی و نطلب حریفا آخر » و هم از اینجا بحجرهٔ خود عودت فرمود . گویند بیست سال بعد از آن عمر یافت و هرگز کسی نام نورالدین از زبان او نشنید . Ne bu hikâyeyi «Mecmua^c-u 'l-laṭā'if»inde nakleden U-

beyd Zâkâni Şarka ait efsaneler anlatan bir garbli seyyahtır, ne de biz Muhiddin Arabî gibi kalpsiz insanlar Garbde de mebzuldür diye bu hikâyenin yanından geçebiliriz. İslâm âleminin Önasyadaki, Garbin de Doğuavrupada ki «sūğūr»unda bu hal hemen hemen umumîdir. Türklere şefkatsizlik ve vefasızlık isnadı Acem şairlerinin Türk güzellerine nisbetle kullandıkları bir gazel ifade tarzından ibarettir. [1]) Eski Yunanlıların İskitlerde, muahhar şarklı ve garbli seyyahların (İbn Fadlan, Pallas, Vambery, Radlof v. s. nin) Türk aşiretlerinde bu camiaları teşkil eden hür şahıslar arasında devletçilik bağlarının gevşekliğine dair kayıtları; keza Horezmde yetişen âlimler, ora mu'tezilelerinin eserleri, Şerif Curcânî ve Ali Kuşçî gibi Önasya uleması arasında gördükleri «merasim kalabalığı»ndan (kesret-i örf' den) tiksinti ile bahsedişleri, hayatı ölü resmî kalıba sokma usulünün Ortaasya için yabancı olduğunu gösterir. Geçiçi olan bu içtimaî illetlerden Türkler fikir ve şahıs hürriyetini temin eden şerayit husule gelince hiç şüphe yok pek çabuk kurtulacaklardır. Önsöz de s. XXX da «biz Türklere bu 9. madde üzerinde düşünmek iyi gelecektir» dediğimin sebebi de budur.

1) Krşl. A. Adnan Adıvar. İlim ve Din I 1944, s. 246

"**ys**,, sahifenin yukarısından "**as**,, sahifenin aşağısından sayılan satırlardır. Zikredilen satırlardaki, hatalı şekiller gösterilmeyip ancak doğrusu verilmiştir.

1, as 3 : ibarettir.
2, as 5 : mevzuunun.
3, ys 19: çıkararak
ys **20, 21, 22.** satırlar silinecek.
4, ys 14, Annibal.
5, ys 13-14, bulunmuştur.
as 9 , ehemmiyet
as 6 , durumunda.. şartlarındaki
as 4 , istifâde
as 1 , ferdler
6, ys 11, Zamanımızdaki
ys 8 , Platon
7, ys 19, neşriyatta
as 5 , içtimâî
9, as 15, tesirini
as 8 , fransızca
as 6 , münâsebeti
10, as 18, Türkistan'da
11, ys 7 , rağmen
ys 8 , teessüsünü
as 6 , mahallî
12, ys 8 , parçasının
ys 10, tekamüllerin
13, ys 2 , yalnız
as 10, tetkik ile tasvir arasına "**ve**" gelecek.
14, ys 5 , illî
as 9 , esasında

as 1-2, **“tabiat tarihini”** silinecek
15, ys 7 , tetkikle
16, ys 7 , bütün
ys 8 , sürenler
ys 12, şey ile demiştir arasına **“yoktur”** gelecek.
20, ys 18, ölçüler
as 12, ölçülere
as 12, Encyklopedie
23, ys 14, İngilizce
as 6 , kaynaklardan
24, ys 1 . monografilere
as 1 , devirleri
26, ys 5 , “taksim” silinecek.
27, ys 23, edilecek
ys 25, herhalde
31, ys 2 , keşfederek
as 9 , insaniyetin
32, ys 7 , “sahalar” silinecek.
33, as 1 , Hening
34, ys 7 , zihniyetlere
ys 11, Kautsky
ys 18, prosses
ys 25, yahut
as 9 , edilecek
35, ys 5 , vermektedirler.
36, ys 15, etmek
as 3 , daha
37, ys 19, seviyeleri
39, ys 8 , Moğollarca
as 2 , Euhemeros
40, as 4 , hikâyeler
41, ys 12, şimalinde
as 11, Dydona
42, ys 4 , Ye'cüc-Mecüc.
43, ys 22, arasında
44, ys 17, mahiyet
ys 19, destan
as 8 , lık
45, ys 11, olan
ys 18, maceralarına
ys 29, Petro
46, ys 15, tarih
ys 27, devrinde
as 2 , Barthold
47, ys 29, tarihî
51, as 13, Mütenebbî
52, ys 18, gibi
53, ys 9 , tunca
ys 17, derecede
54, as 16, krallarının
as 14, hafriyat
as 6 , hâkimiyeti
55, ys 2 , **“isimlerin”** den sonra şu ifade gelecek: **“Rus telâffuzuna göre olsa dahi varyantlarını vermişlerdir. bu bakımdan”**
as 17, hükûmet
as 15, Buharayı
56, ys 7 , zamanların
ys 13, neşriyatı
ys 19, “olmak” dan sonra şu ifâde gelecek: **“üzere, senе besene tesbit eden takvimi zikre değer. Bu takvim”.**
57, ys 14, Şaqāiq u
58, as 9 , ilmî
59, as 19, devirlerin
as 12, “seyyahat” den sonra “eden”.
as 9 , Clavijo'nun
61, as 1 , China
62, ys 10, “yerlerde” den sonra **“yer”** gelecek
ys 12, Roma
ys 14, muharebe
ys 19, ikametgâh

as 12, iskelet
63, as 5 , -mamış
64, as 10, o eski
67, ys 19, zamanındaki
68, ys 1 , olarak da
69, ys 9 , idealize
71, ys 10, muhakkak
74, ys 3 , **“çağlara ait”** silinecek.
75, as 9 , kaynaklar
93, as 11, Nizām ed-din
96, as 9 , -zılmış
97, ys 17, hükümlerimizi
100, ys 7 , bilir
101, ys 21, hakikatin
104, ys 8 , Yabgu
as 10, Cüveynî
106, as 2 , Millî
109, as 5 , etnoloji
110, as 10, yüzlerce
111, ys 1 , oyuncak
ys 19, karşılaşır.
112, ys 1 , Şubatta
114, ys 11, hayatına,
ys 24, ebedî
116, ys 8, malûm
117, ys 25, tatbiktir
ys 26, gayretiyle
118, as 10, öğrenmek
as 9 , mukaddes
as 1 , “Tarihte” den sonra “**bitaraflık**” kelimesi gelecek.
122, ys 1 , vermek
ys 24, mektep
123, as 17, 92- 3)
124, as 11, kitabın
as 10, hâşiyelerinde
125, ys 5 , âlimler
as 11, kısaltma
as 6 , lüzum
as 4 , teminidir... anlatılmıştır.
126, as 10, yahutta
127, as 11, istifâdeyi
132, ys 28, bir
133, ys 12, mu'dil ilmî
146, ys 17, meçhul
ys 28, vakanüvis
148, ys 21, içtimâî
154, ys 24, müsteşriki
158, ys 11, telâkkisinde
ys 16, tercümesi
159, ys 6 , ettiren
161, ys 17, Avrupa
ys 20, Pirizâde
as 5 , Muqaddima
166, ys 16, Paşa
173, ys 15, Abdullah Annan
180, as 3 , tercüme
187, as 12, müteakib
188, ys 14, ehemmiyeti
189, ys 1 , hulasası
ys 15, Iqbal
191, as 13, öteki Siret
192, as 5 , Abdullah
193, ys 18, Müellif.. Museum
as 8 , Ch.
196, as 10, hakkında
197, ys 11, Memorial. series
as 13, Fergane
as 6 , hükümdarlarının
198, ys 9 , hanları
ys 10, bir
as 11, rub
199, ys 7 , cildlenmiş
ys 10, Ebru'nun eserleri.. İran
ys 13, Ruznâme-i
ys 17, Şam u Rûm
ys 19, bulunmuştur.
as 10, ismiyle
as 7 , bulunuyor.

200, ys 2 , nüshası
ys 5 , olduğu
as 13, 'l-maqdür
as 2 , camiinde
201, ys 4 , tarih
202, as 15, 'l-ravżaṭayn
203, ys 7 , fi 'l-davlat-i
ys 9 , Abū... Abd-u'lah
as 2 , 'llah
204 ys, 7 , Altınordu
205, ys 5 , Xaldün
as 5 , Mısırın
as 4 , senesine
207, ys 8 , -miskiya
ys 25, Sultanları
ys 27, 'deki "Ebülfetlı" den sonraki cümleleler
as 8 , 'deki "Tarih-i" den sonra gelecek.
208, ys 7 , Mohaçnâme
221, as 9 , Hekimxan
235, ys 2 , materyaller
ys 17, Cumhuriyeti
237, as 9 , İdrīsī
238, ys 21, Subkī
240, ys 19, Safavī
245, as 5 , Schefer
257, ys 11, müsteşrikin
260, as 3 , büyük
275, ys 19, El-Bîrunî
282, ys 18, Kitab-u
286, ys 21, antropoloji
287, ys 3 , İngilizlerin
ys 15, İngilizler
ys 16, Ramsay
293, ys 8 , yaz-
304, ys 13, tarihinin
306, ys 6 , Ahalî
as 8 , sıfatıyla
as 3 , tefekkür
307, as 14, Abbasiler
320, ys 12, telif